

પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા

કર્તા

ડો. ભગવાનદાસ મનઃસુખભાઈ મહેતા
એમ.બી.બી.એસ.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાનમંદિર

ઘાટકોપર, મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૭૭.

પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા

“જોણે આત્મા જાણ્યો, તેણે સર્વ જાણ્યું”

—શ્રી આચારાંગ સૂત્ર

“કામ એક આત્માર્થનું, બીજો નહિ મનરોગ.”

—શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર

કર્તા

ડૉ. ભગવાનદાસ મનઃસુખભાઈ મહેતા

એમ. બી. બી. એસ.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાનમંદિર

ઘાટકોપર, મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૭૭.

પ્રકાશક : ભોગીલાલ ર. મહેતા
પ્રમુખ, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાનમંદિર,
ઘાટકોપર, મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૭૭.

પ્રથમાવૃત્તિ : પ્રત ૧૦૦૦
જાન્યુઆરી, ૧૯૫૨ : ર૦૦૮
દ્વિતિયાવૃત્તિ : પ્રત ૧૦૦૦
ઓગસ્ટ, ૧૯૯૭ : ર૦૫૩
તૃતિયાવૃત્તિ : પ્રત ૧૦૦૦
સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૭ : ર૦૬૩.

પડતર કિંમત : રૂ. ૬૦.૦૦
વેચાણ કિંમત : રૂ. ૬.૦૦

-: પ્રાપ્તિ સ્થાન :-

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાનમંદિર,
“રાજભવન”, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર માર્ગ, તીલક રોડ,
ઘાટકોપર (પૂર્વ), મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૭૭.

-: મુદ્રણ સ્થાન :-

મહાવીર પ્રિંટર્સ, ઘાટકોપર (પૂર્વ), મુંબઈ.

પ્રકાશકનું નિવેદન

લોકહિતાર્થે પરમ સત્શ્રુત પ્રચાર થઈ પરમાર્થ માર્ગ પ્રકાશ પામે એવા પરમાર્થ પ્રયોજનથી શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રદેવે પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળની યોજના કરી હતી. આ હેતુને અનુલક્ષીને શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્ર જ્ઞાનમંદિર, ઘાટકોપર સંસ્થા દ્વારા પણ સમયે સમયે પરમશ્રુતનું પ્રકાશન કાર્ય થઈ રહ્યું છે. ધર્મ માર્ગે પ્રવર્તન કરવામાં અને અદ્યાત્મનામાર્ગે અંતર્મુખી થવામાટે સાધકને ઉપયોગી શ્રેણીમાં સદ્ગત ડો. ભગવાનદાસ મ. મહેતા કૃત 'પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા' ગ્રંથની તૃતીય આવૃત્તિના પ્રકાશનશ્રેયનો લાભ લેવાનું આ સંસ્થાને પ્રાપ્ત થતાં, સંસ્થાની સમિતી અત્યંત ગૌરવ અનુભવે છે.

આ પ્રકાશનકાર્યમાં જે જે વ્યક્તિઓએ તન, મન, ધન અને વચનથી ઉલ્લાસપૂર્વક સાથ આપ્યો છે તે સર્વને આત્મશ્રેયનું કારણ બનો.

તારીખ : ૧/૯/૨૦૦૭
સંવત : શ્રાવણ વદ ૫, ૨૦૬૩

ભોગીલાલ ર. મહેતા
પ્રમુખ, શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્ર જ્ઞાનમંદિર,
ઘાટકોપર

તૃતિય આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

સદ્ગત ડો. ભગવાનદાસ મ. મહેતા કૃત આ ગ્રંથની પ્રથમ આવૃત્તિનું પ્રકાશન જાન્યુઆરી ૧૯૫૨-વિ. સ. ૨૦૦૦ પોષમાં થયું હતું. ઘણા વર્ષોથી આ ગ્રંથ અપ્રાપ્ય હતો તેથી આ તૃતિય આવૃત્તિનું શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામંદિર, ધાટકોપર તરફથી પ્રકાશન થાય છે તે અતિ હર્ષનું કારણ છે.

આ તૃતિય આવૃત્તિ થોડા ફેરફાર સહિત દ્વિતિય આવૃત્તિનું પુનઃમુદ્રણ છે.

આ આત્મશ્રેય સાધક ગ્રંથનો વિનય અને વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કરવાની ભલામણ અસ્થાને નહીં ગણાય.

સદ્ગત ડો. ભગવાનદાસ મ. મહેતા
આધ્યાત્મિક પ્રકાશન સમિતી

ૐ

પ્રથમાવૃત્તિ પ્રસ્તાવના

“તે ત્રિશલાતનયે મન ચિંતવી જ્ઞાન વિવેક વિચાર વધારું,
નિત્ય વિશોધ કરી નવ તત્ત્વનો ઉત્તમ બોધ અનેક ઉચ્ચારું;
સંશય બીજ ઊગે નહિ અંદર જે જિનના કથનો અવધારું,
રાજ્ય સદા મુજ એ જ મનોરથ, ધાર, થશે અપવર્ગ, ઉતારું.

શ્રી મોક્ષમાળા

મોક્ષમાળાની આ લઘુ ભગિનીનો જન્મ ધાણા લાંબા ગાળે થાય છે. વર્તમાન યુગના સંતશિરોમણિ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે સં. ૧૯૪૧ માં બાલાવબોધ મોક્ષમાળાની રચના કરી; અને આ પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળાની રચના આ લેખકે સં. ૨૦૦૭ માં કરી. આમ આ બન્ને મોક્ષમાળાના અંતરાલમાં છાસઠ વર્ષ જેટલો દીર્ઘ સમય વ્યતીત થયો છે. મોક્ષમાળાના ચાર ભાગ લખવાની શ્રીમદ્ની યોજના હતી. તેમાં બાલાવબોધ મોક્ષમાળા અને તેના ઉપહારરૂપ ભાવનાબોધ મોક્ષમાળા એ બન્નેની રચના તેઓશ્રીએ સં. ૧૯૪૧-૪૨ માં કરી; ત્રીજા વિવેચનરૂપ ભાગની સ્પષ્ટ યોજના તેમણે નિર્દેશી નથી, પરંતુ ચોથા ભાગરૂપ પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળાના પાઠોની નામાવલીની સંકલના (વિષયાનુક્રમણિકા—Index) તેઓશ્રીએ સં. ૧૯૫૬ માં પ્રકાશી (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૮૬૫-૨). પણ તે પછી તરતમાં—સં. ૧૯૫૭ માં તો તેઓશ્રીનો દેહોત્સર્ગ થયો. એટલે આ પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા તેઓશ્રીના વરદ સ્વશ્રીહસ્તે લખાવાનું બન્યું નહિ. તથાપિ તે જ અરસામાં આર્ષદ્રષ્ટા શ્રીમદ્ આ સંબંધમાં આ લેખકના પૂ. સદ્ગત્ પિતાશ્રી સાથેના સત્સંગ પ્રસંગમાં માર્મિક ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારી હતી કે ‘એનો પ્રજ્ઞાવબોધ ભાગ ભિન્ન છે. તે કોઈ કરશે.’ (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પત્રાંક ૮૦૫). આજે અર્ધશતાબ્દિ જેટલો સમય વ્યતીત થયે આ વાણી અત્રે ફલવતી બનવાની સંભાવના ઉપસ્થિત થઈ

છે ; અને In the foot-steps of the Great Master તે મહાગુરુના પગલે-શ્રીમદ્દે સૂચવેલ પાઠોના નામોની સંકલના અનુસાર જ આ પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા ગ્રંથનું ગ્રંથન કરી આ લેખકે તેમની ભાવનાને મૂર્તિમાન્ કરવાનો અને તેમના પ્રેરણાબીજને ફળપરિણામી કરવાનો યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ ગ્રંથ લખવા સંબંધી સહજ સ્વયંભૂ સંકલ્પ તો આ લેખકના હૃદયમાં થોડા વર્ષ પૂર્વે ઉત્પન્ન થયો હતો ; પણ તે વખતે તો માત્ર બે-ત્રણ પાઠ લખી તે સંકલ્પતરંગને ગોણ કરી ઉપશમાવી દીધો હતો. અને પછી શ્રીયોગદષ્ટિસમુચ્ચય વિવેચન (બૃહતટીકા) આદિ ઈતર ગ્રંથલેખન પ્રવૃત્તિ આડે તેને અવકાશનો પણ અભાવ હતો ; પરંતુ આ શ્રીયોગદષ્ટિસમુચ્ચય સવિવેચન ગ્રંથનું પ્રકાશન કાર્ય પૂર્ણ થયે, સં. ૨૦૦૬ ની સંવત્સરીના મંગલ દિને હવે આ પ્રજ્ઞાવબોધનું કાર્ય મ્હારે કરવું જ એવી અંતરપ્રેરણા થતાં, તે સત્તાગત સંકલ્પબીજ નવપલ્લવિત થયું, અને તે શુભ દિને જ પ્રારંભિત થઈ ૨૦૦૭ ના આષાઢ શુદ્ધ પંચમીના દિને પૂર્ણતા પામી આ મૂર્તિમાન વૃક્ષ બન્યું, જેના ફળપરિપાકરૂપ આ ગ્રંથ સુજ્ઞ વાંચકના કરકમળમાં આવે છે.

મોક્ષમાળા (બાલાવબોધ) જેવો સન્મતિતર્ક આદિનો સમકક્ષ અપૂર્વ દર્શનપ્રભાવક ગ્રંથ જે મહામતિ મહાપ્રભાવકે સોળ વર્ષની વયે માત્ર ત્રણ જ દિવસમાં પ્રૌઢ ગંભીર સુપ્રસન્ન શાસ્ત્રશૈલીથી ગૂંથ્યો હતો, તે સોળે કળાએ પૂર્ણ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જેવા પ્રજ્ઞાનિધાન પરમ પુરુષની અનુપમ ક્ષયોપશમ શક્તિ ક્યાં ? અને એમની જ સૂચિત માગરિખાને અનુસરવાની ધૃષ્ટતા કરનાર આ મંદમતિની અતિ અતિ સ્વલ્પ શક્તિ ક્યાં ? ક્યાં મેરુ, ક્યાં સર્પવ ? ક્યાં સિન્ધુ, ક્યાં બિન્દુ ? ક્યાં ભાસ્કર, ક્યાં ખદ્યોત ? ‘મન્દઃ કવિયશઃપ્રાર્થી ગમિષ્યામ્યુપહાસ્યતામ્’} એ કવિ કાલિદાસની ઉક્તિનું તથા ‘અલ્પશ્રુતં શ્રુતવતાં પરિહાસધામ’ એ શ્રી માનતુંગાચાર્યની ઉક્તિનું અત્રે સ્મરણ થાય છે. તથાપિ ‘મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ’} મહાજને જે

માર્ગે ગમન કર્યું તે માર્ગ એ ન્યાયે—યથાદેશં યથોદેશં યથોપદેશં તે સાધુચરિત મહત્ પુરુષના આદેશ પ્રમાણે, ઉદ્દેશ પ્રમાણે ને ઉપદેશ પ્રમાણે, આ લેખકે પણ ‘લડથડતું પણ ગજબચ્યું ગાળે ગજવર સાથે રે’ એવા આત્મવિશ્વાસથી આ સાહસ કર્યું છે. તે ‘વિદગ્ધમુખમંડનં ભવતુ ।’

આ પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળામાં નોકારવાળીની જેમ એકસો આઠ પાઠરૂપ ૧૦૮ માણકા છે, અને તે શુભ સંખ્યા જાણે પંચ પરમેષ્ઠિના એકસો આઠ ગુણનું સહજ સ્મરણ કરાવે છે. આવી મંગલમયી આ મોક્ષમાળાના એકસો આઠ પાઠમાં ૭૬ પાઠનો સ્પષ્ટ નામનિર્દેશ શ્રીમદ્જીએ સ્વયં પ્રદર્શિત કર્યો છે; અને ચૌદ પાઠ મહત્પુરુષ ચરિત્ર માટે, દશ પાઠ ભાગમાં વધારાને માટે, છ પાઠ હિતાર્થી પ્રશ્નો માટે અને બે પાઠ સમાપ્તિઅવસરને માટે નિયત રાખવાનું તેઓશ્રીએ સૂચન કર્યું છે. આમ એકસો આઠ પાઠની આ સંકલનાબદ્ધ યોજના છે. ક્યા ચરિત્રો મૂકવા તેનો નિર્દેશ શ્રીમદ્દે કર્યો નથી, એટલે અત્રે યથાયોગ્ય ચરિત્રની ચૂંટણી આ લેખકે કરી તે યથાસ્થાને મૂક્યા છે; અને તેમાં શ્રીમદ્દના ચરિત્રને પણ પ્રસંગોચિત જાણી સ્થાન આપ્યું છે તે સુજ્ઞ સજ્જનોને સમુચિત જ જાણાશે. પાઠોમાં વધારાના ભાગ માટે જે દસ પાઠ અનામત રાખ્યા છે, તે માત્ર દસ પાઠની અલ્પ મૂડીને પણ અત્રે ઘણી જ કરકસરથી વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કરવો પડ્યો છે; તેમજ ‘હિતાર્થી પ્રશ્નો’ એમ મોઘમ રીતે છ પાઠની યોજના શ્રીમદ્દે કહી છે, એટલે કે હિતાર્થી પ્રશ્નોની પસંદગી કરવામાં પણ યથાયોગ્ય વિવેક વાપરવો પડ્યો છે. છેવટે સમાપ્તિઅવસરના બે પાઠ કહ્યા છે, તે માટે શ્રીમદ્દની મોક્ષમાળાની શૈલી અનુસાર છેલ્લા બે ટુંકા કાવ્યો પ્રયોજ્યા છે. આમ શ્રીમદ્દે સૂચવેલ વિષયસૂચિ (Index) અનુસાર પાઠના મથાળાં (Headings) પ્રમાણે યથામતિ આ એકસો આઠ પાઠનું આલેખન આ લેખકે કર્યું છે.

વચમાં યથાયોગ્ય સ્થાને ચરિત્રો અને વધારાના ભાગના પાઠ મૂકાવાને લીધે સંખ્યાના અનુક્રમમાં ફેર પડ્યો હોય તે ભલે, બાકી

શ્રીમદ્ પ્રદર્શિત કરેલ સળંગ અનુક્રમમાં કંઈ પણ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નથી, એટલું જ નહિ પણ તે કડક રીતે જાળવવામાં આવ્યો છે, અને તેમ કરવામાં આવ્યું છે તે સહેતુક છે. કારણકે પ્રજ્ઞાનિધાન શ્રીમદ્ આ પ્રજ્ઞાવબોધના એક પછી એક પાઠના વિષયની પરમાર્થ કલાંત્મક સંકલનામાં કેવો અદ્ભુત પ્રજ્ઞાતિશય દાખવ્યો છે, તેનો પરિચય આ લેખકે યથાસ્થાને સ્પષ્ટ કરી બતાવેલ શિક્ષાપાઠોના પૂર્વાપર સંબંધ પરથી સુજ્ઞ વિવેકી વિચક્ષણ વાંચકને થશે. પ્રમાણમાં આ ગ્રંથનું કદ બાલાવબોધ મોક્ષમાળા કરતાં મોટું છે તે સકારણ છે. બાલાવબોધ પામીને આગળ વધેલા આત્મવિદ્યાર્થી અર્થે પ્રજ્ઞાવબોધ હોય એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ ઉપલા ધોરણના પુસ્તકની જેમ આ પ્રજ્ઞાવબોધનું પ્રમાણ મોટું છે, અને એના પાઠોનું માપ બાલાવબોધના પાઠ કરતાં પ્રાયઃ દોઢું કે ક્વચિત્ વધારે રાખવામાં આવ્યું છે. બાકી ભાવની અપેક્ષાએ તો ભાવવારિધિ શ્રીમદ્ની કૃતિના અનંતાંશને પણ આ પામી શકે એમ નથી જ. આ પ્રજ્ઞાવબોધના પ્રત્યેક પાઠના અંતે સારરૂપ એક બે કળશકાવ્ય (ક્વચિત્ વધારે) રચ્યા છે, જેથી આખા પાઠનું તાત્પર્ય બુદ્ધિગ્રાહ્ય બની પ્રાજ્ઞજનોના હૃદયમાં સ્થિર થઈ શકે. અત્રે પ્રેસ અંગે પરમાર્થસ્નેહી શ્રી મનુસુખલાલભાઈ તારાચંદ મહેતા તથા શ્રી ચંદુલાલભાઈ ગુલાબચંદ મહેતાએ મિત્રભાવે સદ્ભાવથી લીધેલ શ્રમ માટે આભાર વ્યક્ત કરું છું.

આ પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા બાલાવબોધ મોક્ષમાળાનું અનુસંધાન હોઈ, માત્ર પઠન નહિ પણ મનન કરવા યોગ્ય પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે જે તેનું ઉપયોગિપણું છે તે જ આનું ઉપયોગિપણું છે; અને જે તેનું પ્રયોજન છે તે જ આનું પ્રયોજન છે. એટલે બાલાવબોધ મોક્ષમાળા અંગે તેના સમર્થ કર્તા પુરુષે તેની મુખમુદ્રા-પ્રસ્તાવનામાં જે ટંકોત્કીર્ણ વચન લખ્યા છે તે સર્વ અત્રે પણ લાગુ પડે છે : ‘આ ગ્રંથ સ્યાદ્વાદ તત્ત્વાવબોધ વૃક્ષનું બીજ છે. તત્ત્વજિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરી શકે એવું એમાં કંઈ અંશે દેવત રહ્યું છે. એ સમભાવથી કહું છઉં. બહુ ઊંડા ઉતરતાં આ મોક્ષમાળા મોક્ષના કારણરૂપ થઈ પડશે. મધ્યસ્થતાથી

એમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને શીલ બોધવાનો ઉદ્દેશ છે. આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાનો મુખ્ય હેતુ ઉછરતા બાળ યુવાનો અવિવેકી વિદ્યા પામી આત્મસિદ્ધિથી ભ્રષ્ટ થાય છે, તે ભ્રષ્ટતા અટકાવી, તેમને આત્મહિત ભણી લક્ષ કરાવવાનો પાણ છે.' શ્રીમદ્ના આ વચન અત્યંત સત્ય છે. કારણકે વર્તમાન સમાજ પ્રત્યે દષ્ટિ કરીએ છીએ તો કેટલાંક લોકો અવિવેકી વિદ્યાના પ્રસંગથી સમયના પ્રવાહમાં તણાઈ જઈ ધર્મ પ્રત્યે સર્વથા અશ્રદ્ધાળુ જાણાય છે. તો કેટલાક વળી કુલપરંપરાગત મતાગ્રહ અને અંધશ્રદ્ધામાં જ નિમગ્ન થયેલા દેખાય છે. ધર્મતત્ત્વની સમ્યક્ પરિજ્ઞા કરી, તે પ્રત્યે સાચી તાત્ત્વિક શ્રદ્ધા ધરાવનારા ધન્ય માનવો તો ક્વચિત્ જ દષ્ટિગોચર થાય છે. અશ્રદ્ધાળુને શ્રદ્ધા પ્રેરવા, અંધશ્રદ્ધાળુને સત્ય શ્રદ્ધા ઉપજાવવા અને સત્ય શ્રદ્ધાળુને વિશેષ સ્થિર કરવા નિમિત્તભૂત થઈ, આ પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા પ્રજ્ઞાનો અવબોધ (જાગૃતિ) કરી પ્રાજ્ઞજનોને મોક્ષ પુરુષાર્થમાં પ્રેરે એ જ એના પ્રયોજનનું સફળપાણું છે.

અને ચારે પુરુષાર્થમાં મોક્ષપુરુષાર્થ એ જ મોટામાં મોટો પુરુષાર્થ છે. મોક્ષ એ જ સર્વ સાધકનું અંતિમ ધ્યેય (Ultimate goal) અને સર્વ મુમુક્ષુનું એક માત્ર પ્રયોજન (Objective) છે. સર્વ ધર્મ અને સર્વ શાસ્ત્રનો ઉપદેશ એક મોક્ષ અર્થે જ છે. ભવબંધનના કારણરૂપ દુઃખધામ કર્મ પારતંત્ર્યથી મુક્ત થઈ સુખધામ આત્મસ્વાતંત્ર્ય પામવું, અર્થાત્ ભવરોગથી મુક્ત થઈ આત્માની શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ સ્વસ્થ આરોગ્ય અવસ્થા પ્રગટવી એ જ મોક્ષ. આ મોક્ષ કોણ નથી ઈચ્છતું? પશુ પાણ બંધનથી છૂટવા ઈચ્છે છે. તો પછી મનુષ્ય કેમ ન ઈચ્છે? અને ભવ એ જ મહા બંધન છે. એટલે તેથી છૂટવાને તીવ્રવેગી અભિલાષ (સંવેગ) ધરતો મુમુક્ષુ ઉગ્ર સંવેગથી અને અદમ્ય ઉત્સાહથી મોક્ષપુરુષાર્થ આદર્યા વિના રહે જ નહિ.

આ ભવબંધનના કારણરૂપ કર્મશ્રંખલા તોડી મોક્ષ પામવાની લગામ આત્માના પોતાના હાથમાં જ છે. કારણકે દેહાદિ પરભાવમાં

આત્મભ્રાંતિ એ જ આ જીવની મોટામાં મોટી મૂલગત ભૂલ છે; અને આ અવિદ્યારૂપ આત્મભ્રાંતિથી જ ભવભ્રાંતિ ઉપજી છે. એટલે આત્મભ્રાંતિ છોડી જીવ જો દેહાદિ અને રાગાદિ પરાભવ પ્રત્યે આત્મભાવ ધરવાની ‘ના’ પાડે, ‘પ્રત્યાખ્યાન’ કરે, રાગ-દેષ-મોહરૂપ વિપરીત ભાવે પરિણમવારૂપ વિભાવ છોડી દીએ, તો ભાવકર્મ ન બંધાય, અને તેના નિમિત્ત અભાવે દ્રવ્યકર્મ પણ ન બંધાય અને આ પ્રકારે ભાવકર્મ-દ્રવ્યકર્મનું દુશ્ચક્ર (Vicious Circle) તૂટી કર્મબંધની સાંકળ (Chain) તૂટે. આમ આ બંધસંકલના તોડવાની લગામ આત્માના હાથમાં છે; એ વિભાવરૂપ ભાવકર્મ પરિણામે નહિ પરિણમવાની બ્રેઈક (Brake) દબાવવારૂપ પુરુષાર્થની રહસ્યચાવી (Master-key) પુરુષના (આત્માના) પોતાના ગજવામાં જ છે. મોહનિદ્રામાંથી જાગેલો આત્મા વિવેકખ્યાતિ વડે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનું ભાન પામી, વિભાવરૂપ અધર્મને ત્યજી આત્મસ્વભાવરૂપ સનાતન આત્મધર્મને ભજે તો મોક્ષ હથેળીમાં જ છે. આમ કર્મનિબદ્ધ આત્માના (પુરુષના) પુરુષાર્થનો માર્ગ સદાય સાવ ખુલ્લો પડ્યો છે. ભવસ્થિતિ આદિ ખોટા બ્હાના છોડી દઈ જીવ સત્ય પુરુષાર્થ કરે એટલી જ વાર છે. આ અનંત શક્તિના સ્વામી પુરુષ-સિંહનો (આત્માનો) હુંકાર કર્મ-શ્રૃંગાલને નસાડવા માટે બસ છે. શ્રીમદ્ રાજયંદ્રજીએ વીરગજના કરી છે તેમ ‘જબ જાગેગે આત્મા, તબ લાગેગે રંગ’ એ જ પુરુષનું પરમ પુરુષાર્થપ્રેરક ઉદ્બોધન છે કે—

“જો ઈચ્છો પરમાર્થ તો, કરો સત્ય પુરુષાર્થ;
ભવસ્થિતિ આદિ નામ લઈ, છેદો નહિ આત્માર્થ.”

આ મોક્ષપુરુષાર્થની સિદ્ધિનો રત્નત્રયીરૂપ અમોઘ ઉપાય પરમ પુરુષ વીતરાગોએ પ્રદર્શિત કર્યો છે. ભવરોગના ભિષગવર એવા આ વીતરાગોએ આ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ દિવ્ય રસાયનનું નિરૂપણ કર્યું છે, જેનું સેવન કરવાથી આત્મા નીરોગી બને છે. જનનના મૂળમાર્ગરૂપ આ દિવ્ય રસાયનનો સરસ રસ આ ગ્રંથમાં મૂળરૂપે રહ્યો હોઈ, તેની શાખા-પ્રશાખારૂપ સર્વ શિક્ષાપાઠોમાં સર્વત્ર વ્યાપક બન્યો

છે. જેથી મોક્ષપથપ્રદર્શક સર્વ સત્સાધનનો બોધ કરતી આ યથાર્થનામા
 ‘મોક્ષમાળા’ પણ મુમુક્ષુને મોક્ષપુરુષાર્થની જાગૃતિ પ્રેરી મોક્ષરૂપ
 આત્મનીરોગિતાનું કારણ થઈ પડશે! શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની આજ્ઞાના
 નિર્વાહારૂપ આ યત્કિંચિત સત્પુરુષાર્થ વડે આ ‘કોઈ કરશે’ એવી તે
 આર્ષદ્રષ્ટાની સૂચક ભવિષ્યવાણીનો (Prophecy) સત્યંકાર થવાનું આ
 લેખક કંઈ પણ નિમિત્ત બન્યો હોય, તો તેટલું આ પ્રયત્નનું સફળપણું
 લેખી, ગુણદોષજ્ઞ હંસદષ્ટિ સુજ્ઞાનનો અત્રે નિમજ્જન કરી
 ચિત્તપ્રસન્નતા અનુભવો!

કાર્તિક પૂર્ણિમા, સં. ૨૦૦૮ ડૉ. ભગવાનદાસ મનઃસુખભાઈ મહેતા
 ૫, ચોપાટી રોડ, મુંબઈ-૭ એમ. બી. બી. એસ.

ભારતનો જ્યોતિર્ધર

અનુષ્ટુપ

રાજચંદ્ર ઊગ્યો દિવ્ય, ભારત ગગનાંગણે ;
જ્યોતિ વિસ્તારતો સૌમ્ય, અખિલ વિશ્વમંડલે. ૧
ધન્ય તે દેશ સૌરાષ્ટ્ર, ધન્ય ભારતભૂમિ આ ;
રાજ કલ્પતરુ જન્મે, ધન્ય ગ્રામ વવાણિઆ. ૨
ધન્ય તે શબ્દજિત તાત, ધન્ય તે માત દેવકી ;
યોવીશ ઓગણીસેની, પૂર્ણિમા ધન્ય કાર્તિકી. ૩

ઉપજાતિ

આ વાણીઓ ગ્રામ વવાણિઆનો,
અપૂર્વ સત્ રત્નવણિક્ક સુજાણો ;
વ્યાપાર રત્નત્રયીનો અનન્ય,
કરી લલ્લો આતમલાભ ધન્ય. ૪
રાષ્ટ્રપિતા ભારત ભાગ્યધાતા,
ગાંધી મહાત્મા જગ જેહ ખ્યાતા ;
તેના ય જે પ્રેરણામૂર્તિ વંદ્ય,
તે રાજચંદ્ર સ્તવું વિશ્વવંદ્ય. ૫

વસંતતિલકા

સાક્ષાત સરસ્વતી શું આ નરરૂપધારી ?
વાચસ્પતિ અવનિમાં શું ગયા પધારી ?
એવા વિતર્ક જનના મનમાં લસંતા,
શ્રી રાજચંદ્ર વચનામૃતને સુણંતાં. ૬

માલિની

અપ્રતિમ પ્રતિભાથી પૂર્ણ શ્રી રાજચંદ્રે,
અમૃતમયી પ્રસારી જ્ઞાન-જ્યોત્સના સુછટે ;

તહિ સુજન ચકોરો ન્હાઈ આનંદ પામે,
સુમન કુમુદ કેરો પૂર્ણ ઉદ્બોધ જામે. ૭

મન્દાકાન્તા

બાલ્યાવસ્થા મહીં મરાણ કો ભાળી સંવેગ વેગે,
જેને જાતિસ્મરાણ ઊપજ્યું પૂર્વજન્મો જ દેખે;
એવી એવી સ્મૃતિ બહુ થઈ કર્મના બંધ છૂટ્યા,
ત્રૂટ્યા જ્ઞાનાવરાણ પડદા જ્ઞાન અંકૂર ફૂટ્યા. ૮
જાગ્યો આત્મા વિણ પરિશ્રમે તત્ત્વસંસ્કારધારી,
તત્ત્વોદ્બોધે લઘુ વય છતાં વૃદ્ધ જ્ઞાનાવતારી;
ને ભાવંતો જિન સ્વરૂપને ભાવિતાત્મા મહાત્મા,
આરોહ્યો આ સ્વરૂપ પદની શ્રેણિએ દિવ્ય આત્મા. ૯

માલિની

શતમુખ પ્રતિભાના ઓજપુંજે લસંતા,
કવિ શતઅવધાની ભાવનાબોધવંતા;
દરશન સુપ્રભાવી ગૂંથી જોણે રસાળા,
દિન ત્રણ મહિ વર્ષે સોળમે મોક્ષમાળા. ૧૦
પડ દરશન કેરો સાર જેમાં સમાવ્યો,
નવનીત શ્રુતઅબ્ધિ મંથી જેમાં જમાવ્યો;
અનુભવરસગંગા પ્રાપ્ત જે સુપ્રસિદ્ધિ,
અમૃત અવનિનું તે રાજની આત્મસિદ્ધિ. ૧૧
પથ પર પદ બોધ્યો વીતરાગાનુસારી,
શ્રવાણ મૂળ કરાવ્યો જિનનો માર્ગ ભારી;
ધન દિન લલકાર્યો ધર્મ સાચો ઉધાર્યો,
સુઅવસર અપૂર્વી દિવ્ય દ્રષ્ટા સુગાયો. ૧૨
કવિવર પર જ્યોતિર્ધારી શ્રીમદ્ અનેરો,
પરમ મરમ ભાખ્યો લોક પુરૂષ કેરો;
જિન પદ જન જોગી ઈચ્છતા તેહ ગાયો,
જિન પ્રવચન સિન્ધુ બિન્દુમાંહી સમાવ્યો. ૧૩

ત્રોટક

તપ તેજથી રાજ રવિ જગમાં,
સમતા થકી સૌમ્ય જ સોમ સમા;
શુભ મંગલમૂર્તિ ગુરુ બુધમાં,
પરબ્રહ્મજ મંડન (મંદન) શુક સમા. ૧૪

અનુષ્ટુપ

શ્રીમદ્ જ્ઞાનશ્રીસંપન્ન, વંદ્ય જે બુધવૃન્દને
ભગવાન દાસ તે વંદે, યોગીન્દ્ર રાજચંદ્રને. ૧૫

વંશસ્થ

સ્વયં પ્રકાશી સ્વરૂપે પ્રકાશતા,
સ્વયં સદા જે જયવંત વર્તતા;
તે સંતના સંત મહત્ મહંતના,
શ્રી રાજને હો મનનંદ વંદના. ૧૬

ચૈત્ર વદી પંચમી, ૨૦૦૭

સમર્પણ

‘ચંદ્ર પ્રભુ મુખ ચંદ્ર રે સખી! દેખાણ દે’—એ રાગ

જે ધર્મમૂર્તિ સંત જ્ઞાનાવતારે રે,
સૂચિત સંકલના સૂચિ અનુસારે રે ;
દાસ ભગવાને ગુરુકૃપા આધારે રે,
ગ્રંથ ગૂંથ્યો છે એહ આજ્ઞાનુસારે રે... જે ધર્મમૂર્તિ ૦

કૃતિઓ જે સુકૃતી તણી જ જયંતિ રે,
કીર્તિ કૌમુદી વિસ્તારતી જયવંતી રે ;
આત્મકળા સોળે કળા વિકસંતી રે,
શાંત સુધારસ ધારને વરષંતી રે... જે ધર્મમૂર્તિ ૦

આત્માર્થ અમૃતપાન જેણે બોધ્યું રે,
સત્ ધર્મનું સત્ તત્ત્વ જેણે શોધ્યું રે ;
તે રાજચંદ્ર કરાબજમાં ઉલ્લાસે રે,
ગ્રંથ સમર્પ્યો એહ ભગવાન દાસે રે... ધર્મમૂર્તિ ૦

કાર્તિક પૂર્ણિમા, સં. ૨૦૦૮

ભગવાનદાસ

વીતરાગ વાણી

વચનામૃત વીતરાગના, પરમ શાંતરસ મૂળ ;
ઔષધ જે ભવ રોગના, કાયરને પ્રતિકૂળ.
કાયાની વિસારી માયા, સ્વરૂપે સમાયા એવા ;
નિર્ગ્રંથનો પંથ ભવ અંતનો ઉપાય છે.

શી એની શૈલી ! જ્યાં આત્માને વિકારમય થવાનો અનંતાંશ પણ
રહ્યો નથી. શુદ્ધ, સ્ફટિક, ફીણ અને ચંદ્રથી ઉજ્જવલ શુક્લ ધ્યાનની
શ્રેણીથી પ્રવાહરૂપે નીકળેલાં તે નિર્ગ્રંથના પવિત્ર વચનોની મને-તમને
ત્રિકાળ શ્રદ્ધા રહ્યો ! એ જ પરમાત્માના યોગબળ આગળ પ્રયાચના.

અનંત અનંત ભાવ ભેદથી ભરેલી ભલી,
અનંત અનંત નય નિક્ષેપે વ્યાખ્યાની છે ;
સકલ જગત હિતકારિણી હારિણી મોહ,
તારિણી ભવાબ્ધિ મોક્ષયારિણી પ્રમાણી છે ;
ઉપમા આખ્યાની જેને તમા રાખવી તે વ્યર્થ,
આપવાથી નિજ મતિ મપાઈ મેં માની છે ;
અહો રાજ્યચંદ્ર બાલ ખ્યાલ નથી પામતા એ,
જિનેશ્વર તારી વાણી જાણી તેણે જાણી છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

વિષયાનુક્રમણિકા

શિક્ષાપાઠ	પૃષ્ઠ
૧. વાંચકને પ્રેરણા	૧
૨. જિનદેવ (કાવ્ય)	૨
૩. જિનદેવ-ભાગ ૨	૪
૪. નિર્ગૃથ	૬
૫. દયાની પરમ ધર્મતા	૮
૬. સાચું બ્રાહ્મણપણું	૧૧
૭. મહા માહણ મહાવીર	૧૪
૮. મૈત્રી આદિ ચાર ભાવના	૧૮
૯. સન્શાસ્ત્રનો ઉપકાર	૨૧
૧૦. પ્રમાદના સ્વરૂપનો વિશેષ વિચાર	૨૩
૧૧. પ્રમાદના સ્વરૂપનો વિશેષ વિચાર-ભાગ ૨ (કાવ્ય)	૨૬
૧૨. ત્રણ મનોરથ	૨૭
૧૩. ચાર સુખશય્યા	૩૧
૧૪. જંબૂ સ્વામી	૩૩
૧૫. વ્યાવહારિક જીવોના ભેદ	૩૬
૧૬. ત્રણ આત્મા-ભાગ ૧	૩૮
૧૭. ત્રણ આત્મા-ભાગ ૨	૪૧
૧૮. સમ્યગ્દર્શન-ભાગ ૧	૪૩
૧૯. સમ્યગ્દર્શન-ભાગ ૨	૪૬
૨૦. 'યાકિની મહત્તરાસૂનુ' હરિભદ્રસૂરિ	૪૮
૨૧. મહાત્માઓની અસંગતા	૫૧
૨૨. સર્વોદ્ધૃષ્ટ સિદ્ધિ	૫૪
૨૩. અનેકાન્તની પ્રમાણતા	૫૬
૨૪. મનભ્રાંતિ	૫૯
૨૫. તપ	૬૨

શિક્ષાપાઠ

	પૃષ્ઠ
૨૬. જ્ઞાન-ભાગ ૧	૬૫
૨૭. જ્ઞાન-ભાગ ૨ (કાવ્ય)	૬૮
૨૮. ક્રિયા	૬૯
૨૯. સિદ્ધસેન દિવાકર અને સમંતભદ્રાચાર્ય	૭૩
૩૦. આરંભપરિગ્રહની નિવૃત્તિ પર જ્ઞાનીઓએ આપેલો ઘણો ભાર	૭૫
૩૧. દાન	૭૭
૩૨. નિયમિતપાણું	૮૦
૩૩. જિનાગમ સ્તુતિ (કાવ્ય)	૮૩
૩૪. નવતત્ત્વનું સામાન્ય સંક્ષેપ સ્વરૂપ-ભાગ ૧ ...	૮૪
૩૫. નવ તત્ત્વનું સામાન્ય સંક્ષેપ સ્વરૂપ-ભાગ ૨ ...	૮૮
૩૬. સાર્વજનિક શ્રેય	૯૧
૩૭. ભગવાન્ ઋષભદેવજી	૯૪
૩૮. સદ્ગુણ	૯૭
૩૯. દેશધર્મ વિષે વિચાર	૯૯
૪૦. મૌન	૧૦૩
૪૧. શરીર	૧૦૬
૪૨. પુનર્જન્મ	૧૦૮
૪૩. પંચ મહાવ્રત વિશે વિચાર	૧૧૧
૪૪. દેશબોધ-ભાગ ૧	૧૧૪
૪૫. દેશબોધ-ભાગ ૨ (કાવ્ય)	૧૧૬
૪૬. પ્રશસ્ત યોગ	૧૧૭
૪૭. સરલપાણું	૧૨૦
૪૮. નિરભિમાનપાણું	૧૨૩
૪૯. બ્રહ્મચર્યનું સર્વોત્કૃષ્ટપાણું	૧૨૫
૫૦. દુષ્કરદુષ્કરકારી સ્થૂલભદ્રજી	૧૨૮
૫૧. આજ્ઞા	૧૩૦
૫૨. સમાધિ મરાણ	૧૩૩
૫૩. વૈતાલીય અધ્યયન	૧૩૬

૫૪.	સંયોગોનું અનિત્યપાણું	૧૩૯
૫૫.	મહાત્માઓની અનંત સમતા	૧૪૧
૫૬.	માથે ન જોઈએ	૧૪૪
૫૭.	ઉદયાદિ ભંગ	૧૪૭
૫૮.	જિનમત નિરાકરણ	૧૫૦
૫૯.	ત્રીસ મહામોહનીય સ્થાનક	૧૫૨
૬૦.	તીર્થંકર પદ પ્રાપ્તિ સ્થાનક	૧૫૪
૬૧.	માયા	૧૫૭
૬૨.	પરીષદ જય	૧૬૦
૬૩.	વીરત્વ (કાવ્ય)	૧૬૩
૬૪.	ભગવાન નેમનાથજી અને મહાસતી રાજમતી ...	૧૬૫
૬૫.	સદ્ગુરુ સ્તુતિ (કાવ્ય)	૧૬૯
૬૬.	પાંચ પરમ પદ વિષે વિશેષ વિચાર-ભાગ ૧ ...	૧૭૨
૬૭.	પાંચ પરમ પદ વિષે વિશેષ વિચાર-ભાગ ૨ ...	૧૭૪
૬૮.	અવિરતિ	૧૭૮
૬૯.	અધ્યાત્મ	૧૮૨
૭૦.	મંત્ર	૧૮૬
૭૧.	શ્રીપાલ રાજા અને મયણાસુંદરી	૧૮૮
૭૨.	છ પદ નિશ્ચય-ભાગ ૧	૧૯૧
૭૩.	છ પદ નિશ્ચય ભાગ-૨	૧૯૪
૭૪.	મોક્ષમાર્ગની અવિરોધતા	૧૯૮
૭૫.	સનાતન ધર્મ	૨૦૧
૭૬.	સૂક્ષ્મ તત્ત્વ પ્રતીતિ	૨૦૩
૭૭.	સમિતિ ગુપ્તિ	૨૦૬
૭૮.	કર્મના નિયમો	૨૧૦
૭૯.	મહત્ પુરુષોની અનંત દયા	૨૧૩
૮૦.	‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’	૨૧૬
૮૧.	નિર્જરા કમ	૨૨૦

૮૨.	આકાંક્ષા સ્થાનકે કેમ વર્તવું?	૨૨૨
૮૩.	મુનિધર્મ યોગ્યતા	૨૨૫
૮૪.	પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ	૨૨૮
૮૫.	ઉન્મત્તતા	૨૩૨
૮૬.	એક અંતર્મુહૂર્ત	૨૩૫
૮૭.	દર્શન સ્તુતિ (કાવ્ય)	૨૩૮
૮૮.	ભક્ત ત્રિમૂર્તિ-ભાગ ૧	૨૩૯
૮૯.	ભક્ત ત્રિમૂર્તિ-ભાગ ૨	૨૪૩
૯૦.	વિભાવ-ભાગ ૧ (કાવ્ય)	૨૪૬
૯૧.	વિભાવ-ભાગ ૨	૨૪૮
૯૨.	રસાસ્વાદ	૨૫૦
૯૩.	અહિંસા અને સ્વચ્છંદતા	૨૫૨
૯૪.	અલ્પ શિથિલપાણાથી મહાદોષના જન્મ	૨૫૫
૯૫.	પારમાર્થિક સત્ય	૨૫૭
૯૬.	આત્મભાવના	૨૬૦
૯૭.	જનભાવના	૨૬૨
૯૮.	શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર એક મહાવિભૂતિ-ભાગ ૧ ...	૨૬૫
૯૯.	શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર એક મહાવિભૂતિ-ભાગ ૨ ...	૨૭૧
૧૦૦.	શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર એક મહાવિભૂતિ-ભાગ ૩ ...	૨૭૩
૧૦૧.	હિતાર્થી પ્રશ્નો-ભાગ ૧	૨૭૬
૧૦૨.	હિતાર્થી પ્રશ્નો-ભાગ ૨	૨૭૮
૧૦૩.	હિતાર્થી પ્રશ્નો-ભાગ ૩	૨૮૧
૧૦૪.	હિતાર્થી પ્રશ્નો-ભાગ ૪	૨૮૪
૧૦૫.	હિતાર્થી પ્રશ્નો-ભાગ ૫	૨૮૬
૧૦૬.	હિતાર્થી પ્રશ્નો-ભાગ ૬	૨૮૯
૧૦૭.	સમાપ્તિ અવસર (કાવ્ય)-ભાગ ૧	૧૯૩
૧૦૮.	સમાપ્તિ અવસર (કાવ્ય)-ભાગ ૨	૨૯૪

ૐ

પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા

શિક્ષાપાઠ ૧ : વાંચકને પ્રેરણા

વિવેકી વાંચક! આજે આ ગ્રંથ તમારા કરકમલમાં આવે છે. તે પ્રત્યે તમે પ્રસન્ન દષ્ટિથી અવલોકજો! તેમાં ક્યન કરેલ ભાવોને વિચારપૂર્વક અવગાહજો! અને હેય-ઉપાદેયનો (ત્યજવા-ગ્રહવા યોગ્યનો) વિવેક કરી પરમાર્થનું પરિશી ન કરજો! એથી કરીને તમને આત્માના અનંત આનંદ ગુણની પ્રસાદી પ્રાપ્ત થશે.

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે । જેમ વ્યવહારમાં તેમ પરમાર્થમાં પણ જે મુક્તિનું કારણ થાય તે વિદ્યા. આત્મવિદ્યા એ જ ખરી વિદ્યા છે, તેના લક્ષ વિનાની સર્વ વિદ્યા અવિદ્યા છે. વર્તમાનમાં કેટલાક લોકો અવિવેકી વિદ્યાના પ્રસંગથી સમયના પ્રવાહમાં તણાઈ જઈ ધર્મ પ્રત્યે સર્વથા અશ્રદ્ધાળુ જાણાય છે. તો કેટલાક વળી કુલપરંપરાગત મતાગ્રહ અને અંધશ્રદ્ધામાં ગરકાવ થયેલા દેખાય છે. ધર્મ તત્ત્વની સમ્યક્ પરિજ્ઞા કરી, તે પ્રત્યે સાચી શ્રદ્ધા ધરાવનારા ધન્ય માનવો તો ક્વચિત્ જ દષ્ટિગોચર થાય છે. અશ્રદ્ધાળુને શ્રદ્ધા પ્રેરવા, અંધશ્રદ્ધાળુને સત્ય શ્રદ્ધા ઉપજાવવા અને સાચા શ્રદ્ધાળુને વિશેષે સ્થિર કરવા આ પુસ્તક નિમિત્તભૂત થાય એવી પરમ કૃપાળુ ભગવાન પ્રત્યે પ્રયાચના!

મહા ભવરોગ મટાડવા માટે પરમ ભાવવૈદ વીતરાગ દેવે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ દિવ્ય રસાયનનું નિરૂપણ કર્યું છે, જેનું સેવન કરવાથી આત્મા નીરોગી બને છે. જિનના મૂળમાર્ગરૂપ આ દિવ્ય રસાયનનો સરસ રસ આ ગ્રંથમાં મૂળરૂપે રહ્યો છે, જેથી એ આત્મનીરોગિતાનું કારણ થઈ પડશે! નિષ્કારણ કરુણાશીલ ભગવાને હૃદયસાગરનું મંથન કરી જ્ઞાનામૃત વલોવ્યું છે, જેના પાનથી વિબુધો અમૃતપાણને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે ‘કામ એક આત્માર્થનું, બીજો નહિ મનરોગ’-એ મહાસૂત્રને હૃદયમાં ધારણ કરી, હે વિબુધો! વિનયાદિ

અનુપાન સાથે આ જ્ઞાનામૃતનું પાન કરી તમે અમૃતત્વને પામો ! એ
પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા પ્રત્યે પ્રાર્થના !

કળશ

(હરિગીત) જિનરાજ ચંદ્ર સુદર્શને પ્રજ્ઞાવબોધ સમુદ્રની,
છોળો ઊંચે ઉછળે અહો ! બુધરંજની ચિતનંદની ;
તેમાં નિમજ્જન આચરી હે પ્રાજ્ઞજન ! ત્રણ તાપની,
શાંતિ કરી અનુભૂતિ લ્યો આનંદમય નિજ આત્મની.

શિક્ષાપાઠ ૨ : જિનદેવ } ભાગ ૧

રત્નમાલા (આરતીનો રાગ)

જય જિનદેવા ! જય જિનદેવા !
દેવ કરે છે સહુ તમ સેવા ;
સુર નર ઈન્દ્રો સ્તવન કરે છે,
યોગિવરેન્દ્રો ધ્યાન ધરે છે ... જય જિનદેવા ! ૦ ૧

રાગાદિક સહુ શત્રુ જીત્યા,
વરી કેવલશ્રી રીઝી પ્રીત્યા ;
શ્રીમદ્* સાચા જિન તમે છો,
દિવ્ય ગુણોથી દેવ તમે છો ... જય જિનદેવા ! ૦ ૨

કર્મ જીત્યાથી જિન છો નિષ્કર્મ,
સર્વજ્ઞ જ્ઞાને વ્યાપક વિષ્ણુ ;
શંકર સહુનું શં કરવાથી,
હરિ પુરુષોત્તમ અઘ હરવાથી ... જય જિનદેવા ! ૦ ૩

સહજ સ્વરૂપે સ્વયં પ્રગટયાથી ;
બ્રહ્મ સ્વયંભૂ બુદ્ધ બુઝયાથી ;

* કેવલશ્રી વરી હોવાથી જે સાચા શ્રીમદ્ છે.

રામ તમે છો આતમરામી,
 સ્વામ તમે છો ચેતન સ્વામી ... જય જિનદેવા! ૦ ૪
 જગગુરુ જીવન્મુક્ત અસ્નેહી,
 દેહ છતાંયે જોહ વિદેહી;
 મુક્તિ તારો મારગ જગબંધુ,
 બોધે અદૂષણ કરુણાસિન્ધુ ... જય જિનદેવા! ૦ ૫
 દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર ત્રિવેણી,
 સંગમ તીરથ શિવપથ શ્રેણી;
 એ જસ તીર્થે નિત્ય નિમજ્જી,
 પાવન જન સૌ પાપ વિવર્જ ... જય જિનદેવા! ૦ ૬
 ધાતિક્ષય પ્રગટ્યું વીર્ય અનંતું,
 દર્શન જ્ઞાન ને સૌખ્ય અનંતું;
 નિજ પદ પામે જિનરૂપ ભાળી,
 અજકુલવાસી સિંહ જ્યું નિહાળી ... જય જિનદેવા! ૦ ૭
 જિન ઉપાસો જિન થાય જીવો,
 દીપ ઉપાસી વાટ જ્યું દીવો;
 જિન સહજાત્મસ્વરૂપી એવા,
 ભગવાન દાસના શરણસુદેવા ... જય જિનદેવા! ૦ ૮

‘શાદૂલવિક્રીડિત

એવા શ્રી અરિહંત અર્હત પ્રભુ નીરાગી જીનેશ્વરા,
 આપ્ત પ્રાપ્ત પરં પરેષ્ઠિ પદને ત્રૈલોક્યના ઈશ્વરા;
 શ્રીમદ્ જો ભગવાન દાસ શરણ કરુણ્યના ધામ જો,
 હો આત્માર્પણ તેહના ચરણમાં! સાચો સુવિશ્રામ જો. ૧

શિક્ષાપાઠ ૩ : જિનદેવ } ભાગ ૨

જિન એ કાંઈ સંપ્રદાયવાચક શબ્દ નથી, પણ મહાન તત્ત્વવાચક શબ્દ છે. રાગાદિ સર્વ આંતર શંત્રુઓને જીતી જે શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા છે, એવા શુદ્ધ આત્મા તે ‘જિન’. આત્મા અને કર્મના સનાતન યુદ્ધમાં કર્મકટકનો સંહાર કરી જે વિજયશ્રી વર્ધા છે, એવા ખરેખરા શ્રીમદ્ આત્મવીર તે જ જિન. અને એવા જિન ભગવાન અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ અને અનંત વીર્ય એ દિવ્ય આત્મગુણોના સ્વામી થયા હોવાથી, એ જ ખરેખરા ‘દેવ’ છે.

વિશ્વની વિશિષ્ટ અને શ્રેષ્ઠ વિભૂતિરૂપ આવા આ જિનદેવ પરમ ‘અર્હત્’ અર્થાત્ વિશ્વની પૂજના પરમ પાત્ર છે. સર્વ દેવેન્દ્રો જેને વંદે છે અને સર્વ યોગીન્દ્રો જેને ધ્યાવે છે, એવા આ મહાદેવ સર્વદાને માટે સર્વ દોષથી સર્વથા રહિત થયા છે. કારણકે જેમાં સર્વ દોષો સમાય છે, એવા રાગ, દ્વેષ ને મોહ એ ત્રણ મહાદોષને આ મહાદેવે સર્વથા નષ્ટ કર્યા છે; અથવા પ્રકારાંતરે આ પરમ નિર્દોષ મૂર્તિએ આ અઢાર દોષને નષ્ટ કર્યા છે.

અનાદિ એવું આત્માનું જ્ઞાનસ્વરૂપ કે જેના પર અનંત કાળના અજ્ઞાન આવરાણના અનંત થર ભાજી ગયા હતા, તેને આ ભગવાન વીતરાગ દેવે બહાર ખેંચી કાઢી પ્રકટ કર્યું, ને અજ્ઞાન દોષને નિવૃત્ત કર્યો. નિદ્રા, સ્વપ્ન, જાગ્રત અને ઉજ્જાગ્રત એ ચાર દશામાંથી ઉજ્જાગ્રત અવસ્થા ભગવાને પ્રાપ્ત કરી; અર્થાત્ સહજ આત્મસ્વરૂપમાં અખંડ જાગ્રત આત્મોપયોગમય પરમ જ્ઞાનદશા પામેલા ભગવાને નિદ્રા દોષની આત્યંતિક નિવૃત્તિ કરી. મિથ્યામતિ નામની જે કુલટા સ્ત્રી આ જીવ સાથે અનાદિથી જોડાયેલી સંલગ્ન હતી, તેને અપરાધિની ને દુઃશીલ વ્યભિચારિણી જાણીને આ મહાત્માએ આત્મગૃહમાંથી બહાર કાઢી મૂકી; અને સપરિવાર સમક્તિ સાથે સગાઈ કરી મહા મિથ્યાત્વ દોષને-દર્શનમોહને ક્ષીણ કર્યો.

અને રાગ, દ્વેષ ને અવિરતિ પરિણામ કે જે ચારિત્ર મોહના જબરજસ્ત યોદ્ધા હતા, તે તો જેવી આ ભગવાનની વીતરાગ પરિણતિ પરિણમી કે તન્મ્નાણ બાધા બની ઉઠીને નાઠા! ભગવાન જ્યારે ક્ષપકશ્રેણીરૂપ ગજરાજ પર ચઢ્યા ત્યારે—હાસ્ય, અરતિ, રતિ, શોક, દુઃખ, ભય, વેદોદય (કામ)—એ તુચ્છ કૃષિપંક્તિ જેવા, ઢીલા માટીના ઢેફાં જેવા દોષ તો બિચારા કયાંય ચગદાઈ ગયા! આમ ચારિત્રમોહનો સર્વનાશ કરી, નિષ્કારાણ કરુણારસના સાગર આ પરમકૃપાળુ દેવે જ્ઞાનાદિ અનંત ચતુષ્ટય પ્રગટ કર્યું.

આવા આ પરમ વીતરાગ પ્રભુ ત્રિલોકબંધુ દાન સંબંધી વિધનને—દાનાંતરાયને નિવારી, પરમ અહિંસાધર્મના ઉપદેશદાનથી સર્વજનને અભયદાન પદના દાતા થયા. લાભ સંબંધી વિધનને—લાભાંતરાયને નિવારી, પરમ લાભરસથી મસ્ત એવા આ પ્રભુ, જગતને આત્મલાભમાં વિધન કરનારા લાભવિધનના નિવારક થયા. પંડિત વીર્ય વડે કરીને વીર્યવિધનને—વીર્યાંતરાયને નિવારી, આ પ્રભુ પૂર્ણ પદવીના યોગી બન્યા. અને ભોગાંતરાય—ઉપભોગાંતરાય એ બન્ને વિધન નિવારી આ પ્રભુ પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપરમાણતારૂપ ભોગના સુભોગી થયા.

આમ અજ્ઞાનાદિ અઢાર દૂષણથી રહિત એવા આ જિનદેવ, વીતરાગ પરમાત્મા છે—જેના અનન્ય ગુણોનું સંકીર્તન મુનિજનવૃંદ ગાય છે કે—“ત્હાડું નેત્રયુગલ પ્રશમરસમાં નિમગ્ન થયેલું છે. ત્હાડું મુખકમલ પ્રસન્ન છે. ત્હારો ઉત્સંગ સ્ત્રીસંગથી રહિત છે. અને ત્હાડું કરયુગલ પાણ શસ્ત્રના સંબંધ વિનાનું છે. તેથી કરીને જગત્માં કોઈ ખરેખરો વીતરાગ દેવ હોય તો તે તું જ છે.”

આવા પરમ નિર્દોષ ગુણમૂર્તિ શ્રીમદ્ વીતરાગ દેવની આ પ્રકારે સ્વરૂપપરીક્ષા કરી, આ મનવિશ્રામી જિનવરના ગુણ જે ગાય છે, તે પાણ આ “દીનબંધુનીં મહેર નજરથી” કૃપાદષ્ટિથી આનંદધન પદને પામે છે. અર્થાત્ તે પાણ જિનેશ્વર તુલ્ય પરમાનંદમય સહજ આત્મસ્વરૂપ પદને પામે છે. કારણકે ‘જિનપદ નિજપદ એકતા,

ભેદભાવ નહિ કાંઈ.’ એટલે સિંહને દેખીને જેમ અજકુલગત સિંહને નિજ સ્વરૂપનું ભાન થાય છે, તેમ જિનસ્વરૂપના દર્શને મુમુક્ષુ ભક્ત આત્માને ‘દર્પણ જિમ અવિકાર’ પ્રભુના રૂપદર્પણમાં નિજ સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે.

(અનુષ્ટુપ) શુદ્ધ ચૈતન્યના સ્વામી, સહજાત્મસ્વરૂપ જે ;
મુમુક્ષુજન એવા તે, ભગવાન જિનને ભજે.

શિક્ષાપાઠ ૪ : નિર્ગ્રંથ

જિનદેવ જેવા મહત્ પુરુષના નિર્ગ્રંથ વીતરાગ માર્ગે વિચરવાનો ‘અપૂર્વ અવસર’ જેને પ્રાપ્ત થયો છે, એવા નિર્ગ્રંથ સાધુપુરુષના સ્વરૂપનો અત્રે કંઈક વિચાર કરીશું. ધન, ધાન્ય, ઘરબાર આદિ બાહ્ય ગ્રંથિ (ગાંઠ, બંધન) અને મોહ-રાગ-દ્વેષ-ક્રોધ-માનાદિ-અભ્યંતર ગ્રંથિ, — એમ ‘સર્વ સંબંધનુ બંધન તીક્ષ્ણ છેદીને’, જે દ્રવ્ય-ભાવ બન્ને પ્રકારની પરિગ્રહરૂપ ગ્રંથિથી રહિત અસંગ થયા છે તે નિર્ગ્રંથ. જેને પંચ પરમેષ્ઠિ મધ્યે ગૌરવભર્યું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે, એવા આ વીતરાગદશા સાધક નિર્ગ્રંથ સાધુની દશા કેવી અદ્ભુત હોય !

દેહથી ભિન્ન એવા કેવલ ચૈતન્યમૂર્તિ આત્માનું અનુભવજ્ઞાન જેને ઉપજ્યું છે, એવા આ જ્ઞાની મુનીશ્વર દર્શનમોહરૂપ મહા મિથ્યાત્વગ્રંથિને છેદી નાંખી, ચારિત્રમોહના ક્ષય ભાણી પરમ શૂરવીરપણે સર્વાત્માથી પ્રવર્ત્યા હોય છે. એક શુદ્ધ આત્મા સિવાય બીજું કાંઈપણ પરમાણુમાત્ર પણ મ્હાડું નથી એવો અખંડ નિશ્ચય થયો હોવાથી, આ મહાત્માને આત્મા સિવાય અન્ય સર્વ ભાવથી ઓદાસીન્ય વૃત્તિરૂપ પરમ વૈરાગ્ય વર્તે છે. આ નિઃસાર દેહમાંથી પણ પરમાર્થરૂપ સાર કાઢી લેવાને ઈચ્છતા આ શાંતમૂર્તિ સંતનો દેહ પણ માત્ર આત્મસંયમના હેતુએ જ હોય છે; બીજા કોઈ પણ કારણે તેને

કાંઈ પાણ કલ્પતું નથી. ભમરો ફૂલમાંથી રસ ચૂસે, પાણ તેને લેશ પાણ પીડા ન ઉપજાવે, એવી પરમ નિર્દોષ માધુકરી વૃત્તિ આ ભિક્ષુ આચરે છે; અને સંયમયાત્રાર્થે દેહના નિર્વાહ પૂરતું પ્રાયઃ એક જ વાર ભિક્ષાભોજન લઈ નિત્ય તપનો લાભ લ્યે છે. આત્મસ્વરૂપના તેજથી પ્રતપતા આ વીર તપસ્વીને પોતાના દેહમાં પાણ કિંચિત્માત્ર મમત્વરૂપ મૂચ્છા હોતી નથી, તો પછી ઉપકરણાદિમાં તો ક્યાંથી હોય ?

નિરંતર સ્વાધ્યાય-ધ્યાનમાં નિમગ્ન આ યોગી પુરુષ મન-વચન-કાયાના યોગને જોમ બને તેમ સંક્ષિપ્ત કરે છે; અને તે ત્રણે સંક્ષિપ્ત યોગની યાવજજીવ આત્માને વિષે એવી સ્થિરતા કરે છે, કે ગમે તેવા ઘોર પરીષદ કે ઉપસર્ગના ભયથી તે ક્ષોભ પામતી નથી. આ સંક્ષિપ્ત યોગની કવચિત્ પ્રવૃત્તિ કરવી પડે, તે આ સંયમી પુરુષ માત્ર આત્મસંયમના હેતુથી જ સમ્યક્પણે કરે છે; અને તે પાણ નિજ સ્વરૂપનો નિરંતર લક્ષ રાખીને તથા જિનદેવની આજ્ઞાને આધીનપણે રહીને, - નહિ કે સ્વચ્છંદ કે સ્વરૂપનો લક્ષ ચૂકીને. આત્મારામી મુનિની આ સંક્ષિપ્ત પ્રવૃત્તિ પાણ ક્ષણે ક્ષણે ઘટતી જાય છે અને છેવટે નિજ સ્વરૂપને વિષે લીન થાય છે. આવા પંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિથી ગુપ્ત આ સ્વરૂપગુપ્ત સંતો પંચ મહાવ્રતની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લઈ તેના પરિપાલનમાં નિરંતર ઉદ્યુક્ત રહે છે. પંચ ઈંદ્રિયના વિષયમાં એને રાગદ્વેષરૂપ ઈષ્ટ-અનિષ્ટ બુદ્ધિ હોતી નથી. પંચ પ્રમાદથી એના મનને ક્ષોભ ઉપજતો નથી. અને દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી અને ભાવથી ક્યાંય પાણ પ્રતિબંધ કર્યા વિના એ પ્રારબ્ધ ઉદયને આધીન થઈ ને નિર્લોભપણે વિચરે છે.

આ ક્ષમાશ્રમણો કદી ક્રોધ કરે તો ક્રોધ પ્રત્યે જ ક્રોધ કરે છે, માન કરે તો દીનપણાનું માન કરે છે, માયા કરે તો સાક્ષીરૂપ દૃષ્ટાભાવની માયા કરે છે, અને લોભ કરે તો અલોભનો લોભ કરે છે ! કોઈ બહુ ઉપસર્ગ કરે તો તેના પ્રત્યે આ ક્ષમામૂર્તિ કોપતા નથી. ચક્રવર્તી આવીને વંદન કરે તોપણ એમનામાં માન ગોત્યું જડતું નથી. દેહ છૂટી જાય તોપણ એમના રોમમાં પાણ માયા ઉપજતી નથી. મોટી

લબ્ધિસિદ્ધિ પ્રગટે તોપણ એમને લોભનો અંશ પણ સ્પર્શતો નથી. આમ સન્માર્ગની દીક્ષા પામેલા આ સંતોએ શિરોમુંડન કરવા સાથે જ કષાયોનું મુંડન કરી નાંખ્યું હોય છે; અચેલકપાણું ધરવા સાથે જ સર્વ પરભાવ—વિભાવથી વર્જિત એવું આત્મમગ્નતારૂપ ભાવનગ્નપાણું દાખવ્યું હોય છે; યાવજજીવ અસ્નાનપાણું ભજવા સાથે જ નિરંતર જ્ઞાનગંગામાં નિમજ્જન કરવારૂપ પરમ શુચિ સ્નાતકપાણું સેવ્યું હોય છે; અગારવાસ ત્યજવા સાથે જ વેષવિભૂષા કે શરીરની ટાપટીપરૂપ પરિકર્મ વર્જ્યું હોય છે.

સદા સામાયિક ભાવમાં વર્તતા આ શુદ્ધોપયોગવંત શ્રમાણે શત્રુ—મિત્રમાં, માન—અપમાનમાં, જીવિત—મરાણમાં કે ભવ—મોક્ષમાં સર્વત્ર શુદ્ધ સમભાવ વર્તે છે. આવા નિરંતર આત્મસમાધિમાં સ્થિત આ અવધૂત એકાકીપણે ભયાનક સ્મશાનને વિષે વિચરતા હોય, કે જ્યાં વાઘ—સિંહનો ભેટો થાય છે એવા પર્વતમાં વિચરતા હોય, તો પણ એમનું આત્મામાં સમવસ્થાનરૂપ આસન અડોલ રહે છે ને મનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ક્ષોભ ઉપજતો નથી. આમ તેમણે દ્રવ્ય—ભાવ સંયમમય નિર્ગ્રંથપાણું સિદ્ધ કર્યું છે, એવા આ આત્મજ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ વીતરાગ મુનીશ્વર, દેહ છતાં દેહાતીત જીવન્મુક્ત દશાએ, આ અવનિતલને પાવન કરતા વિચરે છે.

(અનુષ્ટુપ) રાગદ્વેષ તણી ગાઢ, ગ્રંથિ દુર્ભેદ ભેદીને,
છેદે જે ભવની ગ્રંથિ, તે નિગ્રંથ કલ્હો જીને.

શિક્ષાપાઠ ૫ : દયાની પરમ ધર્મતા

આ નિગ્રંથ ભગવંતોનો ધર્મ પરમ દયામય છે. સંત કબીરજીનું સુભાષિત છે કે “જિસકે હિરદે હય ભૂત દયા, વાને તીરથ ઓર કિયો ન કિયો.” અર્થાત્ જેના હૃદયમાં પ્રાણીદયા છે, તેણે બીજાં તીર્થ કર્યાં કે ન કર્યાં તે સરખું છે. કારણ કે સર્વ ધર્મમાં પ્રધાન એવા તારનારા દયારૂપ

પરમ તીર્થનું તેણે સેવન કર્યું છે “ અહિંસા પરમો ધર્મ: ” એ સૂત્ર પાણ એ જ ભાવનો પ્રતિધ્વનિ કરે છે. દયા એ ‘સર્વમાન્ય ધર્મ’ છે. સર્વ દર્શનોએ આ દયાને એકી અવાજે વખાણી છે. અને તેમાં પાણ જિનદર્શને તો અવધિ જ કરી છે. કરુણાસિન્ધુ મહાવીરની દયાનો અખૂટ ઝરો તો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જીવની પાણ રક્ષા સુધી આગળ વધ્યો છે. કોઈ પાણ પ્રાણીને લેશમાત્ર પાણ દુઃખ દેવું નહિ, મન-વચન-કાયાથી કોઈ ને પાણ દૂભવવું નહિ; દૂભાવરાવવું નહિ અને દૂભાવનારને અનુમોદવું નહિ; એટલું જ નહિ પાણ સર્વ પ્રાણીનું સુખ ઈચ્છવું ને કરવું, એ જ ભગવાન મહાવીરના બોધનો મુખ્ય ધ્વનિ છે. ‘સર્વ જીવનું ઈચ્છો સુખ, મહાવીરની શિક્ષા મુખ્ય.’ આ દયા એ જ સર્વ ધર્મનું મૂળ ને સર્વ સિદ્ધાન્તનો સાર છે. સત્ય, શીલ, દાન આદિ પાણ દયાની રક્ષા કરનારા અંગભૂત અંગરક્ષક જેવાં છે. એ બધાંય ‘દયા હોઈને રહ્યા પ્રમાણ’ છે. દયા એ સૂર્ય અને સત્યાદિ તેની પ્રદક્ષિણા કરતું નક્ષત્રમંડલ છે. માટો દયા એ જ મોટામાં મોટો ધર્મ છે.

દયા એટલે કરુણા અથવા અનુકંપા. કરુણાભાવથી હૃદયનું દ્રવવું, અનુકંપિત થવું તે દયા. પુષ્પપાંખડીને પાણ દૂભવતાં અરેરાટી ઉપજે એવું ચિત્તનું કોમળ પરિણામ તે કરુણા. બીજા જીવોને દુઃખવેદનાથી આત્મામાં જેવો કંપ થાય છે, તેવો તેને અનુસરતો કંપ પોતાના આત્મામાં સંવેદવો, પરદુઃખે દાઝવું ને તે જાણે પોતાનું જ દુઃખ હોય એમ જાણી તે દૂર કરવા પ્રવૃત્ત થવું તે અનુકંપા. આવી કરુણામય દયા જે પાળવા ઈચ્છતો હોય, તે પર જીવને દુઃખ કેમ આપી શકે? સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જીવને પાણ જે દૂભવવા ઈચ્છે નહિ, તે દયાળુ નાના મોટા કોઈ પાણ જીવને કેમ હાણી શકે? તેની લાગણી પાણ કેમ દૂભવી શકે? તે કરુણાળુ તો ક્યારેય પાણ કોઈ પાણ જીવની મન-વચન-કાયાથી હિંસા કરવાથી જેમ બને તેમ દૂર જ રહે; એટલું જ નહિ પાણ જેમ બને તેમ સર્વ પ્રયત્નથી તેની રક્ષામાં જ પ્રવર્તે. આમ અહિંસા એ દયાનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે. દયા-અહિંસાનો સંબંધ માતા-પુત્રી જેવો છે. બન્ને એક સીકકાના બે પાસા જેવી છે. જ્યાં દયા છે ત્યાં અહિંસા છે ને અહિંસા છે ત્યાં દયા છે. દયા અને

અહિંસાનો આવો ગત— પ્રત્યાગત ભાવ ને અવિનાભાવિ સંબંધ છે. વ્યવહારથી અને પરમાર્થથી આ અહિંસા એ પરમ ધર્મ કેવી રીતે છે, તેની કંઈક મિમાંસા કરીએ, એટલે દયાની પરમ ધર્મતા પણ સ્વયં સમજાઈ જશે.

પ્રમત્તયોગાત્રાણવ્યપરોપણં હિંસા । એ સૂત્ર પ્રમાણે પ્રાણનું વ્યપરોપણ—હાણવું તે હિંસા, એમ તેની સર્વગ્રાહી વિશાલ વ્યાખ્યા છે. એટલે રાગદ્વેષાદિ પ્રમાદવશે કરીને, મન—વચન—કાયાના યોગથી, પોતાના કે પરના કોઈ પણ ઈંદ્રિયાદિ દ્રવ્ય પ્રાણનું હાણવું તે દ્રવ્યહિંસા ને જ્ઞાનાદિ ભાવપ્રાણનું હાણવું તે ભાવહિંસા. તેથી વિપરીત તે અહિંસા. આમાં મુખ્ય ચાવી આત્મપરિણામના હાથમાં છે; સર્વત્ર આત્મભાવનું પ્રધાનપણું હોવાથી એ જ હિંસા—અહિંસા નિશ્ચિત કરવાની મુખ્ય કસોટી છે. આત્મપરિણામનું સ્વસ્વરૂપમાં ન હોવું, સ્વસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ—પ્રમત્ત થવું, અથવા રાગ દ્વેષ— મોહ આદિ વિભાવરૂપ પ્રમાદથી વિકૃત ભાવને પામવું, તે આત્મસ્વરૂપની ઘાતરૂપ ભાવહિંસા છે. અસત્ય, ચોરી, અબ્રહ્મચર્ય વગેરે પણ આત્માના પ્રમાદરૂપ વિકાર ભાવના—વિભાવના કારણ છે. માટે અસત્યાદિ સર્વ પાપસ્થાનક પણ હિંસાના અંગભૂત છે. એથી ઊલટું આત્માનું સ્વસ્વભાવમાં વર્તવું, રાગાદિ પ્રમાદથી સ્વરૂપભ્રષ્ટ ન થવું, તે શુદ્ધ આત્મપરિણામની અઘાતરૂપ ભાવ અહિંસા છે; અને સત્ય આદિ પણ તેના અંગરૂપ છે. આમ અહિંસા એ જ પરમ ધર્મ છે, એટલે દયાની પરમ ધર્મતા સહેજે સિદ્ધ થાય છે.

દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી અને ભાવથી આત્મદ્રવ્યને જ્યાં પરદ્રવ્યનો કે પરભાવનો સમય માત્ર પણ પરમાણુ જેટલો સંગ નથી, એવા પરમ અહિંસક શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપે સ્થિતિ એ જ પરમ તાત્ત્વિક ભાવ અહિંસા છે, એ જ પરમ ભાવદયા છે અને એ જ પરમ ધર્મ છે. આવો પરમ ભાવદયામય શુદ્ધ અહિંસા ધર્મ સ્વાચરાણથી સિદ્ધ કરી, જેણે શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપે સ્થિતિ કરી છે, એવા પરમકૃપાળુ શ્રી જિનદેવે આ ભાવદયામય પરમ ધર્મનું આ સ્વરૂપ પ્રકાશ્યું છે.

યતનાથી છકાય જીવની રક્ષા એ આ પરમ કોમળ ભાવદયા પરિણામનો સહજ સ્વાભાવિક વ્યવહાર છે, અને એ જ પરમકૃપાળુ નિર્ગ્રંથોએ આચરેલો પરમ સુંદર આચાર છે. ચાલો આપણે પણ ‘એ ભવતારક સુંદર રાહ, ધરિયે તરિયે કરી ઉત્સાહ!’

(અનુષ્ટુપ) સ્વભાવને વિભાવે જે, ના હણી સ્વદયા ધરે;
તેહ ભાવદયાસિંધુ, હિંસા કેમ કરે? ખરે!

શિક્ષાપાઠ ૬ : સાચું બ્રાહ્મણપણું

આવા પરમ અહિંસામય દયાધર્મનું પાલન કરવું એ જ સાચું બ્રાહ્મણપણું છે. બ્રાહ્મણનું પ્રાકૃત રૂપ ‘માહણ’ થાય છે, તે પણ એ જ પરમાર્થનું સૂચન કરે છે કે હે બ્રાહ્મણ! હે માહણ! તું જીવને માહણ! જીવહિંસા કરીને આત્મસ્વરૂપની ઘાત મ કર! અથવા બ્રાહ્મણ એટલે નવવાડવિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્યધારી, વા બ્રહ્મમાં—શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં વિચરનારો બ્રહ્મચારી. શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત એવો જે ‘દ્રવ્યભૂત’ હોય અને દેહમમત્વ છોડી કાયા વોસરાવી દીધી છે એવો જે ‘વ્યુત્સૃષ્ટકાય’ હોય, તેને જ શ્રી સૂયગડાંગ સૂત્રમાં સાધુ કહ્યો છે; અને તેને જ ત્યાં માહણ, શ્રમાણ, ભિક્ષુ અને નિર્ગ્રંથ એમ ચાર યથાર્થ સંજ્ઞા આપી છે.

વિપ્ર અને દિગ્જ એ બ્રાહ્મણના પચાશબ્દો છે, તે પણ એ જ ભાવને પુષ્ટ કરે છે. વિદ્યા વડે જે પ્રકૃષ્ટ છે, અર્થાત્ મોહરૂપ અવિદ્યા દૂર કરી જે આત્મવિદ્યાના પ્રકર્ષને પામેલ છે તે વિપ્ર. દિ + જ = બે વાર જેનો જન્મ થયો છે, અથવા બીજો જન્મ જેનો થયો છે તે દિગ્જ. અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનરૂપ સંસ્કારબીજ આત્મામાં રોપાયથી જેનો સમ્યગ્દર્શિરૂપે બીજો જન્મ—નવો અવતાર થયો છે, તે ‘દિગ્જ’. આ સમ્યગ્દર્શનરૂપ આધ્યાત્મિક સંસ્કારજન્મ પામવાનો અધિકાર કોઈ પણ જ્ઞાતિને છે. આવો સંસ્કારજન્મ પામવાથી યોગિકુલમાં જન્મ પામેલા ‘કુલયોગી’ દિગ્જે, કુલવધુ જેમ,

પોતાના યોગિકુલને છાજે એવું વર્તન કરે છે. જેમકે પરભાવવિભાવરૂપ પર ઘર પ્રત્યે ન જવું, આત્માના નિજ ઘરમાં જ રહેવું, વસ્તુસ્વભાવની મર્યાદા ન ઉલ્લંઘાય એવા ઉચિત મર્યાદા ધર્મમાં—‘મરજદ’માં વર્તવું, સ્વરૂપાચરાણરૂપ શીલ સાચવવું, ઇત્યાદિ યોગિકુલના ધર્મને કુલયોગી બરાબર પાળે છે. તેમજ—કુલપુત્ર જેમ અનાર્થ કાર્ય દૂરથી વળે છે, તેમ આ આર્થ કુલયોગી દ્વિજો પણ આત્મસ્વરૂપની ધાતરૂપ હિસાને, પરવસ્તુને પોતાની કહેવારૂપ અસત્યને, પરદ્રવ્યની ચોરી કરવારૂપ અદત્તાદાનને, પરવસ્તુ પ્રત્યે ગમન કરવારૂપ વ્યભિચારને અને મમત્વથી પરવ્યના ગ્રહણરૂપ પરિગ્રહને, ઇત્યાદિ અનાર્થ કાર્યને દૂરથી ત્યજે છે. આવું જ્ઞાનસંસ્કારસંપન્ન સમ્યગ્દષ્ટિ જોગીજનનું જે પારમાર્થિક દ્વિજપાણું તે જ સાચું બ્રાહ્મણપાણું છે.

આ બ્રાહ્મણત્વ સાથે યજ્ઞની ભાવના પણ જોડાયેલી છે, તેનો પરમાર્થ પણ વિચારવા યોગ્ય છે. પોતાપણાની—અહંત્વમમત્વની બુદ્ધિ હોમી દઈ, આત્માર્પણ ભાવથી કેવળ નિઃસ્વાર્થપણે—નિષ્કામપણે જે કંઈ યજ્ઞન, પૂજન, ભક્તિ આદિ સદનુષ્ઠાન કરવામાં આવે તે યજ્ઞ. ઈંદ્રિય પશુઓનું અર્થાત્ વિષયવાસનાઓનું બલિદાન આપી, ધર્મધ્યાન અગ્નિમાં કર્મઈન્ધનને હોમી દેવા તે યજ્ઞ. કર્મ ઈન્ધનને ભસ્મ કરનારા આવા અગ્નિહોત્રની ‘ધૂણી’ સદાય ધખાવી સાચો ભાવયજ્ઞ—બ્રહ્મયજ્ઞ કરે તે જ સાચો બ્રાહ્મણ. ગીતામાં કહ્યું છે કે—“જે બ્રહ્મને અર્પણ કરવામાં આવે છે, તે બ્રહ્મરૂપ હવિ (હોમદ્રવ્ય) બ્રહ્મઅગ્નિમાં, બ્રહ્મથી હોમવામાં આવે છે; અને બ્રહ્મકર્મ સમાધિથી તેને બ્રહ્મ પ્રત્યે જ જવાનું છે.”

શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં પણ આવો જ ભાવ બતાવ્યો છે. ત્યાં બ્રાહ્મણો જન્મથી ચાંડાલ એવા હરિકેશિબલ મુનિને પૂછે છે કે હે મુનિ! તમારી જ્યોતિ (અગ્નિ) શું છે? તમારું જ્યોતિસ્થાન શું છે? તમારી સ્ત્રુવા (કડછી) કઈ છે? તમારા ઈંધન કયા છે? કયા હોમથી તમે જ્યોતિને હોમો છે? મુનિ જવાબ આપે છે—તપ મ્હારી જ્યોતિ છે.

જીવ મહાર્જં જ્યોતિસ્થાન છે. યોગો મહારી સુવા છે. શરીર મહાર્જં ઈંધન છે. કર્મ મહારા સમિધ છે. સંજમ જોગ શાંતિ છે. ઋષિ સંબંધી એવો પ્રથસ્ત હોમ હું હોમું છું. આવો સાચો ભાવયજ્ઞ-બ્રહ્મયજ્ઞ કરનારા હરિકેશિબલ મુનિ જન્મે ચાંડાલ છતાં લક્ષણે સાચા બ્રાહ્મણ હતા; એટલે જ ત્યાં આગળ વધીને કહ્યું છે કે-મુંડનથી શ્રમાણ થતો નથી, ઝઁકારથી બ્રાહ્મણ થતો નથી, અરણ્યવાસથી મુનિ થતો નથી, કુશચીરથી તાપસ થતો નથી. પાણ સમતાથી શ્રમાણ હોય, બ્રહ્મચર્યથી બ્રાહ્મણ હોય, જ્ઞાનથી મુનિ હોય, તપથી તાપસ હોય; કર્મથી બ્રાહ્મણ હોય, કર્મથી ક્ષત્રિય હોય, કર્મથી વૈશ્ય હોય, કર્મથી શૂદ્ર હોય.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે પરમાર્થથી મોક્ષમાર્ગમાં જાતિવેષનો ભેદ છે જ નહિ. તે યથોક્ત મોક્ષમાર્ગ જે કોઈ પાણ સાચો મુમુક્ષુ સાધે છે, તે મુક્તિ પામે છે. ‘જાતિવેષનો ભેદ નહિ, કલ્હો માર્ગ જો હોય; સાધે તે મુક્તિ લહે, એમાં ભેદ ન કોય.’ પરમાર્થથી તો બ્રહ્મ જાણે તે બ્રાહ્મણ, રાગાદિ આંતર શત્રુઓને હાણે તે ક્ષત્રિય, આત્મહાનિ ત્યજી આત્મલાભનો જ વ્યાપાર કરે તે વૈશ્ય (વાણીઓ) અને આંતર મલનું શોધન કરે તે શૂદ્ર. આ ચારે વર્ણના સારભૂત પરમાર્થગુણ જાણી, તેને આત્મામાં પરિણમાવવા તે જ સાચું બ્રાહ્મણપણું ને તે જ સાચું શ્રમાણપણું.

(અનુષ્ટુપ) શ્રુતગંગા મહીં સ્નાત, સ્નાતકો શુચિ જે થયા;
સાચા પવિત્ર ચારિત્રી, બ્રાહ્મણો શ્રમાણો કહ્યા.

શિક્ષાપાઠ ૭ : મહા માહણ મહાવીર

સાચું બ્રાહ્મણપણું ભૂલી અજ્ઞાનનો જ્યારે હિંસામય યજ્ઞ આદિ અધર્મ પ્રવૃત્તિમાં મગ્ન થઈ ગયા હતા, અને અંધશ્રદ્ધાની આંધી જ્યારે લોકોના હૃદયમાં અંધકાર ફેલાવી રહી હતી, ત્યારે જગતનું આ મોહતિમિર વિદારવા જગદુદ્ધારક મહા માહણ મહાવીરનો પ્રાદુર્ભાવ થયો.

આ સિદ્ધાર્થકુલદીપક વીર ક્ષત્રિયપુત્ર ત્રીસ વર્ષની ભર યુવાવસ્થામાં, છતી રાજ્યલક્ષ્મીને તૃણવત્ ત્યજી, અપૂર્વ વૈરાગ્યથી ત્યાગ કરીને ચાલી નીકળ્યા. જેને જન્મથી જ મતિ, શ્રુત ને અવધિ એ ત્રણ મહાજ્ઞાન હતા, એવા આ જ્ઞાનગંભીર ત્યાગવીર ત્રિશલાનંદનને દીક્ષા અવસરે જ ચોથું મનઃપર્યવજ્ઞાન પ્રગટ્યું; અને તે જ દિને આ અસંગ મહામુનિ અન્યત્ર વિહાર કરી ગયા. માર્ગમાં ઈંદ્રે આવી ભગવાનને વિજ્ઞાપ્યું—હે પ્રભુ! હું પારિપાશ્વક થઈને આપના ઉપસર્ગ નિવારવા ઈચ્છું છું. ભગવાને કહ્યું—આ કદી બન્યું નથી ને બનવાનું નથી કે અહંતાદિ કોઈ પણ આત્મા પર સહાયથી કેવલજ્ઞાન પામે. તે વીર આત્માઓ આત્મવીર્યથી જ કેવલ ઉપાર્જી પરમ પદ પ્રાપ્ત કરે છે. આમ ઈંદ્રની ભક્તિજન્ય ઈચ્છાનું પણ જેણે નિવારણ કર્યું, એવા આ દેહમાં પણ નિર્મમ પ્રભુ ચંદ્ર જેવા સૌમ્ય, સૂર્ય જેવા તેજસ્વી, ગર્જેન્દ્ર જેવા મસ્ત, મૃગેન્દ્ર જેવા નિર્ભય, સાગર જેવા ગંભીર, મેરુ જેવા નિશ્ચલ, પૃથ્વી જેવા ક્ષમાશીલ, ખગિડશ્રૃંગ જેવા એકાકી, ફાળિધર જેવા એકાન્તદષ્ટિ, વૃષભ જેવા સ્થિર, કૂર્મ જેવા ગુપ્તેન્દ્રિય, ભારંડ જેવા અપ્રમત્ત, ગગન જેવા નિરાલંબન, શંખ જેવા નિરંજન, સુવાર્ણ જેવા જાતરૂપ, અને કમલદલ જેવા નિર્લેપ હતા. આવા આ સર્વત્ર સમભાવી અવધૂત, વાયુની જેમ અપ્રતિબદ્ધપણે, ગ્રામ—નગર—અરણ્યાદિમાં એકાકી આત્માને ભાવતા સતા વિહરવા લાગ્યા. અપ્પાણં ભાવેમાણે વિહરઈ. ચાતુર્માસ આવતાં મહાવીરે એક કુલપતિના આશ્રમમાં વાસ કર્યો. ત્યાં કિંચિત્ અપ્રીતિનું કારણ થતાં તે ચાતુર્માસમાં પણ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા, અને તેમણે આ પાંચ અભિગ્રહ ગ્રહાઃ—અપ્રીતિસ્થાને રહેવું નહિ, ગૃહસ્થનો વિનય

કરવો નહિ, પાણિપાત્રમાં ભોજન કરવું, સદા કાયોત્સર્ગધ્યાને સ્થિતિ કરવી અને પ્રાથે મૌન રહેવું. આમ મૌન ધારી કાયોત્સર્ગ ભાવે નિરંતર શુદ્ધ આત્માનું ધ્યાન ધરતા આ જીવન્મુક્ત મહામુનિ, વિહંગ જેમ મુક્તપાણે, અવનિતલે વિચરતા રહ્યા.

દીક્ષાદિનથી માંડીને આ મહાનિર્ગ્રંથ મહાશ્રમાણને અનેક ઉપસર્ગો આવી પડ્યા, તેને આ મેરુ સમા સ્થિર ક્ષમામૂર્તિએ અનન્ય સમતા ભાવે સહન કર્યા. જેમ જેમ ઉપસર્ગનું બળ વધતું જતું હતું, તેમ તેમ આ મહાવીરનું આત્મવીર્ય ઓર ને ઓર ઝળકી ઊઠી તેમનું અંતર્ગત આધ્યાત્મિક મહાવીરપાણું પ્રગટ કરતું હતું. ઉપસર્ગોથી ડરવાની કે ભાગવાની વાત તો દૂર રહી, પાણ વીર સુભટની જેમ તેને સામા જઈ ઊભટા ભેટવા માટે આ મહાવીર ખાસ અનાર્ય દેશોમાં વિચર્યા. ત્યાં મુંડો એમ કહી કોઈ તેને હણતા હતા, કોઈ ગૂઢ ચર માની ધારી રાખતા હતા, કોઈ ચોર જાણી બાંધતા હતા, અને બીજાઓ પાણ સ્વરુચિ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની વિડંબના કરતા હતા. પાણ પ્રેમમૂર્તિ પ્રભુ તો તે ઉપસર્ગ કરનારા નિસર્ગફૂર અનાર્યોને પાણ પોતાના કર્મક્ષયમાં સહાયરૂપ આત્મબંધુ માની કર્મક્ષપાણથી આનંદ પામતા; અને ઘોર તપશ્ચર્યા કરતાં શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ આત્માનું ધ્યાન ધ્યાવતાં પ્રતિમાવત્ સ્થિર થતા.

એકદા પ્રભુ અક્રમ તપ કરી, એકરાત્રિકી મહાપ્રતિમાથી એક રૂક્ષ દ્રવ્ય પર સ્થિર નિર્નિમેષ દષ્ટિએ એકાગ્ર ધ્યાને સ્થિત હતા. ત્યારે અર્વાધિથી જાણી ઈંદ્રિ સુધર્મા સભામાં પ્રભુના મેરુ સમા આ અક્ષોભ્ય ધ્યાનની પ્રશંસા કરી. તે સહન ન કરી શકવાથી મન્સરથી બળતો સંગમ નામનો એક દુષ્ટ દેવ, આ મર્ત્ય તે શી વિસાતમાં એમ હુંકાર કરતો, પ્રભુ જ્યાં ધ્યાનસ્થ બિરાજમાન હતા, ત્યાં આવ્યો અને તેમને ઘોર ઉપસર્ગો કર્યા. છેવટે હજાર લોહભારથી ઘેરેલું કાલચક તે દુષ્ટ પ્રભુ પર ફેંક્યું, જેથી તે ગોઠાણ સુધી પૃથ્વીતલમાં નિમગ્ન થઈ ગયા. એવી સ્થિતિમાં પાણ તે કરુણાસિન્ધુ મહાવીર તે દેવને માટે શોચવા લાગ્યા કે—અરે! વિશ્વને તારવા ઈચ્છતા અમે આ બિચારાના

સંસારકારણ થશું! અમારા નિમિત્તે ક્લિષ્ટ કર્મ બાંધતા આ બાપડાની શી ગતિ થશે? એમ ચિંતવતાં તે પરમ કૃપાળુની આંખમાં ઝળઝળીઆં આવ્યા. આવા કરુણામૂર્તિને તે નિર્ઘૃણ દેવે વીસ મહા ઉપસર્ગો તે રાત્રીએ કર્યા, પણ ધ્યાનનિમગ્ન પ્રભુ લેશ પણ ચળ્યા નહિ. એટલે પ્રતિજ્ઞાભ્રષ્ટ થયેલો હું ક્યા મોઢે સુધમસિભામાં પાછો જાઉં એમ ચિંતવી, તે અધમાધમ સંગમે પ્રભુનો પીછો પકડી, આહારને પણ ન કલ્પે એવો દૂષિત અનેષણારૂપ કરી દેતાં છ માસ સુધી વિવિધ ઉપસર્ગો કર્યા. છેવટે સમતામૂર્તિ પ્રભુને મેરુવત અક્ષોભ્ય દેખી, તે દુષ્ટ દેવ થાક્યો અને ક્ષમા યાચી સ્વસ્થાને ગયો.

સંગમના આ ઘોર ઉપસર્ગ પછી ગોપે પ્રભુના કાનમાં ખીલા ખોડ્યા, તે ભયંકરમાં ભયંકર મહા ઉપસર્ગ પણ ક્ષમામૂર્તિ પ્રભુએ અનન્ય સમતાભાવે વેદ્યો. આમ મહાસત્વપણાની જાણે કસોટી કરવા આવેલા મહા ઉપસર્ગ- પરીષદની અગ્નિપરીક્ષામાંથી શુદ્ધ સુવાર્ણની જેમ મહાવીર સમુત્તીર્ણ થયા. અને આમ સાડાભાર વર્ષ પર્યંત અખંડ મોન પાળી, જેણે અપૂર્વ અપ્રમત્ત યોગ સાધ્યો હતો, એવા આ સમર્થ યોગીશ્વરને ઋણુપાલિકા નદીના કાંઠે શુક્લ-શુદ્ધ આત્મધ્યાનની અપૂર્વ શ્રેણીએ ચઢતાં, કેવલજ્ઞાન ઉપજ્યું.

પછી આ તીર્થંકર ભગવંત મહાવીરિ ધર્મતીર્થનું સ્થાપન કરી, સર્વ શોકનો નાશ કરનારા એવા ‘અશોક’ ધર્મચક્રનું પ્રવર્તન કર્યું. ઇંદ્રભૂતિ ગૌતમ આદિ મહા બ્રાહ્મણો તેમના પટ્ટશિષ્ય ગણધર થયા. મહારાજ બિંબિસાર (શ્રેણિક) આદિ મહાક્ષત્રિયો તેમના અગ્રગણ્ય અનુયાયી બન્યા. આનંદ આદિ મહાવૈશ્યો અને સદાલપુત્ર આદિ મહાશૂદ્રો પણ તેમના મહાભક્ત ઉપાસક થયા. ચારે વર્ણના લોકોને મહાવીરના વિશાળ વિશ્વવ્યાપક ધર્મધ્વજ તળે સ્થાન મળ્યું. ભારતવર્ષમાં સ્થળે સ્થળે ગ્રામાનુગ્રામ વિહાર કરતા આ ભારતના મહાજ્યોતિર્ધર પોતાનો અહિંસા અને સત્યનો દિવ્ય સંદેશ જગતને સંભળાવ્યો; ધર્મ કોઈ એક અમુક જાતિનો જ ઈજારો નથી, પણ સર્વ કોઈ આત્માનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે એવી ઉદ્ઘોષણા કરી; સર્વ આત્માઓ આત્મત્વધર્મે

સમાન છે, સર્વ જીવો સાધર્મિક આત્મબંધુ છે એવું વિશ્વબંધુત્વ બોધ્યું; સર્વત્ર મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય એ મહા ઉદાર વિશ્વકલ્યાણકારિણી ભાવનાઓ પ્રચારી, અને આમ ત્રીસ વર્ષ પર્યંત પરમાર્થ ધર્મામૃતની વર્ષા વર્ષાવી, આ મહાવીર પ્રભુ દીવાળીના દિને બહોંતેર વર્ષની વયે નિર્વાણ પધાર્યા.

(૨)

મંદાકાન્તા

લોકો સર્વે ભુવનભરમાં મોહનિંદે સુતા'તા,
 ને અજ્ઞાને ગહન તિમિરે ગાઢ તે ધોરતા'તા;
 ત્યાં તો ઊગ્યો ભરત ગગને દિવ્ય તે વીર ભાનુ,
 ધન્યા! ધન્યા! જનની ત્રિશલા ધન્ય સિદ્ધાર્થ માનું. ૧

તે વીરન્દ્રે સકલ જગની ભાવ નિદ્રા ઉડાડી,
 તે યોગીન્દ્રે જન મનમહીં આત્મજ્યોતિ જગાડી;
 તે બુદ્ધેન્દ્રે શિવપથ તણી શુદ્ધ વિધિ બતાવી,
 તે દેવેન્દ્રે ભવવન વિષે સાચી દિશા સુજાડી. ૨

‘જીવોને મા હાણ’ ઈમ મહા માહાત્મે વીર નામે,
 કુંકયો મંત્ર ત્રય ભુવનમાં આ અહિંસા સુનામે;
 સૌ જંતુને જીવન પ્રિય છે, રક્ષજો સર્વ પ્રાણી!
 ભાખી એવી જગતગુરુ તે શ્રી વીરે વીરવાણી. ૩

મૈત્રી સર્વે ભૂત પ્રતિ અહો! સર્વ જીવો ધરાવો!
 દુઃખી પ્રત્યે કરુણ ઝરાણું નિત્ય સર્વે વહાવો!
 રાખો રાખો પ્રમુદિતપાણું સર્વદા ગુણી પ્રત્યે!
 દાખો દાખો વિપરીત પ્રતિ ભાવ માધ્યસ્થ્ય નિત્યે! ૪

એવી એવી અમલ અતિશે ભાવનાઓ પ્રસારી,
 મુક્તિકેરા અમલ પથની આત્મવિદ્યા પ્રચારી;
 દીવાળીને દિન જગદીવો નાથ નિર્વાણ પામ્યો,
 જન્માબ્ધિથી તરાણકરાણો લોકઅગ્રે વિરામ્યો. ૫

સંસ્મરણાર્થે ભુવનદીપના દ્રવ્ય દીવા કરાવો!

સંસ્મરણાર્થે ભુવન રવિના દીપમાલા રચાવો!

ધ્યાવી ગુણો ભગવન તાણા ભાવ દીવા જલાવો!

ભક્તિ ભાવે નિજહૃદયમાં આત્મ જ્યોતિ જગાવો! ૬

શિક્ષાપાઠ ૮ : મૈત્રી આદિ ચાર ભાવના

વિશ્વવંદ્ય મહાવીર ભગવંતે મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ એ ચાર વિશ્વવત્સલ ભાવનાનું નિરૂપણ કર્યું છે. શાંતિના ફિરસ્તા જેવી આ ચાર ઉત્તમ ભાવના અધ્યાત્મની જનની, મોક્ષમાર્ગની પ્રવેશની, ચિત્તની પ્રસાદની અને ધર્મધ્યાનની રસાયની છે. જગતમાં બીજાઓ પ્રત્યે આપણું વર્તન અને વલણ કેવું રાખવું જોઈએ, તેનો અનુપમ બોધ કરતી આ ભાવનાઓ પ્રભાવના પામે, તો અશાંતિના કારણો દૂર થઈ જગતનું કેટલું બધું કલ્યાણ થાય? કારણ કે “પરહિતચિંતા તે મૈત્રી, પરસુખતુષ્ટિ તે મુદિતા, પરદુઃખવિનાશિની તે કરુણા અને પરદોષઉપેક્ષાણી તે ઊપેક્ષા.” અર્થાત્ સન્મિત્રની જેમ બીજા સર્વ જીવોનું હિત ચિંતવે સારું મિત્રપણું દાખવવું તે મૈત્રી. બીજો કોઈ પણ આપણા કરતાં ગુણમાં કે પુણ્યમાં અધિક હોય, તો તે પ્રત્યે ઈર્ષ્યા કે દ્વેષ-મત્સર નહિ કરતાં રાજીવો રાખવો, ચિત્તપ્રસન્નતા ધારી ગુણાનુરાગ દાખવવો તે પ્રમોદ. કોઈ આપણા કરતાં ગુણમાં કે પુણ્યમાં ન્યૂન હોય, અથવા દોષથી દુષ્ટ કે દુઃખથી આર્ત હોય, તો તેના પ્રત્યે તુચ્છ ભાવરૂપ તિરસ્કાર નહિ કરતાં અનુકંપા ધરી, તેના દોષ-દુઃખાદિનું છેદન કરવા તત્પર થવું તે કરુણા. અને કોઈ સમજાવવાના ગમે તેટલા પ્રયત્નો છતાં દોષરૂપ અકાર્યમાંથી વાર્યો વારી શકાય એમ ન હોય, કે વાંકો વિમુખ ઉપરાંઠો ચાલતો હોય, તો તેની ઉપેક્ષા કરી રાગદ્વેષ રહિત મધ્યસ્થપણું-ઉદાસીનપણું ધરવું, તે માધ્યસ્થ અથવા ઔદાસીન્ય. આવી આ યોગ-સન્મિત્રની મૈત્રી કરાવનારી આ મૈત્રી આદિ ભાવનાઓ જીવને મોક્ષમાર્ગની યોગ્યતા-

‘પાત્રતા આપનારી’ છે. એટલા માટે જે મુમુક્ષુ જોગીજનો તેનું નિરંતર પુનઃ પુનઃ ભાવન કરે છે. જેમકે—

મારે સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે મૈત્રી છે. આ જગત્માં મારો કોઈ પણ શત્રુ નથી ને મારે કોઈની સાથે વેર નથી. જેવું મારા આત્માનું સ્વરૂપ છે, તેવું જ આ સર્વ આત્માઓનું સ્વરૂપ છે. તેથી એ સર્વ મારા સાધર્મિક આત્મબંધુઓ જ છે, એમ નિશ્ચય રાખી હે ચેતન! તું વિશ્વબંધુત્વ ભાવ! સમસ્ત જગજીવ પ્રત્યે વાત્સલ્ય ધરી, તેઓનું નિરંતર હિત ચિંતવ! ‘સર્વાત્મમાં સમદ્રષ્ટિ દ્યો, આ વચનને હૃદયે લખો!’ એમ તું મૈત્રી ભાવનાનું ભાવન કર!

પરના પરમાણુ જેવડા ગુણને પણ પર્વત જેવો ગણી પોતાના હૃદયમાં પ્રકુલ્લિત થઈ હે ચેતન! તું તેના પ્રત્યે તારો સાચો પ્રમોદભાવ દાખવ! અને તે તે ગુણવંતની ધન્યતા ચિંતવ કે ધન્ય છે આને! આનામાં વિદ્યા—વિનય—વિવેક—વિજ્ઞાનનો કેવો વિકાસ છે! આ કેવો જ્ઞાનવાન, કેવો ચારિત્રવાન છે! ધન્ય છે આ આત્મારામી મુનીશ્વરોની પરમ નિર્ગ્રંથ વીતરાગ વૃત્તિને! અહો આ મહંતોનું મહા અસિધારાવ્રત! અહો આ બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્માઓની બ્રાહ્મી સ્થિતિ! આ સદ્ધર્મપરાયણ સદ્ગૃહસ્થો પણ ધન્ય છે! બન્ને કુળને અજવાળનારી આ સતી સ્ત્રીઓને ધન્ય છે! આવા સર્વ સુકૃતીઓના સુચરિત સંકીર્તનનો રસાસ્વાદ લેવડાવી હે ચેતન! તું તારી રસનાને ‘રસના’ કર! ગુણવંતની ગુણગાથા શ્રવણ કરાવી તારા શ્રવણને તું ‘શ્રવણ’ કર! અન્યના ઐશ્વર્યના પ્રસન્ન અવલોકનથી તારા લોચનને તું ‘લોચન’ (રોચન) કર! અને આમ સાચા નિર્દોષ પ્રમોદભાવથી અન્યના સુકૃતમાં મફતનો ભાગ પડાવી તારી જીભના, તારા કાનના ને તારા નેત્રના નિર્માણને કૃતાર્થ કર!

રોગ વગેરે શારીરિક દુઃખોથી જેમજ દારિદ્ર્ય—દોભાગ્ય આદિથી ઉપજતા માનસિક દુઃખોથી આ જગજીવો બિચારા આધિ—વ્યાધિ—ઉપાધિરૂપ ત્રિવિધ તાપ પામી રહ્યા છે. તે પ્રત્યે હે જીવ! તું કરુણાર્દ્ર દષ્ટિથી જો! અનુકંપા ભાવ! અને પોતાનું દુઃખ દૂર

કરવાને જોમ તું સદા તત્પર રહે છે, તેમ પરદુઃખભંજન કરવાને તનમનધનની સમસ્ત શક્તિ હોમી દઈ તારી અનુકંપાને સાર્થક કર! અરે! મહાભવરોગથી આર્ત આ જીવો બિચારા અનંત જન્મ મરાણાદિ દુઃખ અનુભવી રહ્યા છે; વિષયકષાયથી વ્યાકુલ થયેલા તેઓ પોતાના હાથે દુર્ગતિનો ખાડો ખોદી તેમાં ઊંડા ને ઊંડા ઉતરી રહ્યા છે. આ સર્વ જીવોને સન્માર્ગે દોરી હું શાસનરસિક કરું તો કેવું સાંડું! એવી ભાવદયાની ઊર્મિઓથી હે જીવ! તું તારા હૃદયસાગરને છલકાવી દે!

અને ‘સુખકી સહેલી હે અકેલી ઉદાસીનતા, અધ્યાત્મની જનની અકેલી ઉદાસીનતા’. માટે હે જીવ! તું ખરેખરું સુખ ઈચ્છતો હો, તો ઉદાસીન ભાવને ભજ! રાગ-દ્વેષ ન સ્પર્શી શકે એવા ઊત્-ઊંચા આત્મસ્વભાવના આસનમાં આસીન-સ્થિત થા! “આ અચેતન છે તે દશ્ય છે ને ચેતન છે તે અદશ્ય છે. તો હું ક્યાં રોષ કરું? ને ક્યાં તોષ કરું? માટે હું તો મધ્યસ્થ જ રહીશ”-એવો હે ચેતન! તું દઢ નિશ્ચય રાખ. સદબોધ દેતાં પાણ કોઈ સમજાવ્યો ન સમજે તો પાણ તું રોષ મ પામ. ભગવાન મહાવીર જેવાથી પાણ સ્વશિષ્ય જમાલિ ઉન્માર્ગે જતાં રોધી શકાયો નહિ, તો બીજાનું શું ગળું? સૂત્ર છોડી કોઈ ઉત્સૂત્ર ભાંખે, સન્માર્ગ છોડી કોઈ ઉન્માર્ગે જાય, અમૃત છોડી કોઈ વિષ પીએ, તો તેમાં આપણે શું કરશું? એમ ચિંતવી, પર ચિંતા છોડી હે ચેતન! તું સમતાભાવે તારા નિજ સ્વરૂપની ચિંતા કર! અને આ અવનિના પરમ અમૃતરૂપ ઓદાસીન્ય શાંતસુધારસનું પાન કરી અત્રે જ જીવન્મુક્ત સુખનો અનુભવ કર!

(શિખરિણી) બધાં પ્રાણી પ્રત્યે સતત શુભ મૈત્રી ધરી રહો,
ગુણોથી શોભંતા સુજન પ્રતિ પ્રીતિ બહુ વહો;
ઉપેક્ષો વિરૂદ્ધે દુઃખિત અનુકંપા નિત ચહો,
પ્રકાશંતો એવું ધરમ જિનનો આ જય લહો!

શિક્ષાપાઠ ૧ : સત્શાસ્ત્રનો ઉપકાર

આ મેત્રી આદિનો જે બોધ કરે છે, એવા વિશ્વકલ્યાણકારી સત્શાસ્ત્રનો ઉપકાર અમાપ છે. કારણકે ‘પ્રાણી માત્રનો રક્ષક બંધવ અને હિતકારી એવો કોઈ ઉપાય હોય તો તે શ્રી વીતરાગનો ધર્મજ છે.’+ એટલે તે વીતરાગ ધર્મના નિરૂપક સત્શાસ્ત્રને જેટલી ઉપમા આપીએ તેટલી ઓછી છે. શાસ્ત્ર એ અહિતમાંથી નિવર્ત્તવી જીવને હિતમાં પ્રવર્ત્તવિનાર સન્મિત્ર છે. શાસ્ત્ર એ અપાર ભવસાગરમાંથી જીવને પાર ઉતારનારી નોકા છે. શાસ્ત્ર એ શિવસુખની જન્મદાત્રી જનની છે. “શાસ્ત્ર એ સર્વત્ર ગમન કરનારૂં ચક્ષુ છે.” શાસ્ત્ર એટલે શાસ્તા પુરુષનું, આપ્ત પ્રમાણભૂત જ્ઞાની પુરુષનું વચન. જીવને મોક્ષમાર્ગ સંબંધી જે શાસન-આજ્ઞા કરે અને ભવભયથી ત્રાણ-રક્ષાણ કરે તે શાસ્ત્ર, એવો તેનો વ્યુત્પત્તિઅર્થ જ તેનું પરમ ઉપકારિપાણું સૂચવે છે.

અને આવું શાસ્ત્ર તો નિર્દોષ એવા વીતરાગ સર્વજનું જ વચન હોઈ શકે, બીજા કોઈનું નહિ. સત્ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા સત્પુરુષનું સત્વચન તે જ સત્શાસ્ત્ર અથવા સદાગમ છે; અને તે જ વસ્તુનું સત્સ્વરૂપ બોધી જીવનું સાચું કલ્યાણ કરવાને સમર્થ હોવાથી પરમ માન્ય છે. ‘નિર્દોષ નરનું કથન માનો તેહ જેણે અનુભવ્યું’. કારણકે મહા યોગબલસંપન્ન તે તે મહાગુરુઓનો ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા અક્ષર સ્વરૂપે વ્યક્ત થઈ, તેમની કૃતિઓમાં પ્રગટપાણે અક્ષરસ્વરૂપે રહ્યો છે. પ્રત્યક્ષ આત્મજ્ઞાની સદ્ગુરુના વિરહે અથવા તેમની આજ્ઞાએ આવા પરોક્ષ આત્મારામી સદ્ગુરુઓના વચનનું અવલંબન જ જીવને શ્રેયસ્કર થઈ પડે છે.

અત્રે ‘સત્’ શાસ્ત્ર એમ જે કહ્યું છે તે અસત્શાસ્ત્રનો વ્યવચ્છેદ કરવા માટે છે. કારણકે સત્શાસ્ત્ર જ જીવને ઉપકારી થાય છે; અસત્શાસ્ત્ર તો ઉપકારી નહિ, પાણ મહા અપકારી થાય છે. રાગ-દ્વેષ-મોહની વૃદ્ધિ કરનારા એવા અસત્શાસ્ત્રનું આત્માર્થીને

+ આ ગ્રંથમાં ‘ ’ એકવડા ‘ઈન્વર્ટેડ’ કોમામાં અવતરાણરૂપે મૂકેલ વચન શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું છે અને “ ” બેવડા ઈન્વર્ટેડ કોમામાં મૂકેલ વચન અન્યનું છે એમ સર્વત્ર સમજવું.

શું પ્રયોજન? જગતપૂજ્ય એવું સત્શાસ્ત્ર અમૃત છોડી કુશાસ્ત્રવિષથી આત્મવિઙ્બના કોણ કરે? વળી “અર્થકામની બાબતમાં લોકો વિના ઉપદેશે પાણ પટુ હોય છે,” વગર શિખવ્યે પાણ આપોઆપ પ્રવર્તે છે, પાણ ધર્મની બાબતમાં તો શાસ્ત્ર ઉપદેશ વિના પ્રવૃત્તિ ઘટતી નથી. માટે તેમાં શાસ્ત્રને જ પ્રમાણભૂત ગણી, તદ્દુકત વિધિ અનુસાર મુમુક્ષુ આદરથી પ્રવર્તે એ જ એને આત્મહિતનો હેતુ છે.

કારણ કે આ કરવું ને આ ન કરવું એમ આત્મપદાર્થને અવિરોધરૂપ વિધિનિષેધ જે દાખવે છે,—એવું સત્શાસ્ત્ર જ “મોહાંધકારભર્યા આ લોકમાં આલોક” (પ્રકાશ) કરનારો દીવો છે. સત્શાસ્ત્ર એ અજ્ઞાનાંધ જનોને તત્ત્વદષ્ટિ અર્પનારું જ્ઞાનચક્ષુ, દિવ્યનયન છે,—જે વિનાની ધર્મક્રિયા પાણ “અંધપ્રેક્ષા ક્રિયા તુલ્ય” છે. કારણ કે અંધપાણને લીધે માર્ગ ન દેખતો આંધળો ઉન્માર્ગે જઈ જેમ ઊંડા ખાડામાં પડી જાય, તેમ દષ્ટિઅંધપાણને લીધે સન્માર્ગ નહિ દેખતો અજ્ઞાની જીવ ઉન્માર્ગે ગમન કરી દુર્ગતિરૂપ ગતિમાં—ખાડામાં પડી જાય છે. પાણ સત્શાસ્ત્રનું અવલંબન જીવને હસ્તાવલંબરૂપ થઈ પડી દુર્ગતિમાં પડતો અટકાવે છે, અને તેને સદ્ધર્મમાં ધારી રાખી આત્મઉન્નતિને પંથે ચઢાવે છે. સત્શાસ્ત્ર એ ભવઅરણ્યમાં ભૂલા પડેલા જીવપથિકને ઉત્તમ માર્ગદર્શક ભોમીઓ છે; મોક્ષમાર્ગના પ્રવાસી મુમુક્ષુને બારમા ગુણસ્થાનકના અંત પર્યંત દિશાદર્શન કરાવનારો પરમ સહાયક સોબતી છે.

સત્શાસ્ત્ર એ ભવરોગનો નાશ કરનારી દિવ્ય ઔષધિ અથવા અમૃત સંજીવની છે, એટલે ભવરોગનું નિવારણ ઈચ્છનારે તે પરમ શાંતરસમૂળ વીતરાગ વચનામૃતોનું નિરંતર સેવન કરવા યોગ્ય છે. કારણ કે રાગ—દ્વેષ—મોહરૂપ ત્રિદોષથી આ જીવને સત્સ્વરૂપથી નિપાતરૂપ સન્નિપાત લાગુ પડ્યો છે; વીતરાગરૂપ સદવેદે સત્શાસ્ત્રમાં નિરૂપણ કરેલી રત્નત્રયીરૂપ માત્રાનું જીવ જેમ જેમ સેવન કરે, તેમ તેમ તેનો આ ત્રિદોષ સન્નિપાત અવશ્ય દૂર થાય છે, અને તેને આત્મામાં સ્થિરતારૂપ સ્વાસ્થ્ય—આરોગ્યલાભ પ્રાપ્ત થતો જાય છે. પરમ

શાંતસુધારસ જેનું મૂળ છે એવી આ શ્રુત ઔષધિની શક્તિ અમૃત જેવી છે. અમૃત જેમ મરેલાને કે મૂંછિતને જીવાડે છે, સજીવન કરે છે, અમર કરે છે, તેમ અમૃત સમી આ શ્રુતશક્તિ જીવને જીવાડે છે, સજીવન કરે છે, પરમાર્થમય ભાવજીવન બક્ષે છે, અને ક્ષણ ક્ષણ ભયંકર ભાવમરાગમાંથી ઉગારી અમૃતત્વ આપે છે, યાવત્ મોક્ષકૃણ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

પરમ શાંતસ્વરૂપ વીતરાગના વદન—હિમાદ્રિમાંથી નીકળેલી એવી શાંતસુધારસના કલ્લોલો ઉછાળતી શ્રુતગંગાના નિર્મલ નીરમાં જે નિમજ્જન કરે છે, તે આત્મા શીતલ શુચિ અને શાંત થાય છે; અને તે દિવ્ય સરિતાની અખંડ શાંતવાહિતાના પ્રવાહમાં તણાતો જઈ પરમાત્મસ્વરૂપ સમુદ્ર ને મળે છે.

(ચોપાઈ) સત્શ્રુત નિર્મલ ગંગાજલે, મનનો મલ સઘળોયે ગળે;
ચિત્તરત્નની અશુદ્ધિ ટળે, આત્મપ્રકાશે નિત ઝળહળે.

શિક્ષાપાઠ ૧૦ : પ્રમાદના સ્વરૂપનો વિશેષ વિચાર (૧)

સત્શાસ્ત્રનો ઉપદેશ જેના આત્મામાં પરિણમે છે, તેનો પ્રમાદ છૂટે છે. આ પ્રમાદ એટલે આળસુપણું એવો માત્ર સામાન્ય અર્થ નથી; પણ પ્રમાદ એટલે આત્મસ્વરૂપથી પ્રમત્તપણું, ય્યુતપણું, ભ્રષ્ટપણું, આત્માનું સ્વરૂપથી ચૂકવું તે પ્રમાદ. એટલે જે કંઈ વડે કરીને જીવ પોતાની સ્વરૂપસ્થિતિથી પ્રમત્ત થાય, ભ્રષ્ટ થાય, તે પણ પ્રમાદ એવો તેનો વિશાળ અર્થ છે. આત્માના સત્સ્વરૂપથી નિપાત નિચે પડવું, અધઃપતન થવું, તે સન્નિપાત એ જ મુખ્ય પ્રમાદ છે. અને આ સત્સ્વરૂપથી નિપાતરૂપ સન્નિપાતથી જ જીવને રાગ-દ્વેષ-મોહ એ ત્રિદોષ સન્નિપાતરૂપ અન્ય પ્રમાદ લાગુ પડે છે.

મદ, વિષય, ક્ષાય, નિદ્રા, વિકથા એ પંચ પ્રમાદ પણ આ સ્વરૂપભ્રષ્ટારૂપ મુખ્ય પ્રમાદનું જ પરિણામ છે. કારણકે સ્વરૂપથી

પ્રમત્ત થયેલો જીવ મોહમદિરાથી મત્ત બની પરભાવમાં અહંભાવરૂપ મદ પ્રમાદ ધરે છે. એટલે પછી તે મદમત્ત જીવ પંચ ઈન્દ્રિયરૂપ ગવાક્ષમાંથી પડતું મૂકી, અંપલાવી, પર વિષયમાં પતનરૂપ પ્રમાદ પામે છે. અને તે પતનથી મૂર્ચ્છિત થઈ તેમાં આસક્તિ ધરતો વિષયાસક્ત જીવ તે વિષયને કાળે કષાય પ્રમાદને સેવે છે. આ પ્રકારે વિષયકષાયરૂપ પરભાવ—વિભાવમાં નિમગ્ન થયેલો તે આત્મભાન ભૂલી જવારૂપ પ્રમાદને પામી અજ્ઞાનરૂપ ઘોર નિદ્રામાં ઘોરે છે; અને આત્મકથાના વિસ્મરણરૂપ પ્રમાદને પામી વિપરીત એવી પરકથારૂપ વિકથા કરે છે આમ સ્વરૂપ ચૂકવાને લીધે ઉપજતા પંચ પ્રમાદથી ‘આખું જગત્ પરકથા ને પરવૃત્તિમાં વહું, જાય છે.’

અથવા આ પંચ પ્રમાદ આત્માને સ્વરૂપભ્રષ્ટ કરનારા કારણરૂપ પણ છે. કારણકે—મદિરાની જેમ અષ્ટ પ્રકારના મદ જીવને આત્મભાન ભૂલાવી સ્વરૂપથી ચૂકાવે છે. વિષય એ જીવના આત્મસ્વરૂપને હાણનારું ભયંકર વિષમ વિષ છે; બીજાં વિષ તો એક વાર જ મારે, પણ આ વિષ હાલાહલ તો અનંત જન્મમરણ કરાવી અનંતવાર મારે છે. અને આશ્ચર્ય તો એ છે કે આમ આત્માને વિષની જેમ મારી નાંખનારા આ વિષયના યોગક્ષેમાર્થે—વિષયસંરક્ષણાર્થે જીવ કષાય કરે છે! વિષયની મદદે શીઘ્ર દોડી જવા કષાય દોસ્તો સદા તૈયાર જ (Ever-ready) ઊભા છે! અને જીવને કષ-સંસારનો આય-લાભ પ્રાપ્ત કરાવી પોતાનું ‘કષાય’ નામ સાર્થક કરનારા આ કસાઈ જેવા કષાય નિર્દયપાણે આત્મસ્વરૂપની ઘાત કરે છે. આત્મસ્વરૂપનું અજ્ઞાન એ જીવનો ભયંકરમાં ભયંકર પ્રમાદ છે. આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધે જ જીવ અમૃત જેવી સરસ આત્મકથા છોડી, વિષ સમી વિરસ વિકથા સેવે છે. અજ્ઞાની જીવને જ વિષયવિકારની વૃદ્ધિ કરનારી શ્રૃંગારમય સ્ત્રીકથા ગમે છે; ખાનપાનની વિવિધ વાનગીઓની વાતો કરવારૂપ ભક્તકથા તેને વ્હાલી લાગે છે; સ્વદેશની આ સ્થિતિ છે ને પરદેશની તે સ્થિતિ છે, સ્વદેશમાં આ બન્યું ને પરદેશમાં તે બન્યું, ઈત્યાદિ દેશકથા તેને રસ ઉપજાવે છે; આ રાજ્ય આપણું છે ને તે રાજ્ય પારકું છે, આપણા રાજ્યમાં આવી સુંદર વ્યવસ્થા છે ને તેના રાજ્યમાં તેવી

અસુંદર અવ્યવસ્થા છે, ઈત્યાદિ રાજકથા તેને આનંદ આપે છે. પાણ તે મૂઠ જાણતો નથી કે આત્માનો વાસ્તવિક સ્વદેશ અને સ્વરાજ તો સહજાત્મસ્વરૂપ છે, અને પરદેશ-પરરાજ તો પરસ્વરૂપ છે. એટલે આવી વિકથારૂપ પરકથામાં જીવ રચ્યો પચ્યો રહે, ત્યાં લગી તે સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ કેમ ન રહે? આમ આ પંચ પ્રમાદને જીવ જ્યાંલગી સેવે છે, ત્યાંલગી તે સ્વરૂપભ્રષ્ટ જ રહ્યા કરે છે.

આમ આ સર્વ પ્રકારનો પ્રમાદ સ્વરૂપભ્રષ્ટારૂપ પ્રમાદ સાથે પરસ્પર કાર્યકારણ સંબંધ છે. આ સ્વરૂપભ્રષ્ટારૂપ પ્રમાદ એ જ સર્વ પ્રકારના પ્રમાદનું બીજ છે, એ જ સર્વ અનર્થનું ને સર્વ દુઃખનું મૂળ છે, એ જ જીવનો મોટામાં મોટો ને ભયંકરમાં ભયંકર શત્રુ છે. આ ‘પ્રમત્ત ભાવે આ જીવનું ભૂંડું કરવામાં ન્યૂનતા રાખી નથી, તથાપિ આ જીવને નિજ હિતનો ઉપયોગ નથી એ જ ખેદકારક છે.’ પ્રમાદને તીર્થંકર દેવ કર્મ કહે છે અને અપ્રમાદને તેથી બીજું એટલે અકર્મરૂપ એવું આત્મસ્વરૂપ કહે છે— એ રહસ્યમય સૂત્રોનો પરમાર્થ આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. તેમજ—સમયં ગોયમ મા પમાયણ—હે ગૌતમ ! સમયનો પ્રમાદ મ કર ! એ મહાસૂત્રનો મહિમા પાણ આ પરથી સમજાય છે. સમય = (૧) કાળનો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ભાગ, (૨) મર્યાદા, (૩) આત્મા, (૪) અવસર. આનો પરમાર્થ એ છે કે હે ગૌતમ ! તું આ સમય—મનુષ્યપાણનો અમૂલ્ય અવસર પામ્યો છે, તો હવે સમયમાં—સ્વરૂપમર્યાદામાં રહી, સમયને—આત્માને તું સમયમાત્ર પાણ પ્રમાદ પમાડીશ મા ! સમયમાત્ર પાણ પરભાવમાં ગમન કરી આત્મસ્વરૂપની મર્યાદા ચૂકીશ મા ! આમ ભગવાને એક સમયમાત્ર પાણ પ્રમાદ કરવાની ના કહી છે, તો પછી વિશેષનું તો પૂછવું જ શુ ?

(ચોપાઈ) સમય તાણો ય પ્રમાદ જ મૂક ! સ્વરૂપની મર્યાદા ન ચૂક !
સમય ન આવો આવશે ફરી, ભગવાન સ્વરૂપ ન ભૂલતો જરી.

શિક્ષાપાઠ ૧૧ : પ્રમાદના સ્વરૂપનો વિશેષ વિચાર (૨)

વૈતાલીય

અતિ દુર્લભ માનવત્વમાં, અતિ આ દુર્લભ જીવિતવ્યમાં;
 ક્ષણ કેવલ એક માનવી! તુજને યોગ્ય નથી ગુમાવવી. ૧
 પળ ઉપર જાય છે પળો, દિવસો, ઉપર જાય દિવસો;
 વરષો પર વર્ષ જાય છે, નિજ આયુષ્ય વ્યતીત થાય છે. ૨
 ક્ષણ રે! ક્ષણ એમ વીતતાં, ભવ નિરંત વૃથા વહી જતાં;
 કંઈ શ્રેય થયું ન તાહરું, વિસર્થો આત્મસ્વરૂપ તું ખરું. ૩
 ઘટિયંત્ર ઘડી ઘડી કહે, કર કલ્યાણ મનુષ્ય ભવ્ય હે!
 ગત આ પળ આવશે નહિ, જતી દે તું જ-પ્રમાદને અહિ. ૪
 ગલતું જ્યમ અંજલિ જલ, કુશ અગ્રે ચલ જેમ ઝાકળ;
 જલબિન્દુય અબ્જિની દલે, ત્યમ આયુષ્ય નિરંતરે ગળે. ૫
 કરતાં અહિ 'કાલ કાલ' રે! ભરશે કાળ કરાલ ફાળ રે;
 મનની મનમાં રહી જશે, પડ મા લેશ પ્રમાદના વશે. ૬
 ભજશે તુજ કેશ શ્વેતતા, તજશે ઈન્દ્રિય વૃન્દ સ્વસ્થતા;
 તક સાધી સ્વશ્રય સાંધી લે, પૂર પૂર્વે દઢ પાળ બાંધી લે. ૭
 તજ આંતર નિંદ ગાઢ તું, ઉઠ આત્મન્! ઉઠ જગ જગ! તું;
 પુરુષાર્થ સદા સ્કુરાવને, ભજ નિત્યે અપ્રમાદ ભાવને. ૮
 દૂર મોહ નિશા પછી થશે, ચિદ આકાશ પ્રકાશ પામશે;
 ભગવાન્ નિજ ધામમાં જશે, સુખ શાંતિ પદમાં વિરામશે. ૯

શિક્ષાપાઠ ૧૨ : ત્રણ મનોરથ

હે પરમ કૃપાળુ દેવ! આપના ચરાણકમળની કૃપાથી મને આરોગ્યની પ્રાપ્તિ હો! બોધિલાભની પ્રાપ્તિ હો! ઉત્તમ આત્મસમાધિની પ્રાપ્તિ હો! આપના અનુગ્રહથી આ મારા ત્રણે મનોરથ પૂર્ણ થાઓ!

હે ભગવાન! હું મહા ભવરોગથી આર્ત છું. જન્મ-જરા-મરણાદિ દુઃખોથી હું ક્ષણે ક્ષણે તીવ્ર વેદના અનુભવું છું. મોહસન્નિપાતથી હું આત્મભાન ભૂલ્યો છું. ઉગ્ર રાગજ્વર મને પરિતાપ પમાડી રહ્યો છે. તીક્ષ્ણ દ્વેષશલ્ય મારા દૃદયમાં ભોંકાઈ રહ્યું છે. વિષયકષાયની વ્યાકુલતા મને મહા અશાંતિ ઉપજાવી રહી છે. કર્મજન્ય આ ભાવરોગથી મારા આત્માની આવી અનારોગ્ય સ્થિતિ થઈ પડી છે. જેને સહજ આત્મસ્વરૂપ સ્થિતિમય પરમ સ્વાસ્થ્ય વર્તે છે, એવા હે આરોગ્યમૂર્તિ સહજાત્મસ્વરૂપ પ્રભુ! મને તમારા જેવું સ્વાસ્થ્ય અને આત્મઆરોગ્ય પ્રાપ્ત હો!

હે ભવરોગના ભિષગવર! તમે બતાવેલી રત્નત્રયીરૂપ બોધિ ઔષધિના સેવન વિના મારો આ ભવરોગ મટે એમ નથી. માટે હે બોધિમૂર્તિ પ્રભુ! હું આપને શરણે આવ્યો છું. તો હવે સમુદ્રમાં નષ્ટ રત્ન જેવા પરમ દુર્લભ આ બોધિરત્નના લાભથી મારો જન્મ સફળ થાઓ! ચિંતામણિ રત્ન અને કલ્પવૃક્ષ કરતાં પણ અધિક મહિમાવાળો આ બોધિ-સ્ત્નદીપક મારા હૃદયને વિષે ભવ પર્યંત અખંડ પ્રકાશિત રહો!

આ બોધિ વિના મને સમાધિ થવી સંભવતી નથી. માટે હે સમાધિમૂર્તિ પ્રભુ! બોધિની પ્રાપ્તિ થઈ મને આત્મસમાધિની પ્રાપ્તિ થાઓ! બીજના ચંદ્રમા જેવી બોધિબીજ કલાનો વિકાસ પામી, મારો આત્મ-ચંદ્ર પૂર્ણ સમાધિની સોળે કલાથી ખીલી ઉઠો! માફે વાસનામય ચિત્ત વિલીન થઈ આત્મામાં લય પામો! સર્વે પરભાવ-વિભાવ શમાઈ જઈ, મારો આત્મા સ્વરૂપમાં સમાઈ અખંડ આત્મસમાધિ અનુભવો!

હે સચ્ચિદાનંદ પ્રભુ! આમ આપના કૃપાપ્રસાદથી બોધિ, સમાધિ અને આત્મઆરોગ્ય પામી મારો આત્મા આપના જોડી નિરાબાધ ને નિરામય સ્વસ્થ અવસ્થા પામો! એટલું જ પ્રાર્થું છું તે સફળ થાઓ! ૐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:!

(દોહરા) પરમ કૃપાળુ દેવ હે! આપો બોધિલાભ;

આપો આરોગ્યલાભ ને, આપો સમાધિલાભ.

(૨)

“મનુષ્યત્વ, આર્યદેશ, ઉત્તમકુળ, શારિરીક સંપત્તિ એ અપેક્ષિત સાધન છે; અને અંતરંગ સાધન માત્ર મુક્ત થવાની સાચી જિજ્ઞાસા એ છે.”

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૪૦.

“મોહિનીભાવ વિચાર અધીન થઈ, ના નીરખું નયને પરનારી; પથ્થરતુલ્ય ગાણું પરવેભવ, નિર્મળ તાત્વિક લોભ સમારી! દ્વાદશ વ્રત અને દીનતા ધરી, સાત્વિક થાઉં સ્વરૂપ વિચારી; એ મુજ નેમ સદા શુભ ક્ષેમક, નિત્ય અખંડ રહો ભવહારી. તે ત્રિશલાતનયે મન ચિત્તવી, જ્ઞાન, વિવેક, વિચાર વધારું; નિત્ય વિશોધ કરી નવ તત્ત્વનો, ઉત્તમ બોધ અનેક ઉચ્ચારું. સંશયબીજ ઊગે નહીં અંદર, જે જિનનાં કથનો અવધારું; રાજ્ય, સદા મુજ એ જ મનોરથ, ધાર, થશે અપવર્ગ ઉતારું”

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પ્રણીત મોક્ષમાળા

શિક્ષાપાઠ, ૪૫

“શ્રાવકે ત્રાણ મનોરથ ચિત્તવવા”

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, ઉપદેશ છાયા-૧, પૃ. ૭૦૬

* “છૂટું પિછલા પાપસે, નવા ન બાંધું કોઈ;
શ્રી ગુરુદેવ પ્રસાદસે, સફળ મનોરથ હોઈ.
પરિગ્રહ મમતા તજી કરી, પંચ મહાવ્રત ધાર;
અંત સમય આલોચના, કરું સંચારો સાર.
તિન મનોરથ એ કહ્યા, જો ધ્યાવે નિત મન્ન;
શક્તિ સાર વર્તે સહી, પાવે શિવસુખ ધન્ન.”

— શ્રી લાલાજી રાણજીતસિંહજી કૃત
શ્રી બૃહદ્ આલોચના

નિદ્રા પૂરી થતાં સવારમાં જાગૃત થઈ ઉત્તમ શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓ સર્વ લૌકિક મનોરથ તજી નિત્ય ત્રાણ મનોરથ મનમાં ચિંતવે છે. સૌ પ્રથમ —

(૧) આરંભ—પરિગ્રહના ત્યાગનો મનોરથ** :

શ્રાવક પહેલાં મનોરથનું ચિંતવન કરતાં વિચારે છે કે “હે* ભગવાન, હું ભૂલ્યો, આથડ્યો, રઝળ્યો અને અનંત સંસારની વિટંબનામાં પડ્યો છું. હું પાપી છું. હું બહુ મદોન્મત્ત અને કર્મરજથી કરીને મલિન છું. હે પરમાત્મા! તમારા કહેલાં તત્ત્વ વિના મારો મોક્ષ નથી. હું નિરંતર પ્રપંચમાં પડ્યો છું.”

આ રત્નચિંતામાણી સમાન મનુષ્ય દેહ હારી ન જાઉં તે માટે આ અસાર અને ક્લેશરૂપ આરંભ પરિગ્રહના કાર્યથી નિર્વતી અલ્પ આરંભી અને અલ્પ પરિગ્રહી થવા હું ક્યારે શ્રાવકના બારવ્રતોને અંગીકાર કરીશ? ત્યાર પછી ચિંતવે છે :—

* સદગત્ જો. ભગવાનદાસ મહેતાની હેયાતી દરમ્યાન તેઓએ નિર્દેશ કર્યો હતો કે પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળાની દ્વિતીય આવૃત્તિના પ્રકાશન વખતે વિશેષમાં ઉપર જણાવેલા ત્રણ મનોરથ સંકલિત કરવા.

** શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ્રણીત મોક્ષમાળા શિક્ષાપાઠ ૫૬

(૨) સર્વસંગ પરિત્યાગનો મનોરથ* :-

એવો શુભ અવસર ક્યારે આવશે કે, હું આ લોકમાં બાહ્ય અને અભ્યંતર પરિગ્રહથી મુક્ત થઈ સર્વસંગનો ત્યાગ કરનારો થાઉં? ક્યારે માધુકરી વૃત્તિને ભજનારો બનું? મૂળ ગુણ અને ઉત્તરગુણવાળી એવી મુનિઓની ચર્ચાનું સેવન ક્યારે કરીશ? દુઃશીલ પુરુષોનો સહવાસ-સંસર્ગ તજી ગુરુ ચરાણોની રજમાં આળોટતો હું ધ્યાનયોગનો અભ્યાસ કરી ક્યારે આ સંસારનો ઉચ્છેદ કરીશ? અને અંતે ભાવે છે :-

(૩) સમાધિ મરાણનો મનોરથ* :-

મૃત્યુકાળ નજીક આવે ત્યારે ક્રમે ક્રમે ચાર પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરી તેમજ ક્રોધાદિ કષાયોના ત્યાગરૂપી સંલેખના વ્રતને હું ધારણ કરીશ. અરિહંત ભગવાન, સિધ્ધ ભગવાન, સાધુ ભગવાન અને કેવળજ્ઞાનીઓએ પ્રકાશેલું ધર્મનું શરાણ ગ્રહી, જીવિત કે મરાણની કામના ત્યાગી, પોતાના તપના બદલામાં સંકટોથી ન ગભરાતાં જિનેશ્વર ભગવાનની ભક્તિમાં લીન રહી આનંદ શ્રાવકની પેઠે હું સંધારો કરીશ.

* શ્રી હેમચંદ્રચાર્યકૃત 'યોગશાસ્ત્ર'ના ગુર્જરાનુવાદમાંથી દૂકાળીને સાભાર.

શિક્ષાપાઠ ૧૩ : ચાર સુખશય્યા

સુખશય્યા એટલે જ્યાં સુખેથી, આરામથી, લહેરથી શયન કરી શકાય એવી સુખદ સ્થિર શય્યા. ડગમગતા પાયાવાળી, ભાંગીતૂટી કે ઉપધાન (ઓશીકા) ને તળાઈ વગરની ખૂંચે એવી ખાટલી તે સુખશય્યા ન કહેવાય; પણ સ્થિર પાયાવાળી, કોમળ ઓશિકા ને સુંદર તળાઈવાળી અખંડ પર્યાંકિકા હોય તે જ સુખશય્યા કહેવાય. તેમ પરમાર્થમાં, અધ્યાત્મ પરિભાષામાં પણ પરભાવની જે શય્યા તે અસ્થિર, ડગમગતી, સૂતાં ખૂંચે એવી દુઃખદાયક છે, માટે તે સુખશય્યા નહિ, પણ દુઃખશય્યા છે. સાચી સુખશય્યા તો એક નિજ સહજ આત્મસ્વરૂપ પદ છે. કારણકે તે જ અત્યંત સ્થિર ને શયન કરતાં સુખદાયક પરમ આનંદ ઉપજવનારું છે. માટે તે જ પારમાર્થિક સુખશય્યા છે. જેમ જેમ તેવી ભાવસુખશય્યામાં જીવ શયન કરે છે, જેમ જેમ પરભાવ— વિભાવથી વિરામ પામી જીવ આત્મારામી બને છે, તેમ તેમ તેને પરમ આત્મસુખની—પરમાનંદની ઓર ને ઓર લહરીઓ છૂટે છે.

આત્માને આ પરમ સમાધિમય સહજાત્મસ્વરૂપ પદની સુખશય્યામાં શયન કરાવવા માટે વિનયસમાધિ, શ્રુતસમાધિ, તપસમાધિ ને આચારસમાધિ એ ચાર સુખશય્યા ઉપકારી છે—કે જેથી આત્મા ચેતનમય સ્વભાવમાં શયન કરી પોતાના ‘પુરુષ’ નામને સાર્થક કરે છે. કારણકે ‘પુર’ એટલે ચેતન, અને તેમાં ‘શેતે’ એટલે શયન કરે તેનું નામ પુરુષ. આ વિનયસમાધિ આદિ પ્રત્યેક સુખશય્યાના ચાર ચાર ભેદરૂપ ચાર ચાર પાયા છે; અને તેમાં જ્ઞાન-દર્શન- ચારિત્ર એ આત્મભાવના અવષ્ટભરૂપ સુંદર સુકોમળ ઉપધાન (ઓશીકાં) છે. કારણકે ઉપધાન = ઉપ + ધાન, અર્થાત્ જ્યાં સમીપપણાથી આત્મા આત્મભાવને વિષે વ્યવસ્થાપિત થાય છે તે ‘ઉપધાન. આવા જ્ઞાનદર્શનાદિ ઉપધાનવાળી ચેતનમય સ્વભાવની સુંદર તળાઈમાં, વિનયસમાધિ આદિ ચાર સુખશય્યા આત્મ—પુરુષને સુખે શયન કરાવે છે. તેનું મુમુક્ષુને મનન કરવા યોગ્ય ઉત્તમ સ્વરૂપ શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્રમાં આ પ્રકારે પ્રકાશ્યું છે.

શ્રી મુધમસ્વિામી જંબૂસ્વામીને કહે છે—હે આયુષ્મન ! મેં શ્રી સદ્ગુરુચરણ સમીપ વાસ કરતાં આ શ્રવણ કર્યું છે : વિનયસમાધિ ચાર પ્રકારે છે : (૧) અનુશાસન—શિક્ષા કરવામાં આવતા શુશ્રૂષા—શ્રવણની તીવ્ર ઈચ્છા ધારે. (૨) સમ્યક્પણે પડિવજ્જે—પ્રતિપન્ન કરે, માન્ય કરે. (૩) આમ શ્રવણથી જે શ્રુત થયું તે શ્રુતને આરાધે અને (૪) આમ શ્રુતપ્રાપ્તિથી હું કેવો વિનીત છું એવા આત્મોર્કષથી—ગર્વથી ગૃહીત ન થાય. આમ ચાર પ્રકારે આત્મસ્થિત એવો મોક્ષાર્થી યથાવત્ વિનયસમાધિ આચરે.

શ્રુતસમાધિ ચાર પ્રકારે છે : (૧) મને શ્રુતજ્ઞાન હોશે આ બુદ્ધિથી અધ્યયન કરવાનું હોય, નહિ કે મોહ આદિ આલંબનથી. (૨) હું એકાગ્રચિત્ત હોઈશ એટલા માટે અધ્યયન કરવાનું હોય, નહિ કે વિષ્ણુતચિત્ત (ડામાડોળ) હોઈ એ માટે. (૩) હું આત્માને સ્વરૂપને વિષે સ્થાપીશ એટલા માટે અધ્યયન કરવાનું હોય. અને (૪) આમ સ્વયં આત્મધર્મમાં સ્થિત થયેલો હું પરને આત્મધર્મમાં સ્થાપીશ, એટલા માટે અધ્યયન કરવાનું હોય. આમ હું જ્ઞાન પામી એકાગ્રચિત્ત હોઈશ અને પોતે સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ બીજને સ્થાપીશ, એમ સમજી શ્રુતસમાધિમાં રત થયેલો મુમુક્ષુ પુરુષ શ્રુતોનું અધ્યયન કરે.

તપસમાધિ ચાર પ્રકારે છે : (૧) ઈહલોક અર્થતાથી—આ લોક સંબંધી કામનાથી તપઅનુષ્ઠાન ન કરે. (૨) પરલોક અર્થતાથી—પરલોક સંબંધી કામનાથી તપ અનુષ્ઠાન ન કરે. (૩) કીર્તિ—વાર્ણ-શબ્દ-શ્લોક અર્થતાથી તપ અનુષ્ઠાન ન કરે. (૪) નિર્જરાર્થતા સિવાય બીજ કોઈ અર્થે તપનુષ્ઠાન ન કરે. આમ વિવિધ ગુણવાળા તપમાં રત, સર્વ પ્રકારની આશાથી રહિત એવો નિરાશ અને નિર્જરાર્થિક સદા તપ સમાધિયુક્ત પુરુષ પુરાણ પાપને તપથી ધૂણી નાંખે, ખંખેરી નાંખે.

આચારસમાધિ ચાર પ્રકારે છે : (૧) ઈહલોક અર્થતાથી આચાર (જ્ઞાનાચાર આદિ પંચ) ન આચરે (૨) પરલોક અર્થતાથી આચાર ન આચરે. (૩) કીર્તિ—વાર્ણ-શબ્દ-શ્લોકઅર્થતાથી આચાર ન આચરે. (૪) અર્હત્—જિનપદ પામવારૂપ અર્હત હેતુ સિવાય અન્ય

અર્થે આચાર ન આચરે. આમ જનવચનમાં રત, અતિતી, સૂત્રાદિથી પ્રતિપૂર્ણ ને અત્યંત મોક્ષાર્થી, એવો આચાર-સમાધિથી સંવૃત દાંત પુરુષ મોક્ષભાવનું અનુસંધાન કરનારો ભાવસંધક હોય.

આ ચાર સમાધિને સમ્યક્ જાણીને સમાહિત-સુસમાધિસ્થિત આત્મા આત્માનું જ પદ ક્ષેમ ને શિવ કરે. આ શિવસ્વરૂપ આત્મપદ કેવું છે? વિપુલ હિતવાળું અને તત્કાળ તથા આયતિમાં-પરિણામે પથ્ય ને સુખાવહ એવું આ શિવપદને પામી તે આત્મસમાધિસ્થિત પુરુષ જન્મમરણથી મુક્ત થાય છે, શાશ્વત એવા સિદ્ધ થાય છે, અથવા આત્મરત એવા મહદ્ધિક દેવ થાય છે.

(દોહરા) ચઉ સુખશય્યામાં કરી, જ્ઞાનાદિ ઉપધાન;
આત્મસ્વભાવ તળાઈમાં શયન કરે ભગવાન.

શિક્ષાપાઠ ૧૪ : જંબૂ સ્વામી

જંબૂકુમાર લગ્ની પ્રથમ રાત્રીએ આઠ નવોઢા પત્નીઓ સાથે વાસભુવનમાં બિરાજ્યા છે. પાણ નવયુવાવસ્થામાં વર્તતા આ મહાધનાઢ્ય શ્રેષ્ઠિપુત્ર, શ્રી સુધર્મસ્વામીની સમક્ષ બ્રહ્મચર્યની પ્રતિજ્ઞા લઈ ચૂક્યા છે; અને પ્રાતઃકાળે તો તેમની પાસે દીક્ષા લેવાના સમયની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા છે. હાડોહાડ વૈરાગ્યરંગથી રંગાયેલા જંબૂકુમારને તેમના આ નિશ્ચયમાંથી ચલિત કરવાને નવવધૂઓ અનેક પ્રકારની ભોગકથા કહી ઘણો ઘણો પ્રયાસ કરે છે, પણ જંબૂકુમાર યોગકથાનું સંકીર્તન કરી તેમને નિરુત્તર કરતાં કહે છે કે-કામભોગની કથા તો આ જીવે અનંતવાર શ્રવણ કરી છે, અનંતવાર પરિચયકરી છે, અનંતવાર અનુભવ કરી છે; પણ સત્ એવી આત્મધર્મ કથા એણે કદી શ્રવણ કરી નથી, કદી પરિચય કરી નથી, કદી અનુભવ કરી નથી. મેં સુધર્મા સ્વામી જેવા સદ્ગુરુ મુખે સુધર્મ કથા શ્રવણ કરી છે. એટલે આ મહત્ પુરુષના નિર્ઞય માર્ગે વિચરવાનો ‘અપૂર્વ અવસર’ હવે હું ચૂકવાનો નથી. આમ ભોગકથાને સ્થાને યોગકથાનો મિષ્ટ સંવાદ જંબૂકુમાર કરી રહ્યા હતા.

ત્યાં આજે લગ્નની ધમાલને લઈ લૂંટ ચલાવવાનો સારો લાગ છે એમ જોઈ, એક પ્રભવ નામનો મોટો ધાડપાડુ તે રાત્રીના પાંચસો ચોર સાથે જંબૂકુમારના આવાસે આવ્યો. નિદ્રા, પમાડનારી અને તાળા ઉઘાડનારી એમ બે વિદ્યાના પ્રભાવે પ્રભવે ઘરના સર્વ માણસોને ઉઘાડી દીધા; અને તેમના અલંકારાદિ બધી માલમત્તા લૂંટી ગ્રાંસડા પોટલા બાંધી લીધા. પણ એક મહાભાગ્ય જંબૂકુમાર ઉપર તેની વિદ્યાનો કંઈ પ્રભાવ ચાલ્યો નહિ. જંબૂકુમાર જે જાગતા રહી ઠંડા પેટે આ બધું દશ્ય જોયા કરતા હતા, તે મધુર વાણીથી માર્મિક વચન બોલ્યા—અહીં નિરાંતે શયન કરી રહેલા આ નિમંત્રિત જનોને હે લોકો! સ્પર્શશો મા! સ્પર્શશો મા! તેઓનો આ હું જાગતો પહેરેગીર છું. તે મહાપુણ્યપ્રભાવોના આ વચનથી તે ચોરો જાગે લેખ્યમય માટીના પૂતળા હોય એમ સ્તંભિત થઈ ગયા!

એટલે ચમત્કાર પામેલો પ્રભવ પણ પત્નીઓથી પરિવરેલા જંબૂકુમારને ધારી ધારીને જોઈ જ રહ્યો અને તેણે પોતાની વાર્તા નિવેદન કરી કે હું વિન્ધ્ય રાજાનો પ્રભવ નામે પુત્ર છું. તારી મૈત્રીથી મારા પર અનુગ્રહ કર! હે સખા! તું મને તારી સ્તંભની અને મોક્ષણી વિદ્યા દે. તેના બદલામાં હું તને મારી અવસ્થાપનિકા અને તાલોદ્ઘાટની એ બે વિદ્યા આપું. જંબૂએ કહ્યું—હે પ્રભવ! પ્રભાતે તો હું આ આઠેય નવોઢા પ્રિયાઓને છોડી, નિર્મમ થઈ ને પ્રવ્રજ્યા લેવાનો છું. તેથી મને આ તારી વિદ્યાનું શું પ્રયોજન છે? એટલે આશ્ચર્યથી દિગ થઈ ગયેલા પ્રભવે ઉઘાડનારી વિદ્યા સંહરી લઈ, અંજલિ જોડી જંબૂકુમાર પ્રત્યે વિજ્ઞાપ્યું—હે સખા! તું અભિનવ યૌવનવંતો છે. આ નવોઢાઓ પ્રત્યે અનુકંપા કર. તું વિવેકી છે, માટે ભુક્તભોગી થઈ તું પરિવ્રજ્યા લેશે તો શોભશે. જંબૂએ જવાબ આપ્યો—વિષયસુખ તુચ્છ છે. વિષયસેવામાં કદાપિ સુખ હોય તોપણ સર્વજ્ઞ જેટલું નથી અને દુઃખ તો મેરુ જેટલું છે,—મધુભિન્દુ આદિની પેઠે. તે આ પ્રકારે :

કોઈ એક પુરુષ ભ્રમતાં ભ્રમતાં એક ભયંકર અટવીમાં આવી પેઠો. ત્યાં એક મદઝરતો વનમાતંગ સૂંઢ ઉછાળતો તેની સામે દોડ્યો. એટલે

તેણે જીવ બચાવવાને સમીપમાં તૃણથી ઢંકાયેલો કૂવો હતો તેમાં ઝંપલાવ્યું. તે કૂવાના તટ પર એક વડનું ઝાડ હતું, તેની એક શાખા કૂવામાં લટકતી હતી તેને આલંબીને તે લટકી રહ્યો. હાથીએ કૂવાની અંદર સૂંઢ નાંખી, પણ તેને પકડી શક્યો નહિ. પછી તે લટકતા પુરુષે કૂવામાં નીચે દષ્ટિ દીધી તો મોઢું વકાસી રહેલો મોટો અજગર દીઠો; ચારે બાજુએ નજર ફેરવી તો ફૂંફાંડા મારતા ચાર ભયંકર ફણિધરો દીઠા. વળી તે વડની શાખાને છેદવા માટે કાળો ને ઘોળો એમ બે ઉંદરડા કટકટ અવાજ કરી રહ્યા હતા. હવે તે પુરુષને નહિ પહોંચી શકવાથી તે હાથીએ તે શાખાને જોરથી પ્રહાર કરવા માંડ્યા. એટલે તે હાલકડોલક થતી શાખામાંથી મધમાખીઓ મધપૂડો છોડીને ઊડવા માંડી અને તીક્ષ્ણ મુખોથી તે પુરુષને સર્વ અંગે કરડવા લાગી ત્યાં વડ પર રહેલા મધપૂડામાંથી મધુબિન્દુ તેના લલાટ પર ટપક્યું ને નીચે ઉતરી તેના મુખમાં પેઠું. એટલે તે મધુબિન્દુનો આસ્વાદ પામી, આહા! કેવું મીઠું! એમ તે દુઃખસાગર મધ્યે સ્થિત મૂર્ખશિરોમણિ મહત્સુખ માનવા લાગ્યો!!

હે પ્રભવ! તું આ દષ્ટાંતનો પરમાર્થ સાંભળ : સંસારી જીવરૂપ પુરુષ છે. તે સંસાર અટવીમાં ભમી રહ્યો છે. મૃત્યુરૂપ હાથી તેની પાછળ પડ્યો છે. તે પુરુષે મનુષ્ય જન્મરૂપ કૂવામાં ઝંપલાવ્યું ને આયુષ્યરૂપ વટશાખામાં તે લટકી રહ્યો છે. જરાક પ્રમાદથી ચૂક્યો કે નીચે નરકરૂપ અજગર ગળી જવા ટાંપીને બેઠો છે. ચારે બાજુ ક્રોધાદિ ચાર કષાય ફણિધરો ડંસવા માટે ફૂંફાંડા મારી રહ્યા છે. શુક્લપક્ષ ને કૃષ્ણપક્ષ એમ બે કાળા ઘોળા ઉંદરડા તે જીવનું આયુષ્ય ક્ષણે ક્ષણે કાતરી રહ્યાં છે. વ્યાધિઓરૂપ મક્ષિકાઓ તેને પ્રતિઅંગે ડંખ મારી રહી છે. આમ દુઃખના દરીયામાં સુખના ટપકારૂપ મધુબિન્દુ તે વિષયસુખ છે. તેમાં ક્યો સુબુદ્ધિમાન રંજે? હવે હે મિત્ર! જો કોઈ દેવ કે વિદ્યાધર તે કૂવામાંથી ઉદ્ધાર કરે તો તે દુભાગી પુરુષ તેમ ઈચ્છે કે નહિ? પ્રભવે કહ્યું—તે તારનારને કેમ ન ઈચ્છે? જંબૂએ કહ્યું—તો હું ગાગુધર દેવ જેવા પરમ તારક સદ્ગુરુ મળ્યા છતાં ભવસાગરમાં કેમ નિમજ્જું? ઈત્યાદિ પ્રકારે સંવેગરંગી જંબૂકુમારે પ્રભવના મનનું સમાધાન કર્યું, એટલે તે પણ પ્રતિબોધ પામી દીક્ષા લેવા તત્પર થયો.

પછી અનેક પ્રકારની રસપ્રદ ધર્મગોષ્ઠિ વડે તે રાત્રી નિર્ગમન કરતાં જંબૂકુમારે આઠે પત્નીઓના મનનું પાણ સમાધાન કર્યું, અને મોહભાવ દૂર કરાવી તેમને પ્રતિબોધ પમાડી. આમ ધર્મજગરાગરૂપ આ રાત્રી વ્યતીત થયે આ સર્વ મુમુક્ષુ મહાત્માઓએ છતી એવી અઢળક ઋધ્ધિનો તૃણવત્ ત્યાગ કરી, શ્રી સુધર્મસ્વામી પાસે નિર્ગ્રંથ પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરી.

(દોહરા) મહામુમુક્ષુ જંબૂનો, અહો! અહો વેરાગ!
છતી ઋધ્ધિને છાંડતાં, કેવો અદ્ભુત ત્યાગ!

શિક્ષાપાઠ ૧૫ : વ્યાવહારિક જીવોના ભેદ

આ સંસારમાં સંસરતા વ્યાવહારિક જીવોના ભેદનું એકથી માંડી ચૌદ પ્રકારે વર્ણન કરવામાં પ્રજ્ઞાવંત મહાત્માઓએ અપૂર્વ બુદ્ધિવેલવ દાખવ્યો છે : (૧) ‘સર્વ જીવને ઓછામાં ઓછો શ્રુતજ્ઞાતનો અનંતમો ભાગ પ્રકાશિત રહેલો હોવાથી સર્વ જીવ ઉપયોગરૂપ ચૈતન્યલક્ષણે એક જ પ્રકારના છે.’ (૨) ત્રસ અને સ્થાવર એમ બે પ્રકારે—ભયથી ત્રાસે તે ત્રસ, તડકામાંથી છાંયામાં ને છાંયામાંથી તડકામાં આવે, ગમનાગમન આકુંચન—પ્રસારણ આદિ કરે; અને એક જ સ્થળે સ્થિર સ્થિતિ કરે તે સ્થાવર. અથવા વ્યવહારરાશિ, અવ્યવહારરાશિ એમ બે પ્રકારે. (૩) વેદ (લિંગ) અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રકારે : સ્ત્રી, પુરુષ કે નપુંસક એ ત્રણ લિંગમાં સર્વ જીવનો સમાવેશ થાય છે. અથવા સંયત, અસંયત અને સંયતાસંયત એમ ભાવલિંગથી ત્રણ પ્રકારે. (૪) ચાર પ્રકારે ગતિ અપેક્ષાએ : નારક, તિર્થંચ, મનુષ્ય અને દેવ.

(૫) પાંચ પ્રકારે ઈન્દ્રિય અપેક્ષાએ : (I) જેને એક સ્પર્શન ઈન્દ્રિય છે તે એકેન્દ્રિય જીવ. પૃથ્વી, અપ, તેજસ, વાયુ અને વનસ્પતિ. (II) જેને સ્પર્શન તથા રસના એમ બે ઈન્દ્રિય છે તે બે ઈન્દ્રિય

જીવ. શંખ, છીપ, કૃમિ આદિ. (III) સ્પર્શન, રસના તથા ઘ્રોણ એમ ત્રણ ઈન્દ્રિય જેને છે તે ત્રીન્દ્રિય જીવ. કીડી, માંકડ, જૂ આદિ. (IV) સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણ અને ચક્ષુ એ ચાર ઈન્દ્રિય જેને છે તે ચતુરિન્દ્રિય જીવ. ભ્રમર, માખી, મચ્છર, પતંગીયા આદિ. (V) સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ પાંચે ઈન્દ્રિય જેને છે તે પંચેન્દ્રિય જીવ. દેવ, નારક, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, મત્સ્ય આદિ. (૬) ૫૩ જીવનિકાયની અપેક્ષાએ છ પ્રકારે : પૃથ્વીકાય, અપકાય, તેઉકાય, વાઉકાય, વનસ્પતિકાય અને ત્રસકાય. પૃથ્વી જ જેની કાયા છે તે પૃથ્વીકાય ઈ. (૭) લેશ્યા અપેક્ષાએ સાત પ્રકારે : કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજો, પદ્મ અને શુક્લ એ છ પ્રકારની લેશ્યાવાળા, તથા અલેશી (ચોદમા ગુણસ્થાનવાળા લેવા.)

(૮) જન્મ પામવાના પ્રકારની અપેક્ષાએ જીવો આઠ પ્રકારના છે : (I) ઈંડામાંથી જન્મે તે અંડજ. હંસ, મયૂર આદિ. (II) પોતમાંથી જન્મે તે પોતજ. હાથી આદિ. (III) જરાયુથી (ઓળથી) વિટાણેલ જન્મે તે જરાયુજ. મનુષ્ય, અશ્વ આદિ. (આ ત્રણે પ્રકાર ગર્ભજ જન્મના ઉપભેદરૂપ છે.) (IV) રસમાં જન્મે છે તે રસજ. દહીં, દૂધ આદિમાં ઉપજતા અતિ સૂક્ષ્મ જંતુ, કૃમિ આદિ. (V) સ્વેદમાં—પસીનામાં જન્મે છે તે સ્વેદજ. માંકડ, જૂ આદિ. (VI) સંમૂર્છનથી જન્મે છે તે સંમૂર્છનજ. પતંગીયા, કીડી, માખી આદિ. (આ ત્રણે પ્રકાર સમૂર્છન જન્મના ઉપભેદરૂપ છે.) (VII) ઉદ્ભેદથી જન્મે તે ઉદ્ભેદજ. ગીંગોડા વગેરે. (VIII) શય્યાદિમાં સંપૂર્ણ અંગોપાંગસહિતપણે એકદમ ઉપજે તે ઉપપાતજ. દેવ, નારક.

(૯) નવ પ્રકારે : જેને માત્ર એક જ ઈન્દ્રિય છે તે પૃથ્વીકાયાદિ પાંચ સ્થાવર; જેને અનુક્રમે ત્રણ, બે અને એક ઈન્દ્રિય વિકલ (ન્યૂન, ઓછી) છે તે બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય એમ ત્રણ વિકલેન્દ્રિય; અને જેને પાંચે સકલ ઈન્દ્રિયો છે તે પંચેન્દ્રિય,—આમ ઈન્દ્રિયોની ન્યૂનાધિકતાની અપેક્ષાએ સર્વ જીવો નવ પ્રકારે સમજી શકાય છે. (૧૦) દશ પ્રકારે : પાંચ સ્થાવર, ત્રણ

વિકલેન્દ્રિય, સંજી (મનવાળા) પંચેન્દ્રિય અને અસંજી (મન વગરના) પંચેન્દ્રિય. (૧૧) અગીયાર પ્રકારે : સૂક્ષ્મ અને બાદર એકેન્દ્રિય; ત્રણ વિકલેન્દ્રિય; જલચર, સ્થલચર અને નભશ્ચર એમ ત્રણ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય; મનુષ્ય, દેવતા અને નારક.

(૧૨) બાર પ્રકારે : પૃથ્વીકાય; અપકાય, તેઉકાય, વાઉકાય, વનસ્પતિકાય અને ત્રસકાય એ છ જીવનિકાયના પ્રત્યેકના પર્યાપ્તિ અને અપર્યાપ્તિ એમ બે બે ભેદ ગણતાં બાર પ્રકારે સર્વ જીવ સમજી શકાય છે. (૧૩) તેર પ્રકારે : ઉપરમાં કહ્યા તે બાર ભેદ સંવ્યવહારિક, તેમાં એક અસંવ્યવહારિકનો (સૂક્ષ્મ નિગોદનો) મેળવતાં, સર્વ જીવો તેર પ્રકારે સમજી શકાય છે. (૧૪) ચૌદ પ્રકારે : ચૌદ ગુણસ્થાનની અપેક્ષાએ. અથવા સૂક્ષ્મ, બાદર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય તથા સંજી, અસંજી એ સાતના પ્રત્યેકના પર્યાપ્તિ અને અપર્યાપ્તિ એમ ગણતાં પણ સર્વ જીવો ચૌદ પ્રકારે સમજી શકાય છે.

(દોહરા) ચૌદ જીવસ્થાનો વિષે, ભમ્યો અનંતી વાર;
સ્વરૂપ ભૂલીને જીવ આ, પરભાવે પ્રીતિ ધાર.

શિક્ષાપાઠ ૧૬ : ત્રણ આત્મા } ભાગ ૧

સમસ્ત વિશ્વના આત્માઓને આભ્યંતર દશાવિશેષ પ્રમાણે ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી શકાય : બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા. દેહાદિને વિષે જેને આત્મભ્રાંતિ વર્તે છે તે બહિરાત્મા. દેહાદિમાં તેવી આત્મભ્રાંતિ ટળવાથી જે તેમાં સાક્ષીભૂત થઈને રહ્યો છે તે અંતરાત્મા. અને કર્મ કલંકથી રહિત એવો નિર્મળ શુદ્ધ આત્મા તે પરમાત્મા.

બહિરાત્માને આત્મસ્વરૂપનું ભાન નહિ હોવાથી તે પોતાના દેહને જ આત્માપણે માને છે. મનુષ્યદેહમાં રહેલા આત્માને તે મનુષ્ય માને છે, તિર્યચદેહમાં રહેલાને તિર્યચ માને છે, દેવદેહમાં રહેલાને દેવ

માને છે, અને નારકદેહમાં રહેલાને નારક માને છે. આમ જે જે દેહપર્યાયમાં તે સ્થિતિ કરે છે, તે તે દેહરૂપ તે પોતાને માને છે; પણ તત્ત્વથી હું પોતે તેવો નથી, હું તો આ દેહાદિથી ભિન્ન એવો ચૈતન્યમૂર્તિ શાશ્વત આત્મા છું, એમ તે મૂઢ જાણતો નથી. એટલે “દેહ તે હું” એવી દેહમાં અહંકારરૂપ આત્મબુદ્ધિને લીધે તેને મમકાર (મમત્વ) ઉપજે છે; અને તેથી આ મારો પુત્ર, આ મારી સ્ત્રી, આ મારો મિત્ર ઇત્યાદિ વિભ્રમરૂપ કલ્પનાઓનો ઉદ્ભવ થાય છે. આ કલ્પનારૂપ માયાજાલ વડે પોતાની આત્મસંપત્તિ માની બેસી આ મૂઢ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ તેના નિમિત્તે રાગદ્વેષ કરે છે, તેથી કર્મબંધ કરી તે આત્મઘાતને પંથે પડે છે અને અનંત દુઃખમય સંસારચક્રમાં ભમે છે.

કારણકે આત્માથી બાહ્ય એવા પરભાવોને વિષે આત્મભ્રાંતિ વર્તતી હોવાથી, બહિરાત્માની દૃષ્ટિ અને વૃત્તિ સદા બહિર્મુખ જ રહે છે. એટલે તે બહારથી સુખ મેળવવાને ઝાવાં નાખે છે. આત્માથી અન્ય એવા પૌદ્ગલિક ઈંદ્રિયવિષયોમાં સુખની મિથ્યા કલ્પના કરી, તે સુખ મેળવવાની દુરાશાએ તે મૃગજાલ જેવા વિષયોની પાછળ દોડે છે, અને તેના કારણે કષાય કરે છે, તેની પ્રાપ્તિમાં અનુકૂળ પ્રત્યે રાગ ને પ્રતિકૂળ પ્રત્યે દ્વેષ ધરે છે. “પરપરિણતિ રાગીપણે, પરરસરંગે રક્ત” થયેલો આ જીવ પરવસ્તુનો ગ્રાહક અને રક્ષક બની, પરવસ્તુના ભોગમાં આસક્ત થઈને કોથેટાના કીડાની જેમ પોતે પોતાને બાંધે છે; અને પરભાવની ખાતર પોતાનું આત્મહિત ચૂકી, વેઠીઆ પોઠીઆની પેઠે પારકી વેઠ ઉઠાવી, પોતે પોતાનો વેરી બની ભવદુઃખ પામે છે. આમ દેહાદિ પરવસ્તુમાં આત્મભ્રાંતિ એ જ આ મોહમૂઢ જીવની મોટામાં મોટી મૂલગત ભૂલ છે ને એ જ સંસારદુઃખનું મૂલ છે; આત્મભ્રાંતિથી જ જીવ ભવભ્રાંતિ પામે છે.

પરંતુ જે અંતરાત્મા છે તેને તો સંસારદુઃખના મૂળરૂપ એવી આ દેહમાં આત્મબુદ્ધિ હોતી જ નથી, પણ આત્મામાં જ આત્મબુદ્ધિ હોય છે. એટલે આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ બહિર્વૃત્તિ છોડી દઈ, બાહ્ય ઈંદ્રિયવ્યાપાર નહિ કરતાં, અંતરમાં પ્રવેશ કરે છે અને તેને ખેદ થાય

છે કે—અરે! ઈંદ્રિયોદ્ધારા મારા સ્વરૂપથી ચ્યુત થઈ, હું વિષયોમાં ‘પતિત’ થયો હતો! તે વિષયોને પામીને હું પોતે પોતાને ભૂલી ગયો! આનાથી તે બીજું મોટું અંધેર કયું? ‘આપ આપકું ભૂલ ગયા, ઈનસે ક્યા અંધેર?’ આમ જેને પોતાના પૂર્વ અજ્ઞાનજન્ય દુશ્ચેષ્ટિતનો તીવ્ર પશ્ચાત્તાપ થયો છે, એવો વિચક્ષણ અંતરાત્મા અંતર્મૂખ અવલોકન કરતાં દઢ સંવેગ રંગથી ભાવે છે કે—આ મ્હારી આગલી ભૂલ સ્મૃતિમાં આવતાં હવે મને હસવું આવે છે કે શી મારી મૂર્ખતા! હવે ફરીને હું નહિ જ ભૂલું. ‘સુમર સુમર અબ હસત હે, નહિ ભૂલેંગે ફેર’.

આમ પરભાવને વિષે જેની અહંત્વ—મમત્વ બુદ્ધિ નિવૃત્ત થઈ છે એવો અંતરાત્મા, તેના નિમિત્તે ઉપજતા રાગદ્વેષને ત્યજી સમત્વ ભજે છે, અને પોતાના આત્માને ઉદ્બોધન કરે છે કે—‘હે જીવ!* તું ભ્રમા મા! તને સત્ય કહું છું. અંતરમાં સુખ છે; બહાર શોધવાથી મળશે નહીં અંતરનું સુખ અંતરની સમશ્રેણીમાં છે. સ્થિતિ થવા માટે બાહ્ય પદાર્થોનું વિસ્મરણ કર. આશ્ચર્ય ભૂલ. સમશ્રેણી રહેવી બહુ દુલ્લભ છે. નિમિત્તાધીન વૃત્તિ ફરી ફરી ચલિત થઈ જશે. ન થવા અચળ ગંભીર ઉપયોગ રાખ.’ અને આમ અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થ સ્ફુરાવી સમશ્રેણીએ ચઢતો અંતરાત્મા કર્મોનો ક્ષય કરતો રહી, ઉત્તરોત્તર ગુણસ્થાનશ્રેણીએ ચઢતો જાય છે ને પરમાત્મભાવની નિકટ આવતો જાય છે.

(દોહરા) પરભાવે રમે ન વિરમે, વિભાવથી બહિરાત્મ;

પરભાવે ન રમે વિરમે, વિભાવથી અંતરાત્મ.

શિક્ષાપાઠ ૧૭ : ત્રણ આત્મા } ભાગ ૨

અને આ મુમુક્ષુ જોગીજન અનંતસુખ સ્વરૂપ એવા જે ‘મૂળ શુદ્ધ તે આત્મ પદ’ ને ઇચ્છે છે, ‘ઇચ્છે છે જે જોગી જન,’ તે જ પરમાત્મા છે. આ પરમાત્મા તે શુદ્ધ એવા ધ્યાનઅગ્નિ વડે કર્મકલંકનું દહન કરી “નિત્ય નિરંજન જ્ઞાનમય” થયેલા પરમ આત્મા છે. જ્ઞાનાનંદથી પૂર્ણ પાવન એવા આ આનંદધન ભગવાન ગુણગણરત્નના આગર છે. એના અનેક ગુણનિષ્પન્ન નામ પ્રસિદ્ધ છે. જેમકે—

સકલ કર્મભલથી રહિત હોવાથી તે નિર્મલ છે. કેવલ આત્મા સિવાય બીજું કંઈ જ્યાં નથી એવા કેવલ દર્શનજ્ઞાનમય હોવાથી તે કેવલ છે. સર્વ અશુચિથી વર્જિત એવા એક અદ્વૈત શુદ્ધ જ્ઞાયક સ્વભાવના પ્રગટપાણથી તે શુદ્ધ છે. સમસ્ત પરભાવ—વિભાવથી આત્માને વિવિક્ત—પૃથક્ અલગ કર્યો હોવાથી તે વિવિક્ત છે. પરિપૂર્ણ આત્મસ્વરૂપનું પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોવાથી તે પ્રભુ છે. પરિપૂર્ણ આત્મસામ્રાજ્યના ઇશશાસનકર્તા સ્વામી હોવાથી તે ઇશ્વર છે. જગતના બીજા બધા પદાર્થ કરતાં પરમ ઇષ્ટ હોવાથી તે વિશ્વની વિશિષ્ટ શ્રેષ્ઠ વિભૂતિરૂપ પરમેષ્ઠિ છે. સકલ પરભાવથી પર થયેલા હોવાથી તેમજ પરાત્પર એવા પરમ પદને પામેલા હોવાથી તે પરાત્મા અથવા પરમાત્મા છે. રાગ—દ્વેષાદિ આંતર શત્રુઓને હણી નાંખી, શુદ્ધ સહજ નિજ સ્વરૂપનો જય કર્યો હોવાથી તે જિન અથવા અરિહંત છે.

અનુપમ આત્મવીરત્વથી રંજિત થયેલી કેવલશ્રી તેને સ્વયંવરી હોવાથી તે શ્રીમદ્ રમાપતિ છે. પરમ આત્મશાંતિને પામેલા હોવાથી તે શાંત છે. સદા શિવસ્વરૂપ—કલ્યાણસ્વરૂપ હોવાથી તે સદાશિવ છે. ત્રણે ભુવનને શમ્કર—આત્મસુખકર હોવાથી તે શંકર છે. જ્ઞાન વડે સર્વવ્યાપક હોવાથી તે વિષ્ણુ છે. સર્વ કર્મકલેશ હરનારા હોવાથી તે હરિ છે. પરમ બ્રહ્મજ્ઞપાણથી તે પરંબ્રહ્મ છે. સકલ જગતની પરમ પૂજના પરમ પાત્ર હોવાથી તે અર્હત્ છે. શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી આત્મા સિદ્ધ કર્યો હોવાથી તે સિદ્ધાત્મા છે. નિરંતર આત્મામાં રમાણ

કરી રહ્યા હોવાથી તે રામ છે. સર્વ પ્રદેશે શુદ્ધ પ્રકટ મૂર્તિમાન્ ચૈતન્ય ધાતુમય હોવાથી તે શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ છે. સહજ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં સહજ નિઃપ્રયાસપાણે નિરંતર વર્તી રહ્યા હોવાથી તે ‘સહજાત્મ-સ્વરૂપ’ છે. ઈત્યાદિ અનેક યથાર્થ તત્ત્વવાચક નામથી આ પરમાત્મા ઓળખાય છે.

આવો આ અતીન્દ્રિય પરમાત્મા વેદોથી કે શાસ્ત્રોથી કે ઈંદ્રિયોથી જાણ્યો જતો નથી, પણ તે માત્ર યોગિગમ્ય એવો નિર્મલ ધ્યાનનો જ વિષય છે. એટલે ઈંદ્રિયરામી એવો બહિરાત્મા આ પ્રભુનું ધ્યાન પામવાનો અધિકારી નથી, પણ આત્મારામી એવો અંતરાત્મા યોગી જ યોગ્ય અધિકારી છે. કારણકે જ્યાં સુધી સ્ફટિકની જેમ ચિત્તની નિર્મલતા થાય નહિ, ત્યાં સુધી પરમાત્મસ્વરૂપનું ધ્યાન દ્વારા સ્પર્શન અર્થાત્ સમાપત્તિ થાય નહિ. પત્થરમાં કે મલિન દર્પણમાં જેમ છાયા (પ્રતિબિંબ) ન પડે, તેમ રાજસી-તામસી વૃત્તિથી મલિન ચિત્તમાં પણ ધ્યેય એવા પરમાત્માની છાયા ન પડે. પણ સાત્ત્વિક ચિત્તરત્ન જ્યારે ક્ષીણવૃત્તિવાળું નિર્મલ સ્ફટિક જેવું પારદર્શક સ્વચ્છ થઈ જાય, ત્યારે જ તેમાં પરમાત્માની છાયા પડે, તદ્રૂપતાપત્તિરૂપ સમાપત્તિ થાય. દીપકને ઉપાસી વાટ જેમ દીવો બને છે, તેમ પરમાત્માના ઉપાસનથી ઉપાસક આત્મા પોતે ઉપાસ્ય એવો પરમાત્મા થાય છે. મરીનું ધ્યાન ધરતાં ઈયળ જેમ ભમરી બને છે, તેમ પરમાત્માના તન્મય એકાગ્ર ધ્યાનથી અંતરાત્મા પરમાત્મા થાય છે.

તાત્પર્ય કે-બહિરાત્માપાણું ત્યજી દઈ, અંતરાત્મરૂપ થઈ, સ્થિર ભાવે પરમાત્માનું જે આત્મારૂપ ભાવવું, “હું છું તે પરમાત્મા છું ને પરમાત્મા છે તે હું છું” એવું અભેદ ધ્યાન ધરવું, તે જ સમાપત્તિનો વિધિ છે, તે જ આત્મઅર્પણનો દાવ છે. અવિકાર એવા નિર્મલ દર્પણમાં જેમ પુરુષના સ્વરૂપનું અર્પણ થાય છે, તેમ નિર્વિકાર એવા નિર્મલ અંતરાત્મામાં જ પરમાત્માના સ્વરૂપનું અર્પણ થાય છે, પ્રતિબિંબ પડે છે, સમાપત્તિ થાય છે, અર્થાત્ તે પરમાત્મસ્વરૂપ તેમાં પ્રગટ અનુભવરૂપે દેખાય છે. અને ત્યારે તેના પરમ ધન્ય

અનુભવોદ્ગાર નિકળી પડે છે કે “જે પરમાત્મા છે તે હું છું, જે હું છું તે પરમ છું, હું જ મારાથી ઉપાસ્ય છું. નમો મુજ! નમો મુજ રે!”

(ત્રોટક) ત્યજ દષ્ટિ બહિર્ બહિરાત્મ ત્યજ,
સ્થિર ભાવથી અંતર. આત્મ ભજ.
પરમાતમ તે નિજ આત્મ અહો!
નિત ભાવનથી પરમાત્મ લહો!

શિક્ષાપાઠ ૧૮ : સમ્યગ્દર્શન } ભાગ ૧

જેમ છે તેમ યથાવત્ આત્મતત્ત્વનું દર્શન, આત્મસાક્ષાત્કાર તે સમ્યગ્દર્શન અથવા સમ્યક્ત્વ. સદ્દેવ, સદ્ધર્મ અને સદ્ગુરુનું સમ્યક્ સ્વરૂપ સમજી સદ્ભવું તે વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન છે અને તે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનનું કારણ હોય છે. દેહાદિ પરવસ્તુથી આત્મા ભિન્ન અને ઉપયોગવંત તથા અવિનાશી છે, એમ સદ્ગુરુ ઉપદેશથી જાણીને તેની શુદ્ધ પ્રતીતિ ધારવી તે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન અથવા ભેદજ્ઞાન છે. આ જે દર્શન અર્થાત્ દેખવું તે સાક્ષાત્ આત્મઅનુભવરૂપ, આત્મસંવેદનરૂપ છે, એટલે જ તે “વેદ્યસંવેદ્ય પદ” કહેવાય છે. અને જ્યાં સાક્ષાત સ્વરૂપદર્શન છે, ત્યાં પછી કોઈ પણ વિકલ્પ હોય નહિ, પણ દૃઢ નિશ્ચયપ્રતીતિરૂપ શ્રદ્ધાન જ હોય. “તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન” એ વ્યાખ્યામાં દર્શનનો અર્થ શ્રદ્ધાન કર્યો છે તેનું રહસ્ય પણ એ જ છે.

સમ્યગ્દર્શન એ આત્માનો નિર્વિકલ્પ ગુણ છે, પણ આ ગુણ અનાદિથી દર્શનમોહના ઉદયથી, કડવી તૂંબડીમાં નાંખેલા દૂધની જેમ, મિથ્યાદર્શનરૂપ બની ગયો છે. આત્મા પોતાના શુદ્ધ ચેતન સ્વરૂપને ભૂલી, જડ એવી દેહાદિ પરવસ્તુમાં આત્મભ્રાંતિ પામ્યો, એ જ એનો અનાદિ વિપર્યાસરૂપ દર્શનમોહ છે. ‘આપ આપકું ભૂલ ગયા!’ એ જ જીવની ‘સર્વ ભૂલની બીજભૂત ભૂલ’ છે. આ દર્શનમોહથી જ જીવ ચારિત્રમોહને પામે છે, એટલે તેને તે પરભાવ નિમિત્તે ગાઢ રાગદ્વેષની

ગ્રંથિ-ગાંઠ પડે છે, અને તેથી અનંતાનુબંધી ક્રોધ-માન-માયા-લોભ એ અનંત સંસારનો અનુબંધ કરનારા તીવ્ર કષાયોની આમ ઉત્પત્તિ થાય છે : ‘જે સંસાર અર્થે અનુબંધ કરે છે તે કરતાં પરમાર્થને નામે, ભ્રાંતિગત પરિણામે, અસદ્ગુરુ, દેવ, ધર્મને ભજે છે તે જીવને ઘણું કરી અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ થાય છે.’ આ અનંતાનુબંધી ચાર તથા ‘મિથ્યાત્વમોહિની, મિશ્રમોહિની’ સમ્યક્ત્વમોહિની એ ત્રણ એમ એ સાત પ્રકૃતિ જ્યાંસુધી ક્ષયોપશમ, ઉપશમ કે ક્ષય થતી નથી. ત્યાંસુધી સમ્યગ્દર્શન ઉપજતું નથી. આ અનંતાનુબંધી અને રાગદ્વેષ ગ્રંથિ આદિ સર્વ ભૂલના, સર્વ ગૂંચના ને સર્વ આંટીના મૂલરૂપ દર્શનમોહ ટળે તો ગ્રંથિભેદ થઈ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે.

જીવની આ ગાઢ રાગદ્વેષ પરિણામરૂપ તમોગ્રંથિ, વાંસની કર્કશ ઘન રૂઢ ને ગૂઢ ગાંઠની જેમ, ભેદવી ઘણી ઘણી દુષ્કર છે. આ ગ્રંથિભેદરૂપ દુર્ઘટ કાર્ય માટે અસામાન્ય અસાધારણ પ્રયત્નની જરૂર છે. તેમાં પૂર્વાનુપૂર્વ યથાપ્રવૃત્ત જેવો તેવો પ્રયત્ન કામ આવે નહિ. કારણ કે જીવ યથાપ્રવૃત્તકારણ કરી અનંતવાર ગ્રંથિની નિકટ આવે છે; પણ તે ક્વચિત્ કિંચિત્ ભાવચમકારારૂપ સામાન્ય પ્રયત્ન હોઈ, આત્મવીર્યની મંદતાને લીધે જીવ તે ગ્રંથિભેદ કર્યા વિના પાછો વળી જાય છે. એટલે જીવ જ્યાં લગી અપૂર્વ આત્મપરિણામરૂપ ભાવઉલ્લાસને પામી, અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થ સ્ફુરાવી, અનન્ય અસાધારણ પ્રયત્નથી, પોતાના સર્વ સામર્થ્યથી (with all his might), શૂરવીરપણે ‘કરેડીઆં કરી,’ યાહોમ કરીને, ગ્રંથિરૂપ દુર્ભેદ દુર્ગનો ભેદ કરવામાં સર્વાત્માથી પ્રવર્તતો નથી, ત્યાં લગી તે તે કાર્યમાં સફળ થતો નથી.

અને આ અપૂર્વ પુરુષાર્થ સ્ફુરાવવા અર્થે આત્માર્થી જીવને મૂર્તિમાન્ સમ્યગ્દર્શનસ્વરૂપ સદ્ગુરુના ચરણકમળનું અને તેના સદુપદેશનું આલંબન પરમ ઉપકારી છે. કારણકે જ્યારે જીવને કષાયનું ઉપશાંતપણું હોય, માત્ર મોક્ષ સિવાય બીજી અભિલાષા હોય નહિ,

સંસાર પ્રત્યે ખેદ હોય અને અંતરમાં દયા વર્તે, ત્યારે આ સુપાત્ર જ્ઞાસુ જીવને જો સદ્ગુરુનો સદ્બોધ પ્રાપ્ત થઈ પરિણમે, તો તે અંતર્શુદ્ધિ પામે ને તેનું આત્મબલ વધતું જાય. એટલે પછી તે અપૂર્વ આત્મપરિણામરૂપ ભાવઉલ્લાસ પામી. ‘અપૂર્વકરણ’ અર્થાત્ અપૂર્વ આત્મસામર્થ્યવિશેષ પામે છે,—કે જેથી ગ્રંથિભેદ કરી જીવ અંતર્મુહૂર્તમાં દર્શનમોહના ઉપશમથી અવશ્ય સમ્યગ્દર્શન પામે છે. આમ ગ્રંથિભેદ કરી, આત્માનુભૂતિરૂપ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિથી જેને પરમ આનંદોલ્લાસ ઉપજ્યો છે, એવા સમ્યગ્દષ્ટિ યોગી પુરુષના આવા સહજ અનુભવ ઉદ્દગાર નીકળી પડે છે,—‘અનંતકાળથી જે જ્ઞાન ભવહેતુ થતું હતું તે જ્ઞાનને એક સમયમાત્રમાં જાત્યંતર કરી જેણે ભવનિવૃત્તિરૂપ કર્યું તે કલ્યાણમૂર્તિ સમ્યગ્દર્શનને નમસ્કાર.’ ‘હે સર્વોત્કૃષ્ટ સુખના હેતુભૂત સમ્યગ્દર્શન! તને અત્યંત ભક્તિથી નમસ્કાર હો!’

આમ કલ્પવૃક્ષ ને ચિંતામણિરત્ન કરતાં અધિક એવા આ સમ્યગ્દર્શનનો મહિમા જ્ઞાનીઓએ ખૂબ ખૂબ ગાયો છે. “ત્રણે કાળમાં, ત્રણે લોકમાં સમ્યક્ત્વ સમું પ્રાણીનું કંઈ શ્રેય નથી અને મિથ્યાત્વ સમું કંઈ અશ્રેય નથી.” સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે તેનો સંસાર પરિત્ત થઈ જાય છે. સમ્યક્ત્વ આવ્યા પછી વમે તો વધારેમાં વધારે અર્ધપુદ્ગલ—પરાવર્ત્ત સંસાર હોય; અને ન વમે તો વધારેમાં વધારે પંદર ભવે અથવા ત્રણ ભવે કે તે જ ભવે પણ મોક્ષ પામે.

(દોહરા) ભેદજ્ઞાન જ્યાં ઉપજે, ઉપજે તત્ત્વશ્રદ્ધાન;

આત્મજ્ઞાનમય તે નમું, સમક્તિ પરમ નિધાન.

શિક્ષાપાઠ ૧૧ : સમ્યગ્દર્શન } ભાગ ૨

આ સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ શું? શુદ્ધ આત્માનુભૂતિ એ સમ્યગ્દર્શનનું અવિસંવાદી મુખ્ય લક્ષણ છે. તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનને પાણ સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ કહ્યું છે તેનું રહસ્ય એ છે કે આત્માનુભૂતિ સહિત હોય તે જ વાસ્તવિક સમ્યક્ શ્રદ્ધા છે. એટલે આત્માનુભૂતિજન્ય સમ્યક્ શ્રદ્ધા જ સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ છે એમ ફલિત થાય છે. એટલા માટે જ કહ્યું છે કે “ભૂતાર્થથી-પરમાર્થથી જાણેલા જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પ્રાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ ને મોક્ષ એ સમ્યક્ત્વ છે.” આ નવતત્ત્વરૂપ અનેક વર્ણની માળામાં એક આત્મતત્ત્વરૂપ સુવર્ણ સૂત્ર પરોવાયેલ છે, તેને ખોળી કાઢી સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનું દર્શન-અનુભવન કરે છે. આમ મ્યાનથી તલવારની જેમ, વસ્રથી દેહની જેમ, દેહાદિ સમસ્ત પરવસ્તુથી ભિન્ન જેવા શુદ્ધ ચૈતન્યમય આત્માનું પરમાર્થથી ભેદજ્ઞાન થવું, ~~અનુભૂતિ~~ થવી, આત્મખ્યાતિ ઉપજવી તે સમ્યગ્દર્શનનું મુખ્ય લક્ષણ છે.

આ આત્માનુભવરૂપ સમ્યગ્દર્શનના આ બીજા બાહ્ય લિંગો-પાંચ પ્રગટ ચિન્હો પાણ છે : પ્રશમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્ય. પ્રથમ તો પ્રશમ એટલે કષાયનું ઉપશાંતપાણું હોય, તો વિવેકવિચારનો અવકાશ થતાં સંવેગ એટલે માત્ર મોક્ષાભિલાષ પામે, તેથી નિર્વેદ એટલે સંસારથી કંટાળો ઉપજે, ^૧ અને પછી સ્વદયા-પરદયારૂપ અનુકંપા આવે. આ ચાર ગુણ જ્યારે જીવમાં પરિણમે, ત્યારે પાંચમો આસ્તિક્ય ગુણ પામવાની યોગ્યતા-પાત્રતા તેનામાં પ્રગટે. અથવા ઊલટા અનુક્રમે-આસ્તિક્ય એટલે જીવાજીવ આદિ તત્ત્વના અસ્તિત્વની-હોવાપાણાની આસ્થા-અંતરપ્રતીતિ ઉપજે, આત્મસ્વરૂપ સમજે, તો પોતાના આત્માની અનુકંપા ઉપજે કે-અરે! હું અત્યાર સુધી આ પરવસ્તુના સંસર્ગથી પરભાવમાં રમ્યો! તે રમવા યોગ્ય નહોતું! “હું છોડી નિજ રૂપ રમ્યો પરપુદગલે! ઝીલ્યો ઊલટ આણી વિષય તૃષ્ણા જલે!”-એવી સાચી અનુકંપા ઉપજે, એટલે નિર્વેદ- સંસારથી અત્યંત કંટાળો આવી જાય, અને આ

ભવબંધનથી શીઘ્ર છૂટવાનો—મોક્ષનો તીવ્રવેગી અભિલાષ અર્થાત્ સંવેગ ઉપજે; અને તેના પરિણામે પ્રશમ પ્રગટે, વિષય કષાયનું પ્રશાંતપાણું થાય, પરભાવવિભાવથી વિરતિ થાય, વીતરાગતા આવે, અને તેનો આત્માસ્વરૂપમાં સમાય. અને આમ “જ્ઞાનસ્ય ફલં વિરતિઃ” જ્ઞાનનું ફલ વિરતિ, ‘સમજ્યા તે શમાઈ રહ્યા, સમજ્યા તે શમાઈ ગયા’ એ મહાસૂત્રો ચરિતાર્થ બને.

આવા આ પ્રશમાદિ ગુણ સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણરૂપ છે. એટલું જ નહિ પણ તેની પ્રાપ્તિમાં કારણરૂપ પણ છે. કારણકે જીવમાં જેમ જેમ આ પરમ ઉપકારી પ્રશમાદિ ગુણની વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ તેમ તેનામાં સમ્યગ્દર્શન પામવાની યોગ્યતા—પાત્રતા વધતી જાય છે. એટલે પછી ‘આપ્ત પુરુષની પ્રતીતિ, પરમાર્થની સ્પષ્ટ અનુભવાંશ પ્રતીતિ, અને નિર્વિકલ્પ પરમાર્થ અનુભવ’—એમ સમ્યક્ત્વની ઉત્તરોત્તર વધતી જતી ત્રણ કક્ષાઓને સ્પર્શી તે ધન્ય સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મા કૃતાર્થ બને છે.

આવું આ મહા મહિમાવાનું સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્દષ્ટિરૂપ દિવ્ય નયન વિના પ્રાપ્ત થાય નહિ; અને આ દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ તો સમ્યગ્ યોગદષ્ટિરૂપ દિવ્ય ચક્ષુને પામેલા સાક્ષાત દષ્ટા એવા ભાવયોગી સદ્ગુરુથી જ થાય, નહિ કે દષ્ટિઅંધ એવા અસદ્ગુરુથી. દષ્ટિઅંધ અસદ્ગુરુ તો અંધની જેમ પોતે ઉન્માર્ગે જતા હોઈ, બીજને પણ ઉન્માર્ગે દોરી દુર્ગતિની ગતિમાં નાંખે; માટે સન્માર્ગે જવા માટે તો સદ્ગુરુનું જ નયન—દોરવાણી જોઈએ. વળી જીવની દષ્ટિ જો દષ્ટિરાગથી રંગાયેલી હોય, તો તેનું દર્શન પણ તેવું જ રંગાયેલું વિપર્યસ્ત હોય છે, સમ્યક્ હોતું નથી. ઘણી વખત લોકો દષ્ટિરાગની પુષ્ટિને પણ સમ્યગ્દષ્ટિપાણું માની લેવાની ભ્રાંતિગત ભૂલ કરે છે, પણ એ બન્ને કેવળ જૂદી વસ્તુ છે. દાખલા તરીકે—પોતાના કુલધર્મના ગુરુ, સદ્ગુરુમાં અવશ્ય હોવા યોગ્ય એવા આત્મજ્ઞાન—વીતરાગતા આદિ લક્ષણથી રહિત હોય છતાં, પોતાના મતસંપ્રદાયના આગ્રહથી અને પોતાના માની લીધેલા કુલધર્મના મમત્વજન્ય રાગથી તેને ગુરુ

માનવા તે પ્રગટ દષ્ટિરાગપાણું છે. પાણ સમ્યગ્દષ્ટિપાણામાં તેવો રાગ હોતો નથી, એટલે તેમાં તો વસ્તુનું વસ્તુસ્વરૂપે સમ્યગ્દર્શન થાય છે; સદ્દેવનું, સદ્ગુરુનું, સદ્ધર્મનું સમ્યક્ સ્વરૂપ સમજી તેનું તથારૂપ પ્રતીતિમય માન્યપાણું હોય છે. આમ એ બન્નેનો પ્રગટ ભેદ છે.

માટે સમ્યગ્દષ્ટિ ઈચ્છનારા મુમુક્ષુએ તો દષ્ટિરાગ ને દષ્ટિઅંધપાણારૂપ અંધશ્રદ્ધાને છોડી દઈ, દષ્ટિઅંધ એવા અસદ્ગુરુને ત્યજી સમ્યગ્દષ્ટિસંપન્ન જ્ઞાની વીતરાગ સદ્ગુરુનું જ આલંબન ભજવું જોઈએ. કારણ કે ચર્મચક્ષુને અગોચર એવી ‘બિનાં નયનકી બાત,’ ‘બિના નયન પાવે નહિ,’ યોગદષ્ટિરૂપ દિવ્ય નયન વિના પામે નહિ; પાણ ‘સેવે સદ્ગુરુકે ચરન સો પાવે સાક્ષાત્.’

(દોહરા) આત્મઅનુભવ રંગ જ્યાં, શમ સંવેગ તરંગ;
તે સમકિતના સંગનો, હોજો સદા પ્રસંગ !

શિક્ષાપાઠ ૨૦ : ‘ચાકિનીમહત્તરાસૂનુ’ હરિભદ્રસૂરિ

સમ્યગ્ યોગદષ્ટિના નિરૂપણ વડે લોકોની અંધશ્રદ્ધારૂપ ઓઘદષ્ટિ ટાળી, જેણે પરમાર્થમય જિનમાર્ગનું સમ્યગ્દર્શન કરાવ્યું છે, એવા ‘ચાકિનીમહત્તરાસૂનુ’ શ્રી હરિભદ્રસૂરિના પવિત્ર ચરિત્રનું અત્રે સ્મરણ થાય છે. “વીર પ્રત્યે મને પક્ષપાત નથી અને કપિલ આદિ પ્રત્યે મને દ્વેષ નથી, યુક્તિવાળું જેનું વચન હોય તેનું જ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે,”—એવા પ્રકારે નિષ્પક્ષ ન્યાયમૂર્તિની જેમ જેણે મધ્યસ્થ તત્ત્વપરીક્ષાની વીરગર્જના કરી છે, એવા આ ષડ્દર્શનવેતા મહર્ષિ—આ ભારતભૂમિમાં મતદર્શનના આગ્રહથી પર એવા જે ગણ્યાગાંઠયા “નિર્પક્ષ વિરલા કોઈ” સાચા સંત પુરુષો થયા છે, તેમાં કોઈ અનેરી ભાત પાડનારા વિલક્ષણ સંત તત્ત્વજ્ઞ થઈ ગયા; સર્વ દર્શનનો સાધર્મિક બંધુત્વભાવે સમન્વય કરનારી પરમ ઉદાર નિરાગ્રહ અનેકાંતદષ્ટિને યથાર્થપાણે ઝીલનારા મહાપ્રભાવક જ્યોતિર્ધર આર્ષદષ્ટા થઈ ગયા.

વિક્રમના આઠમા નવમા સૈકામાં થઈ ગયેલા આ ભારતભૂષણ મહાત્મા, ચિત્રકૂટના (ચિત્તોડના) નિવાસી સર્વશાસ્ત્રપારંગત મહાપંડિત બ્રાહ્મણ હતા; અને ત્યાંના રાજા જિતારિના સંમાનિત પુરોહિત હતા. તે ચતુર્દશ વિદ્યાસ્થાનોમાં પ્રકર્ષને પામેલા હતા, પણ તેમને પોતાની વિદ્યાનો મદ ચઢવાથી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે—અત્રે જેનું કહેલું હું ન સમજી શકું તેનો હું શિષ્ય થઈ જાઉં. આમ દ્વિજશ્રેષ્ઠ હરિભદ્ર અભિમાની છતાં સરલતાની મૂર્તિ અને સત્યતત્ત્વગવેષક હતા. એક દિવસ તે કોઈ ઉપાશ્રય પાસેથી પસાર થતા હતા. ત્યાં એક ‘યાકિની મહત્તરા’ નામના વૃદ્ધ સાધ્વીજીને ‘ચક્કી ટુંગ’ ઈત્યાદિ ગાથાનો મધુર સ્વરે પાઠ કરતાં તેણે સાંભળ્યા. આ ગાથાનો અર્થ બેસાડવા હરિભદ્ર ઘણું મથ્યા, પણ કાંઈ ઘડ બેઠી નહિ. એટલે તેમણે પાસે જઈને ઉપહાસમાં વૃદ્ધાને પૂછ્યું—અહો! માજી! આ તમે ચિક્ ચિક્ શું કર્યું? ત્યારે યોગિનીએ જવાબ આપ્યો—બેટા! નવું લિંચેલું ચિક્ ચિક્ થાય. નવલિપ્તં ચિક્ચિકાયતે। (અર્થાત્ વ્યંગમાં તું પણ નવો નિશાળીઓ છે, શિખાઉ આગધડ છે, એટલે આ બધું તને ચિક્ ચિક્ લાગતું હશે, પણ તેમ નથી.) આવા માર્મિક ઉત્તરથી ઉપહાસ કરવા ગયેલા હરિભદ્રનો ઉપહાસ થઈ ગયો! એટલે ચમત્કાર પામેલા સત્યપ્રતિજ્ઞ સરલાત્મા હરિભદ્રે વિનમ્ર બની વિનયથી પૂછ્યું—અહો માતાજી! તમે જે આ પાઠ કર્યો તેનો અર્થ આપ સમજાવો, હું તે અર્થ સમજતો નથી, હું આપનો શિષ્ય છું. ત્યારે પવિત્ર સાધ્વીજીએ કહ્યું—હે ભદ્ર! પુરુષને શિષ્ય કરવાનો અમારો આચાર નથી, પણ તારી જિજ્ઞાસા હોય તો તું અમારા ધર્મચાર્ય પાસે જા, એટલે હરિભદ્ર જિનભટ્ટાચાર્ય પાસે જઈ, સમસ્ત નિવેદન કરી, તેમની પાસે દીક્ષિત થયા. પછી તો જિનદર્શનરૂપ પારસમણિનો સ્પર્શ થતાં, સત્યતત્ત્વપરીક્ષક હરિભદ્રનો આત્મા તેના રંગથી હાડોહાડ રંગાઈ ગયો. આમ જેના શુભ નિમિત્તથી પોતાનો આ જીવનપલટો થયો અને પરમ ધર્મબીજની પ્રાપ્તિરૂપ પરમ ઉપકાર થયો, એવા તે યોગિની ‘યાકિની મહત્તરા’ ને પોતાને સદ્ધર્મસંસ્કારરૂપ ધર્મજન્મ આપનારા, સાચો પરમાર્થ ‘દ્વિજ’ બનાવનારા પોતાના ધર્મમાતા માની,

કૃતજ્ઞશિરોમણિ હરિભદ્ર પોતાને ‘યાકિનીમહત્તરાસૂનુ’ તરીકે ઓળખાવવા લાગ્યા. કુશાગ્રબુદ્ધિના સ્વામી હરિભદ્ર અલ્પ સમયમાં જિનાગમના પારગામી થયા ને તેને યોગ્ય જાણી ગુરુએ સ્વપદે સ્થાપન કર્યા.

તેમના બે મહાબુદ્ધિમાન્ શિષ્યો હંસ અને પરમહંસ તે સમયની ધાર્મિક અસહિષ્ણુતાનો ભોગ બન્યા. એટલે આવા બે ઉત્તમ શિષ્યરત્નોના વિરહથી શોકમગ્ન થયેલા હરિભદ્ર સૂરિને ક્ષણિક આવેશરૂપ ક્રોધ વ્યાપ્યો; પણ તેમના ગુરુએ પાઠવેલી ‘ગુણસેણ અગ્નિસમ્પા’ ઈ. ત્રણ ગાથાથી તેનું તત્ક્ષણ શમન થયું, અને તેમને પારાવાર પશ્ચાત્તાપ થયો અને પ્રાયશ્ચિત યાચ્યું. પછી શિષ્યસંતતિનો વિરહ જેને વેદાતો હતો અને આવા દુઃખમય સંસારસ્વરૂપ પ્રત્યે તીવ્ર વૈરાગ્યથી જે ‘ભવવિરહ’ ગવેષતા હતા, એવા આ ભાવિતાત્મા મહામુમુક્ષુ તીવ્ર સંવેગરંગી શ્રીહરિભદ્રાચાર્ય, ‘શાસ્ત્રસંતતિ’ ના સર્જનાર્થે, અનુપમ આશ્ચર્યકારી પુરુષાર્થથી પ્રવૃત્ત થયા. ગુરુએ જે ત્રણ બીજભૂત ગાથા મોકલી હતી તે પરથી તેમણે વિસ્તારથી સંવેગરંગતરંગિણી સમી સમરાદિત્ય મહાકથા રચી. અને તદુપરાંત માત્ર માનસિક ક્ષણિક ક્રોધાવેશના પ્રાયશ્ચિત અર્થે આ સાધુચરિત અતિ ભવભીરુ મુમુક્ષુ મહાત્માએ શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય આદિ ચૌદસો (૧૪૦૦) પ્રકરણ ગ્રંથોનું અનન્ય અતુલ સર્જન કર્યું! પોતાને વેદાયેલો સત્શિષ્ય વિરહ અને પોતે ઝંખેલો ભવવિરહ તેમણે આ પોતાની ‘ચિરંજીવ’ શાસ્ત્રસંતતિમાં ‘વિરહ’ અંકથી અમર કરેલો દૃશ્ય થાય છે. સુશિષ્ટ અને સુમિષ્ટ શૈલીથી ઉત્તમ કલામય રીતે સુંદર શબ્દચિત્રમાં ગૂંથેલો એમનો એકેક ગ્રંથ આ મહા નિર્ગ્રંથ મુનીશ્વરનું અદ્ભુત ગ્રંથનિર્માણકૌશલ્ય દાખવે છે. આમ ચૌદસો જેટલા મહાન ગ્રંથરાશિનું મૌલિક સર્જન કરનારા આ અક્ષરદેહે અમર એવા મહર્ષિ હરિભદ્રસૂરિ અસાધારણ કોટિના સાહિત્યસ્વામી, વિરાટ કવિ બ્રહ્મા અને મહાન આર્ષદષ્ટા થઈ ગયા.

(દોહરા) દિવ્ય યોગદષ્ટિ દીધી, ઓઘદષ્ટિ હરાણાર્થ;
તેહ આર્ષ દષ્ટા નમું, શ્રી હરિભદ્ર કૃતાર્થ.

શિક્ષાપાઠ ૨૧ : મહાત્માઓની અસંગતા

જેને સમ્યગ્દર્શન ઉપજ્યું છે એવા સમ્યગ્દષ્ટિ મહાત્માઓ સર્વત્ર અસંગ ભાવને જ ભજે છે. કારણ કે હું દેહાદિથી ભિન્ન એવો એક શુદ્ધ દર્શન જ્ઞાનમય આત્મા છું, બીજું કંઈપણ પરમાણુ માત્ર પણ માઝું નથી,—એવો દૃઢ પરમાર્થ નિશ્ચય તેમને થયો છે; અને ‘સંગના યોગે આ જીવ સહજ સ્થિતિને ભૂલ્યો છે’ એવા જ્ઞાનીના વાક્યોનો અનુભવરૂપ નિર્ધાર તેમના હૃદયમાં ઉપજ્યો છે. એટલે જ બાહ્યભ્યંતર સંગરૂપ સર્વ પરભાવ—વિભાવથી વિરામ પામી, “જ્ઞાનનું ફલ વિરતિ” એ વીતરાગવચનને તેઓ સત્ય કરે છે. ક્ષીરનીર જેમ સ્વ-પરનો ભેદ આત્મા-અનાત્માનો વિવેક જોણે કર્યો છે, એવા આ પરમ હંસો શુદ્ધ માનસ-સરોવરના નિર્મલ અનુભવજલમાં ઝીલે છે. જીવન્મુક્તપણાની પાંખે ઊંચા ચિદાકાશને વિષે ઊડતા આ વિહંગ જેવા અપ્રતિબદ્ધ સંતો દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી અને ભાવથી કયાંય પણ પ્રતિબંધ કરતા નથી. આત્મા સિવાયની સર્વ વસ્તુનો પ્રસંગ તે સંગ છે અને “આ સર્વ સંગ મહાશ્રવ છે” એવું તીર્થંકરવચન જોણે જાણ્યું છે, એવા આ શાંતમૂર્તિ અસંગ મહાત્માઓ સહજ આત્મસ્વરૂપમાં ગુપ્ત—સંવૃત થઈ પરમ સંવર આદરે છે, અને પરમ આત્મસમાધિ અનુભવે છે.

સમ્યગ્દષ્ટિ યોગી પુરુષો ક્વચિત્ પ્રાબ્ધોદયથી સંસાર પ્રસંગમાં વર્તે, તોપણ નિરંતર અસંગપણાને જ ભજે છે. બહિર્દષ્ટિ જગજીવોની દષ્ટિએ અવિરતિ દેખાવા છતાં, અંતર્યથી—ભાવથી તો તેઓ સાધુચરિત વિરતિ જ હોય છે. આ સમ્યગ્દષ્ટિ મહાત્માઓનું શરીર સંસારમાં અને મન મોક્ષમાં હોય છે. “મોક્ષે ચિત્તં ભવે તનુઃ ।” એટલે તેનો સર્વ જ યોગ—ધર્મઅર્થાદિ સંબંધી વ્યાપાર પણ યોગરૂપ જ હોય છે. યંત્રપૂતળીની જેમ પૂર્વ પ્રારબ્ધના સૂત્રસંચારથી જેની સર્વ

પ્રવૃત્તિ ચાલે છે, એવા નિરિચ્છ સમ્યગ્દષ્ટિ યોગીપુરુષની સમસ્ત સંસારચેષ્ટા ભાવપ્રતિબંધ વિનાની, અનાસક્ત ભાવવાળી હોય છે. એટલે સ્નેહરૂપ-આસક્તિરૂપ ચીકાશના અભાવે તે ‘કોરાધાકોડ’ જ્ઞાનીને કર્મરજ વળગતી નથી. જ્ઞાની ભોગવતાં છતાં બંધાતા નથી ને અજ્ઞાની નહિ ભોગવતાં છતાં બંધાય છે! એ વિલક્ષણ વાત જ્ઞાનીના અપૂર્વ જ્ઞાનનું કે અનન્ય વૈરાગ્યનું અદ્ભુત સામર્થ્ય સૂચવે છે.

પતિવ્રતા સ્ત્રીનું મન જેમ ઘર સંબંધી બીજા બધાં કામ કરતાં છતાં સદા પ્રિયતમ એવા ભતરિને વિષે લગ્ન હોય છે, ગાય વનમાં જઈ ચારો ચરે ને ચારે દિશામાં ફરે છે, પાણ તેની દષ્ટિ તો સદાય પોતાના બ્હાલા વત્સમાં જ ચોંટલી હોય છે, તેમ જ્ઞાની પુરુષનું ચિત્ત પણ સંસાર સંબંધી બીજાં કાર્ય કરતાં છતાં સદાય શ્રુતધર્મમાં જ લીન હોય છે. આમ શ્રુતધર્મ અર્થાત્ સત્પુરુષ સમીપે શ્રવાણ કરેલો આત્મધર્મ જેના ચિત્તને નિત્ય આક્ષેપે છે, લોહચુંબકની જેમ આકર્ષી પોતા ભાણી ખેંચી રાખે છે, તે જ્ઞાનાક્ષેપકવંત સમર્થ યોગીને ભોગો પણ ભવહેતુ થતા નથી. મોહમયી માયા મધ્યે પણ સદા અમોહસ્વરૂપી એવા દુષ્કરદુષ્કરકારી જ્ઞાની તો ભોગપંક મધ્યે પણ જલમાં કમલની જેમ લેપાતા નથી, ખરડાતા નથી, એનું ઉત્તમ દષ્ટાંત શ્રીતીર્થંકર ભગવાન છે. તેઓ ગૃહસ્થાવસ્થામાં હતા ત્યારે પણ પરમ વૈરાગ્યથી વાસિત હતા, ભોગપંક મધ્યે પણ જલકમલવત અલિપ્ત હતા. બીજા સામાન્ય પ્રાકૃતજનોને જે ભોગ બંધનું કારણ થાય, તે આવા અપવાદરૂપ જ્ઞાની પુરુષવિશેષોને નિર્જરાનું કારણ થાય છે! “જે આસવા સે પરિસવા” } ‘હોત આસવા પરિસવા’ તે આનું નામ! પણ અનાસક્ત યોગના નામે તેનું આંધળું અનુકરણ કરવા જતાં બીજા મોહમૂઢ પ્રાકૃતજનો તો ખત્તા જ ખાય! કારણકે “રાગ ભરે જન મન રહો, પણ તિહું કાળ વૈરાગ; ચિત્ત તુમારા રે સમુદ્રનો, કોઈ ન પામે હો તાગ,”-એવી પરમ વિરક્ત જ્ઞાનદશાવાળા તીર્થંકરાદિ જ્ઞાની પુરુષની વાત ન્યારી છે.

અને એવું જ ઉજ્જવલ જીવતું જાગતું જ્વલંત દષ્ટાંત વર્તમાન યુગમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી જેવા અસંગ જ્ઞાની પુરુષના અધ્યાત્મ

ચરિત્રમાં સુજ્ઞ જિજ્ઞાસુને પ્રાપ્ત થાય છે, ને તેની સાક્ષી તેમના વચનામૃતો જ પૂરે છે. શ્રેણિક મહારાજ, જનકવિદેહી, શ્રીકૃષ્ણ આદિના દષ્ટાંત પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. આ અંગે એક સુભાષિત છે—“જંગમની જુક્તિ તો સર્વે જાણિયે, સમીપ રહે પણ શરીરનો નહીં સંગ જો; એકાંતે વસવું રે એક જ આસને, ભૂલ પડે તો પડે ભજનમાં ભંગ જો.” તેનો પરમાર્થ એ સમજાય છે કે—જોગે પોતાની સમસ્ત ચિત્તવૃત્તિઓરૂપ ગોપીઓને પોતાના અનુપમ આત્મસ્વરૂપ સૌંદર્યથી આકૃષ્ટ કરી અંતર્મુખ કરી હતી, એવા જ્ઞાની આત્મારૂપ ‘કૃષ્ણ’ની આ યુક્તિ તો જુઓ! એમ હથવિશમાં બોલતી ભક્તિપ્રધાન એવી ચિત્તવૃત્તિઓરૂપ ગોપીઓ કહે છે કે—અમે આ શરીરમાં એકાંતે ને એક જ આસને વસીએ છીએ, છતાં અમને શરીરનો સંગ નથી! અને એમાં જો ભૂલ થઈ તો “પડે ભજનમાં ભંગ જો.”

શ્રી શયંભવસૂરિએ મનક મુનિ-જેના માટે પોતે ખાસ શ્રીદવશવૈકાલિક સૂત્ર રચ્યું, તે વાત ગંભીરતાથી તેના મૃત્યુ પર્યંત કળાવા ન દીધી, એ પ્રસંગ પણ અમોહસ્વરૂપી એવા તે મહાત્મા શયંભવસ્વામીનું અસંગપાણું-અનાસક્તપાણું જ પ્રકાશે છે. તેમજ—“વાર્ણોએ શબ્દ કર્યા, શબ્દોએ વાક્ય કર્યા, ને વાક્યોએ આ શાસ્ત્ર કર્યું, અમે કાંઈ કર્યું નથી,” એમ શ્રીપુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય ગ્રંથને અંતે અનન્ય નિર્મમત્વ દાખવનારા મહાનિર્ગથ મહર્ષિ શ્રીઅમૃતચંદ્રાચાર્યજીની અસંગતા પણ કેવી અદ્ભુત છે!

આમ અસંગ મહાત્માઓ સર્વત્ર પરભાવવિભાવના સંગસ્પર્શથી રહિત એવું આત્માનુચરણરૂપ અસંગ અનુષ્ઠાન આચરે છે. શીઘ્ર મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરાવનારા અસંગ ચૈતન્યના પરમ શાંત રસામૃતસાગરમાં નિમજ્જન કરનારા આ અસંગ યોગીઓની આત્મદશા પરમ અદ્ભુત હોય છે. તેની જેટલી સ્તુતિ કરીએ તેટલી ઓછી છે. ‘જે મહાત્માઓ અસંગ ચૈતન્યમાં લીન થાય છે, થયા છે ને થશે તેને નમસ્કાર.’

(દોહરા) અનાસક્ત જલકમલવત્, જ્ઞાની સદા અસંગ;
અસંગાનુષ્ઠાને લહે, શીઘ્ર જ મોક્ષ અસંગ.

શિક્ષાપાઠ ૨૨ : સર્વોત્કૃષ્ટ સિદ્ધિ

આત્મસિદ્ધિ એ જ સર્વોત્કૃષ્ટ સિદ્ધિ છે. સર્વ પરભાવવિભાવના સ્પર્શવિશયી રહિત એવો અસંગ શુદ્ધ આત્મા સિદ્ધ કરવો એ જ સર્વ સાધકનું અંતિમ સાધ્ય છે. કારણકે ‘સહજ સ્વરૂપે જીવની સ્થિતિ થવી તેને શ્રી વીતરાગ મોક્ષ કહે છે. એ જ માટે સર્વ તીર્થંકરાદિ જ્ઞાનીઓએ અસંગપાણું સર્વોત્કૃષ્ટ કહ્યું છે, કે જેના અંગે સર્વ આત્મસાધન રહ્યા છે.’ આ પરમ શાંતપાણારૂપ અસંગ અનુષ્ઠાનની એકનિષ્ઠ આરાધનાથી, જ આત્માનું સહજ એવું શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટે છે; અને આ સર્વોત્કૃષ્ટ શુદ્ધિ એ જ સર્વોત્કૃષ્ટ સિદ્ધિ છે.

આમ સાધ્ય સાધન ને સિદ્ધિનું સમ્યક્સ્વરૂપ જે સમજ્યો છે એવા સાધક મુમુક્ષુને, શુદ્ધ આત્મસાધનરૂપ અસંગ નિર્ગ્રંથપાણાનું અપ્રમત્તપાણે ઉત્કૃષ્ટ આરાધન કરતાં, આત્મવીર્યનો અપૂર્વ ઉલ્લાસ સ્ફુરે છે. એટલે અપૂર્વકારણ વડે ધર્મસંન્યાસરૂપ અપૂર્વ સામર્થ્યયોગ પામી, તે ક્ષપકચ્ચેણી પર આરૂઢ થઈ, યથાખ્યાત ચારિત્રરૂપ પરમ વીતરાગપાણાને પામે છે. અર્થાત્ જેવું આત્માનું શુદ્ધ નિષ્ક્રિય સ્વરૂપ જ્ઞાનીઓએ આખ્યાત કર્યું છે, તેવું આત્મસ્વભાવમાં પૂર્ણ પ્રવૃત્તિરૂપ ‘યથાખ્યાત’ વીતરાગ ચારિત્ર તેને પ્રગટે છે. એટલે પછી આ અમોહસ્વરૂપ વીતરાગ યોગીશ્વર તત્ક્ષણ જ ‘મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ’રૂપ ‘સયોગી જિન સ્વરૂપ’ પામી, ‘નિજ કેવલજ્ઞાન નિધાન’ પ્રગટાવે છે, અને પરમ જ્યોતિ સ્વરૂપ સહજાત્મસ્વરૂપે ઝળહળે છે.

આવા ક્ષીણદોષ, ગુણાવતાર શ્રીમદ્ સર્વજ્ઞ ભગવાન સર્વલબ્ધિફલના ભોગી હોય છે. અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ,

અનંત વીર્ય આદિ સર્વ લબ્ધિ આ કેવલી ભગવંતના ઘટમાં વસે છે. અણિમા-મહિમા આદિ અષ્ટ મહાસિદ્ધિ એમની કિકરી થઈને ફરે છે; પાતંજલ આદિ યોગશાસ્ત્રોમાં તથા જિજ્ઞાસુઓમાં વાણવિલ સર્વ વિભૂતિઓનું આ ભગવાન એક ધામ હોય છે. છતાં તેના કિંચિત્ માત્ર પર પૌદ્ગલિક સ્ફુરાણાર્થે આ આત્મનિમગ્ન પરમ પ્રભુ તેની સામી દૃષ્ટિ પાણ કરતા નથી, એવા તે પરમ નિસ્પૃહ નિરુત્સુક હોય છે. જ્યાં આત્માની અનંત શ્રદ્ધિ પ્રગટ થઈ છે, ત્યાં અન્ય લબ્ધિ-સિદ્ધિ-વિભૂતિ કોણ માત્ર છે? કારણકે-‘તે આત્મસ્વરૂપથી મહત્ એવું કંઈ નથી. એવો આ સૃષ્ટિને વિષે કોઈ પ્રભાવજોગ ઉત્પન્ન થયો નથી, છે નહીં અને થવાનો નથી, કે જે પ્રભાવજોગ પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપને પાણ પ્રાપ્ત ન હો.’ આત્મામાં અહિંસાની પરમ પ્રતિષ્ઠા-અત્યંત સ્થિરતા થઈ હોવાથી, આ પરમ અહિંસક વીતરાગ યોગીશ્વરની સંનિધિમાં સિદ્ધિ-વ્યાઘ્ર આદિ જેવા હિંસક ફૂર પ્રાણીઓ પાણ પોતાના જાતિવેર ભૂલી જઈ પરસ્પર પ્રેમથી વર્તે છે, ઈત્યાદિ સર્વ મહાપ્રભાવ અત્રે આ વીતરાગના ચરિતમાં પ્રગટ ચરિતાર્થ થાય છે.

કેવલ જ્ઞાનમય શુદ્ધ અંતરાત્માની સિદ્ધિ એ જ આ વીતરાગની સર્વ ચમત્કારિક સિદ્ધિઓનું મૂળ છે. એટલે જ દાનાંતરાયનો ક્ષય થયો હોવાથી આ ભગવાન શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપનું દાન આત્માને કરે છે; લાભાંતરાયનો ક્ષય થયો હોવાથી અણચિંતવ્યો એવો સહજ આત્મસ્વરૂપ લાભ નિરંતર પામે છે; ભોગાંતરાયનો ક્ષય થયો હોવાથી શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ સંપત્તિનો અયત્ને ભોગ કરે છે; ઉપભોગાંતરાયનો ક્ષય થયો હોવાથી શુદ્ધ સ્વગુણનો નિરંતર ઉપભોગ લે છે; અને વીર્યાંતરાયનો ક્ષય થયો હોવાથી સ્વરૂપરમાણને વિષે અપ્રયાસવંત સહજપાણે અનંત આત્મશક્તિ સ્ફુરાયમાન કરે છે. અને આમ અનંત દાનાદિ લબ્ધિથી સ્વરૂપને વિષે પચાપ્તિ હોવાથી આ પરમ પ્રભુ ધ્રુવ એવા સહજાત્મસ્વરૂપ પદમાં જ નિરંતર રમાણ કરનારા હોય છે. એટલે જ આ ‘ધ્રુવપદરામી’ આત્મારામી કૃતકૃત્ય પ્રભુને કોઈ કામના નહિ હોવાથી તે નિષ્કામી જ હોય છે.

આવા સર્વલબ્ધિસિદ્ધિસંપન્ન આ સર્વજ્ઞ વીતરાગ દેવ પ્રારબ્ધોદય પ્રમાણે સદ્દેશનાદાન વડે પરમ પરીપકાર કરતા સતા, દેહ છતાં દેહાતીત એવી કાયોત્સર્ગ-જીવનમુક્ત દશાએ વિચરે છે. નિષ્કારણ કુરુગારસસાગર એવા આ પરમ કૃપાળુ દેવ પરમાર્થમિથની વૃષ્ટિ કરી, સંસારતાપથી સંતપ્ત જગજ્જંતુઓને પરમ આત્મશાંતિરૂપ શીતલતા આપે છે. “ભવદ્દુઃખવારણ શિવસુખકારણ” એવો શુદ્ધ ધર્મ પ્રરૂપી, આ ભગવાન ધર્મમૂર્તિ વિશ્વબંધુ દુષ્ટ અસાધુજનોને દુષ્ટ માર્ગ છોડાવી, ને શિષ્ટ સાધુજનોને ઈષ્ટ પરમાર્થ માર્ગે ચઢાવી, સર્વ જગતજંતુનું પરમાર્થ હિત કરવારૂપ પરમ લોકાનુગ્રહ આચરે છે. અને પછી આ વિશ્વવત્સલ પરમાત્મા યોગના અંતરૂપ અયોગી એવી શૈલેશી અવસ્થાને પામી, શીઘ્ર જ ભવવ્યાધિનો ક્ષય કરી પરમ નિર્વાણરૂપ સર્વોત્કૃષ્ટ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે.

(દોહરા) શુદ્ધિ સર્વોત્કૃષ્ટ ત્યાં, સિદ્ધિ સર્વોત્કૃષ્ટ;
પરીપકાર કરી પરમ, પામે ૫૬ પ્રકૃષ્ટ.

શિક્ષાપાઠ ૨૩ : અનેકાન્તની પ્રમાણતા

સર્વોત્કૃષ્ટ સિદ્ધિ પામેલા શ્રી સર્વજ્ઞ પ્રત્યેક વસ્તુને અનેકાન્ત, અનેક અંતવાળી-ગુણધર્મવાળી દીઠી છે, એટલે અનેકાન્ત એ જ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે; અને તેનું સમગ્રપાણે સર્વદેશીય ગ્રહણ કરે એવું અનેકાન્ત જ્ઞાન જ પ્રમાણ છે. તત્-અતત્, સત્-અસત્, એક-અનેક, ભેદ-અભેદ, નિત્ય-અનિત્ય એમ એક વસ્તુના પરસ્પર બે વિરુદ્ધ ધર્મનું સાપેક્ષપણે પ્રકાશન કરે તે અનેકાન્ત. આ અનેકાન્ત તો “પરમાગમનો જીવ”-પ્રાણ છે; અને જન્માંધ પુરુષો હાથીના સ્વરૂપ વિષેનો ઝગડો કરે છે, તેની જેવા તત્ત્વસ્વરૂપ વિષેના સર્વ દર્શનોના ઝગડાને મિટાવનારો એવો સર્વગ્રાહી પરમ ઉદાર છે. તત્ત્વના જીવનરૂપ આ અનેકાન્તના આવા પરમ અદ્ભુત ચમત્કારિક સર્વ-સમાધાનકારી સ્વરૂપથી મુગ્ધ થઈને પરમ તત્ત્વજોએ ઉદારઘોષા

ઉદ્ધોષણા કરી છે કે—“અનેકાન્ત સિવાય તત્ત્વવ્યવસ્થા નથી,” તે અત્યંત સત્ય છે. આ અંગે શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીનું સુભાષિત છે—“રવૈયાના નેતરાને એક અંતથી (છેડેથી) ખેંચતી અને બીજે અંતથી (છેડેથી) ઢીલું છોડતી ગોવાળણ જેમ માખણ મેળવે છે, તેમ એક અંતથી (ધર્મથી) વસ્તુનું તત્ત્વ આકર્ષતી અને બીજે શિથિલ (ગૌણ) કરતી એવી અનેકાન્ત નીતિ તત્ત્વ નવનીત વલોવી જ્યવંત વર્તે છે.”

આ અનેકાન્ત, તત્ત્વનો અવિસંવાદી અસંદિગ્ધ વિનિશ્ચય દઢ કરાવનારી પરમ સુંદર યુક્તિ છે. દાખલા તરીકે—તે તે આત્મા પર ઉતારીએ તો તે સ્વરૂપથી તત્ છે, પણ પરરૂપથી અતત્ છે, સ્વદ્રવ્ય—ક્ષેત્ર—કાલ—ભાવથી તે સત્—હોવારૂપ અસ્તિરૂપ છે, પણ પરદ્રવ્ય—ક્ષેત્ર—કાલ—ભાવથી અસત્—નહિ હોવારૂપ નાસ્તિકરૂપ છે. ધર્મો એવા દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તે એક અખંડ પિંડરૂપ અભેદ છે પણ ધર્મ—ગુણપર્યાયિની અપેક્ષાએ અનેક ખંડ ખંડ ભેદરૂપ છે. ધ્રુવ એવા દ્રવ્યની દષ્ટિએ તે નિત્ય છે, પણ પર્યાયિની દષ્ટિએ અનિત્ય છે. આમ પર દ્રવ્ય—ક્ષેત્ર—કાલ—ભાવથી આત્મા ભિન્ન છે, એવું તત્ત્વનિશ્ચયરૂપ ભેદજ્ઞાન આથી વજ્રલેપ દઢ થાય છે, અને આમ અસ્તિનાસ્તિરૂપ એવી પ્રત્યેક વસ્તુ એકાનેક, નિત્યાનિત્ય ને ભેદાભેદરૂપ સુપ્રતીત થાય છે. એક જ પુરુષ બાલ—યુવા—વૃદ્ધ એ ત્રણે અવસ્થાનો અનુભવ કરે છે, પણ પુરુષ તો તેનો તે જ છે. સમુદ્રનાં મોજાં પલટાય છે, પણ સમુદ્ર પલટાતો નથી; તેમ પૂર્વ પર્યાયનો નાશ થઈ, ઉત્તર પર્યાયની ઉત્પત્તિ થાય છે, પણ આત્મ દ્રવ્ય તો ધ્રુવ જ રહે છે. ઘડાનો નાશ થઈ મુકુંદ બનાવ્યો, પણ સોનું તો તેનું તે જ છે. આમ અનેકાન્ત એવી પ્રત્યેક વસ્તુનું ઉત્પાદ—વ્યયધ્રોવ્ય યુક્ત એવું ‘સત્’ સ્વરૂપ છે. આવા એકાક્ષરી ‘સત્’ સ્વરૂપમાં જ આખા વિશ્વનું તત્ત્વજ્ઞાન શમાય છે. આ ઉત્પાદ—વ્યય—ધ્રોવ્ય એ જ ગાણધરોને દ્વાદશાંગીનું રહસ્ય પમાડનારી સુપ્રસિદ્ધ ‘ત્રિપદી’ છે; અને એ જ અપેક્ષાવિશેષે રૂપકરૂપે ઘટાવીએ તો બ્રહ્મા વિષ્ણુ ને મહેશ એ ‘ત્રિમૂર્તિ’ છે.

આમ અનેકાન્તદષ્ટિએ આત્મા નિત્યાનિત્ય અર્થાત્ પરિણામી નિત્ય છે; અને તેવા પરિણામી નિત્ય આત્મામાં જ બંધ—મોક્ષઆદિ

વ્યવસ્થા ઘટે છે. પાણ જો સર્વથા અપરિણામી-એકાંત કૂટસ્થ નિત્ય જ આત્મા માનવામાં આવે, તો તેમાં બંધમોક્ષાદિ વ્યવસ્થા નહિ ઘટે; કારણકે અવસ્થાંતરના અભાવે કાં તો ભવને કાં તો મોક્ષ એ બેમાંથી એક જ અવસ્થા રહેશે; અને યોગમાર્ગ પાણ નિષ્કળ થઈ પડી, કૃતનાશ-અકૃતાગમ વગેરે અનેક દૂષણ આવશે. તેમજ એકાંત અનિત્ય જ આત્મા માનવામાં આવે, તો તેમાં પાણ બંધમોક્ષ, સુખદુઃખ આદિ વ્યવસ્થા નહિ ઘટે. કારણકે અખંડ એક વસ્તુ વિના પરિણમન કોનું થશે? અને તથારૂપ પરિણમન વિના આત્મગુણવિકાસરૂપ આ યોગમાર્ગ પાણ કોને પ્રાપ્ત થશે? આમ નિત્ય કે અનિત્ય કોઈપણ એકાન્તવાદમાં બંધ મોક્ષાદિ વ્યવસ્થા ઘટતી નથી. વસ્તુસ્વભાવ ઘટતો નથી અને લોકવ્યવહાર પાણ ઘટતો નથી; કેવલ અનેકાન્ત સિદ્ધાન્તમાં જ સર્વ વ્યવહાર ઘટે છે, સમસ્ત વસ્તુસ્વભાવ ઘટે છે અને અવિકલ એવી સકલ બંધમોક્ષ વ્યવસ્થા ઘટે છે; માટે અનેકાન્તની જ સર્વત્ર પ્રમાણતા છે. કારણકે જ્ઞાનથી જ મોક્ષ છે, ક્રિયાથી જ કલ્યાણ છે, નિશ્ચય જ સાચો છે, વ્યવહાર જ કામનો છે, એમ બીજી અપેક્ષાઓનો અપલાપ કરી, આ આમ ‘જ’ છે, એવા ‘જ’-કારરૂપ દુર્નયને અનેકાન્ત દૂર કરે છે; અને તનયો પ્રત્યે પિતાની જેમ સર્વ નયો પ્રત્યે સમદષ્ટિ ધરી, કોઈ પાણ અપેક્ષાનો અપલાપ નહિ કરતાં, આ આ અપેક્ષાએ આ આમ આમ છે, એમ મધ્યસ્થપણે વસ્તુતત્વનું સુનયરૂપ સમ્યક્ પ્રતિપાદન કરે છે અને એ જ અનેકાન્તવાદને સપ્રમાણ બનાવે છે.

આ ઉપરથી એ તાત્પર્ય ક્લિત થાય છે કે સર્વસમન્વયકારી અનેકાન્તવાદી તો સર્વથા સર્વત્ર નિરાગ્રહી જ હોય. કારણકે પરમ ઉદાર અનેકાન્તદષ્ટિ જેના હૃદયમાં પરિણમી છે, એવા વિશાલદષ્ટિ સમ્યગ્દષ્ટિ મહાત્માઓ “દર્શન સકલના નય ગ્રહે, આપ રહે નિજ ભાવે રે.” એટલે નયોઅપેક્ષાવિશેષોની યથાયોગ્ય મર્યાદા સમજનારા તે સંતજનો ‘સ્યાત્’ પદના ન્યાસ વડે એકાન્તવાદનું આગ્રહરૂપ દૂષણ દૂર કરી તે તે દર્શનની મધ્યસ્થ પરીક્ષા કરે છે. અને એમ સાપેક્ષપણે પરીક્ષા કરતાં તે સ્યાદવાદી મહાજનોને ચોક્કસ ભાસે છે કે આ બધા

દર્શનો એક જિનદર્શન અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મદર્શનરૂપ પુરુષના અંગરૂપ જ છે. એટલે પોતાના અંગરૂપ એ ષડ્દર્શનને આ જિનદર્શનના આરાધક પુરુષો સમ્યક્ સ્યાદ્વાદદ્રષ્ટિથી આરાધે છે. આવી પરમ વિશાલ અનેકાન્તદ્રષ્ટિને ઉપદેશતા જિન ભગવાનના ઉપદેશની રચના ત્રણે કાળમાં એવી પરમોત્તમ છે કે તેમાં સર્વ મતદર્શન હળીમળીને પોતપોતાની સંભાળ કરતા રહે છે. ‘રચના જિનઉપદેશકી, પરમોત્તમ તિનુ કાલ; ઈનમેં સબ મત રહત હૈ, કરતેં નિજ સંભાલ.’

(ઉપજાતિ) જ્યાં નિત્ય નાના નય નૃત્યકારી,
સત્ સપ્તભંગી વિલસે રસાલી;
પ્રમાણ તો વાઘ વીણા વગાડે,
વાગ્ રંગભૂ વિસ્મય આ પમાડે.

(દોહરા) તત્ત્વનું સત્ત્વ સદા દીએ, અનેકાન્ત સિદ્ધાન્ત;
તેથી તે જ પ્રમાણ છે, બાકી મનની ભ્રાન્ત.

શિક્ષાપાઠ ૨૪ : મનભ્રાંતિ

અનેકાન્ત એવા આત્મતત્ત્વનો નિર્ણય થતો નથી, ત્યાંલગી મનભ્રાંતિ છે, ને મનભ્રાંતિ છે ત્યાંલગી આત્મશાંતિની આશા રાખવી તે આકાશકુસુમવત છે. મોહરૂપ વિકલ્પચક્રના ચાકડે ચઢેલ મનની ભ્રાંતિ એ જ સંસારચક્રની ભ્રાંતિનું મુખ્ય કારણ છે. ‘ઉપજે મોહવિકલ્પથી સમસ્ત આ સંસાર.’ જ્યાંલગી મનનું ભ્રમાણ છે, ત્યાંલગી ગમે તેટલા જપ-તપ- સંયમાદિ સાધન પણ ભ્રમરૂપ થઈ પડી, ગગનમાં ચિત્રામાણની પેઠે, નિષ્ફળ ને વૃથા ખેદરૂપ થઈ પડે છે. એટલા માટે જ્ઞાનીઓએ ચિત્તની સ્થિરતા પર ઘણો ભાર મૂક્યો છે. પરમ તત્ત્વગંભીર સુભાષિત છે કે ‘બીજી સમજણ પછી કહીશ, જ્યારે ચિત્તે સ્થિર થઈશ.’ તેમજ “મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યું.” માટે ચિત્તને નિર્મલ કરી સ્થિર કરવું, ભ્રાંતિ ટાળવી, એજ આત્મશાંતિનું મુખ્ય સાધન છે.

કારણકે ભ્રાંત મન એ જ સર્વ કલેશનું ને શાંત મન એ જ સર્વ આનંદનું મૂળ છે. વિકલ્પાકુલ મન એ જ સર્વ દુઃખની ભૂમિ ને નિર્વિકલ્પ મન એ જ સર્વ સુખની ભૂમિ છે. પ્રતિકૂળ મન એ જ પરમ શત્રુ ને અનુકૂળ મન એ જ પરમ મિત્ર છે. દુષ્ટ અધ્યવસાયવાળું મન એ જ નરક ને શિષ્ટ અધ્યવસાયવાળું મન એ જ સ્વર્ગ છે. રાગાદિ ક્લિષ્ટ વાસનાથી વાસિત મન એ જ સંસાર ને તેથી નિર્વાસિત મન એ જ મોક્ષ છે. મન એ જ બંધનું ને મન એ જ મોક્ષનું કારણ છે. પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિને ક્ષણવારમાં નરકગમનયોગ્યતા કરનારૂં અને ક્ષણવારમાં કેવલજ્ઞાન પમાડનારૂં આ મન જ હતું. મન એ જ કલ્પવૃક્ષ ને મન એ જ કંટકવૃક્ષ છે. મન એ જ કામધેનુ ને મન એ જ નિષ્કામધેનુ છે. મન એ જ ચિંતામણિ ને મન એ જ દુઃસ્થિતામણિ છે. અસદ્ ઉપયોગથી અવશ મન એ જ વિષ વમનાર વિષધર ને સદ્ઉપયોગથી વશ મન એ જ અમૃત ઝમનાર અમૃતઝર છે. આત્માની અમૂલ્ય શક્તિઓ મનોભ્રાંતિને લીધે વેરાણછેરાણ થઈ વેડફાઈ જાય છે તે ન વેડફાઈ જવા દેવા માટે વિચક્ષણ પુરુષે આ ઉત્તમ ચિત્તરત્નનું યત્નથી જતન—ગોપન કરવા યોગ્ય છે.

પાણ મન એ ઘણી ચંચલ વસ્તુ છે, “વાયુની જેમ તેનો નિગ્રહ કરવો દુષ્કર છે.” મન એ કલ્પનાતરંગની પાંખે ઉડી ક્ષણમાત્રમાં લાખો યોજનની મુસાફરી કરી આવનાર પવનવેગી તુરંગ છે. દિશાના કે કાળના બંધન જેને નડતા નથી એવો તે અપ્રતિબદ્ધવિહારી છે. “મનડું કિમહી ન બાઝે”. રાત હોય કે દિવસ હોય, વસતિ હોય કે ઉજ્જડ હોય, ગમે ત્યારે ને ગમે ત્યાં આ મન ઘડીકમાં આકાશમાં ને ઘડીકમાં પાતાલમાં ગમન કરે છે. મુક્તિના અભિલાષી એવા મહાત્મપસ્વીઓ જ્ઞાન—ધ્યાનનો અભ્યાસ કરે છે, ત્યાં તો આ દુશ્મન જેવું મન કંઈક એવું ચિંતવે છે કે જેથી તે અવળે પાસે નાંખી દે છે! મોટા ‘આગમધર’ કહેવાતા લોકોના હાથે પાણ આ મનડું મદોન્મત્ત હાથીની જેમ અંકુશમાં આણી શકાતું નથી. આ ‘મનડું’ છે તો નપુંસકલિંગી, પાણ તે “સકલ મરદને ઠેલે” છે,—ઠેલે ચડાવે છે. બીજી વાતે તો પુરુષ સમર્થ છે, પાણ આ નપુંસક મનડાને કોઈ જોર કરી શકતું નથી! આમ મનડું કોઈ રીતે બાઝતું નથી—એવો જાણે એનો ભ્રાંતિમય સ્વભાવ પડી ગયો છે!

આ ભ્રાંતિ શબ્દના બે અર્થ થાય છે : ભ્રાંતિ એટલે ભ્રમણ અથવા ભ્રમણા. પરવસ્તુમાં આત્મભ્રાંતિરૂપ ભ્રમણા એ જ પરભાવ પ્રત્યે ભ્રમણરૂપ મનભ્રાંતિનું મૂળ ઉપાદન કારણ છે. એટલે જ ભ્રાંતિ સ્વભાવવાળો આ મન-ભ્રમર પરભાવરૂપ પુષ્પરસનો રસીયો થઈ, તેની પ્રાપ્તિ માટે ઝાંવાં નાખે છે; ને રાગદ્વેષરૂપ ગુંજરવ કરતો તે યત્રતત્ર ભ્રમણ કરતાં ખેદ આદિ અષ્ટ ચિત્તદોષને પામી, ભ્રાંતિરૂપ મહાકલેશમય મનરોગ અનુભવે છે. તેના નિવારણનો ઉત્તમ ઉપાય આ મનમધુકરને શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપી પ્રભુના પદપંકજમાં લીન કરી દઈ, તેના ગુણ-મકરંદનુ અમૃતપાન કરાવવું એ છે, -કે જેથી મુગ્ધ થયેલો આ મનમધુકર પરભાવની દુર્વાસિના ત્યજી, પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને ભજે. અથવા આ ભ્રામક વૃત્તિવાળા મન મર્કટને વશ કરવા માટે અને ક્ષણ પાણ નવરૂં ન પડવા દેતાં, બાબરા ભૂતની જેમ કે કુલવધૂની જેમ, તેને તેના જોગા સતત કામમાં-સત્પ્રવૃત્તિમાં રોકી રાખવું અગત્યનું છે. જેમકે-જોગે તે મનનો જય કર્યો છે, એવા પરમાત્મા વીતરાગ પ્રભુના ચરણરૂપ થાંભલા સાથે આ મનને પ્રેમની સાંકળથી બાંધી દેવું. અથવા તો એને શ્રુતસ્કંધમાં રમવા માટે છૂટું મૂકી દેવું, એટલે તેમાં તે ભલે આરોહણ-અવરોહણ કર્યા જ કરે ! અને ભલે આત્માર્થરૂપ ફળ ધરાઈ ધરાઈને ખાવા હોય તેટલા ખાય !

અથવા આ ભ્રાંતિ સ્વભાવવાળા મનસારથિને સ્વચ્છંદે ન પ્રવર્તવા દેતાં, મોહનિદ્રામાંથી જાગેલો આત્મા જો પોતાની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવાની તાકીદ કરે, તો પછી તે કુશળ સારથિ ઈન્દ્રિય અંશોને બરાબર લગામમાં રાખી, આત્માના રથને સન્માર્ગે ચલાવી, મોક્ષરૂપ ઈષ્ટ સ્થાને પહોંચાડે. આમ મન-સૂબાને સોંપેલી સત્તા પાછી ખેંચી લઈ, આત્મ-રાજ સ્વશાસન પોતાને હસ્તક રાખી પોતાનું સ્વામિત્વ દાખવે, ને સ્વચ્છંદી મનની આજ્ઞામાં નહિ વર્તતાં તેને પોતાની આજ્ઞામાં પ્રવર્તવિ, એ જ તેને વશ કરવાનો ઉત્તમ વિધિ છે. ઈત્યાદિ પ્રકારે આ દુરારાધ્ય મનને જે ‘ઠેકાણે’ આણે છે, સ્થિર એવા આત્મસ્થાનમાં જોડે છે, તે આ મનને સાધે છે અને આમ આત્મા સ્વસ્વભાવના જગત ઉપયોગમાં વર્તે એ જ ભ્રાંતિ મનોયોગને શાંત

કરવાનો શ્રેષ્ઠ ને સુગમ ઉપાય છે.

(દોહરા) ભ્રમાણરૂપ ભ્રાંતિ ટળ્યે, ટળે ભ્રમાણરૂપ ભ્રાંતિ;
સ્વરૂપમાં વિશ્રાંત થઈ, આત્મા હોય પ્રશાંત.

શિક્ષાપાઠ ૨૫ : તપ

મનોભ્રાંતિ ટાળી મનોનિગ્રહ અને ઇંદ્રિયવિજય કરવા માટે મુખ્ય ઉપાય ઇચ્છાનિરોધરૂપ તપ છે. કર્મની નિર્જારણે જે તપવામાં આવે તે તપ; અથવા જેના વડે કરીને આત્મા સ્વરૂપમાં પ્રતપે, નિજ સ્વરૂપ તેજે ઝળહળે તે તપ. એ તપનો મુખ્ય ઉદ્દેશ નિરંતર લક્ષમાં રાખી મુમુક્ષુએ આત્માર્થે જ યથાશક્તિ તપ તપવા યોગ્ય છે. કારણકે તપ એ જીવને કર્મમુક્ત કરવાનો સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાય છે, તપ એ કર્મઈન્ધનને ભસ્મ કરનારો પ્રચંડ અગ્નિ છે. આમ્ન આદિ ક્ષણ જેમ તાપથી જલદી પાકે છે, તેમ કર્મ પાણ તપ અગ્નિના તાપથી શીઘ્ર પાકીને નિજરે છે. અગ્નિતાપથી સુવર્ણની જેમ, જ્ઞાનપૂર્વક તપથી આત્માનો અંદરનો મેલ ગળતો જઈ આત્મા શુદ્ધ બને છે. દેવેન્દ્રોથી વંદિત એવા શ્રી તીર્થંકર ભગવાન કે જે ચાર જ્ઞાનના સ્વામી હતા અને અવશ્ય સિદ્ધિ પામવાના હતા, તે પાણ બલ-વીર્ય ગોપવ્યા વિના તપને વિષે ઉદ્યમવંત હતા. તો પછી અન્ય મુમુક્ષુઓએ તો તપમાં વિશેષ કરીને ઉદ્યમ કરવા યોગ્ય હોય એમાં પૂછવું જ શું? આ તપના મુખ્ય બાર ભેદ છે—અનશનાદિ છ બાહ્ય અને પ્રાયશ્ચિત્તાદિ છ આભ્યંતર.

અનશન—ચાર પ્રકારનો આહાર જેમાં એક, બે કે વધારે દિવસ માટે ત્યાગ કરાય છે તે અનશન. ઉણોદરી—પેટ ભરાય તે કરતાં થોડા કોળીઆ ઊણું રહેવું તે. રસત્યાગ—ઘૂત આદિ વિકૃતિ કરનારા રસવાળા પદાર્થોનો ત્યાગ. વૃત્તિ સંક્ષેપ—અમુક આટલી જ સંખ્યાવાળી વસ્તુ હું લઈશ એમ વૃત્તિનો સંક્ષેપ કરવો તે. કાયકલેશ—કાયાને કષ્ટ આપી કસવી તે. સંલીનતા—કૂર્મની જેમ અંગોપાંગ સંલીન કરીને, સંકોચીને સૂવું

બેસવું, ઈંદ્રિયોનો વ્યાપાર રોધવો તે. જ્યેમકે—રૂપથી મોહિત થઈ દષ્ટિ તે પ્રત્યે જતી હોય તેને જવા ન દેવી, છાનીમાની બેસાડી દેવી, અંદરમાં સંલીન કરવી. આમ છ પ્રકારે બાહ્ય તપ છે. આ તપની તાલીમથી, સમજાણપૂર્વક શરીરને કસવાથી, રીઠું કરવાથી સુંવાળાપાણું, સુખશીલિયાપાણું ટળે છે; અને ક્વચિત્ દુઃખ કષ્ટ આવી પડ્યે તે સમભાવે સહવાની શક્તિ વધે છે,—જેથી આત્મસ્થિરતાને બાધ આવતો નથી.

પ્રાયશ્ચિત્ત—પાપને છોદે તે પ્રાયશ્ચિત્ત અથવા પ્રાયે ચિત્તને શોધે તે પ્રાયશ્ચિત્ત. પોતાના થયેલા દોષ માટે તીવ્ર પશ્ચાત્તાપ કરી, તે પુનઃ ન થાય એવી દૃઢ ભાવનાથી, તેની શુદ્ધિ અર્થે સદ્ગુરુએ આપેલો અથવા પોતે પોતાના પર નાંખેલો શિક્ષારૂપ દંડ પરમ ચિત્તપ્રસન્નતાથી માથે ચઢાવવો તે પ્રાયશ્ચિત્ત. આલોચના, મિથ્યા દુષ્કૃત, પ્રતિક્રમાણ આદિ એના અનેક પ્રકાર છે. ખરા અંતઃક્રાણ પશ્ચાત્તાપરૂપ પાવકથી ઘણા નિબિડ પાપકર્મો પાણ ભસ્મીભૂત થાય છે.

વિનય—દર્શનવિનય, જ્ઞાનવિનય, ચારિત્રવિનય અને ઉપચાર વિનય એમ વિનય ચાર પ્રકારનો છે. **વૈયાવૃત્ત્ય**—આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ, શૈક્ષ્ય, ગ્વાન (રોગાર્ત), તપસ્વી, કુલ, સંઘ આદિની વ્યાધિ આદિ આવી પડ્યે નિષ્કામભાવે વૈયાવચ્ચ—સેવાશુશ્રૂષાકરવી તે વૈયાવૃત્ત્ય. **સ્વાધ્યાય** અથવા સજ્જાય—દેહમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ દેહાધ્યાસ છોડી આત્મામાં આત્મબુદ્ધિનો અભ્યાસ કરવો, આત્મભાવના ભાવવી તે સ્વાધ્યાય. અથવા તેવી આત્મભાવનાને પુષ્ટ કરે એવા અધ્યાત્મ ગ્રંથો વાંચવા વિચારવા; વૈરાગ્ય—ભક્તિવાહી પદો, ભજનો, સ્તવનો ગાવા, લલકારવા; તત્ત્વપૃચ્છા કરવી; નિરભિમાનપણે જાણે પોતાના આત્માને ઊંચેથી બોધ દેતા હોય એવી રીતે ધર્મકથા—વ્યાખ્યાન કરવું,—એ વગેરે સ્વાધ્યાયના પ્રકાર છે.

ધ્યાન—સત્તતત્ત્વચિત્તનમાં એકાગ્રપણે ચિત્તનો નિરોધ કરવો તે ધ્યાન અથવા યોગ. મુમુક્ષુએ આર્ત—રૌદ્ર ધ્યાન છોડી ધર્મધ્યાન ને શુક્લધ્યાન એ બે પ્રશસ્ત ધ્યાન જ ધ્યાવવા યોગ્ય છે.

જેમકે—સર્વજ્ઞની આજ્ઞાને પ્રમાણ કરી તેનું સમ્યક્ ચિંતન કરવું તે આજ્ઞાવિચય ધર્મધ્યાન. જ્ઞાનીના આજ્ઞારૂપ માર્ગ છોડી ઉન્માર્ગે જતા જીવને પ્રાપ્ત થતા અપાયનું ચિંતન કરવું તે અપાયવિચય ધર્મધ્યાન. ચતુર્ગતિમાં ભ્રમાણ કરતા જીવને ભોગવવા પડતા કર્મના દારૂણ વિપાકનું ચિંતન કરવું તે વિપાકવિચય ધર્મધ્યાન. પુંરુષાકાર લોકનું સ્વરૂપ વિચારી તેના રહસ્યનું ચિંતન કરવું તે સંસ્થાનવિચય ધર્મધ્યાન. આત્માથી અન્ય સર્વ દ્રવ્યોનું પૃથકપાણું—ભિન્નપાણું ચિંતવવું, શુદ્ધ એક આત્માનું શુદ્ધપાણું ધ્યાવતાં શુક્લ-શુદ્ધ આત્મધ્યાનની શ્રેણીએ ચઢવું, ઈત્યાદિ પ્રકારે શુક્લધ્યાન. કાયોત્સર્ગ—કાયનો ઉત્સર્ગ, ત્યાગ તે કાયોત્સર્ગ, હું આ દેહ નથી ને આ દેહ મારો નથી એમ સમજી, તેના અહંત્વમમત્વનો ત્યાગ કરી દેહને વોસરાવી દેવો, ‘અપ્પાણં વોસિરામિ’ કરવું તે કાયોત્સર્ગ. અથવા તેવી દેહ છતાં દેહાતીત કાયોત્સર્ગ દશાએ વર્તતા અહંત ભગવંતોના ધ્યાન-અવલંબને તેવી શુદ્ધ આત્મઅનુભવ સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવો તે પાણ કાયોત્સર્ગ. આ કાયોત્સર્ગ પરમોત્કૃષ્ટ આભ્યંતર તપ છે, સર્વ તપની કલગીરૂપ છે. આમ છ પ્રકારે આભ્યંતર તપ છે, અને તે મુખ્ય છે.

બાહ્ય તપ આ આભ્યંતર તપને ઉપકારી—સહાયકારી થાય છે, એટલે તે પાણ યથાશક્તિ અવશ્ય કર્તવ્ય છે જ; પાણ—તન—મન—વચનની સ્ફૂર્તિ સર્વથા હણાઈ જાય એમ ગજા ઉપરવટ થઈ ને કે ક્રિયાજડપાણે તો નહિ જ. આ ઉપવાસ વગેરેમાં પાણ જેમ બને તેમ વિષયકષાયનો ત્યાગ કરી, સ્વાધ્યાયાદિ આભ્યંતર તપની વૃદ્ધિ ભણી નિરંતર લક્ષ રાખવો જોઈએ, ને જેમ બને તેમ આત્માની ઉપ-પાસે વાસ કરવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ; તો જ તે ખરેખરો ‘ઉપવાસ’ કહી શકાય, નહિ તો લાંઘાણ જ છે ! કારણકે આત્મસ્વરૂપના લક્ષ વિનાનું કેવલ કાયકલેશરૂપ તપ તે બાહ્યતપ અથવા અજ્ઞાન તપ છે. માટે તપ જ્ઞાનપૂર્વક હોય તો જ વાસ્તવિક કલ્યાણ છે. એટલે જ શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે—દેહથી ભિન્ન એવા આત્મસ્વરૂપને નથી જાણતો એવો અજ્ઞાની કોડો વર્ષ તપ કરતાં પાણ જે કર્મ ક્ષીણ કરી શકતો નથી, તે જ્ઞાની એક શ્વાસોચ્છવાસ માત્રમાં ક્ષીણ કરે છે.

(દોહરા) તપ કોડો વર્ષો કરે, તોય ન છૂટે બાલ;
 ક્ષાણમાં કર્મો ક્ષીણ કરી, જ્ઞાની છૂટે તત્કાલ.
 તપથી કર્મો નિર્જરે, તપથી નિર્મલ થાય;
 તપથી સ્વરૂપે પ્રતપતો, આત્મા ઝળહળ થાય.

શિક્ષાપાઠ ૨૬ : જ્ઞાન } ભાગ ૧

જિન ભગવાનને મુખ્યપણે જ્યાં આત્મજ્ઞાન છે તેને જ જ્ઞાન કહ્યું છે. કારણકે ‘સર્વ પદાર્થનું સ્વરૂપ જાણવાનો હેતુ માત્ર એક આત્મજ્ઞાન કરવું એ છે. જો આત્મજ્ઞાન ન થાય તો સર્વ પદાર્થના જ્ઞાનનું નિષ્ફળપણું છે.’ નવ પર્વ સુધી ભણ્યો હોય, પણ જો જીવને ન જાણ્યો તો તે સર્વને અજ્ઞાન કહ્યું છે. ‘આ જીવ ને આ દેહ એવો ભેદ જો ભાસ્યો નહિ,’ તો ‘પચખાણ કીધા ત્યાંસુધી મોક્ષાર્થ તે ભાખ્યા નહિ,’—આવો કેવળ નિર્મળ ઉપદેશ શ્રી ભગવતી સૂત્રમાં કહ્યો છે. ગ્રંથનું જ્ઞાન તે જ્ઞાન નથી, કવિયાતુર્ય તે જ્ઞાન નથી, મંત્ર તંત્રો તે જ્ઞાન નથી, ભાષા તે જ્ઞાન નથી, તેમજ તેવા તેવા અન્ય પ્રકારો પણ જ્ઞાન નથી. પણ જ્ઞાન તો જેને સંવેદનથી આત્મપરિણામી થયું છે એવા જ્ઞાનીમાં જ સાક્ષાત મૂર્તિમાન છે. બાકી સત્-છતું એવું જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રગટ પ્રાપ્ત કર્યા વિના પોતાની કલ્પનાથી કોટિ શાસ્ત્રોનું સર્જન પણ ‘માત્ર મનનો આમળો’ જ છે, પણ જ્ઞાન નથી. એક પણ વ્રત-પચ્ચખાણ નહોતું, છતાં શ્રી શ્રેણિક મહારાજ આવતી ચોવીસીમાં પ્રથમ તીર્થંકર થશે, તેનું કારણ એક તેમનું નિશ્ચય આત્મસંવેદનરૂપ આત્મજ્ઞાન જ.

આ ઉપરથી પરમ પરમાર્થભૂત તાત્પર્ય એ નીકળે છે કે બોધબીજભૂત, મૂળભૂત આત્માનુભૂતિવાળું જ્ઞાન પણ હોય, તો ત્યાં વેદસંવેદપદ અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન છે. પણ તે આત્મસંવેદનરૂપ બીજભૂત જ્ઞાન વિનાનું બીજું બધુંય ગમે તેટલું ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન હોય તો ત્યાં વેદસંવેદ પદ—નિશ્ચય આત્મજ્ઞાન નથી. એટલા માટે જ

સ્વપર ભેદવિજ્ઞાનરૂપ મૂલ બીજભૂત જ્ઞાન જેને હતું, પણ બીજું કાંઈપણ જ્ઞાન જેને નહોતું, એવા “તુષમાષ” જેવા અતિ મંદ ક્ષયોપશમી પણ તરી ગયા છે; અને આ બોધબીજભૂત સંવેદન જ્ઞાન જેને નહોતું, એવા નવપૂર્વધર જેવા અતિમહા ક્ષયોપશમી શાસ્ત્રપારંગતો પણ રખડ્યા છે. કારણકે ‘શાસ્ત્રો (લખેલાનાં પાના) ઉપાડવા ને જાણવા એમાં કંઈ અંતર નથી,—જો તત્ત્વ ન મળ્યું તો, કારણ બેથે બોલો જ ઉપાડ્યો,’ “સાર લઘ્યા વિન ભાર કહ્યો શ્રુત, ખર દષ્ટાંત પ્રમાણ.” સ્વપરને જૂદા પાડનાર એવા પ્રયોજનભૂત ભેદજ્ઞાન અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન વિનાનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાન છે. એટલેજ મિથ્યાત્વયુક્ત એવા મતિ-શ્રુત-અવધિને મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન અને અવધિઅજ્ઞાન (વિભંગજ્ઞાન) કહ્યા છે. શાસ્ત્ર એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિના ઉત્તમ ઉપકારી નિમિત્ત સાધનરૂપ હોઈ ઉપચારથી તેને જ્ઞાન કહ્યું છે. પણ એકલા દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાનના શુકપાઠ જેવા શુષ્કજ્ઞાનથી કાંઈ જ્ઞાન થયું કહેવાતું નથી. પરંતુ જો તેનું ઉત્તમ નિમિત્ત પામી આત્મા પોતે જ્ઞાનરૂપ પરિણમે, અર્થાત્ આત્મામાં ભાવશ્રુતપાણું પ્રગટે, આત્મજ્ઞાન ઉપજે, તો જ વાસ્તવિક જ્ઞાન થયું કહેવાય છે. નહિ તો શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ કહ્યું છે તેમ સ્ત્રી-પુત્રાદિ જેમ મોહમૂઢ જનોનો સંસાર છે, તેમ શાસ્ત્ર એ વિદ્વાનોનો સંસાર છે! સર્વ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ જો એકો આત્મા હાથમાં ન આવ્યો તો એકડા વિનાના મીંડા જેવું છે. માટે જ સુભાષિત કહ્યું છે કે—‘જબ જાન્યો નિજ રૂપકો, તબ જાન્યો સબ લોક; નહિ જાન્યો નિજ રૂપકો, સબ જાન્યો સો ફોક.’

આ આત્મઅનુભવરૂપ સ્વરૂપ પદ કાંઈ બહારમાં નથી, અંતરમાં જ વર્તે છે, મેરુ સમો મહામહિમાવાન આ “પરમ નિધાન પ્રગટ મુખ આગળે” જ પડ્યો છે, છતાં આ અજ્ઞાની જગત અંધની જેમ તેને ઉલ્લંઘીને ચાલ્યું જાય છે! કારણકે આખા બ્રહ્માંડ સંબંધી અનંત ક્લ્પનારૂપ સ્વચ્છંદ વિચાર કરવામાં આ જીવે કાંઈ બાકી રાખી નથી, પણ હું પોતે કોણ છું? માફ ખરું સ્વરૂપ શું છે? એ એક મૂળભૂત કેન્દ્રસ્થ વસ્તુનો જીવે શાંતભાવે વિવેકપૂર્વક ભાગ્યે જ વિચાર કર્યો છે. એટલે એ આખા લોકને જાણવાની ચેષ્ટા કરે છે, પણ દેહદેવળમાં

બિરાજમાન આત્મદેવના સ્વરૂપને જાણવાની તમા કરતો નથી! આ લોક પુરુષાકારે છે એનું વર્ણન વિસ્તારવાની ચતુરાઈ તે દાખવે છે, પણ જ્ઞાનીઓએ કહેલા આ પુરુષાકાર લોકનો ભેદ શું છે? અને એમ કહેવાનું કારણ શું છે? તેનો વિચાર કરવાની તકલીફ તે લેતો નથી!

પણ “પિંડે સો બ્રહ્મડિ”-આ શરીર પરથી આ લોકપુરુષનો ઉપદેશ જ્ઞાનદર્શનના ઉદ્દેશે જ્ઞાનીઓએ કર્યો છે, એ રહસ્ય લક્ષમાં લઈ, એ બ્રહ્માંડની લઘુ આવૃત્તિ સમા આ પિંડને ખોળે-ખોળે, તો તેને આત્મસ્વરૂપનો પત્તો લાગે, ‘ખોજ પિંડ બ્રહ્માંડકા, પત્તા તો લગ જાય,’ અને અલોકમાં રહેલા લોકને અવલોકે, ‘લોકરૂપ અલોકે દેખ.’ અર્થાત નહિ અવલોકનારા એવા અલોકમાં-અચેતન એવા જડ દેહમાં સ્થિતિ કરતા લોકને એટલે કે અવલોકનારા આત્માને દેખે. અને એમ સ્પષ્ટ ભેદરૂપ જીવ-અજીવની સ્થિતિ દેખે, એટલે એનો ‘ઓરતો’ ને શંકા ખોવાઈ જાય. ‘ટળ્યો ઓરતો શંકા ખોઈ’ આમ એકત્ર છતાં જૂદા ને જૂદા એવા જીવ-અજીવની સ્થિતિનું આશ્ચર્ય જે જાણે છે, તે જ જાણ-જ્ઞાની છે; અને જ્યારે જ્ઞાન-ભાણ પ્રગટે છે ત્યારે જ આ જાણે છે અને આમ પર એવા અજીવમાં આત્મભ્રાંતિથી આ જીવ બંધાય છે, ને આત્મભ્રાંતિ મૂકવાથી મૂકાય છે, એવું બંધમોક્ષનું સ્વરૂપ તે સમજે છે. ‘સમજે બંધ-મુક્તિ યુક્ત જીવ, નિરખી ટાળે શોક સદીવ’ એટલે પછી તે જ્ઞાની પુરુષ દેહાધ્યાસ છોડી, પરભાવવિભાવનો કર્તા મટી, સાક્ષીપણે દષ્ટાભાવે નિરંજનો રહી સદાને માટેનો શોક ટાળે છે. આમ જ્ઞાનભાનુનો પ્રકાશ થતાં તત્ક્ષણ જ અજ્ઞાન અંધકાર નાશે છે. ‘કોટિ વર્ષનું સ્વપ્ન પણ, જગત્ત થતાં શમાય; તેમ વિભાવ અનાદિનો જ્ઞાન થતાં દૂર થાય.’

(દોહરા) મતિ શ્રુત અવધિ ને મન.; પર્યવ કેવલ જ્ઞાન;

પંચ જ્ઞાન વ્યાપિ નમું, આત્મ જ્ઞાનનિધાન.

શિક્ષાપાઠ ૨૭ : જ્ઞાન } ભાગ ૨

કૃત્યનો રાગ

જ્ઞાનને ઉપાસીએ, જ્ઞાનને ઉપાસીએ,
 ચાલો ઉલ્લાસથી જ્ઞાનને ઉપાસીએ!
 જ્ઞાનભાનુ તણા કિરણો પ્રસારીને,
 તેજોના અંબાર ભરીએ;
 અનાદિના ગાઢ અંતરે ભરાયલા,
 મોહના તિમિરો ભેદીએ... ચાલો ! ૦૧
 જ્ઞાનની ચારુ ચાંદનીમાં ન્હાઈને,
 ચિત્ત ચકોર રીઝાવીએ;
 જ્ઞાન પીયૂષનું પાન કરી પ્રેમથી,
 પરમામૃત પદ પામીએ... ચાલો ! ૦૨
 આવો અગાધ અને આવો વિશાલ જે,
 જ્ઞાનનો દરિયો દેખીએ;
 ભુજબલે તેનો પાર કેમ પામીએ?
 સદ્ગુરુ નાવ જો ન સેવીએ... ચાલો ! ૦૩
 જ્ઞાન વિના ક્રિયા આંધળી-ક્રિયા વિના,
 જ્ઞાન તો પાંગળું લેખીએ;
 ધર્મરથ કે એક ચક્રે ચલાવીએ?
 એક પાંખે કેમ ઊડીએ?... ચાલો ! ૦૪
 જ્ઞાનીજનો દ્વારા એકઠો કરાયલો,
 જ્ઞાન ખજાનો લૂંટીએ;
 ફાલ્યા ફૂલેલા જ્ઞાન કેરા બાગના,
 પુષ્પો સુગંધી ચૂંટીએ... ચાલો ! ૦૫
 દેતાં ખૂટે નહિ લેતાં ખૂટે નહિ,
 જ્ઞાન અક્ષયનિધિ માનીએ;
 ચોર્યું ચોરાય નહિ લૂંટ્યું લૂંટાય નહિ,
 જ્ઞાન નિર્ભય ધન જાણીએ... ચાલો ! ૦૬

લોકને પ્રકાશતી અંતરે ઉલાસતી,
 જગતી જ્યોત જગાવીએ;
 જ્ઞાનને ઉપાસતાં જ્ઞાનમય રૂપને,
 ભગવાન કહે પ્રગટાવીએ... ચાલો ! ૦૭

શિક્ષાપાઠ ૨૮ : ક્રિયા

જ્ઞાનથી જેવું આત્મસ્વરૂપ જાણ્યું, તેવું આચરણમાં-વર્તનમાં મૂકવાની પ્રક્રિયા તે ક્રિયા. આ જ્ઞાન-ક્રિયાના સમન્વયથી જ મોક્ષ છે. જ્ઞાનક્રિયામ્યાં મોક્ષઃ । ‘જ્ઞાનીના માર્ગનું, જ્ઞાન-ક્રિયાનું સમન્વિતપણું સ્થાપિત કરવું તે જ નિર્જરાનો સુંદર માર્ગ છે.’ જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બન્ને એક રચના બે ચક્ર જેવા છે. જ્ઞાન વિનાની ક્રિયા આંધળી છે ને ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન પાંગળું છે. દાવાનલ લાગ્યો હોય ત્યાં આંધળો ને પાંગળો સહકાર સાથે તો બન્ને બચી જાય. તેમ ભવ-દાવાનલથી બચવા માટે સાધકે જ્ઞાન અને તદનુસારી ક્રિયા એ બન્નેનો યથાયોગ્ય સમન્વય સાધવો જોઈએ. અત્રે “પદમં નાણં તઓ દયા” } જ્ઞાનનું સ્થાન પ્રથમ અને ક્રિયાનું સ્થાન પછી મૂક્યું, તે એમ સૂચવે છે કે ક્રિયા જ્ઞાનને અનુકૂળ-અનુસરતી તાત્ત્વિક સમજાણવાળી હોવી જોઈએ. એટલા માટે જ ક્રિયાનું “અનુષ્ઠાન” એવું નામ પ્રસિદ્ધ છે. અર્થાત દેહાદિ પરવસ્તુથી આત્મા ભિન્ન છે એવું જે જ્ઞાન થયું, તેને અનુરૂપપાણે-છાજે એમ રાગાદિનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ કરવા પ્રવર્તવું તે અનુષ્ઠાન છે. એટલે કર્મ આશ્રવનો નિરોધ થઈ સંવર- નિર્જરા થાય, એમ સર્વ આત્મસાધનનું સેવન કરવું, એ જ ષડ્ઞાવશ્યકાદિ સર્વ અનુષ્ઠાનનું અને અષ્ટાંગ યોગાદિ સર્વ ક્રિયાનું એક માત્ર પ્રયોજન છે. અને તે અર્થેજ ‘શુભેચ્છાથી માંડીને શેલેશીકરણ પર્યંતની, સર્વ ક્રિયા જ્ઞાનીને સંમત છે.’

પણ એક જ અનુષ્ઠાન-ક્રિયામાં કર્તાના ભાવભેદ-આશયભેદ પ્રમાણે ફલભેદ હોય છે. માટે વિષ, ગર, અનનુષ્ઠાન, તદ્દેતુ અને

અમૃત એ પાંચ અનુષ્ઠાન પ્રકારનું સ્વરૂપ સમજી, મુમુક્ષુએ સત્ અનુષ્ઠાન જ સેવવા યોગ્ય છે. આ લોક સંબંધી ધન-કીર્તિ-પૂજાસત્કાર આદિ ફલકામનાથી જે કરવામાં આવે તે વિષ અનુષ્ઠાન છે; કારણકે સત્ ચિત્તને મારી નાખતું હોવાથી અને તુચ્છ સ્પૃહા વડે કરીને મહત્ એવા સત્ અનુષ્ઠાનની આશાતનારૂપ થતું હોવાથી, તે આત્માને વિષરૂપે પરિણમી ખરેખરું વિષઅનુષ્ઠાન થઈ પડે છે. પરલોક સંબંધી ફલકામનાથી કરવામાં આવતું અનુષ્ઠાન પણ તે જ કારણથી આત્માને ગરરૂપે (Slow poison) પરિણમી, કાલાંતરે હાણી ગર અનુષ્ઠાન થઈ પડે છે. સંમૂર્ધનજ ક્રિયા જેમ તત્ત્વસમજણ વગર કરવામાં આવતું અનુષ્ઠાન કર્યું ન કર્યા બરાબર હોઈ અનનુષ્ઠાન થઈ પડે છે. સદનુષ્ઠાન પ્રત્યેના રાગથી-બહુમાનથી કરવામાં આવતું અનુષ્ઠાન, શુભ ભાવના અંશને લીધે સદનુષ્ઠાનનો હેતુ-તદ્દેતુ થઈ પડે છે. આ જિન ભગવાને કહ્યું છે એમ જાણી, ભાવસારપણે સંવેગરંગથી કરવામાં આવતું અનુષ્ઠાન, આત્માને અમૃતરૂપે પરિણમતું હોવાથી અમૃત અનુષ્ઠાન થઈ પડે છે. માટે આમાં વિષ અને ગર એ બન્ને પ્રકારના વિક્રિયારૂપ અનુષ્ઠાનને હાલાહલ વિષ જેવા આત્મઘાતક જાણી દૂરથી ત્યજી દઈ, ત્રીજા અનનુષ્ઠાનને કર્યું ન કર્યા બરાબર એવું અક્રિયારૂપ જાણી, આત્માથી મુમુક્ષુએ તો આત્માને અમૃતરૂપે પરિણમતું એવું સત્ક્રિયારૂપ અમૃત અનુષ્ઠાન કે તેના હેતુરૂપ તદ્દેતુ અનુષ્ઠાન એકાંત શુદ્ધ આત્માર્થે જ આદરવા યોગ્ય છે.

કારણકે સાધ્ય એવા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો નિરંતર લક્ષ્ય રાખી શુદ્ધ આત્મસાધન સેવે તો શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિ થાય. લક્ષ્ય નિશાન બરાબર તાકી, બાણ સાધે તો લક્ષ્ય વિધાય. તે એક નિશાનથી આહુંઅવળું-વાંકુંચુંકું, ઉપર નીચે બાણ જાય તો નિશાન વિધાય નહિ, ચૂકી જઈ વંચક થાય, અફળ જાય, અથવા આડાઅવળા અલક્ષ્ય વિધવારૂપ અનેક ફળ થાય; તેમ પરમાર્થમાં પણ એક સ્વરૂપલક્ષ્યના અનુસંધાનવાળી જે યોગ-ક્રિયા એક મોક્ષ ફળ પ્રત્યે લઈ જાય, તે જ અવંચક-નહિ ચૂકનારી હોવાથી સફળ છે. બાકી તે એક લક્ષ્યને ચૂકીને કરવામાં આવતી યોગ-ક્રિયા એક મોક્ષરૂપ સત્ફળથી ચૂકાવનાર-વંચક

હોઈ અફળ છે, અથવા ચારે ગતિમાં રખડવારૂપ અનેક ફળ આપનાર છે. આવા વંચક યોગ, વંચક ક્રિયા ને વંચક ફલરૂપ અનંત સાધન સેવવામાં આ જીવે માણા રાખી નથી. પણ મૂર્તિમાન્ સત્સ્વરૂપ સત્પુરુષના યોગ વિના, ‘સંત ચરાણ આશ્રય વિના,’ સ્વરૂપનો લક્ષ્ય નહિ થયો હોવાથી, તે સર્વ સાધનો લક્ષ્ય વિનાના બાણની પેઠે, પરમાર્થે નિષ્ફળ ગયા છે; ઠગની જેમ જીવને ઠગનારા-વંચનારા ‘વંચક’ બન્યા છે. તે તે સાધન સ્વરૂપે સાચા છતાં, જીવની ઊંધી સમજાણને લીધે, અથવા મમત્વને લીધે, અથવા દુષ્ટ અભિમાનને લીધે જીવને બંધન થઈ પડ્યા છે! ‘સો સાધન બંધન થયા!’ પણ સાચા સદ્ગુરુની સ્વરૂપઓળખાણરૂપ અવંચક યોગથી સ્વરૂપનો લક્ષ્ય પામી, તે સ્વરૂપની સાધક એવી સત્ અવંચક યોગ-ક્રિયા કરે, યોગાવંચક-ક્રિયાવંચક કરે, તો શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ સત્ અવંચક ફલની-ફલાવંચકની પ્રાપ્તિ થાય; સ્વરૂપ ઓળખી, સ્વરૂપ સાધે, તો સ્વરૂપ પામે. આ ઉપરથી આ પરમાર્થ ફલિત થાય છે કે આત્મસાધન કરવા ઈચ્છતા આત્માર્થી સાધકે એટલું અવશ્ય ગવેષવા યોગ્ય છે કે આપણે જે આ સાધન સેવીએ છીએ તે ખરેખર મોક્ષહેતુરૂપ થઈ પડે છે કે કેમ? ઈષ્ટ આત્મસિદ્ધિરૂપ સાધ્ય મધ્યબિન્દુ પ્રત્યે લઈ જાય છે કે કેમ? સાધ્ય લક્ષ્યબિન્દુ ચૂકી જઈ, લક્ષ્ય વિનાના બાણની પેઠે, આ મારા યોગ- ક્રિયા-ફલ વંચક તો નથી થઈ પડતા ને? અવંચક જ રહે છે ને?

તાત્પર્ય કે-જેમ રાધાવેધ સાધનારા બાણાવળીનો લક્ષ રાધાની (પૂતળીની) કીકી પર જ હોય, તેમ આરાધક પુરુષ સતત આત્મસિદ્ધિનો જ લક્ષ રાખી સર્વ આરાધના કરે, સર્વ આત્મસાધન સેવે; જ્ઞાનની ખાલી પોકળ વાતો કરવારૂપ શુષ્કજ્ઞાનીપાણું નહિ કરતાં, શમસંવેગાદિ તથા સમિતિગુપ્તિ આદિ સર્વ ‘પરમાર્થહિત મૂળ વ્યવહાર’ આચરે; તેમજ અંતર્ભેદ રહિતપણે- અનુપયોગપણે યંત્રવત્ કરાતી બાહ્ય ક્રિયામાં રાચવારૂપ ક્રિયાજડપાણું નહિ કરતાં, તે તે અવશ્ય કરવા યોગ્ય ષડ્ઽવશ્યકાદિ ક્રિયામાં આત્મોપયોગપણે ઊંડા ઉતરી તેનો અધ્યાત્મરસ ચાખે. જેમકે-સામાયિકની પ્રતિજ્ઞા લેતાં તે સમભાવમાં સ્થિતિ કરે, પ્રત્યાખ્યાન કરતાં પરભાવ પચ્ચખે, સ્વાધ્યાય કરતાં

આત્મભાવમાં વર્તે. ચતુર્વિંશતિસ્તવ કરતાં પ્રભુનો સહજાત્મસ્વરૂપ ભાવ ચિંતવે, સદ્ગુરુવંદન કરતાં તેમનું આત્મારામીપણું ભાવે. પ્રતિક્રમાણ કરતાં સ્વરૂપાતિક્રમ દોષની ક્ષમા યાચી, સ્વરૂપસ્થાનમાં પ્રતિ-પાછું ક્રમાણ-ગમન કરે. અને કાયોત્સર્ગ કરતાં દેહાતીત દશાનો અનુભવ અભ્યાસ કરે. આમ સર્વ ક્રિયા તે આરાધક પુરુષ અધ્યાત્મપરિણતિરૂપ ભાવક્રિયાના અનુસંધાનપૂર્વક કરે; અને ચઢતા પરિણામ રાખી ઉત્તરોત્તર ક્રિયાશુદ્ધિથી પ્રીતિઅનુષ્ઠાન આદિ ચાર પ્રકારની અનુષ્ઠાન કક્ષાઓને સ્પર્શે અર્થાત્ પ્રસ્તુત ક્રિયા પ્રત્યેના પરમ પ્રેમથી પ્રીતિઅનુષ્ઠાન આદરે. પરમ પ્રીતિયુક્ત પૂજ્યભાવથી ભક્તિ અનુષ્ઠાન આદરે. શાસ્ત્રવચન અનુસાર યથાસૂત્ર આદર્શ આચરણરૂપ વચન અનુષ્ઠાન આદરે. અને પછી અભ્યાસજન્ય દૃઢ સંસ્કારથી વચનના સંગ-અવલંબન વિના આપોઆપ પ્રવર્તતું, એવું સર્વ પરભાવવિભાવના સંગસ્પર્શ વિનાનું અસંગ અનુષ્ઠાન આદરે અને આમ અમૃતક્રિયાના અનુષ્ઠાનથી આત્માને અમૃત કરે.

(દોહરા) વિષ ગર ક્રિયા વિક્રિયા, અક્રિયા અનનુષ્ઠાન;
તદ્દેતુ અમૃત સત્ક્રિયા. આત્માર્થે અનુષ્ઠાન.
સ્વરૂપના લક્ષ્યે કરી, યોગ અવંચક હોય;
તો ક્રિયા અવંચક અને, ફલ અવંચક જોય.

શિક્ષાપાઠ ૨૧ : સિદ્ધસેન દિવાકર અને સમંતભદ્રાચાર્ય

જ્ઞાન-ક્રિયા, નિશ્ચય-વ્યવહાર આદિનું સમન્વયપૂર્વક પરસ્પર સાપેક્ષપણે સમ્યક્ પ્રતિપાદન કરનાર અનેકાન્તની પ્રતિષ્ઠામાં શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરનો અને શ્રી સમંતભદ્રાચાર્ય નો ફાળો અનન્ય છે. દાર્શનિક પદ્ધતિએ જિનદર્શનના ન્યાયનો પાયો નાંખનારા આ બન્ને મહા જ્યોર્તિધરોએ જિનદર્શનની અપૂર્વ પ્રભાવના કરી છે. આ બન્ને મહાપ્રભાવકોમાં શબ્દગત, શૈલીગત ને વસ્તુગત ઘણું સામ્ય દૃશ્ય થાય છે. મહા તાર્કિક તરીકે પ્રસિદ્ધ આ બન્ને મહાકવિઓએ દર્શન-ન્યાય જેવા કઠિન વિષયમાં પણ કવિતા સુંદરીને વાહ્મ્ય રંગભૂમિ પર યથેચ્છ નૃત્ય કરાવ્યું છે. એ જ એમનું આ વિષયનું અપૂર્વ પ્રભુત્વ દાખવે છે. બન્નેની મહાસ્તુતિકાર તરીકેની ખ્યાતિ અપ્રતિમ છે. બૃહત્સ્વયંભૂ સ્તોત્ર આદિમાં સમન્તભદ્રજીએ તથા બત્રીશ બત્રીશી-કલ્યાણમંદિર આદિમાં દિવાકરજીએ, -એમ આ બન્ને ભક્તશિરોમણિ મહાત્માઓએ પરીક્ષાપ્રધાનીપણે તાત્ત્વિક ભક્તિનો અનુપમ રસપ્રવાહ વહાવ્યો છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી જેવા પણ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરને અંજલિ અર્પતાં વદે છે કે મહાર્થવાળી સિદ્ધસેનની સ્તુતિઓ ક્યાં? ને આ અશિક્ષિતની આલાપકલા જેવી મ્હારી સ્તુતિ ક્યાં? “કવ સિદ્ધસેનસ્તુતયો મહાર્થાઃ અશિક્ષિતાલાપ-કલાકવ ચૈષા ।” અને જ્ઞાનાર્ણવ જેવા મહા યોગશાસ્ત્રના કર્તા મહર્ષિ શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યજી જેવાએ પણ કવીન્દ્ર સમન્તભદ્રને ભાસ્કરની ઉપમા આપી તેવીજ ભવ્ય અંજલિ અર્પી છે: “સમન્તભદ્રાદિકવીન્દ્ર ભાસ્વતાં સ્ફુરન્તિ યત્રામલસૂક્તિરશ્મયઃ ।” ઇ.

આવા આ બન્ને મહા પ્રતિભાસંપન્ન કવીન્દ્રો સમર્થ પરીક્ષાપ્રધાની હોઈ, તેઓએ મત-દર્શનના આગ્રહ વિના અત્યંત મધ્યસ્થતાથી, પ્રામાણિક ન્યાયમૂર્તિની જેમ ન્યાયતુલા બરાબર જળવીને, યુક્તિની કસોટીએ ચઢાવી તે તે દર્શનોના શાસ્ત્રતત્ત્વની નિષ્પક્ષપણે વિચક્ષણ પરીક્ષા કરી છે; અને શુદ્ધ સુવાર્ણની જેમ

કપ-છેદ-તાપની* અગ્નિપરીક્ષામાંથી સમુત્પન્ન થનારા શાસ્ત્ર-સુવર્ણનું પ્રમાણભૂતપણું સુપ્રતિષ્ઠાપિત કર્યું છે. દાર્શનિક મીમાંસા કરતી દિવાકરજીની બત્રીશીઓ અને સમંતભદ્રજીની બૃહત્સ્વયંભૂ-સ્તોત્ર-આપ્તમીમાંસા આદિ કૃતિઓ આ વસ્તુની સાક્ષી પૂરે છે.

એટલે આવા આ પરીક્ષાપ્રધાની અસાધારણ બુદ્ધિપ્રતિભાના ચમત્કારો સ્થળે સ્થળે દષ્ટિગોચર થાય એમાં આશ્ચર્ય નથી. દા. ત. સન્મતિતર્કમાં કેવળજ્ઞાન-કેવલદર્શનની અભેદ એકતા વિષયમાં મહર્ષિ દિવાકરજીએ ઉપસ્થિત કરેલી નવીન ને મૌલિક ચર્ચા તે મહામતિની સૂક્ષ્મ તર્કશક્તિનો ઉત્તમ પરિચય કરાવે છે. તેમજ-“પુરાતનોએ જે વ્યવસ્થિતિ નિયત કરી છે, તે તેમજ છે, એમાં ચિંતન કર્યાથી શું સિદ્ધ થવાનું હતું? એવા પ્રકારે મૃતજનોના રૂઢ ગૌરવ થકી ‘તહત્તિ’-તેમજ છે એમ કહેવાને હું જન્મેલો નથી, એવું મારા પ્રતિપક્ષીઓ ભલે જગત્માં જાહેર કરો!”-એમ જૂનું એટલું સોનું માનનારા પુરાતનવાદને સિદ્ધસેન દિવાકરજીએ કરેલો નીડર પડકાર તેમનું અપૂર્વ પરીક્ષાપ્રધાનીપણું દાખવે છે.

અને બુદ્ધિનિધાન શ્રી સમંતભદ્રાચાર્યજીએ પણ અદ્ભુત બુદ્ધિવૈભવ દાખવનારું તેવું જ ઉત્તમ પરીક્ષાપ્રધાનપણું દાખવ્યું છે. તેની પ્રતીતિ આપણને આપ્તમીમાંસાના તેમના મંગલાચરણ પરથી જ થાય છે. ત્યાં ગુફામાંથી બહાર નીકળતો સિંહ ત્રાડ પાડે તેમ તેમણે સિંહગર્જના કરી છે કે-હે ભગવન્! દેવતાઓનું આગમન, આકાશગમન, ચામર આદિ વિભૂતિઓ તને છે, તેથી કાંઈ તું અમારા મનને મહાન નથી. કારણકે તેવી વિભૂતિઓ તો માયાવી ઈંદ્રજાલીઆ પણ કરી દેખાડે. એટલે તે જ તારું મહત્વ અમે માનતા નથી. તારું ખરું મહત્વ તો તારું વીતરાગપણું છે અને એ જ તારું આપ્તપણું છે.

* સુવર્ણની જેમ શાસ્ત્રની કપ-છેદ-તાપ પરીક્ષા આ પ્રકારે : (૧) કોઈ એક શાસ્ત્રના વિધિનિષેધ એક અધિકારવાળા (એક મોક્ષતત્ત્વ ગોચર) છે કે નહિ તેની પરીક્ષા તે કપ પરીક્ષા, (૨) એમાં જે વિધિનિષેધ બતાવ્યા છે, તેનો યોગજ્ઞેમ કરે એવી ક્રિયા એની અંદર કહી છે કે કેમ? -આ છેદ પરીક્ષા. (૩) અગ્નિતાપથી સોનું ગાળવામાં આવે, તો તેની અશુદ્ધિની ખબર પડે, તેમ સર્વ નષ્ટનું અવલંબન કરતા વિચારરૂપ પ્રબલ અગ્નિવડે શાસ્ત્રની તાવણી કરવી, જેથી તેમાં તાપર્ષની અશુદ્ધિ કે મેલાશ છે કે નહિ તેની ચકાસણી થાય. -આ તાપ પરીક્ષા.

કારણકે જેના રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ દોષ અને જ્ઞાન-દર્શન આવરાણ ટળ્યા છે, તે જ પુરુષ આપ્ત હોવા યોગ્ય છે. એમ ત્યાં મહર્ષિ સમંતભદ્રસૂરિજીએ સર્વજ્ઞ વીતરાગનું આપ્તપાણું પરીક્ષાપ્રધાનીપણે સુયુક્તિથી સુપ્રતિષ્ઠાપિત કર્યું છે.

(દોહરા) સન્મતિતર્કકરા નમું, સિદ્ધસેન સૂરીંદ્ર;
આપ્તમીમાંસાકાર નમું, સમંતભદ્ર મુનીંદ્ર.

શિક્ષાપાઠ ૩૦ : આરંભ પરિગ્રહની નિવૃત્તિ પર જ્ઞાનીઓએ આપેલો ઘણો ભાર

આત્માને સ્વરૂપમાં સ્થિર કરવારૂપ સંવર ક્રિયામાં મુખ્ય અંતરાય આરંભપરિગ્રહ છે; એટલા માટે જ જ્ઞાનીઓએ આરંભપરિગ્રહની નિવૃત્તિ પર ઘણો ભાર આપ્યો છે. શ્રી ઠાણાંગ સૂત્રમાં ‘દિભંગી’ કહી છે કે-જ્યાંલગી આરંભપરિગ્રહની નિવૃત્તિ થતી નથી, ત્યાંલગી જીવને મતિજ્ઞાનાવરાણીયથી માંડીને કેવલજ્ઞાનાવરાણીય આદિ પ્રકાર નિવૃત્ત થતા નથી. ‘એમ સત્તર વાર તે ને તે વાત જાણાવી’ ત્યાં કહ્યું છે કે જીવને મતિજ્ઞાનથી માંડી યાવત્ કેવલજ્ઞાનાદિ કયારે ઉપજે? આરંભ પરિગ્રહથી નિવર્ત્યે. કારણકે ‘આરંભ પરિગ્રહ તે અવૈરાગ્ય અને અનુપશમના મૂળ છે, વૈરાગ્ય ઉપશમના કાળ છે.’

આરંભ પરિગ્રહ એ પ્રગટ આકુલતાનું કારણ અને નિરારંભ નિષ્પરિગ્રહ એ નિરાકુલતાનું કારણ છે. જેટલી આરંભ ઉપાધિ તેટલી આકુલતા ને દુઃખ, જેટલી નિરારંભ નિરુપાધિ તેટલી નિરાકુલતા ને સુખ, એ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ એવી નિર્વિવાદ વાત છે. છતાં વિપર્યયિસ બુદ્ધિવાળો જીવ એથી ઊંધુંજ ક્વપી ઊંધુંજ પ્રવર્તન કરે છે! તે તો એમ જ સમજે છે કે આરંભ-સમારંભથી મને ભોગસુખ સાંપડશે. એટલે તે ભોગસાધનરૂપ ધન મેળવવા માટે નાના પ્રકારના હિંસાપ્રધાન આરંભો

અર્થાત્ કર્મદાની ધંધા આદરી, તે પાપોપાર્જન કરે છે. કારણકે ભોગની અને પાપની એવી ગાઢ મૈત્રી છે કે જ્યાં જ્યાં ભોગપ્રવૃત્તિ છે, ત્યાં ત્યાં તેનો દિલોજન દોસ્ત પાપ અવશ્ય હાજર હોય જ છે. ભોગની ઉત્પત્તિમાં, પ્રાપ્તિમાં અને ઉપભોગમાં સર્વત્ર પાપ પાપ ને પાપ જ છે. આમ સર્વ પ્રકારના વિષયસાધનની ઉત્પત્તિ આરંભ વિના અર્થાત્ જીવોના ઉપધાત-હિંસા વિના થઈ શકતી નથી. એટલે તે પાપમય ભોગસાધન અર્થે જીવ આરંભ વધારે છે.

અને જેમ જેમ આરંભ વધે છે, તેમ તેમ આરંભનો મિત્ર પરિગ્રહ પણ સાથોસાથ વૃદ્ધિ પામે છે. આ નામચીન પરિગ્રહ પણ પોતાના નામ પ્રમાણે, જીવને ‘પરિ’ એટલે ચોતરફથી ગ્રહે છે, પકડી લે છે, જકડી લે છે. પછી તો આ ગ્રહ (ભૂત અથવા દુષ્ટ ગ્રહ અથવા મગર) જેવા પરિગ્રહની જીવ પર પકડ એવી તો મજબૂત હોય છે, કે તેના ભીડામાંથી છૂટવા ધારે તોપણ છૂટવું જીવને ભારે પડે છે. તે પરિગ્રહ બલા વળગી તે વળગી, કાઢવી મુશ્કેલ પડે છે. મોટા વ્યવસાયો આરંભનારા અથવા મોટી મોટી રાજ્યાદિ ઉપાધિ ધારણ કરનારા જનોનો આ રોજનો જાતિઅનુભવ છે. પરિગ્રહની જંજાલમાં ફસેલા રાજાદિનું આંતરજીવન તપાસીએ, તો તે ભોગવિલાસાદિમાં કે રાજ્યચિતાદિમાં એટલા બધા વ્યગ્ર થઈ ગયેલાં દેખાય છે, એટલા બધા પ્રમાદમાં પડી ગયેલા જણાય છે કે તેઓને ધર્મકાર્ય માટે કુરસદ મળતી નથી! અથવા તો શ્રીમંત ધનાઢય જનોની જીવનચર્યા નિરખીએ તો તે પણ એવી જ પ્રમાદાચરણથી ભરેલી હોય છે. કારણકે ઋદ્ધિગારવ, રસગારવ ને શાતાગારવના ગારામાં ગૂંચીને તેઓ એટલા બધા ગરકાવ થઈ ગયેલા હોય છે કે ધર્મ જેવી કોઈ ચીજ જગત્માં અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે કેમ તેનું પણ તેમને ભાન રહેતું નથી! અથવા તો આ શ્રીમંતજનો પોતે પાથરેલી પરિગ્રહની જાળમાં એટલા બધા ગૂંથાઈ ગયા હોય છે, મીલ-કારખાના વગેરે પાપોપાદાનરૂપ કર્મદાની ધંધાઓની ધાંધલમાં ને પરોજાણમાં એટલા બધા પરોવાઈ ગયા હોય છે, કે બાપડા શાંતિથી ભોજન પણ લેતા નથી! ચિતામગ્ન થઈ રાતે નિરાંતે ઉઘતા પણ નથી! તેમજ બીજાઓને પણ પોતપોતાના પ્રમાણમાં આરંભપરિગ્રહ

આકુલતામય દુઃખનું ને અશાંતિનું કારણ થઈ પડે છે. આવા અનુપશમના નિવાસધામરૂપ આરંભપરિગ્રહ મધ્યે 'વૈરાગ્ય અને ઉપશમ હોય તો તે પાણ ચાલ્યા જવા સંભવે છે.'

આમ દુઃખના મૂળરૂપ આરંભપરિગ્રહ આડે જીવને ધર્મ સૂઝતો નથી અને તે આત્મલાભને ઘાતક થઈ પડે છે. એટલું જ નહિ પાણ અનિચ્છાએ તેનો ઉદયપ્રસંગ હોય તોપણ તે 'આત્મલાવના ઉત્કૃષ્ટપાણાને બાધ કરનાર તથા આત્મસ્થિરતાને અતંતરાય કરનાર પ્રાયે થાય છે.' એટલા માટે જ જ્ઞાનીઓએ આરંભપરિગ્રહના ત્યાગનો પુનઃ પુનઃ ઉપદેશ કર્યો છે, —જે મુમુક્ષુએ ફરી ફરી મનન કરી જેમ બને તેમ આદરથી અનુસરવા યોગ્ય છે.

(દોહરા) આરંભપરિગ્રહ જાળ એ, વૈરાગ્ય ઉપશમ કાળ;
પાપમિત્રની જોડી એ, બાળ બાળ તત્કાળ.

શિક્ષાપાઠ ૩૧ : દાન

જેમ જેમ આરંભપરિગ્રહની નિવૃત્તિ થાય, તેમ તેમ આત્મા પોતાના જ્ઞાનસંપત્તિમય સ્વરૂપનું દાન પોતાને કરે છે, અને પરભાવને વિષે અહંત્વ—મમત્વ ઘટવાથી તેની ત્યાગવૃત્તિ ઉદય પામે છે, —જેથી દ્રવ્યથી પાણ તેની દાનપ્રવૃત્તિ ઉદારપાણે પ્રવર્તે છે. આ દાન ધનથી જ થઈ શકે વા ધનવાન જ કરી શકે એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. દાન તનથી, મનથી, વચનથી, ધનથી વિવિધ પ્રકારે થઈ શકે; અને તે દાનનો પ્રવાહ દેશકાળાનુસારે યોગ્ય વ્યેગોમાં વાળવો જોઈએ. દાન કરનાર, કરાવનાર અને અનુમોદનાર એ સમાન ફળના ભાગી થાય છે. સુપાત્ર સત્ક્ષેત્રે યોગ્ય કાળે ભક્તિથી વાવેલું અલ્પદાનરૂપ યોગબીજ પાણ, વટબીજની જેમ ફાલીફૂલી, મહા યોગવૃક્ષમાં પરિણમી મોક્ષફળ આપે છે. જે સત્પાત્ર સુક્ષેત્રે દાન આપે છે, તે મોક્ષમાર્ગની ધારી રાખે છે, એમ મહાનિર્ગ્રંથ મુનીશ્વર શ્રી પદ્મનંદિજીએ કહ્યું છે. દાન એ

વ્યવહારધર્મનું પ્રથમ અંગ છે, તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ ભગવાને પોતે પણ પ્રવ્રજ્યા પૂર્વે સંવત્સર દાન દઈ પૂરું પાડ્યું છે. આ દાનના અભયદાનાદિ પાંચ મુખ્ય ભેદ છે.

પહેલું અભયદાન—આ દાનનો સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રકાર છે. દ્રવ્ય અને ભાવ એમ તેના બે ભેદ છે. કોઈપણ જીવને મરાણભયથી બચાવી અભય આપવું એ દ્રવ્ય અભયદાન. નિષ્કારણ કરુણાથી જીવને સન્માર્ગ બોધી અનંત જન્મમરાણથી બચાવવો એ ભાવ અભયદાન,—તે પરમોત્કૃષ્ટ અભયદાન છે. અભયદાનથી પરમ નિર્જરા અને અનંત પુણ્યની રાશિ વધે છે. બીજું સુપાત્ર દાન—પાત્રના ત્રણ ભેદ પડે છે : અપાત્ર, કુપાત્ર અને સુપાત્ર. સુપાત્રદાનમાં યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર અવશ્ય કર્તવ્ય છે. સુપાત્ર કોણ ? આત્મધ્યાનમાં નિમગ્ન ને દેહમાં પણ નિર્મમ, એવા એકાંત આત્માથી જ સાધનારા સાચા સાધુપુરુષ એ જ સુપાત્ર. “આ સુપાત્રપાણું ગુણને લઈને છે, વેષને લઈને નથી.” એવા સાચા સાધુગુણસંપન્ન સુપાત્ર મળવા સર્વ કાળમાં દુર્લભ છે. એવા સુપાત્ર સત્પુરુષને યથાશક્તિ વિધિપૂર્વક યોગ્ય દાન દેવું તે સુપાત્રદાન, આત્મામાં તેવા પ્રકારની યોગ્યતાનું રોપણ કરી ‘યોગબીજ’રૂપ થઈ પડે છે. આ સુપાત્રદાનના પ્રભાવે ઘણા જીવો સંસારસાગર તરી ગયા છે, એમ તેનો અત્યંત મહિમા વર્ણવનારા પુષ્કળ દષ્ટાંતો શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે. ઉત્તમ પાત્ર ભગવાન ઋષભદેવજી અને ઉત્તમ દાતા શ્રેયાંસકુમારનું દષ્ટાંત સુપ્રસિદ્ધ છે.

ત્રીજું અનુકંપાદાન—પરદુઃખે અનુકંપવું તે અનુકંપા. એમાં યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર કરવા યોગ્ય નથી, પણ દુઃખી એવા ગમે તેવા દુષ્ટ પાપી જીવ પ્રત્યે પણ અનુકંપા જ કર્તવ્ય છે. અત્રે નાગને બચાવનારા શ્રી પાર્શ્વપ્રભુજીનું દષ્ટાંત પ્રસિદ્ધ છે. અનુકંપાદાનથી પુણ્યરાશિ વધે છે. ચોથું ઉચિતદાન—લોકવ્યવહારમાં ઉચિત પ્રસંગે યોગ્ય દાન આપવું તે ઉચિતદાન. અને તે પણ વિવેકપૂર્વક પ્રસન્નચિત્તે ને યથાશક્તિ જ દેવા યોગ્ય છે, ફૂલાણજી થઈ ગજ ઉપરવટ દેવા યોગ્ય નથી. આ ઉચિત દાનથી કાંઈ પરભવનો લાભ થતો નથી. પાંચમું

કીર્તિદાન—કીર્તિલોભની ખાતર દાન કરવું તે કીર્તિદાન. આ દાન કેવળ કનિષ્ઠ પ્રકારનું છે; તુચ્છ ક્ષણ ખાતર મહત્ક્ષણ હારી જવા જેવું, “સાંઠાની ખાતર જરને હણી નાંખવા જેવું” છે. માટે કીર્તિ અર્થે નહિ, પણ પરમાર્થે જ દાન કર્તવ્ય છે.—આમ દાનના આ પાંચ પ્રકાર છે. તેમાં અભયદાન, સુપાત્રદાન ઉત્તમ છે; અનુકંપાદાન મધ્યમ છે; અને ઉચિતદાન, કીર્તિદાન કનિષ્ઠ છે. પ્રથમ બે પ્રકારથી પરમ નિર્જરા ને મહાન્ પુણ્યરાશિ; મધ્યમથી પુણ્યરાશિ તેમજ નિર્જરા; અને કનિષ્ઠથી અલ્પ પુણ્ય થાય, પણ નિર્જરા નહિ.

આમ દાનનું સ્વરૂપ વિચારી આ દાન વિધિથી આપવું જોઈએ. વિધિથી એટલે ન્યાયોપાર્જિત, ન્યાયથી સાચી પ્રમાણિક નીતિથી કમાયેલા ધનનો જ આવા સત્કાર્યમાં સદુપયોગ થવો જોઈએ. લોકોને લૂંટીને, ચૂંસીને, અપ્રમાણિકતાથી અનીતિથી કમાયેલા ધનને આવા દાન જેવા સત્કાર્યમાં સ્થાન જ નથી. કોઈ એમ જાણતો હોય કે હું અનેક છળપ્રપંચ કરી હમણાં તો પૈસો ભેગો કરું અને પછી આવા ધર્મકાર્યમાં વાપરીશ, તો તે મૂર્ખના સ્વર્ગમાં જ (Fool's paradise) વસે છે! “વાધરી ખાતર ભેંસ મારવા” જેવું કરે છે! ‘મોટા વરઘોડા ચઢાવે ને નાણાં ખર્ચે,—એમ જાણીને કે માફ કલ્યાણ થશે. આમ સમજી હજારો રૂપઆ ખર્ચી નાંખે. એક પૈસો ખોટું બોલી ભેગો કરે છે ને સામટા હજારો રૂપીઆ ખર્ચી નાંખે છે! જુઓ જીવનું કેટલું અજ્ઞાન! કંઈ વિચાર જ ન આવે!’ માટે ન્યાયોપાર્જિત ધન એ જ અત્ર વિધિ છે. તેમજ—

આ દાનકાર્યમાં ઉચિતપણું જાળવવાની પણ બહુ બહુ જરૂર છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ વગેરે બરાબર જોઈ વિચારીને જેમ ઘટે તેમ દાન કરવા યોગ્ય છે. દાન આપવું તે પણ લે! રાંકા લેતો જ! એવા તુચ્છભાવથી અથવા “ઉપર હાથ રાખવા” ના ભાવથી આપવું તે ઉચિત નહિ, પણ અનુચિત છે. યથાયોગ્ય પાત્રને યોગ્ય કાળે યોગ્ય દાન યોગ્ય રીતે આદરથી આપવું, તે પાત્રને પોતાનું દીન—લાચારપણું કે ઓશીયાળાપણું ન લાગે, એમ જમણો હાથ આપે ને ડાબો હાથ ન

જાણે એવી રીતે વિધિથી આપવું તે ઉચિતપણું છે. માટે “હાથે તે સાથે” એમ વિચારી મુમુક્ષુએ નિષ્કામપણે અનિદાનબુદ્ધિથી જ દાન દેવા યોગ્ય છે. આ અંગે એક સુંદર ઉત્પ્રેક્ષા સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય છે કે ઉદાર દાનેશ્વરીઓના ભવનમાં રમી રમી અને તેમના હાથે જનોમાં ભમી ભમીને થાકી ગયેલી લક્ષ્મી કૃપાળોના ઘરમાં જઈ ઉઘી જાય છે !

(દોહરા) અભયદાન ઘો સર્વને, દીએ સુપાત્રે દાન;
અનુકંપાવત્ સંત ઘે, સ્વને સ્વરૂપનું દાન.

શિક્ષાપાઠ ૩૨ : નિયમિતપણું

પરિશ્ર્લેખે નિયમમાં આણી, તેની મૂર્ચ્છા ટાળવા મુમુક્ષુ પુરુષ દાનાદિ નિયમ સેવે છે, તેનો અંતિમ ઉદ્દેશ સ્વરૂપમાં નિયતપણારૂપ આત્માનું નિયમિતપણું પામવાનો છે. અને એ પ્રયોજનની સિદ્ધિ અર્થે નિયમિતપણું એ એક ઉત્તમ આવશ્યક સદ્ગુણ છે. ‘નિયમથી કરેલું કામ ત્વરાથી થાય છે, ધારેલી સિદ્ધિ આપે છે ને આનંદના કારણરૂપ થઈ પડે છે.’ જ્ઞાનીના આ વચનો અત્યંત સાચા છે અને જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં અવતારવા યોગ્ય છે.

કુદરતનું આખું તંત્ર જોઈએ તો નિયમિતપણે ચાલે છે. સકલ વિશ્વને પ્રકાશનારો સૂર્ય પ્રતિદિન નિયત સમયે ઉદય પામી, નિયત સમયે અસ્ત પામે છે. નેત્રને આહ્વાદ આપનારો ચંદ્ર અનુક્રમે કૃષ્ણ-શુકલ પક્ષમાં નિયમિતપણે હાનિ-વૃદ્ધિ પામ્યા કરે છે. સમસ્ત શ્રલ્લયક પોતાના નાયક સૂર્યમંડળની આસપાસ નિયમિત ગતિએ પ્રદક્ષિણા ફર્યા કરે છે. પોતાની નિયત મર્યાદાને કદી પાર નહિ ઉલ્લંઘનારો એવો સમુદ્ર પાર નિયમિતપણે ભરતી-ઓટના ક્રમને અનુસરે છે. ‘એક ભેદે નિયમ એ આ જગતનો પ્રવર્તક છે.’ નિસર્ગમાં સર્વત્ર નિયમિતપણાનું એકછત્ર સામ્રાજ્ય વ્યાપી રહ્યું છે. વનસ્પતિવિજ્ઞાન કે પ્રાણીવિદ્યા લ્યો, રસાયનશાસ્ત્ર લ્યો કે

ભૌતિકશાસ્ત્ર લ્યો, ખગોળ લ્યો, કે ભૂગોળ લ્યો, શરીરચંત્રની રચના લ્યો કે ઈંદ્રિયવિજ્ઞાન લ્યો, જ્યાં જુઓ ત્યાં સર્વ સ્થળે પ્રતિનિયત નિયમોને અનુસરી પ્રવૃત્તિ થયા કરે છે. આવી લોકવ્યવસ્થા ન હોત તો સર્વત્ર અનવસ્થા ને અંધાધુંધી પ્રવર્તી રહેત. આમ આખી કુદરત ડગલે ને પગલે નિયમિતપણાનો બોધ કરે છે. પ્રકૃતિ જાણે પ્રતિક્ષાણે પોકારીને કહે છે—અહો સુજ્ઞ મનુષ્યો! નિયમિતતા એ માફે જીવન છે. તમે વિજ્ઞાનદ્વારા તે ખોળી કાઢો છો, તો તે નિયમિતપણાને તમે કાં અનુસરતા નથી?

યુરોપવાસીઓનો નિયમિતતા ગુણ પ્રશંસવા તથા અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે. ‘કામ ટાણે કામ ને આરામ ટાણે આરામ’—આ તેઓના જીવનનું મુખ્ય સૂત્ર છે. તેઓ પોતાનો નિત્યક્રમ નિયમિતપણે ગોઠવે છે અને ઘડિયાળના ચક્ર જેવી ચોક્કસાઈથી તેને અનુસરે છે. જેથી તેમના બાહ્ય જીવનમાં એક પ્રકારનો ઉલ્લાસ, સ્ફૂર્તિ ને આનંદ દષ્ટિગોચર થાય છે. ભારવાસીઓમાં પ્રાયઃ અનિયમિતપણાને લીધે એથી ઊલટી જ સ્થિતિ દેખાય છે.

આ બધું ગમે તેમ હો, પણ જેમ વ્યવહાર જીવનમાં તેમ પરમાર્થ જીવનમાં પણ નિયમિતતાની આવશ્યકતા નિર્વિવાદ છે. વિચક્ષણ મુમુક્ષુ પુરુષ તો પ્રતિક્ષાણે એમ વિચારે છે કે—આ અમૂલ્ય મનુષ્ય દેહ ચિન્તામણિરત્નથી પણ અધિક છે, એની ક્ષણ પણ મારે પ્રમાદમાં નિરર્થક જવા દેવી યોગ્ય નથી. માટે મારે મારો જીવનક્રમ આત્માર્થનું સાધન થાય એમ એવો નિયમિતપણે યોજવો જોઈએ કે એની એક પળ પણ એણે ન જાય એમ વિચારીને તે પોતપોતાના સંજોગ અનુસાર પોતાની દિનચર્યા આદિનો ક્રમ નિયમિતપણે ગોઠવે છે અને તેને અનુસરવાની ટેવ પાડે છે. જેમકે—તે પ્રભાતે બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં જ વહેલો ઊઠે છે. પરમ કૃપાળુ પરમાત્માને પ્રણામ કરી, પ્રાતઃસ્મરણીય પુણ્યશ્લોક મહાત્માઓના નામ ગુણ ને પવિત્ર ચરિત્રનું સ્મરણ કરી, તેમની નિષ્કામ ભક્તિમાં ચિત્તનું અનુસંધાન કરે છે. ‘હું કોણ છું? ક્યાંથી થયો? શું સ્વરૂપ છે માફે ખરૂં?’ એના વિચાર વિવેકપૂર્વક શાંત

ભાવે કરે છે. પછી દેહચિંતાદિ પ્રાતઃવિધિ આટોપી, શાંત ચિત્તે યથાવકાશ સ્વાધ્યાય-પ્રભુભક્તિ આદિ આવશ્યક ધર્મકર્તવ્યમાં લીન થાય છે. પછી સંસાર આદિ પ્રયોજન અંગે જે કંઈ કર્તવ્ય હોય તે નિરાસક્ત ભાવે કરે છે. ભોજનાદિ વિધિથી નિવૃત્ત થઈ, પોતપોતાના વ્યવસાયમાં નીતિપરાયણ રહી પ્રમાણિકપણે પ્રવર્તે છે. વચ્ચેમાં અવકાશ પ્રમાણે ધર્મધ્યાન, જ્ઞાનારાધન, ભક્તિ આદિ આત્મહિતકર સત્ક્રિયાનો બને તેટલો લાભ લેવા ચૂકતો નથી. ખાસ કરીને સંધ્યાસમયે તે નિવૃત્તિને વિશેષપણે ભજે છે. પૂર્વે અભ્યાસેલ વિષયોનું પરાવર્તન, સદ્ભક્તિ, ક્ષમાપના આદિનો નિત્યક્રમ યથાયોગ્યપણે સાચવી સમાધિભાવે શયન કરે છે. આમ આત્માર્થસાધક ધર્મકર્તવ્ય માટે નિયત સમય રાખી તે ચોક્કસ કુરસદ મેળવે છે; પણ પ્રમાદી આળસુઓની જેમ તે ધર્મકાર્ય માટે કુરસદ નથી એવા ખોટા બહાના કાઢતો નથી કે મિથ્યા આલંબનો પકડતો નથી.

આમ આત્માર્થી મુમુક્ષુ તો પોતાના મન-વચન-કાયાની સમસ્ત પ્રવૃત્તિને સર્વથા શુદ્ધ કરી નિયમિત કરી નાંખે છે. કારણકે પરભાવથી મુક્ત થઈ આત્મા સ્વરૂપમર્યાદામાં આવવારૂપ પારમાર્થિક નિયમિતપણું પામે એ જ આ આત્માર્થીનો આદર્શ હોય છે. અને એ જ એક ધ્યેયની સિદ્ધિમાં આ પ્રાજ્ઞજનનું પરમાર્થમય જીવનચક્ર, ઘડીયાળના કાંટાની જેમ, નિયમિતપણે ચાલ્યા કરે છે.

(ત્રોટક) નિયમિતપણે ગ્રહચક્ર ફરે, નિયમિત બધું જગચક્ર ઠરે;
નિયમિતપણે ઘટિચક્ર પરે, જન પ્રાજ્ઞનું જીવનચક્ર ખરે!

શિક્ષાપાઠ ૩૩ : જિનાગમસ્તુતિ

- (રત્નમાલા) જય જિનવાણી! જય ગુણખાણી!
 અમૃત સમાણી વિબુધપ્રમાણી!
 સકલ જીવોને અભયપ્રદાની!
 આત્મકલાની અવિકલ ઠાણી!
 આપ્ત પ્રાણીતા! જિનવર ગીતા!
 ભવભયભીરુ ભૂત સુહિતા!
 કર્મ વિજેતા! ધર્મ જનેતા!
 શુદ્ધ વિમુક્તિ માર્ગ પ્રણેતા! ૧
- (માલિની) જિનવદન હિમાદ્રિ ઉદ્ભવ સ્થાન જેનું,
 ગાણધર હર શીર્ષે ઊર્ધ્વ ઉત્થાન જેનું;
 સુરસ સલિલ પૂર્ણા સેવ્ય સુરો નરોને,
 ભગવતી શ્રુતગંગા રક્ષજો તે અમોને! ૨
- પ્રશમરસ ઝરંતી આત્મભ્રાંતિ હરંતી,
 જગત હિત કરંતી પથ્ય સૌને ઠરંતી;
 ભવજલતરાણી જે શ્રેષ્ઠ નૌકા સમાણી,
 શિવસુખજનની તે વંદું જિનેન્દ્ર વાણી. ૩
- જિન વચન સુધાંશુ શાંતિ સુધા સ્રવે છે,
 વિમલ વિમલ જ્યોત્સના જ્ઞાનની વિસ્તરે છે;
 સુમન મન ચકોરો તત્ર આનંદ પામે,
 ભવિજન કુમુદોનો પૂર્ણ ઉદ્બોધ જામે. ૪
- (મંદાકાંતા) સૂત્રો જેમાં અમલ જલ છે અર્થગંભીર મીઠાં,
 સિદ્ધાંતોના પ્રબલ ઉછળે જ્યાં તરંગો ગરીઠા;
 દેખીને જ્યાં ગુણગણમણિ ચિત્ત ધાયે પ્રસક્ત,
 ચારુ એવો શ્રુત જલનિધિ વર્ણવા કોણ શક્ત? ૫
- (શિખરિણી) નિશા દોષો ટાળી જગતજનને જાગ્રત કરી,
 કરી જ્ઞાનોદ્યોત પ્રબલ તમ મોહાત્મક હરી;
 પ્રકાશે છે લોકે જિન વચનરૂપી દિનપતિ,
 સ્ફુરંતો સત્ તેજે કુમતિ ગ્રહને દુઃસહ અતિ ૬

(ત્રોટક) ગિરિ મેરુ સમા જિન શાસનમાં,
ભગવાન સદાગમ નંદનમાં;
સુરવૃક્ષ સુભાષિત રમ્ય દીસે,
પ્રસરે તસ સૌરભ સર્વ દિશે. ૭

શિક્ષાપાઠ ૩૪ : નવ તત્ત્વનું સામાન્ય સંક્ષેપ સ્વરૂપ } ભાગ ૧

સકલ જિનાગમ એ નવતત્ત્વના વિવરાણરૂપ છે. જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ એ નવ તત્ત્વમાં સમસ્ત વિશ્વનું સમગ્ર તત્ત્વજ્ઞાન સમાઈ જાય છે. એ નવે તત્ત્વનો જીવ-અજીવ એ બે તત્ત્વમાં સમાવેશ થાય છે, પાણ ‘તે વસ્તુ વિચાર વિશેષે ભિન્ન પ્રબોધ્યા મહાન મુનિરાય.’ આ નવ તત્ત્વનું સંક્ષેપ સ્વરૂપ અત્રે કહીશું.

જીવતત્ત્વ—જે જ્ઞાન-દર્શન પ્રાણથી ત્રણે કાળને વિષે જીવે છે એવી ચૈતન્યમય વસ્તુ તે જીવ. ચૈતન્યમય ઉપયોગ એ જ જીવનું લક્ષણ છે,—જેથી તે જડ એવા અજીવથી પ્રગટ નૂદો જાણાય છે. આ ઉપયોગ બે પ્રકારનો છે: વસ્તુના વિશેષ સ્વભાવને ગ્રહે તે સાકાર એવો જ્ઞાનોપયોગ અને સામાન્ય સ્વભાવને ગ્રહે તે નિરાકાર એવો દર્શનોપયોગ. ઔપશમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક, ઔદયિક અને પારિણામિક એ પાંચ ભાવો જીવનું ‘સ્વતત્ત્વ’ અર્થાત્ પોતાનું ખાસ અસાધારણ તત્ત્વ છે. જીવના બે ભેદ છે—કર્મયુક્ત તે સંસારી ને કર્મયુક્ત તે મુક્ત.

અજીવ તત્ત્વ—અચેતન જડ વસ્તુ તે અજીવ. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ અને પુદ્ગલ એ પાંચ અજીવ છે. એ પાંચ તથા છઠું જીવ મળીને ષડ્દ્રવ્ય કહેવાય છે; અને તેમાં કાળ વિનાના શેષ પાંચ દ્રવ્યો પ્રદેશોના બહુત્વને લીધે પંચાસ્તિકાય કહેવાય છે. ઉક્ત છ દ્રવ્યમાં,—શબ્દ—રસ—રૂપ—ગંધ—સ્પર્શ જેમાં છે એવું પુદ્ગલ

દ્રવ્ય જ રૂપી છે; તે શબ્દાદિ જેમાં નથી એવા બાકીના પાંચે દ્રવ્ય અરૂપી છે. ધર્મ, અધર્મ ને આકાશ દ્રવ્ય એક છે; કાલ, પુદ્ગલ ને જીવ અનેક છે. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ ને કાળ એ ચાર નિષ્ક્રિય છે; જીવ અને પુદ્ગલ એ બે સક્રિય છે. એક જીવ દ્રવ્યના, ધર્મના ને અધર્મના પ્રદેશ અસંખ્ય છે; પુદ્ગલના સંખ્યેય, અસંખ્યેય વા અનંત પ્રદેશ છે; આકાશના અનંત પ્રદેશ છે; કાળ એક પ્રદેશાત્મક હોઈ અપ્રદેશ છે. આ છએ દ્રવ્યનો અવગાહ લોકાકાશમાં છે, નહિ કે બહાર. એટલા માટે આકાશના લોકાકાશ ને અલોકાકાશ એમ બે વિભાગ કહ્યા છે. ધર્મ-અધર્મ, તલમાં તેલની જેમ, સમસ્ત લોકાકાશને અવગાહે છે. અસંખ્યાતપ્રદેશી એક જીવ, પ્રદીપની જેમ, પ્રદેશોના સંકોચ-વિકાસથી તે લોકાકાશના અસંખ્યેય ભાગ આદિને અવગાહે છે. અને પુદ્ગલો તેના એક પ્રદેશાદિને અવગાહે છે, એમાં ભજના છે. દા. ત. અનંત પ્રદેશી પુદ્ગલ આકાશના એકથી માંડી અનંત પ્રદેશને અવગાહે છે. આમ સર્વ દ્રવ્યોને પોતામાં અવગાહ-અવકાશ આપવો તે આકાશનો ઉપકાર છે. ગતિપરિણત દ્રવ્યને સહાય કરવી તે ધર્માસ્તિકાયનો ઉપકાર છે. સ્થિતિપરિણત દ્રવ્યને સહાય કરવી તે અધર્માસ્તિકાયનો ઉપકાર છે. શરીર, વાર્ણી, પ્રાણાપાન, મન, સુખદુઃખ, જીવિત-મરાણ એ પુદ્ગલોનો ઉપકાર છે. હિતાહિતોપદેશ વડે કરીને જીવોનો પરસ્પર ઉપકાર છે. સર્વ દ્રવ્યોનું પરિવર્તન કરવારૂપ વર્તના, પરિણામ, ક્રિયા, પરત્વાપરત્વ એ કાળનો ઉપકાર છે.

આસ્રવ તત્ત્વ-કાય, વાક, મનનું કર્મ તે યોગ છે અને તે જ આસ્રવ છે. ગરનાળામાંથી જલની જેમ, યોગપ્રણાલિકામાંથી કર્મનો આસ્રવ થાય છે, માટે યોગને આસ્રવ કહ્યો છે. યોગથી આસ્રવેલું કર્મ સકષાયને, લીલા ચામડા પર રજની જેમ, ચોંટે છે; પાણ અકષાયને, સુક્રી ભીંત પર ફેંકેલા ઢેફાંની જેમ, ચોંટતું નથી. ચાર કષાયથી, પાંચ ઈંદ્રિયથી, પાંચ અવ્રતથી અને પચીસ ક્રિયાઓથી કષાયજન્ય-સાંપરાધિક કર્મ આસ્રવે છે; અને તીવ્ર-મંદ ભાવથી ને જ્ઞાન-અજ્ઞાત ભાવથી, તેમજ વીર્યવિશેષથી ને અધિકરણવિશેષથી તે સાંપરાધિક કર્મોનો વિશેષ હોય છે.

પુણ્ય-પાપ તત્ત્વ-શુભ યોગ તે પુણ્યનો આસ્રવ ને અશુભ યોગ તે પાપનો આસ્રવ છે. અહિંસાદિ શુભ ભાવથી પુણ્ય આસ્રવે છે ને હિંસાદિ અશુભ ભાવથી પાપ આસ્રવે છે. પુણ્યનું ફળ શાતા, શુભ આયુષ્ય, શુભ નામ, અને ઉચ્ચ ગોત્ર છે; પાપનું ફળ તેથી વિપરીત છે. પાપ બન્નેનું ફળ સંસાર જ છે, એટલે એ રીતે એ બેમાં તફાવત નથી. કારણકે પુણ્ય સોનાની બેડી, તો પાપ લોઢાની બેડી, એમ બન્ને બંધનરૂપ જ છે.

બંધ તત્ત્વ-જીવ, સકષાયપાણને લીધે, કર્મને યોગ્ય પુદ્ગલો યોગ થકી બધી બાજુથી ગ્રહે તે બંધ. જીવના રાગાદિ પરિણામ તે ભાવબંધ અને તેથી કર્મપરમાણુનો સંબંધ તે દ્રવ્યબંધ. પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશ એમ બંધ ચાર પ્રકારનો છે. પ્રકૃતિ ને પ્રદેશ યોગથી અને સ્થિતિ ને અનુભાગ કષાયથી બંધાય છે. કર્મનો અમુક ફળ આપવાનો સ્વભાવ તે પ્રકૃતિબંધ; કાળમર્યાદા તે સ્થિતિબંધ; શુભ-અશુભ વા ઘાતી-અઘાતી રસ, વિપાક, અનુભવ તે અનુભાગ બંધ; કર્મપુદ્ગલોનું અલ્પ બહુ સંખ્યામાં ગ્રહણ તે પ્રદેશ બંધ. આ ચાર પ્રકારના બંધ પરત્વે મોદકનું દષ્ટાંત પ્રસિદ્ધ છે. જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ કર્મની મૂળ પ્રકૃતિ છે, તેની ઉત્તર પ્રકૃતિ ૧૫૮ છે. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ એ પાંચ બંધહેતુ છે.

સંવર તત્ત્વ-આસ્રવહેતુઓનો નિરોધ તે સંવર. ‘આસ્રવને રોકી શકે એવો ચૈતન્યસ્વભાવ તે ભાવસંવર અને તેથી દ્રવ્યાસ્રવને રોકે તે દ્રવ્ય સંવર.’ વ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરીષદજ્ઞય, ચારિત્ર તે ભાવસંવરના વિશેષ છે, જેથી કરીને કર્મ આસ્રવના દરવાજા સંવૃત (બંધ) કરી, આત્મા સ્વરૂપને વિષે સંવૃત (ગુપ્ત) થાય છે. આ સંવરની પરાકાષ્ઠા અમોહસ્વરૂપ એવા યથાખ્યાત ચારિત્રમાં પ્રાપ્ત થાય છે, -જ્યાં આત્માનું જેવું શુદ્ધ સ્વરૂપ જિન ભગવંતોએ આખ્યાત કર્યું છે, તેવું નિષ્કષાય વીતરાગ સ્વરૂપ પ્રગટે છે.

નિર્જરા તત્ત્વ-આત્માને લાગેલા કર્મનું નિર્જરવું-ખરી જવું તે નિર્જરા. કર્મ પુદ્ગલોનો રસ ભોગવાઈ જાય તે ભાવનિર્જરા ને તે

આત્મપ્રદેશથી ખરી પડે તે દ્રવ્ય નિર્જરા. તે નિર્જરા બે પ્રકારે—વિપાકજ્ઞ અથવા અકામ નિર્જરા, અવિપાકજ્ઞ અથવા સકામ નિર્જરા. બાંધેલું કર્મ સ્વયં ઉદયમાં આવી, વિપાક—ફળ આપી ક્ષીણ થાય તે વિપાકજ્ઞ. અને ઉદયમાં નહિ આવેલા કર્મ ઉદેરી તપઃશક્તિ વડે ઉદયાવલીમાં પ્રવેશાવીને, આત્મ-ફળસ વગેરે ફળની જેમ વિપાકકાળ પૂર્વે પરિપાક પમાડી નિર્જરાય તે અવિપાકજ્ઞ. વિપાકજ્ઞ અથવા અકામ (ઈરાદા વગરની) નિર્જરા તો ચારે ગતિમાં સર્વને હોય જ છે, પણ ઈરાદાપૂર્વકની એવી સકામ અથવા અવિપાકજ્ઞ નિર્જરા તો તપસ્વીઓને હોય છે.

મોક્ષ તત્ત્વ—બંધહેતુઓનો અભાવ તથા બંધની નિર્જરા હોતાં, સર્વ કર્મબંધનથી સર્વથા છૂટવું તે જ મોક્ષ. સર્વ કર્મ ક્ષય થયે આત્માની સ્વાત્મસંપ્રાપ્તિ અર્થાત્ સહજાત્મસ્વરૂપ સ્થિતિ એ જ ભાવમોક્ષ, અને કર્મવર્ગાણાથી આત્માનું જૂદું થવું તે દ્રવ્ય મોક્ષ. બીજા સર્વથા બળી ગયે જેમ અંકુર ફૂટતો નથી, તેમ કર્મબીજ બળી ગયે મુક્તને ભવાંકુર ઊગતો નથી. એવું અપુનર્બંધક ને અપ્રતિપાતી એવું મોક્ષપદ પામેલો આ બંધમુક્ત આત્મા, પૂર્વપ્રયોગ આદિ કારણના યોગે કરીને લોકના અગ્રભાગ પર્યંત ઉર્ધ્વગમન કરે છે. અને ત્યાં નાના દીપપ્રકાશની જેમ જ્યોતમાં જ્યોત મળી, લોકાગ્રે ‘સુસ્થિત’ એવા આ સિદ્ધ ભગવાન અનુપમ અનુત્તમ ને અવ્યાબાધ એવું મોક્ષસુખ અનુભવતાં, સાદિ અનંતો કાળ શાશ્વત સ્થિતિ કરે છે.

(દોહરા) જીવ અજીવ મૂળ તત્ત્વમાં, નવે ય તત્ત્વ સમાય;

ભેદ જીવાજીવનો લઘ્વે, મોક્ષ સ્વભાવ પમાય.

શિક્ષાપાઠ ૩૫ : નવ તત્ત્વનું સામાન્ય સંક્ષેપ સ્વરૂપ } ભાગ ૨

આ દિગ્દર્શન પરથી બંધમોક્ષની તાત્ત્વિક વ્યવસ્થાનો અત્રે કંઈક વિચાર કરી, ઉક્ત નવ તત્ત્વની અવિકલ સંકલના ને તેનો હેયોપાદેય વિવેક બતાવશું. આગલા શિક્ષાપાઠમાં કહ્યું તેમ બંધ બે પ્રકારે છે—આત્માના રાગાદિ પરિણામરૂપ ભાવકર્મ તે ભાવબંધ અને દ્રવ્યકર્મ તે દ્રવ્યબંધ. પરભાવમાં આત્મભ્રાંતિને લીધે ઉપજતી આસક્તિરૂપ ભાવકર્મ એ જ દ્રવ્યકર્મ—બંધનું મૂળ કારણ છે. કારણકે પરવસ્તુમાં મોહ પામવારૂપ દર્શનમોહ ઉપજ્યો, એટલે ચારિત્રમોહ ઉપજ્યો; અને તેના અવષ્ટભને અન્ય સર્વ કર્મનો બંધ થવા લાગ્યો. દર્શનમોહ—મિથ્યાદર્શન (મિથ્યાત્વ) સેનાનાયકે પ્રવેશ કરતાં, તેની અનુગામિની સમસ્ત કર્મસેનાએ આત્મા પર આક્રમણ કર્યું, અને પોતાના પુદ્ગલક્ષેત્રમાં અતિક્રમણ (Tresspass) કરવાના અપરાધ બદલ તેને બંદિવાન બનાવી સંસારની હેડમાં પૂર્યો!

અથવા પ્રકારાંતરે વિચારીએ તો જગતની મોહમાયાજળમાં લપટાવનાર આ નામચીન મોહનીયના બે ભેદ છે: દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહ. તેમાં (૧) દેહાદિ પરવસ્તુમાં આત્મભ્રાંતિરૂપ દર્શનમોહને લીધે જીવને મિથ્યાદર્શન અથવા મિથ્યાત્વ હોય છે, અને તેથી ચારિત્રમોહ પણ ઉપજે છે. (૨) એટલે જીવ પરભાવથી વિરામ પામતો નથી ને અવિરતિ રહે છે. (૩) તેથી તે સ્વરૂપભ્રષ્ટારૂપ પ્રમાદને પામે છે. (૪) અને તે પરભાવની પ્રાપ્તિ—અપ્રાપ્તિના નિમિત્તે તે કોધાદિ કષાય કરી રાગદ્વેષાદિ વિભાવભાવને ભજે છે. (૫) અને તેથી ક્ષોભ પામેલા તેના મન-વચન-કાયાના યોગની પ્રવૃત્તિ પણ તે પરભાવની પ્રાપ્તિ અર્થે તદનુકૂલપણે મુખ્યપણે પ્રવર્તે છે. આમ મૂળ અવિદ્યારૂપ આત્મભ્રાંતિને લીધે જ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ એ પાંચ બંધહેતુરૂપ આશ્રવદ્વાર—કર્મઆગમનના ગરનાળા ખુલ્લા રહે છે. એટલે કર્મની બેડીથી બંધાયેલો આત્મા ભવભ્રમણ દુઃખ પામે છે.

આથી ઊલટું, (૧) પરભાવમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ જે આત્મભ્રાંતિ છે, તે છોડી દઈ જીવ જો આત્મામાં જ આત્મબુદ્ધિ કરે, તો મિથ્યાત્વ ટળે, દર્શનમોહ નષ્ટ થાય અને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે. (૨) એટલે પછી અવિરતિ દોષ ટળે ને સર્વ પરભાવથી વિરામ પામી ભાવવિરતિ થાય. (૩) એટલે તેનો આત્મસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટતારૂપ પ્રમાદદોષ ટળે અને સ્વરૂપને વિષે અપ્રમાદ—અપ્રમત્ત સ્થિતિ હોય. (૪) એટલે પરભાવ નિમિત્તે કષાય કરે નહિ, રાગાદિ વિભાવથી રંગાય નહિ અને નિષ્કષાય—પૂર્ણ વીતરાગ થાય. (૫) અને કષાયજન્ય સંક્ષોભ નષ્ટ થવાથી મન—વચન—કાયાના યોગ પાણ આત્મસ્થિરતાને અનુકૂળપણે વર્તે, અને છેવટે અયોગ દશા પ્રાપ્ત થાય. આમ કર્મને આવવાના આશ્રવ—દરવાજા બંધ થવારૂપ સંવર થાય છે. દર્શનમોહ નષ્ટ થતાં અનુક્રમે ચારિત્રમોહ પાણ નષ્ટ થાય છે; દર્શનમોહને હણવાનો અચૂક ઉપાય બોધ છે ને ચારિત્રમોહને હણવાનો અચૂક ઉપાય વીતરાગતા છે. આવી આ કર્મોના અગ્રણી દર્શનમોહ—ચારિત્રમોહ એમ દ્વિવિધ મોહનીય કર્મની અને તેના ઉપભેદરૂપ મિથ્યાત્વાદિ પાંચ બંધહેતુઓની વ્યવસ્થા પરથી ચૌદ ગુણસ્થાનકની સમગ્ર વ્યવસ્થા પાણ શીઘ્ર સમજઈ જાય છે. કારણકે મોહની માંત્રા જેમ જેમ ઘટતી જાય ને આત્માની નિષ્કષાય વીતરાગ પરિણતિ જેમ જેમ વધતી જાય, તેમ તેમ આત્માનું ગુણસ્થાન ચઢતું જઈ, સાચી સાધુતા-સાધકતા પ્રગટતી જાય છે.

આમ કર્મબંધની અને તેના બંધહેતુઓની સંકલના પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે દેહમાં આત્મભ્રાંતિરૂપ દર્શનમોહ એ જ આ ભવભ્રમણ-દુઃખનું મૂળ છે. આ ભવભ્રાંતિ ક્યારે ટળે? તેના મૂળ કારણરૂપ આ આત્મભ્રાંતિ ટળે તો. કારણકે ભાવકર્મથી દ્રવ્યકર્મ અને દ્રવ્યકર્મથી ભાવકર્મ એમ સંકલના થયા કરે છે અને બંધનું દુષ્ટ ચક્ર (Vicious circle) ચાલ્યા કરી ભવચક્ર ભમ્યા કરે છે. આવી આ કર્મબંધની સાંકળ ક્યારે તૂટે? આ દુષ્ટ ચક્રનો અંત ક્યારે આવે? આત્મભ્રાંતિરૂપ ભાવકર્મ તૂટે તો આ સાંકળ ત્રુટે ને આ દુષ્ટ બંધ પડે. અર્થાત્ જીવ જો દેહાદિ અને રાગાદિ પરભાવ પ્રત્યે આત્મભાવ

ધરવાની 'ના' પાડે, 'પ્રત્યાખ્યાન' કરે, રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ વિપરીત ભાવે પરિણમવારૂપ વિભાવ છોડી દીએ. તો ભાવકર્મ ન બંધાય એટલે તેના નિમિત્ત અભાવે દ્રવ્યકર્મ પણ ન બંધાય અને આ કર્મબંધની સાંકળ તૂટે. આમ આ બંધસંકલના ત્રોડવાની લગામ આત્માના હાથમાં છે; વિભાવરૂપ ભાવકર્મ પરિણામે નહિ પરિણમવાની બ્રેઈક (Brake) દબાવવારૂપ પુરુષાર્થની રહસ્યચાવી (Masterkey) પુરુષના (આત્માના) ગજવામાં જ છે. તાત્પર્ય કે જીવ પરભાવ નિમિત્તે રાગ-દ્વેષ- મોહ ન કરે, વિભાવભાવે ન પરિણમે તો મોક્ષ હથેળીમાં જ છે. આમ કર્મનિબદ્ધ આત્માના પુરુષાર્થનો માર્ગ સદાય સાવ ખુલ્લો પડ્યો છે. ભવસ્થિતિ આદિ ખોટા બહાનાં છોડી દઈ જીવ સત્ય પુરુષાર્થ કરે એટલી જ વાર છે. 'જબ જાગેંગે આતમા, તબ લાગેંગે રંગ.'

આ બંધ-મોક્ષની વ્યવસ્થા પરથી નવતત્ત્વની અવિકલ સંકલના અને તેનો હેયોપાદેય વિવેક પણ સ્પષ્ટ સમજઈ જાય છે. આ સમજવા માટે ચિકિત્સાશાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ ચાર વાનાં જાણવા જોઈએ : રોગ, રોગહેતુ, ઔષધ અને આરોગ્ય. તેમાં અત્રે કર્મ તે રોગ છે, માટે હેય છે. આશ્રવ-બંધ તે કર્મરોગના હેતુ છે, માટે તે પણ હેય છે. સંવર-નિર્જરા તે કર્મરોગને મટાડવાના અમોઘ ઔષધ છે, માટે આદેય છે. અને મોક્ષ તે કર્મરોગનું મટી જવું અર્થાત્ આત્માનું આરોગ્ય છે, માટે પરમ આદેય છે. આવા પ્રકારે જીવના આ કર્મરોગની અમોઘ ચિકિત્સા ભાવવ્યાધિના ભિષગૂવર ભગવાન તીર્થંકરોએ દાખવી છે.

(દોહરા) આત્મબુદ્ધિ પરભાવમાં, બંધનું મૂળ નિદાન;
 આત્મબુદ્ધિ નિજ આત્મમાં, મોક્ષનું મૂળ નિદાન.
 આશ્રવ બંધ ભવરોગના, હેતુ ત્યજવા યોગ્ય;
 સંવર નિર્જરા ઔષધિ, મોક્ષ આત્મઆરોગ્ય.

શિક્ષાપાઠ ૩૬ : સાર્વજનિક શ્રેય

તત્ત્વવિજ્ઞાનથી જીવાજીવનો ભેદ કરી જોણે સર્વ આત્માનું સમાનપણું જાણ્યું છે, એવો આત્માર્થી જીવ સર્વ જીવને સમાનધર્મી સાધર્મિક આત્મબંધુઓ માની, તે પ્રત્યે વત્સ પ્રત્યે ગાય જેવું વાત્સલ્ય ધરે છે; અને પરસ્પર ઉપકાર એ જીવનો ધર્મ છે એમ જાણી સાર્વજનિક શ્રેય અર્થે યથાશક્તિ પ્રવૃત્તિ કરે છે. કારણકે સત્પુરુષોની વિભૂતિઓ પરોપકારાર્થે હોય છે. પરોપકારાય સતાં વિભૂતયઃ । એટલે આત્માર્થી પુરુષ પરોપકારનો વ્યસની બની, જનકલ્યાણના યજ્ઞની વેદી પર પોતાના સર્વ અંગ હોમી દે છે, મન-વચન-કાયાની સમસ્ત શક્તિ સમર્પણ કરે છે; પોતાને જે આત્માર્થનો-પરમાર્થનો લાભ થયો તે અન્ય જીવોને પણ થાય, એવા નિઃસ્વાર્થ પરમાર્થપ્રેમી તે પરમાર્થપ્રવૃત્તિ શુદ્ધ સેવાભાવથી જ કરે છે.

વ્યક્તિના શ્રેયમાં સમાજનું શ્રેય છે ને સમાજના શ્રેયમાં વ્યક્તિનું શ્રેય છે. એમ બન્નેનો પરસ્પર ગાઢ સંબંધ સમજી પ્રત્યેક વ્યક્તિએ આખા સમાજના ઉત્કર્ષમાં પોતાનો બનતો ફાળો આપવો ઉચિત છે,—કે જેથી આદર્શ સમાજનું ઘડતર થઈ સર્વ જનોનું આ લોક-પરલોકનું શ્રેય થાય. અને દેશની અધોગતિ કરનારા હિંસા, અસત્ય, ચોરી, કુસંપ, અસહિષ્ણુતા, અન્યાય, અનીતિ, વિરુદ્ધ આહાર વિહાર, વિષયલાલસા, આળસ, પ્રમાદ આદિ દૂર થઈ, દેશની ઉન્નતિ કરનારા અહિંસા, સત્ય, સંપ, સહિષ્ણુતા, ન્યાય, નીતિ, આરોગ્યપ્રદ આહાર વિહાર, નિર્વ્યસન, ઉદ્યમ આદિની વૃદ્ધિ થાય. લોકોનું સામાજિક નૈતિક ધોરણ ઊંચું આવે ને સર્વ પ્રકારે સર્વોદય થઈ સામાજિક નૈતિક ઉન્નતિ થાય, એવી વ્યવહારશુદ્ધિ કરવી એ સાર્વજનિક શ્રેયનો ઉત્તમ સન્માર્ગ છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થમાં ધર્મ પુરુષાર્થ મુખ્ય છે, કારણકે ધર્મથી જ બીજા બધા પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે. “ધનાર્થીઓને ધન આપનારો ધર્મ છે, કામીને સર્વ કામ આપનારો ધર્મ છે, અને પરંપરાએ મોક્ષનો સાધક પણ ધર્મ છે.” માટે અર્થ-કામની સિદ્ધિમાં પણ ધર્મને બાધા ન ઉપજે એવી વ્યવહારશુદ્ધિ આચરવી આવશ્યક છે: જેમકે—

જૂગાર, માંસાહાર, મદિરાપાન, વેશ્યાગમન, શિકાર, ચોરી-પરધનહરણ, પરસ્ત્રીગમન—એ મહાદુઃખદાયી સપ્ત વ્યસનને દેશવટો દેવો. પરસ્ત્રી પ્રત્યે વિકારી દષ્ટિ ને વ્યભિચારી વૃત્તિ નહિ કરતાં, મા બહેન સમી નિર્મલ દષ્ટિ રાખી સત્શીલની વૃદ્ધિ કરવી. પ્રાણ જાય પણ અનીતિથી ન રણવું એવી ટેકથી ધન આદિના ઉપાર્જનમાં ન્યાયનીતિ-પ્રમાણિકતાનું ઉચ્ચ પ્રમાણ જાળવવું. દા. ત. ‘કોઈથી મહા વિશ્વાસઘાત, મિત્રથી વિશ્વાસઘાત, કોઈની થાપણ ઓળવવી, વ્યસનનું સેવવું, મિથ્યા આળનું મૂકવું, ખોટા લેખ કરવા, હિસાબમાં ચૂકવવું, જુલમી ભાવ કહેવો, નિર્દોષને અલ્પ માયાથી પણ છેતરવો, ન્યૂનાધિક તોળી આપવું, એકને બદલે બીજું અથવા મિશ્ર કરીને આપવું, કર્મદાની ધંધો, લાંચ કે અદત્તાદાન,—એ વાટેથી કંઈ પણ રણવું નહીં’ ઇત્યાદિ પ્રકારે વ્યવહારશુદ્ધિ સાચવવી એમાં જનતાનું આ લોક-પરલોક બન્નેનું કલ્યાણ છે.

અને આવી વ્યવહારશુદ્ધિથી પ્રમાણિકપણે ઉપાર્જન કરેલા ધનનું સાર્વજનિક ઉપયોગ માટે દાનાદિ કરવું તેનો પણ અત્ર સાર્વજનિક શ્રેયમાં સમાવેશ થાય છે. જેમકે—દીન દુઃખી જનતા માટે વિવેકપૂર્વક પોતાના ન્યાયોપાર્જિત દ્રવ્યનો યથાશક્તિ સદ્વ્યય કરવો. આત્મસમર્પણ બુદ્ધિવાળી ત્યાગભાવનાથી અન્નદાન-ઔષધદાન આદિ દેવા, દેશકાળને અનુસરી દવાખાના-ઈસ્પતાલ વગેરે કરાવવા. તેમજ રોગચાળો ફાટી નીકળે ત્યારે, અથવા દુષ્કાળ-અતિવૃષ્ટિ-અનાવૃષ્ટિ આદિ કુદરતી કોપ આવી પડે ત્યારે, સંકટ સમયે પોતાના તન-મન-ધનની સર્વ શક્તિ ખર્ચીને, જાતિધર્મના ભેદભાવ વિના, જનતાની-દરિદ્રનારાયણની જેટલી બને તેટલી નિઃસ્વાર્થ નિર્દભ સેવા કરવી. આ સાર્વજનિક લોકકલ્યાણના સુકૃત્યમાં પણ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવનું ઔચિત્ય જાળવવું ઉચિત છે. આ બધુંય પ્રશસ્ત હોઈ પરંપરાએ યોગબીજનું કારણ થાય છે; કારણકે પુષ્ટ આલંબનને આશ્રીને કરવામાં આવેલા તે દાનાદિ સેવાધર્મને લીધે પ્રવચનની ઉન્નતિ થાય છે,—જેથી કરીને લોકોને બીજાધાન આદિ ભાવની પ્રાપ્તિ થઈ, પોતાને ને પરને કલ્યાણ કારણ થઈ પડે છે.

આમ લોકોના ઈહલૌકિક કલ્યાણ માટેના સાધનો યોજવા યોગ્ય છે, એટલું જ નહિ પણ પારલૌકિક સાધનોનો તો વિશેષ કરીને પ્રબંધ કરવા યોગ્ય છે, —કે જેથી વિદ્યા, વિનય, વિવેક, વિચાર ને વિજ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય અને લોકોની સમ્યક્ તત્ત્વદષ્ટિ ખૂલી સત્ય ધર્મનો સમુદય થાય. જેમકે— ઠામઠામ વિદ્યામંદિરો ઉઘાડી સદ્વિદ્યાની વૃદ્ધિ કરવી. જ્ઞાનની પરબ જેવા ગ્રંથાલયો કરી જ્ઞાનની પિપાસા છિપાવવી. સંસ્કારના ધામ જેવી જ્ઞાનસંસ્થાઓ સ્થાને સ્થાને સંસ્થાપવી. વિદ્યાવ્યાસંગી વિદ્વાનોને ઉત્તેજન-બહુમાન આપવું. સર્વ પુરુષો ને સર્વ સ્ત્રીઓ જ્યાં સુશિક્ષિત સુશીલ ને ધર્મનીતિપરાયાણ છે એવો આદર્શ સુસંસ્કારી સમાજ સર્જવો.

અને આ સાર્વજનિક શ્રેયના પ્રયોજનની સિદ્ધિને અર્થે આ સમ્યક્ જ્ઞાનપ્રચારના શુભ કાર્યમાં પ્રત્યેક શ્રીમંત અને ધીમંત આત્માર્થીએ એ છૂટે હાથે પોતાનો ફાળો આપવો જોઈ એ; અને પરમ ઉપકારી જ્ઞાનીઓ આપણા માટે અમૂલ્ય વારસો મૂકી ગયા છે, તે અદ્ભુત જ્ઞાનનિધાનનો આત્મહિતકારી સદુપયોગ કરી, જગત્માં ઉદારપણે તે પરમ શ્રુતની પ્રભાવના કરવી જોઈએ. આવા પુણ્ય કાર્યમાં જ્યારે શ્રીમંત-ધીમંતનો ઉત્તમ સહકાર જામશે, જ્યારે ધીમંતોની જ્ઞાનગંગા શ્રીમંતોની ધનયમુના સાથે ભળી સરસ્વતીનો સંગમ સાધશે, ત્યારે તે ત્રિવેણી સંગમમાં નિમજ્જન કરી જગત પાવન બનશે, ત્યારે સાર્વજનિક શ્રેય કરનારી જ્ઞાનીની વાણીનો જગત્માં જયજયકાર થશે, અને આમ સાર્વજનિક શ્રેય હાંસલ કરવાથી યોગબીજનો પરમ લાભ પામેલા આ પુણ્યવંત આત્માઓનો પણ જયજયકાર થશે !

(દોહરા) સાર્વજનિક શ્રેયમાં, યથાશક્તિ કરી યત્ન;

આત્માર્થી મુમુક્ષુ લહે, જ્ઞાનાદિ ગુણરત્ન.

શિક્ષાપાઠ ૩૭ : ભગવાન ઋષભદેવજી

આ અવસર્પિણીના ત્રીજા આરાના અંતભાગમાં જ્યારે કલ્પવૃક્ષોનો પ્રભાવ મંદ થઈ રહ્યો હતો, ત્યારે પરમ લોકકલ્યાણકારી જંગમ કલ્પદ્રુમ સમા ભગવાન ઋષભદેવજીનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. નાભિ કુલકર અને મરુદેવી માતાના આ કુલદીપક આદિ નરેશ્વર, આદિ મુનીશ્વર ને આદિ જિનેશ્વરે લોકોનું દ્રવ્ય-ભાવ સંકટ ટાળી અનુપમ સાર્વજનિક શ્રેય કર્યું.

આ પરમર્ષિના જન્મથી પાવન થયેલા તે સુવાર્ણ યુગમાં દશ પ્રકારના કલ્પવૃક્ષો યુગલીયા લોકોના સર્વ મનોરથો પૂરતા હતા. પણ કાળક્રમે તે કલ્પવૃક્ષોનો પ્રભાવ પણ ક્ષીણતા પામ્યો. ત્યારે શું કરવું એમ કિંકર્ત્તવ્યમૂઢ થયેલી પ્રજાએ વિનીતાપતિ રાજા ઋષભદેવજીને સવિનય વિનયું—હે નાથ! હવે અમારે જીવન કેમ નિર્વાહવું? એનો ઉપાય આપ કૃપા કરીને દર્શાવો. એટલે પરમ કરુણાળુ શ્રી ઋષભદેવજીએ વ્યવહારથી અનભિજ્ઞ તે ભોળી અને ભલી પ્રજાના કલ્યાણાર્થે સકલ લોકવ્યવહાર પ્રવર્ત્તવ્યો; સકલ કલાઓ અને વિદ્યાઓ શીખડાવી; અને નહિ મુંઝાતાં, હવે આ કર્મભૂમિમાં સત્કર્મરૂપ પુરુષાર્થ કરી, સાચા કર્મયોગી બનો!—એવો બોધ કરી, સર્વનો સર્વોદય કરે એવી પરમ ઉદાર ને ન્યાયી રાજનીતિ પ્રવર્ત્તવી. આમ જેના શાસનકાળમાં સર્વ લોકો સર્વ પ્રકારે સુખી હતા, એવા આ પરમ લોકપ્રિય રાજા ઋષભદેવજીએ ઘણા લાંબા કાળ સુધી પ્રજાનું પુત્રવત પાલન કર્યું.

પછી જન્મથી જ જે ત્રણ જ્ઞાનના ધારક અને આજન્મ વૈરાગી હતા, એવા આ ભગવાને ભરતાદિ પુત્રોને પૃથ્વી વેંચી આપી, વર્ષ પર્યંત પરમ ઉદારદાનની ધારા વર્ષાવી; અને શમસામ્રાજ્યના ગ્રહણાર્થે આ સાગરાન્ત પૃથ્વીના સામ્રાજ્યનો તૃણવત્ ત્યાગ કરી, દીક્ષા લઈ દ્રવ્ય-ભાવ નિર્ગ્રંથ થઈને ચાલી નીકળ્યા. વિખરાયેલી જટાથી જેનો સ્કંધપ્રદેશ શોભી રહ્યો હતો, એવા આ અવધૂત પ્રભુ એકાકી મૌનપાણે વિચરવા લાગ્યા. જ્યાં જ્યાં પ્રભુ જતા ત્યાં લોકો તેમને પોતાના ભૂતપૂર્વ રાજા જાણી, તેમની પાસે ભક્તિથી મુક્તાફલ, રત્ન,

વસ્ત્રાદિ ધરતા,—જેનો આ સ્વદેહમાં પાણ નિઃસ્પૃહ મુનીશ્વરને કંઈપણ ખપ ન હતો. મુનિપાણાના આચારથી અનભિજ્ઞ હોવાથી તે મુગ્ધ લોકોને પ્રભુને નિર્દોષ આહાર અર્પવાનું સૂઝ્યું નહિ. એટલે આમ પૂર્વ કર્મના દોષથી ભગવાનને આહારલાભનો એક વર્ષ પર્યંત અંતરાય પડ્યો. પછી જેને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન ઉપજ્યું હતું, એવા શ્રી શ્રેયાંસકુમારે, અક્ષય તૃતીયાના પુણ્ય દિને ભગવાનને ઈક્ષુરસથી પ્રતિલાભિત કર્યા; અને આ પરમ તપસ્વીને વર્ષીતપનું પ્રથમ પારણું કરાવવાનું અનુપમ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરી પરમ શ્રેય હાંસલ કર્યું. આમ રણશિરે શૂરની જેમ પરીષદ-ઉપસગને સમભાવે સહન કરતા, આ આત્મધ્યાનનિમગ્ન યોગીશ્વર ઋષભદેવજીએ અલ્પ સમયમાં કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું.

તે જ સમયે તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ભરતની આયુધશાળામાં ચક્રરત્નની ઉત્પત્તિ થઈ. ત્યારે કોનું પૂજન પ્રથમ કરવું? કેવલજ્ઞાની પ્રભુનું કે ચક્રરત્નનું? તેની વિમાસણ ભરતેશ્વરને થઈ પડી. “તાત ચક્ર ધુર પૂજ્ય, ચિંતા એહ હુઈરી” પાણ ક્યાં જડ એવું પામર ચક્રરત્ન? ને ક્યાં શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ એવા પરમ ભાવરત્ન પ્રભુ? એમ ચિંતવતાં તેમણે પ્રભુપૂજન જ પ્રથમ કરવું ઉચિત જાણ્યું. “રીઝવવો એક સાંઈ, લોક તો વાત કરેરી.” અને પ્રભુદર્શનાર્થે જતાં ભરતરાજ, મરુદેવા માતાજીને પાણ સાથે લઈ જવા માટે આવ્યા. ઋષભદેવજી જ્યારથી સર્વસંગપરિત્યાગી થઈને ચાલી નીકળ્યા હતા, ત્યારથી તેમના દર્શનને ઝંખતા મરુદેવાજીને જૂરી જૂરીને રુંદન કરતાં ચક્ષુએ પડળ આવી ગયા હતા. આવા મરુદેવાજી પાસે આવીને ભરતરાજે કહ્યું—માજી! પિતાજી અત્રે પધાર્યા છે ને તેમને અનુપમ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે. માટે ચાલો દર્શનાર્થે!

પછી મરુદેવા માતાજીને હાથીની અંબાડીએ બેસાડી ભરત ચક્રી પ્રભુ સન્મુખ ચાલ્યા. માર્ગે જતાં મરુદેવાજી પોતાના ચિત્તનું સમાધાન કરતાં ભાવવા લાગ્યા—હે ઋષભ! અમારા જેવા રાગી તે પ્રીતિ કરે, પાણ તું તો વીતરાગ છો. એટલે અરાગી સાથેની પ્રીતિ તો લોકોત્તર

વીતરાગ માર્ગે જ થઈ શકે. અનાદિની પ્રીતિ તો મોહવિષ ભરેલી છે, તે રીતે પ્રીતિ કરવાનો મારો ભાવ છે, પણ ત્હારા જેવા નીરાગી સાથે તો મોહ વિષ રહિત નિર્વિષ પ્રીતિ જ થઈ શકે. તો પછી તું અમોહસ્વરૂપ સાથે મોહરૂપ પ્રીતિ કરવાનો અઘટિત બનાવ કેવી રીતે બને ? પર વસ્તુ સાથેની અનંતી પ્રીતિ જે ત્રોડે, તે જ ત્હારી સાથે પ્રીતિ જોડે. “પ્રીતિ અનંતી પર થકી, જે તોડે તે જોડે એહ.” આમ જ્યાં મરુદેવાજી ભાવી રહ્યા છે, ત્યાં તો પ્રભુના સમવસરાગના દર્શન થતાં ભરત આશ્ચર્યથી બોલી ઉઠ્યા—માજી ! જુઓ ! આ ભગવાનનું સમવસરાગ ! જુઓ ! આ આપના પુત્રની અતિશય અદ્ભુત ઋદ્ધિ ! એટલે હર્ષના અશ્રુ ઉભરાતાં માતાજીના આંખના પડળ ખૂલી ગયા ને પ્રભુની અદ્ભુત ઋદ્ધિ દેખતાં, તેમના અંતરના મોહપડળ પણ ખૂલી ગયા, ને તેઓ તત્ક્ષણ કેવલજ્ઞાન પામ્યા ! પછી પ્રભુને વંદન કરી, સદ્બોધ શ્રવાણ કરી ભરતરાજ સ્વસ્થાને આવ્યા અને ચક્રરત્નને પૂજી ચક્રવર્તી દિગ્વિજય કર્યો.

ભરતે પોતાના અઠ્ઠાણુ નાના ભાઈઓને પોતાની આજ્ઞા માનવાનું કહેવરાવ્યું. એટલે તેઓ ફરીયાદ કરતા ભગવાન ઋષભદેવજી પાસે ગયા. ભગવાને “સંબુજ્ઞહ કિં ન બુંજ્ઞહ” ઈત્યાદિ બોધથી તેમનો એહિક મોહ દૂર કરાવી, તેમને પ્રતિબોધ પમાડ્યા. આમ ભવ્ય જનોને પ્રતિબોધ પમાડતા ભગવાન ઋષભદેવજી, પરમાર્થમેઘની વૃષ્ટિ વર્ષાવતા ભારતઅવનિને પાવન કરવા લાગ્યા, અને આમ લાખો વર્ષ શુદ્ધ સનાતન આત્મધર્મનો ઉપદેશ આપી, આ પરમ પરોપકારી પુરાણ પુરુષ અષ્ટાપદ પર્વત પર પાદપોષગમન અનશન કરી, પરમ નિર્વાણપદને પામ્યા.

(દોહરા) ધર્મમૃતના મેઘ તે, પરમ પુરુષ પુરાણ;
લોકકલ્યાણકરા નમું, ઋષભદેવ ભગવાન.

શિક્ષાપાઠ ૩૮ : સદ્ગુણ

સર્વ શ્રેયની પ્રાપ્તિ સત્ધર્મથી થાય છે, પરંતુ સદ્ગુણની પ્રાપ્તિ વિના સત્ધર્મશ્રવણની યોગ્યતા પણ પ્રાપ્ત થતી નથી, માટે શ્રેયાર્થીએ કેટલાક પ્રાથમિક સદ્ગુણ અંગમાં અવશ્ય પ્રગટાવવા યોગ્ય છે.

ન્યાયોપાર્જિત ધન એ તો સન્માગને અનુસરનારા માર્ગાનુસારીના પાંત્રીસ ગુણ મध्येનું પ્રાથમિકમાં પ્રાથમિક લક્ષણ છે, પ્રથમ પગથિયું છે, ધર્મના કક્કાનો પહેલો અક્ષર છે. ન્યાયોપાત્ત વિત્તથી આ લોક-પરલોક બન્નેમાં હિત થાય છે, એથી અન્યથી અહિત જ થાય છે. ‘એ નીતિ મૂકતાં પ્રાણ જાય એવી દશા આવ્યે ત્યાગ, વેરાગ્ય ખરા સ્વરૂપમાં પ્રગટે છે અને તે જ જીવને સત્પુરુષના વચનનું તથા આજ્ઞાધર્મનું અદ્ભુત સામર્થ્ય, મહાત્મ્ય અને રહસ્ય સમજાય છે.’ એમ વિચારી માર્ગાનુસારી જીવ પરધનને પત્થર તુલ્ય ને પરસ્ત્રીને મા-બહેન તુલ્ય ગણી, દઢ નીતિને અનુસરે છે. એવી સન્નીતિને જે અનુસરે તે જ ખરેખરા સદ્ગૃહસ્થ (Gentleman) ગણાય. અને આવા સદ્ગૃહસ્થમાં સપ્તવ્યસન ત્યાગનો સદ્ગુણ અવશ્ય હોય જ.

જેમ નિર્વ્યસનપણું તેમ સજ્જનપણું પણ સદ્ગૃહસ્થનો આવશ્યક ગુણ છે. સજ્જન હોય તે કદી પણ કોઈના પણ અવાર્ણવાદ ન વદે, તેમજ આત્મપ્રશંસા ન કરે; પોતાના દોષ પ્રત્યે ને પરના ગુણ પ્રત્યે જ દષ્ટિ રાખી, આત્મનિંદા ને પરગુણપ્રશંસા જ કરે. સજ્જન હોય તે કદી પણ આપત્તિમાં અદીનતા ને સંપત્તિમાં નમ્રતા ન છોડે; કોઈ એ કરેલા કંઈપણ ઉપકાર પ્રત્યેની કૃતજ્ઞતા ન ભૂલે અને સદા પર ઉપકારમાં તત્પર રહી સાચી સભ્યતા-દાક્ષિણ્યતા દાખવે. સજ્જન હોય તે આય પ્રમાણે વ્યયનો સિદ્ધાંત લક્ષમાં રાખી, અસદ્વ્યય છોડી યોગ્ય સ્થાને સદા સદ્વ્યય કરે; અને માતાપિતાદિ પૂજ્ય ગુરુવર્ગની, દેવ-અતિથિ આદિની યથાયોગ્ય સેવાભક્તિ કરે. સજ્જન હોય તે ઓદાર્ય, ગાંભીર્ય, સ્થેર્ય ને ધૈર્ય ધારે; લઘુતા, દીનતા,

વિનીતતા, નિરાભિમાનિતા, સત્યવાદિતા, સરલતા આદિ ગુણો અંગમાં આણે; સર્વત્ર ઔચિત્ય જાળવી સદા સદાચાર પાળે, અને કંઠે પ્રાણ આવે તો પાણ કદી ગર્હિત નિંદા અધર્મ આચરણ ન જ કરે. સજ્જન હોય તે અદ્વેષ, જિજ્ઞાસા, શુશ્રૂષા, શ્રવાણ, બોધ, મીમાંસા, પ્રતિપત્તિ અને પ્રવૃત્તિ એ આઠ બુદ્ધિગુણનો વિકાસ કરતો રહી, સદા સન્માર્ગે જ ગમન કરે.

તેમજ-દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા, સત્ય, ત્યાગ, વૈરાગ્ય એ સપ્ત ગુણ, આકાશમાં સપ્તર્ષિમંડલની જેમ, મુમુક્ષુના ઘટમાં સદાય સુજગૃત હોય : (૧) દયા-એ તો મુમુક્ષુનો આત્મસ્વભાવભૂત ગુણ થઈ પડે. કઠોર ક્લિષ્ટ પરિણામથી રહિત તેની ચિત્તભૂમિ એવી કોમળ પોથી ને દયાથી આર્દ્ર હોય કે તે પરદુઃખના તાપથી શીઘ્ર ઓગળી જાય, દ્રવી જાય. (૨) શાંતિ-શાંતસ્વભાવી મુમુક્ષુને સદાય વિષયકષાયનું ઉપશાંતપાણું, મંદપાણું, મોળાપાણું જ વર્તે. (૩) સમતા-હર્ષમાં કે શોકમાં, સુખમાં કે દુઃખમાં સર્વત્ર મુમુક્ષુને સમભાવ, રાગદ્વેષ રહિત મધ્યસ્થ પરિણામ જ વર્તે. સર્વ આત્મા પ્રત્યે આત્મસમાન સાધર્મિક બંધુપણાની બુદ્ધિ હોવાથી, તેને કદી પાણ કોઈ પાણ જીવ પ્રત્યે દ્વેષ ઉપજવાની વાત તો દૂર રહો, પાણ સર્વ જીવ પ્રત્યે શુદ્ધ પ્રેમભાવ જ, મૈત્રીભાવ જ વર્તે. (૪) ક્ષમા-બીજાએ કરેલા અપરાધને મુમુક્ષુ જીવ ક્રોધના ઉદયને શમાવી સમભાવે ખમી લે, એવો તે સર્વસહા ક્ષમા (પૃથ્વી) સમો ક્ષમાશીલ હોય. (૫) સત્ય-જેવું મનમાં, જેવું વચનમાં, તેવું નિર્દોભ નિષ્કપટ સત્ય આચરણ કરી, મન-વચન-કાયાની એકતા દાખવવી, એ તો તન-મન-વચને સાચા સત્ય પરાયાણ મુમુક્ષુનું ખાસ વિશિષ્ટ લક્ષણ હોય. (૬) ત્યાગ-દેહાદિમાં અહંત્વ-મમત્વ વિસર્જનરૂપ ત્યાગ જેણે કર્યો છે, એવો મુમુક્ષુ ધનાદિ પરભાવના દાનાદિ સદુપયોગમાં અપૂર્વ ત્યાગ બુદ્ધિ દાખવ્યા વિના રહે નહિ. (૭) વૈરાગ્ય-સાચા અંતરંગ વૈરાગ્યનો રંગ જ્યાંલગી ચિત્તમાં ન લાગ્યો હોય, ત્યાંલગી જીવમાં જ્ઞાન પામવાની યોગ્યતા પાણ આવતી નથી; જ્યાંલગી ચિત્તભૂમિ કઠણ હોય ત્યાંલગી સિદ્ધાંતજ્ઞાન તેમાં પ્રવેશી શકતું નથી, ઉપરછવું થઈને

ચાલ્યું જાય છે; પણ જ્યારે વૈરાગ્યજ્વલના સિંચનવડે તે ચિત્તભૂમિ આર્દ્ર થઈ પોચી બને છે, ત્યારે જ તેમાં સમ્યગ્જ્ઞાનબીજનો પ્રક્ષેપ થઈ શકે છે;—એમ જ જાણે છે તે સંવેગરંગી મુમુક્ષુનું ચિત્ત તો સદાય વૈરાગ્યતરંગિણીમાં ઝીલ્યા જ કરે છે. આમ ‘દયા શાંતિ સમતા ક્ષમા, સત્ય ત્યાગ વૈરાગ્ય; હોય મુમુક્ષુ ઘટ વિષે, એહ સદાય સુજગ્ય.’ આ સદ્ગુણો જેનામાં હોય, તે જ ધર્મરત્નને યોગ્ય એવો ખરેખરો ધનવાન છે. બાકી બીજા તો દરિદ્રી ને દીન છે. કારણકે દરિદ્રો જેમ ઉદરભરાણની ચિંતાથી ઊંચા ન આવે તો પછી રત્નના ક્યવિક્યની ચિંતા તો ક્યાંથી કરે? તેમ આ સદ્ગુણધનથી હીન છે, તે દીન ધર્મરત્નનો મનોરથ પણ કેમ કરી શકે?

(દોહરા) ન્યાયવૃત્તિ સૌજન્યતા, દયા આદિ ગુણપાત્ર;
સદ્ગુણ ધન સંપન્ન તે, ધર્મરત્નના પાત્ર.

શિક્ષાપાઠ ૩૧ : દેશધર્મ વિષે વિચાર

સદ્ગુણથી જ્યારે ચિત્તની પાટી ચોકખી થઈ જીવ પાત્ર બને છે, ત્યારે જ તેમાં તત્ત્વશ્રવાણરૂપ અક્ષર લખાય છે. અને તે સત્પાત્રમાં વિધિથી વાવવામાં આવેલા સદ્ધર્મબીજ, સત્ક્ષેત્રમાં બીજની જેમ, સારી પેઠે ઊગી નીકળે છે. પરંતુ તથારૂપ ગુણહીન અપાત્રમાં તો, ઉખર ભૂમિમાં બીજની જેમ, સદ્ધર્મબીજ નાશ પામે છે અથવા નિષ્ફળ જાય છે. કારણકે પ્રાથમિક ગુણયોગ્યતા પામવા જેટલું સ્વલ્પ કાર્ય પણ જે સમ્યક્પણે નથી સાધતો, તો મહત્ કાર્ય કેમ સાધવાનો હતો? સર્ષવ માત્ર ધારણમાં જે અસમર્થ છે, તે મેરુ ગિરિ ધારણનું સમર્થપણું કેમ દાખવવાનો હતો? માટે સદ્ગુણસંપન્ન સદ્ગૃહસ્થ જ સદ્ગુરુસમીપે સદ્ધર્મશ્રવાણનો યોગ્ય અધિકારી છે. કારણકે અપૂર્વ શુશ્રૂષારસથી શ્રવાણ કરનારા આ સાચા ‘શ્રાવક’ ને જ ધર્મ સમ્યક્પણે પરિણમે છે. એટલે આત્મસ્વભાવમાં વર્તવારૂપ ધર્મ જ ઉપાદેય છે એ તત્ત્વ જોણે જાણ્યું છે, એવો આ મહાસત્ત્વ મુમુક્ષુ સર્વથા ન બની શકે તો દેશથી-અંશથી તે

ધર્મ આચરવા ઈચ્છે છે; અને પછી તેવા ઉલ્લાસભાવની સ્ફુરાણાથી દૃઢપણે સ્વશક્તિનો વિચાર કરી તે દેશધર્મના ગ્રહણમાં સમ્યક્ પ્રકારે પ્રવર્તે છે.

આ દેશવિરતિ ધર્મ નું ગ્રહણ સમ્યગ્દર્શન હોય તો જ ન્યાય છે, નહિ તો નહિ; કારણ કે ઉપર ક્ષેત્રમાં નાંખેલા ધાન્યની જેમ, મિથ્યાત્વવાસિત જીવમાં વ્રતો કદી પાણ ઊગી નીકળતા નથી. માટે દેશધર્મમાં સમ્યગ્દર્શન સૌથી પ્રથમ હોવું જોઈએ. પ્રશ્નાદિ ચિન્હથી વ્યક્ત થતું રત્નદીપક સમું સમ્યગ્દર્શન જેના અંતરમાં પ્રગટ્યું છે, તે સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ જ દ્રવ્યથી ને ભાવથી આ દેશવિરતિ ધર્મ અંગીકાર કરવાનો યોગ્ય અધિકારી છે. આમ જેના મૂલ આધારભૂત સમ્યક્ત્વ છે, એવા સમ્યક્ત્વમૂલ બાર વ્રત એ જ દેશધર્મ છે, અર્થાત્ દેશથી-અંશથી પાણ પરભાવ વિભાવથી વિરામ પામી આત્માને સ્વસ્વભાવરૂપ ધર્મમાં આણવાનો અભ્યાસ છે. અહિંસાદિ પાંચ આણુવ્રત, દિગ્વ્રત આદિ ત્રણ ગુણવ્રત, અને સામાયિકાદિ ચાર શિક્ષાવ્રત, એમ સમ્યક્ત્વમૂલ દ્વાદશ વ્રતનું વ્યવહારથી અને નિશ્ચયથી સંક્ષેપ સ્વરૂપ આ પ્રકારે :-

પહેલું સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત વિરમણ વ્રત: સ્થૂલ પ્રાણાતિપાતથી- હિંસાથી વિરમવું તે વ્યવહારથી સ્થૂલ પ્રા. વિ. જેમ બને તેમ રાગાદિવડે થતી આત્મહિંસાથી વિરમવું તે નિશ્ચયથી પ્રા. વિ. ગૃહસ્થ ત્રસ જીવની હિંસાનો તો અવશ્ય ત્યાગ કરે, અને અનિવાર્ય એવી સ્થાવરંની હિંસા પાણ યતના રાખી જેમ બને તેમ ઓછી થાય એવો લક્ષ રાખે; અને તેમાં પાણ સંકલ્પજન્ય તથા નિષ્પ્રયોજન હિંસાનો જરૂર ત્યાગ કરે. બીજું સ્થૂલ મૃષાવાદ વિરમણ વ્રત: કન્યાલીક, ગવાલીક, ભૂમ્યલીક, થાપાણ ઓળવવી, ખોટી સાક્ષી એ વગેરે સ્થૂલ મૃષાવાદથી વિરમવું તે વ્યવહારથી સ્થૂલ મૂ. વિ. નિશ્ચયથી તો પુદ્ગલાદિ પરવસ્તુને પોતાની કહેવી, સિદ્ધાંતના ખોટા અર્થ કહેવા તે ભાવમૃષાવાદથી વિરમવું. ત્રીજું સ્થૂલ અદત્તાદાન વિરમણ વ્રત: સ્થૂલ પરદ્રવ્યહરણથી-ચોરીથી વિરમવું તે વ્યવહારથી સ્થૂલ અ. વિ.

નિશ્ચયથી તો પર વસ્તુનું આદાન-ગ્રહણ ન કરવું તથા તેની ઈચ્છાથી વિરમવું તે અ. વિ. ચોથું પરસ્ત્રીગમનવિરમાણ અથવા સ્વદારાસંતોષ વ્રતઃ પરસ્ત્રી પ્રત્યે ગમનથી વિરમવું તે વ્યવહારથી, અને પરભાવ પ્રત્યે વ્યભિચારથી-વિષયાભિલાષથી વિરમવું તે નિશ્ચયથી ચતુર્થ વ્રત. પાંચમું પરિગ્રહ પરિમાણ વ્રતઃ ધન-ધાન્ય, દાસદાસી આદિ સચિત્ત-અચિત્ત એમ બે પ્રકારના બાહ્ય પરિગ્રહનું ચોક્કસ પરિમાણ નિયત કરવું ને તે પાણ જેમ અને તેમ ઘટાડતા જવું તે વ્યવહારથી પરિ. પ. મિથ્યાત્વ, વેદ, કષાય, હાસ્યાદિ નો કષાય એમ ચૌદ પ્રકારના અભ્યંતર પરિગ્રહથી જોટવું અને તેટલું નિવૃત્ત થતા જવું તે નિશ્ચયથી પરિ. પ. આમ પાંચ અણુવ્રત.

છઠ્ઠું દિગ્વ્રતઃ સર્વ દિશામાં અમુક નિયત મર્યાદાથી બહાર ગમનથી વિરમવું તે વ્યવહારથી દિગ્વ્રત. એક સિદ્ધગતિ જ ઈચ્છી, ચતુર્ગતિમાં ભ્રમણેચ્છાથી વિરમવું તે નિશ્ચયથી દિગ્વ્રત. સાતમું ભોગોપભોગમાન વ્રતઃ અભક્ષ્ય-અનંતકાયાદિ વર્જ્ય, ભોગઉપભોગ પદાર્થનું પરિમાણ નિયત કરવું તે વ્યવહારથી ભો. ઉ.માન વ્રત; નિશ્ચયથી તો જેમ અને તેમ પરભાવનું ભોક્તાપણું ત્યજી, આત્મભાવનું ભોક્તાપણું ભજવું તે ભો. ઉ. માન વ્રત. આઠમું અનર્થદંડ વિરમાણ વ્રતઃ અર્થ-પ્રયોજન વિનાના જે હિંસા-કષાયાદિવર્ધક અનર્થરૂપ કાર્યથી આત્માને અનર્થ-નિષ્પ્રયોજન દંડ, લેવા દેવા વિનાની નાહકની શિક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે, તે અનર્થદંડથી વિરમવું, તે વ્યવહારથી અ. દં. વિ. જેમકે-પાપઋદ્ધિ, યુદ્ધ, પરદારાગમન આદિ ચિંતવવારૂપ અપધ્યાન અનર્થદંડથી વિરમવું, કૃષિ વાણિજ્ય આદિ અંગે પાપનો ઉપદેશ આપવારૂપ પાપોપદેશ અનર્થદંડથી વિરમવું, નિષ્કારણ ભૂમિ ખોદવી, હરિયાળી ચગદવી, ફલ-ફૂલ ચૂંટવા આદિ પાપચર્યારૂપ અનર્થદંડથી વિરમવું. તલવાર, છરી, વિષ, બંદૂક, બોમ્બ આદિ હિંસાસાધનો દેવારૂપ હિંસ્રપ્રદાન અનર્થદંડથી વિરમવું. રાગાદિનું વર્ધન કરનારી વિકથાઓના શ્રવણ-શ્રાવણાદિરૂપ દુઃશ્રુતિ અનર્થદંડથી વિરમવું. ઈત્યાદિ પ્રકારે વ્યવહારથી અ. દં. વિ. શુભાશુભ કર્મ તેને જીવ પોતાના કરી જાણે છે તેથી વિરમવું

તે નિશ્ચયથી અ. દં. વિ. આમ આ ત્રણ વ્રત, આણુવ્રતોને ગુણ કરતા હોવાથી ગુણવ્રત.

નવમું સામાયિક વ્રત: સાવધ યોગથી નિવર્તી બે ઘડી (કે વધારે) સ્થિર થઈ સ્વાધ્યાયાદિ કરવા તે વ્યવહારથી સામાયિક. સર્વ જીવ પ્રત્યે રાગદ્વેષરહિત સમતાપરિણામ તે નિશ્ચયથી સામાયિક. આત્મસમાધિ ભાવે સમતાપરિણામે આ સામાયિક કરે તેટલો વખત શ્રાવક શ્રમાણ સમાન હોય. દશમું દેશાવકાશિક વ્રત: દિગ્વ્રતથી જે મર્યાદા નિયત કરી તેની અંદર પણ અમુક દેશનો જ અવકાશ રાખવો અથવા એક દેશે બેસી ધર્મધ્યાન કરવું તે વ્યવહારથી દેશા વ્રત. અન્ય દ્રવ્યથી ભિન્ન જ્ઞાયક સ્વભાવ જ આત્માનો સ્વદેશ જાણી, તેમાં જ અવકાશ પામવાનો અભ્યાસ કરવો તે નિશ્ચયથી દેશા. અગીયારમું પૌષધોપવાસ વ્રત: ચાર પ્રહર કે આઠ પ્રહર સુધી સમતાભાવી સામાયિક પરિણામે સર્વ સાવધ યોગ છોડી સ્વાધ્યાય-ધ્યાનમાં પ્રવર્તવું તે વ્યવહારથી પૌ. નિશ્ચયથી તો જ્ઞાનધ્યાનથી આત્મધર્મની પુષ્ટિ કરવી તે પૌષધ. બારમું અતિથિસંવિભાગ વ્રત: ધર્મપાલન માટે જેને સર્વ તિથિ સમાન છે એવા અતિથિરૂપ સત્સાધુને કે સદ્ગૃહસ્થને પોતાને નિમિત્તે કરેલા આહારાદિમાંથી સંવિભાગ આપવો તે વ્યવહારથી અ. સં. અને બીજા જિજ્ઞાસુને જ્ઞાનદાન દઈ, પોતાના જ્ઞાનના ભાગીદાર બનાવવા તે નિશ્ચયથી અ. સં. આ ચાર વ્રત યતિધર્મના અભ્યાસની વાનકીરૂપ શિક્ષા આપનારા હોવાથી શિક્ષાવ્રત છે. આમ બાર વ્રત ધારણ ઉપરાંત, સદ્ધર્મનિષ્ઠ સદ્ગૃહસ્થ મરણ સમય નિકટ જાણી સંલેખના કરે, અર્થાત્ ધીરે ધીરે શરીરની કૃશતા કરવા સાથે કષાયની કૃશતા કરે.

આ પ્રત્યેક વ્રતના તેમજ સમ્યગ્દર્શનના પાંચ પાંચ અતિચાર છે. તેનો “વિહિત અનુષ્ઠાનમાં વીર્યસ્કુરણાથી” (ધર્મભિન્દુ) સમ્યગ્દષ્ટિ દેશવિરતિ પુરુષ જય કરે છે; અને આમ પરભાવ-વિભાવથી યથાશક્તિ વિરામ પામતો જઈ, તે આત્મસ્વભાવ ધર્મની આંશિક સાધના કરતો-પટે પટે કરીને પણ ચારિત્રધર્મ પર્વત પર

આરોહણ કરતો જાય છે. કારણકે અલ્પ ગુણોને પણ જે સમ્યક્પણે આરાધે છે, તે પછી ઘણા ગુણોની આરાધનાને પણ યોગ્ય થાય છે, અને અનુક્રમે ચારિત્રમોહનો ક્ષય કરી, તે સર્વવિરતિ ધર્મરૂપ મૌન-મુનિપણું અંગીકાર કરવાને પણ યોગ્ય બને છે.

(દોહરા) સમ્યગ્દર્શન મૂલ આ, દેશધર્મ સાધતં;
ચારિત્રધર્મ પવતિ, પદે પદે ય ચઢતં.

શિક્ષાપાઠ ૪૦ : મૌન

મૌન શબ્દના અનેક અર્થ થાય છે. મૌન એટલે ન બોલવું, સાવધ વચન ન ઉચ્ચારવું. મૌન એટલે મુનિપણું. મૌન એટલે મન-વચન-કાયાનું સંયમન. મૌનનો આ પ્રત્યેક અર્થ સમર્થ છે ને તે પરસ્પર સંબદ્ધ હોઈ એક બીજાનો પૂરક અને સમર્થક છે. આમ વાણીનું મૌન એ જ માત્ર મૌન નથી, પણ મન-કાયાનું મૌન પણ મૌન છે. સાવધ વચન ન ઉચ્ચારતાં ગૂપચૂપ રહેવું તે વાણીનું મૌન. જ્યાં ત્યાં વિક્ષેપ ન પામતાં મનમાં વિકલ્પનું ન ઊઠવું તે મનનું મૌન. વિષયોમાં ન પ્રવર્તતાં ઈન્દ્રિયોનું છાનુંમાનું બેસી રહેવું તે કાયાનું મૌન. અને સકલ પરભાવ-વિભાવ પ્રત્યે મૂંગા થઈ જઈ આત્માનું સ્વભાવમાં ગુપ્ત રહેવું તે સર્વોત્કૃષ્ટ એવું આત્માનું મૌન.

આત્માની ઘણી શક્તિ નિષ્પ્રયોજન વાણી દ્વારા વેરાણ-છેરાણ થઈ વેડફાઈ જાય છે. વાણીની ચકલી જેમ અનિયંત્રિતપણે વાણી ખૂલ્લી મૂકવાથી આત્માનું ‘વાણી’ નકામું વહું જાય છે. છદ્મસ્થ અવસ્થામાં જાણ્યે-અજાણ્યે હિંસામય, અસત્યમય, સાવધમય, પાપમય કે એકાંતમય વચન રખેને ઉચ્ચારાઈ જાય, એટલા માટે ઉપયોગ રાખી, વિચારવાનું જીવ જેમ બને તેમ અલ્પભાષી થઈ ભાષાસમિતિ સાચવે છે. અત્રે ભગવાન મહાવીરનું જેમ સાડા બાર વર્ષ જેવા દીર્ઘકાળ સુધીનું અનન્ય મૌન ઉત્તમ દષ્ટાંતરૂપ છે. શ્રીમહાવીરને પગલે વર્તમાનમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું ‘પરમાર્થ મૌન’ પણ સુપ્રસિદ્ધ

છે, -જેમનું આ અંગે ટંકોટકીર્ણ મનનીય વચનામૃત છે કે-‘નિષ્કળપણે સિદ્ધ પદ સુધીના ઉપદેશ જીવ અનંતવાર કરી ચૂક્યો છે. વિચારીને, યથાર્થ વિચાર કરીને કરી ચૂક્યો નથી. કોઈપણ મહાપુણ્યને જોગે જીવ ઓસરીને તથા તેવા મિથ્યા ઉપદેશના પ્રવર્તનથી પોતાનું બોધબળ આવરણને પામ્યું છે, એમ જાણી તેને વિષે સાવધાન થઈ નિરાવરણ થવાનો વિચાર કરશે ત્યારે તેવો ઉપદેશ કરતાં, બીજાને પ્રેરતાં, આગ્રહે કહેતાં અટકશે. વધારે શું કહીએ? એક અક્ષર બોલતાં અતિશય અતિશય એવી પ્રેરણાએ પણ વાણી મૌનપણાને પ્રાપ્ત થશે; અને તે મૌનપણું પ્રાપ્ત થયા પહેલાં જીવને એક અક્ષર સત્ય બોલાય એમ બનવું અશક્ય છે.’

મુનિપણાદ્ય જે મૌન છે તે પરથી પણ આ જ પરમાર્થ ફલિત થાય છે. કારણકે જે સમ્યક્ત્વ છે તે મૌન (મુનિપણું) છે ને મૌન છે તે સમ્યક્ત્વ છે. “જં સંમંતિ પાસહ તં મોણતિ પાસહ, જં મોણંતિ પાસહ તં સંમંતિ પાસહ ।” એ શ્રી આચારાંગનું પ્રસિદ્ધ સૂત્ર છે. “આતમજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે.” આમ આત્મનુભવરૂપ આત્મજ્ઞાનનો ને મુનિપણાદ્ય મૌનનો ગત-પ્રત્યાગત સંબંધ છે. અને વસ્તુગતે વસ્તુરૂપ જે આત્માનુભવ છે તે તો અવાચ્ય છે, -જ્યાંથી વાણી મૌન થઈ પાછી વળે છે, “યતો વાચો નિવર્તેતે ।” એટલે સમ્યક્ બોધિ પામેલો જે આત્મજ્ઞાની મુનિ છે, તે પ્રાપ્ત બોધિલાભનો નિજ અભ્યાસ સ્થિર કરવા માટે અને આત્મસમાધિ દશા પામવા માટે પ્રથમ તો દ્રવ્યથી ને ભાવથી મૌન ભજે છે; અને વચનોચ્ચારરૂપ બહિર્વાચા ને વિકલ્પોત્થાનરૂપ અંતરવાચાને વિસર્જન કરવા તે પરમાર્થ મૌનની ભાવના ભાવે છે. જેમકે-

બહિર્વાચાનો ત્યાગ કરતાં તે ભાવે છે કે-“જે રૂપ મારાથી દેખાય છે તે બીલકુલ જાણતું નથી અને જે રૂપ જાણે છે તે દેખાતું નથી, તો હું બોલું કોની સાથે? જે હું બીજાઓથી સમજાવાઉં ને હું બીજાઓને સમજાવું, તે આ તો મારું ઉન્મત્ત ચેષ્ટિત છે. કારણકે હું તો નિર્વિકલ્પ છું. અગ્રાહ્ય એવા પરસ્વરૂપને જે ગ્રહીતો નથી, ને ગૃહીત

એવા સ્વસ્વરૂપને જે મૂકતો નથી અને સર્વથા સર્વ જે જાણે છે, તે સ્વસંવેદ્ય એવો હું છું. વળી જે હું બોધવાને ઈચ્છું છું તે હું નથી, અને જે હું છું તે અન્યને ગ્રાહ્ય નથી, તો હું અન્યને બોધું શું?” (સમાધિશતક) આમ જેણે બહિર્વાચિનો ત્યાગ કર્યો છે એવો મુનિ, હું સુખી, હું દુઃખી, હું રાગી, હું દેશી, એમ અંતરમાં બોલાતી વિકલ્પઉત્થાનરૂપ અંતરવાચિનો પણ ત્યાગ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે; અને સકલ પરભાવ-વિભાવ પ્રત્યે મૂંગાપણારૂપ પરમાર્થમોનનો આશ્રય કરતાં, રાગાદિ વિકલ્પના વિસર્જનાર્થે આત્મભાવના ભાવે છે કે—“બોધાત્મા એવા મને તત્ત્વથી પ્રગટપણે દેખતાં મારા રાગાદિ અત્રે જ ક્ષીણ થાય છે. મને નહિ પેખતો આ લોક મારો શત્રુ નથી કે મિત્ર નથી, મને પ્રગટ પેખતો આ લોક મારો શત્રુ નથી કે મિત્ર નથી.” માટે રાગદ્વેષાદિ વિકલ્પકલ્લોલથી મારા નિર્મલ મનોજલને હું શા માટે ડોળું? ક્વચિત્ આ જગત્તું શું? એવો વિકલ્પ ઊઠે તો તે ચિંતવે છે કે—“આ જગત છે, તે દેહમાં આત્મદષ્ટિવાળાને વિશ્વાસરૂપ ને રમ્ય લાગે, પણ આત્મામાં જ આત્મદષ્ટિવંતને તો તેમાં વિશ્વાસ ક્યાં? ને રતિ ક્યાં?” માટે આ જગત્તની મને ચિંતા શી?

આમ અંતર્જલ્પરૂપ સમસ્ત કલ્પનાજલને ફગાવી દઈ જે પરમાર્થમોનને ભજે છે, તે નિર્વિકલ્પ મુનિ જ આત્મામાં સમાઈ જવારૂપ પરમ આત્મસમાધિને પામે છે. અને આમ આત્મભાવનાના દૃઢ અભ્યાસથી બોધિ-સમાધિમાં સ્થિર થયેલો જે ‘સ્થવિર’ ભાવિતાત્મા જ્ઞાની વીતરાગ મુનીશ્વર હોય છે, તે જ પછી નિષ્કારણ કુરુણાથી જગજીવોના કલ્યાણાર્થે પ્રગટ સન્માર્ગનો યથાર્થ ઉપદેશ આપવા સમર્થ હોય છે. સકલ પરભાવ-વિભાવ પ્રત્યે મોનપણું બોધતી અપૂર્વ વાણી પ્રકાશતા આવા ગીતાર્થ જ્ઞાનીની આ અનુભવવાણી પણ પરમાર્થથી મોનરૂપ જ છે.

(દોહરા) મન-વચ-કાયા સંયમે, વિકલ્પ-જલ્પ જ ત્યાજ;
પરભાવ વિભાવે મુંગા, મોન જ્ઞાની મુનિરાજ.

શિક્ષાપાઠ ૪૧ : શરીર

દેશધર્મ કે મુનિધર્મ નું પાલન કરવું એ જ આ નિઃસાર શરીરનો સાર છે. આ ધર્મનો રંગ જ સાચો રંગ છે, બાકી બીજો બધો રંગ પતંગ છે. દેહ ભલે જીર્ણ થાય, પણ ધર્મરંગ કદી જીર્ણ થતો નથી. ઘાટ-ઘડામાણ ભલે જાય, પણ સોનું વિણસતું નથી. માટે આ દેહરૂપ વૃક્ષ નીચે જીવ મુસાફર ક્ષણિક વિસામો લેવા બેઠો છે, એમ જાણી ધર્મ-સાધન વડે જેટલું બને તેટલું આત્માર્થનું કામ કાઢી લઈ, પાકા વાણીઆની પેઠે આ શરીરનો કસ કાઢવો એ જ વિચક્ષણ મુમુક્ષુનું કર્તવ્ય છે. કારણકે ‘અનંતવાર દેહને અર્થે આત્મા ગાળ્યો છે. જે દેહ આત્માને અર્થે ગળાશે તે દેહે આત્મવિચાર જન્મ પામવા યોગ્ય જાણી, સર્વ દેહાર્થની કલ્પના છોડી દઈ, એક આત્માર્થમાં જ તેનો ઉપયોગ કરવો એવો મુમુક્ષુ જીવને અવશ્ય નિશ્ચય જોઈ એ.’ એટલે મનુષ્યપણારૂપ ધર્મબીજની સત્કર્મ ખેતી વડે આત્માર્થ સાધી તે અમૂલ્ય માનવદેહનું સાર્થક્ય કરે જ છે.

પણ મંદબુદ્ધિ ભવાભિનંદી જીવો આ ધર્મબીજરૂપ મનુષ્યપણાનું તેવું સાર્થક્ય કરવાને બદલે તે બીજને વેડફી નાંખી, અમૂલ્ય આત્માર્થ હારી જાય છે; અને યોગસાધનને બદલે શરીરનો ભોગસાધનરૂપ હીન ઉપયોગ કરી, કાગડાને ઊડાડવા માટે ચિંતામણિરત્ન ફેંકી દે છે! કારણ કે “આ ભવ મીઠા પર કોણ દીઠા” એમ માત્ર વર્તમાનદર્શી આ લોકો, મુખેથી ધર્મનું નામ લેતાં છતાં, આચરણમાં તો ખાવું, પીવું ને ખેલવું, Eat, drink & be merry, એ ચાર્વક સિદ્ધાન્તને જ અમલમાં મૂકે છે. એટલે તે વિષયોના કીડા વિષયોનો કેડો મૂકતાં નથી ને વિષ્ટાના ભ્રમરની પેઠે તેની પાછળ પાછળ ભમ્યા કરે છે! અને જે જડ દેહના સંબંધની ખાતર આ બિચારા આટલી બધી વેઠ ઊઠાવે છે, તે દેહનો સંબંધ તો ઊલટો તેને બંધરૂપ બની ભવભ્રમણ દુઃખ આપે છે. છતાં આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે-જે દેહ પોતે નથી તે દેહની ખાતર જીવ ચોવીસે કલાક આટલી બધી વેઠ ઊઠાવે છે! અને જે આત્મા પોતે છે તેની ખાતર કંઈ પણ કરવાની આ બાપડાને એક

મીનીટની કુરસદ મળતી નથી !! વાસ્તવિક રીતે તો દેહાર્થ અર્થે જેટલી કાળજી, જેટલી જહેમત, જેટલો પરિશ્રમ અને જેટલો ઉત્સાહ આ જીવ દાખવે છે, તેના કરતાં અનંતગણી કાળજી, અનંતગણી જહેમત, અનંતગણો પરિશ્રમ અને અનંતગણો ઉત્સાહ તેણે આત્માર્થ અર્થે દાખવવો જોઈએ; દેહને અર્થે આત્મા નહિ ગાળતાં આત્માને અર્થે દેહ ગાળવો જોઈએ; અને ત્યારે જ કલ્યાણ છે.

માટે દેહાર્થની મૂર્છા ટાળવા માટે આત્માર્થીએ આ શરીરનું સ્વરૂપ ભાવવા યોગ્ય છે: “શીયતિ ઈતિ શરીરં,” શીર્ણ થાય, જીર્ણ થાય, તે શરીર એવો તેનો વ્યુત્પત્ત્યર્થ જ તેનું પૂરાણ-ગલનરૂપ પુદ્ગલ સ્વરૂપ દાખવે છે. જ્ઞાનીઓએ આ શરીરને ભિદુર, વિધ્વંસનધર્મી, અધ્રુવ, અનિત્ય, અશાશ્વત, યથાપચયિક અને વિપરિણામી કહેલ છે તે અત્યંત સત્ય છે કારણ કે ‘પૂર યુવાવસ્થામાં અને સંપૂર્ણ આરોગ્યાવસ્થામાં વર્તતો’ હૃષ્ટપુષ્ટ દેહ પાંચ, કાચની બરાણી જેમ ક્ષણવારમાં ભેદ પામી ત્રુટી પડે એવો ભિદુર ક્ષણભંગુર છે. આ કાચા મળમૂત્રાદિ અશુચિની ખાણ છે, રોગ-જરાનું નિવાસનું ધામ છે. એમાં મોહ પામવા જેવું છે શું? આ અશુચિમય કાચાનો બહારનો ભાગ અંદરમાં ને અંદરનો બહારમાં હોત, તો એના ચીતરી ચડે એવા સ્વરૂપ સામું પાણ.કોઈ ન જોત, અથવા શ્વાનાદિકથી તેનું રક્ષણ કરવું મુશ્કેલ થઈ પડત. મરાણ આગળ સર્વ દેહધારી જીવો અશરણ છે. શ્રી ઋષભદેવાદિ જેવા પરમ યોગીશ્વરો પાણ આ દેહને રાખી શક્યા નથી. માટે આવા અનિત્ય, અશુચિ, અશરણ અને અશાશ્વત શરીરદ્વારા નિત્ય, શુચિ, સશરણ અને શાશ્વત આત્માનું કલ્યાણ સાધવાનું પ્રયોજન જ આત્માર્થી પુરુષ કરે છે; અને ધર્મસાધનરૂપ શરીરનોકા વડે સંસારસમુદ્ર તરી જવાનો અપૂર્વ પુરુષાર્થ આદરે છે. કારણકે પંચવિધ શરીરમાં ઔદારિક એવા માનવદેહથી જ મોક્ષ મળે છે.

આ પંચવિધ શરીરનું સ્વરૂપ સમજવા યોગ્ય છે : ઔદારિક, વૈકિય, આહારક, તેજસ્ અને કાર્માણ એમ પાંચ શરીરો છે. તેમાં આગળ આગળનું શરીર છે તે ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ છે. સ્થૂલ-ઉદાર

પુદ્ગલોવાળું એવું ઔદારિક શરીર તે ગર્ભજ કે સંમૂર્ણનજ હોય, ને તે તિર્યંચ તથા મનુષ્યને હોય છે. વિક્રિયા પામનારું એવું વૈક્રિય શરીર જન્મપ્રત્યયી દેવ-નારકીને હોય છે; અને 'કવચિત્ લબ્ધિપ્રત્યયી વૈક્રિય લબ્ધિવાળા મનુષ્યને હોય છે. આહારક શરીર ચૌદ પૂર્વધરને જ હોય ને કયાંય પણ વ્યાધાત પામતું નથી. તેમજ તેજસ્ અને કાર્મણ એ છેલ્લા બન્ને શરીરો અપ્રતિઘાત છે, અર્થાત્ લોકાંત સિવાય કયાંય પ્રતિઘાત પામતા નથી એવા સૂક્ષ્મ છે; અને જીવને અનાદિ સંબંધવાળા હોઈ સર્વ સંસારી જીવને હોય છે. આ તેજસ્ અને કાર્મણ બન્ને સૂક્ષ્મ શરીર, જીવની જેમ, આખા સ્થૂલ શરીરમાં વ્યાપીને રહ્યા છે. તેજસ્થી શરીરની ઉષ્ણતા ને પાચનક્રિયાદિ થાય છે; કાર્મણથી ક્રોધાદિ-વેદનાદિ થાય છે. આ પાંચ પ્રકારના શરીરમાં કાર્મણ સિવાયના ચારે શરીર સોપભોગ છે. અર્થાત્ તે દ્વારા સુખદુઃખ ઉપભોગવાય છે, કર્મ બંધાય છે, વેદાય છે અને નિર્જરાય છે; પરંતુ માત્ર કાર્મણ શરીર જ નિરુપભોગ છે, અર્થાત્ તેના વડે કરીને સુખદુઃખ ઉપભોગવાતા નથી, કર્મ બંધાતું નથી, વેદાતું નથી અને નિર્જરાતું પણ નથી. સકર્મ સ્થિતિમાં સર્વ જીવને કાર્મણ, તેજસ્ અને ઔદારિક કે વૈક્રિય એમ ત્રણ શરીર હોય છે; પણ એક દેહ છોડી બીજો દેહ ધારણ કરવા ગમન કરતી વેળાએ તો માત્ર તેજસ્ અને કાર્મણ એ બે શરીર હોય છે.

(દોહરા) દેહાર્થ ગાળી આત્મ આ, ભમ્યો અનંતીવાર;

આત્માર્થ ગાળે દેહ તો, ભમે નહિ ફરી વાર.

શિક્ષાપાઠ ૪૨ : પુનર્જન્મ

ન્યાંલગી કર્મમય કાર્મણ શરીર છે, ત્યાંલગી જીવ પુનઃ ઔદારિક કે વૈક્રિય કોઈ પણ શરીર ધારણ કરવારૂપ પુનર્જન્મ પામ્યા વિના રહેતો નથી. પૂર્વ આયુનું પૂર્ણ થવું તે મરણ અને નવીન આયુનું ઉદય આવવું તે જ જન્મ છે. સિદ્ધ જીવ કર્મ રહિત છે, તેથી તેને જન્મમરણ નથી ને તે અવતાર ધરતા નથી. પણ સકર્મ જીવ, જીર્ણ વસ્ત્ર બદલાવી

નવું વસ્ત્ર પહેરે, તેમ જૂનું ખોળિયું બદલાવી નવું ખોળિયું ધારી પુનર્જન્મ પામે છે; અને નાટકના પાત્રની જેમ, નવા લેબાસમાં હાજર થાય છે. આ પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત આગમથી, અનુમાનથી અને અનુભવથી સિદ્ધ છે. આ પુનર્જન્મ કેવા પ્રકારે થાય છે, તેનો સમસ્ત સૂક્ષ્મ વિધિ જ્ઞાનીઓએ એવી અદ્ભુત વૈજ્ઞાનિક ચોક્કસાઈથી (Scientific accuracy) શાસ્ત્રમાં સંસ્થાપિત કર્યો છે, કે તે કોઈ પણ વિચક્ષણને તે યોગીશ્વરોના અતીન્દ્રિય જ્ઞાન માટે બહુમાન ઉપજાવ્યા વિના રહે નહિ.

એક દેહ છોડી બીજો દેહ (વિગ્રહ) ધારણ કરવાને અર્થે જીવ ગમન કરે છે, તે વિગ્રહગતિ કહેવાય છે, અને તેમાં માત્ર કાર્મણ યોગ હોય છે. આ વિગ્રહગતિ બે પ્રકારની છે: કાં તો ઋજુ એટલે વિગ્રહ-વળાંક વગરની, ને કાં તો વક્ર એટલે વિગ્રહ-વળાંકવાળી. હવે ગતિનો સામાન્ય નિયમ એવો છે કે જીવોની અને પુદ્ગલોની ગતિ અનુશ્રેણિ અર્થાત્ આકાશપ્રદેશપંક્તિની અનુસાર જ હોય છે. સિદ્ધિ પામતા નિષ્કર્મ જીવની ગતિ અવિગ્રહા-વળાંક વગરની ઋજુ હોઈ, કર્મપ્રતિઘાતના અભાવે લોકાંત પર્યંત હોય છે. પણ સકર્મ એવા સંસારી જીવની ગતિ તો કાર્મણ શરીરના આક્ષેપણ-ગુરુત્વાકર્ષણ-જન્ય પ્રતિઘાતને લીધે વિગ્રહવતી-વળાંકવાળી અથવા અવિગ્રહા-વળાંક વગરની હોય છે; અને તે ઉપપાતક્ષેત્ર પ્રમાણે તિર્થક્ ઊર્ધ્વ કે અધઃ ચાર સમય પૂર્વે જ હોય છે. આમ પૂર્વ દેહના સંબંધી સ્વજનો પ્રાણપોક મૂકી શોક શરૂ કરે, ત્યાર પહેલાં તો ક્યારનોયે આ સ્વકર્મવશગામી જીવ, વધારેમાં વધારે ચાર સમયમાં, ઉત્તર દેહના ઉત્પત્તિ ક્ષેત્રે પહોંચી ગયો હોય છે, અને ત્યાં ઔદારિક વા વૈક્રિય શરીરની રચનાને યોગ્ય પુદ્ગલ ગ્રહણ કરે છે, અને તે જ જન્મ છે. આ જન્મ સંમૂર્ણન, ગર્ભ અને ઉપપાત એમ ત્રિવિધ હોય છે. જરાયુજ, અંડજ, પોતજનો ગર્ભજન્મ; નારક-દેવનો ઉપપાત જન્મ; અને શેષનો સંમૂર્ણન જન્મ હોય છે.

આમ આગમથી સ્થાપિત થયેલો આ પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત અનુમાનથી પણ આ પ્રકારે દઢ થાય છે: ઉપયોગ એ આત્માનું

અસાધારણ વિશિષ્ટ લક્ષણ વા મુખ્ય ગુણ છે. સંસારી જીવનો આ ઉપયોગ અશુદ્ધ અને અપૂર્ણ છે. ઉપયોગની આ અશુદ્ધતા-અપૂર્ણતાનું કંઈ પણ નિમિત્ત હોવું જોઈએ. ‘તે નિમિત્ત અનુપૂર્વિએ ચાલ્યા આવતા બાહ્ય ભાવે ગ્રહાતાં કર્મપુદ્ગલ છે.’ તેમજ જગતની ચિત્રવિચિત્રતાનો યુક્તિયુક્ત ખુલાસો પણ આ કર્મના સિદ્ધાંતમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે ચિત્રવિચિત્ર જગજીવોની દેહ-આકારમાનસ-પ્રકૃતિ આદિની ચિત્રવિચિત્રતાનું પ્રયોજન અચિંત્ય સામર્થ્યવાળા કર્મ વિના સંભવતું નથી. ગર્ભાધાન થયે, અનુક્રમે શરીરના જૂદા જૂદા અંગોપાંગોની સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિગતવાળી અદ્ભુત અટપટી રચના યથાસ્થાને નિયત પ્રકારે ને નિયત આકારે થાય છે; વિવિધ આશ્ચર્યકારક ઈંદ્રિયવૈજ્ઞાનિક (Physiological) પ્રક્રિયાથી જીવ ગર્ભ મધ્યે નવ માસ પર્યંત વૃદ્ધિ પામે છે; અને પછી નિયત સમયે માતાના ગર્ભમાંથી બહાર નિકળે છે, જન્મ પામે છે—આ જે સમસ્ત વિસ્મયકારક ઘટનાઓનો ખુલાસો આધુનિક વૈજ્ઞાનિકો ઘણું ઘણું મથતાં છતાં મેળવી શકતા નથી, તેનો સ્પષ્ટ ખુલાસો જ્ઞાનીઓએ પ્રસ્થાપિત કરેલા સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિગતવાળા કર્મના સિદ્ધાંતમાંથી સહેજે મળી આવે છે. વિચિત્ર પ્રકારનો આ કર્મરૂપ વિધાતા, ચિત્રકારની પેઠે, આ ચિત્રવિચિત્ર સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે છે ને જીવને પુનર્જન્મ પમાડે છે.

આમ જેમ અનુમાનથી તેમ અનુભવથી પણ પુનર્જન્મની પ્રતીતિ થાય છે. જાતિસ્મરણ જ્ઞાન એ એક તેવો વિશિષ્ટ અનુભવ છે. જેમકે— ‘પુનર્જન્મ છે—જરૂર છે એમ અનુભવથી હા કહેવામાં હું અચળ છું.’ (શ્રીમદ્ રાજયંત્ર) અને આ અંગે શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ અનેક દૃષ્ટાંતો પણ છે. આ જાતિસ્મરણથી ભૂત ભવ ગત રાત્રીના બનાવની જેમ યાદ આવી જાય છે. ભલે વિશેષથી સર્વને ભૂત ભવની સ્મૃતિ ન હોય, પણ સામાન્યથી તો સમસ્ત પ્રાણીને જાતિસ્મરણ હોય છે, અને તે જન્મદિને જ બાળક પોતાની મેળે સ્તનપાન કરે છે, ધાવવા મડિ છે, તે પરથી વ્યક્તપણે જણાઈ આવે છે. આ જન્મમાં તો તેને તેવો અભ્યાસ નથી, એટલે તે પૂર્વજન્મનો જ અભ્યાસ સંસ્કાર છે એમ સ્પષ્ટ સૂચવે છે. વળી સર્પ આદિ કોઈમાં જન્મથી જ માંડી

ક્રોધ-લોભ આદિ પ્રકૃતિની તરતમતા જોવામાં આવે છે; તેમજ સર્પ ને નકુલને, ઉંદર ને બિલાડીને જન્મથી વેર હોય છે, તે પાણુ પૂર્વ જન્મનો સંસ્કાર દાખવે છે.

આ ઉપરાંત નૈસર્ગિક કવિત્વશક્તિવાળા આજન્મ કવિ જેમ, કોઈ આજન્મ યોગી-કુલયોગી એવા પૂર્વારાધક યોગભ્રષ્ટ પુરુષો જોવામાં આવે છે, તે પાણુ પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરે છે. આવા યોગભ્રષ્ટ યોગીઓને પૂર્વારાધિત યોગસંસ્કારની જાગ્રતિ સ્વયં સહેજે સ્ફુરિત થાય છે, જાતિસ્મૃતિ આદિ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પાણુ હોય છે, અને પૂર્વે અધૂરા છોડેલા યોગની કડીનું અનુસંધાન શીઘ્ર વિના પ્રયાસે હોય છે. મોક્ષપુરીના પ્રવાસે નીકળેલા આ યોગમાર્ગના અખંડ પ્રવાસી મુમુક્ષુઓ આયુપૂર્ણતારૂપ વિશ્રામસ્થાને ભવાંતરગમનરૂપ રાત્રીવાસ કરી વિશ્રાંતિ લે છે; અને આમ શ્રમ ઉતરી ગયે પુનર્જન્મરૂપ નવો અવતાર પામી તાજમાજ થઈને, અપૂર્વ ઉત્સાહથી યોગમાર્ગની મુસાફરી આગળ ચલાવે છે. બીજાઓને-અન્ય પ્રાકૃતજનોને જે સંસ્કાર ઘણા ઘણા અભ્યાસે કંઈક જ અલ્પમાત્ર જ થાય છે, તે આવા આજન્મ યોગીઓને વિના પરિશ્રમે સહજ સ્વભાવે ઉપજે છે; અને તે પૂર્વજન્મનું અસાધારણ યોગારાધકપણું દર્શાવે છે. ‘જે સંસ્કાર થવો ઘટે, અતિ અભ્યાસે કાંય; વિના પરિશ્રમ તે થયો, ભવશંકા શી ત્યાંય ?’

(દોહરા) આત્મબુદ્ધિથી દેહમાં, પામે જ પુનર્જન્મ;
આત્મબુદ્ધિથી આત્મમાં, પામે અપુનર્જન્મ.

શિક્ષાપાઠ ૪૩ : પંચ મહાવ્રત વિષે વિચાર

પુનર્જન્મનું-દેહાન્તર ગતિનું બીજ-મૂળ કારણ દેહમાં આત્મબુદ્ધિ છે, અને વિદેહપ્રાપ્તિનું બીજ આત્મામાં આત્મબુદ્ધિ છે; માટે પુનર્જન્મ ટાળવા ઈચ્છનાર મુમુક્ષુએ દેહમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ મિથ્યાત્વ છોડી ને આત્મામાં આત્મબુદ્ધિરૂપ સમ્યક્ત્વ ધારી, તે

દેહાદિ-રાગાદિ પરભાવ-વિભાવથી સર્વથા વિરામ પામવારૂપ વિરતિભાવ-વ્રતપરિણામ આદરવા યોગ્ય છે. સર્વ પ્રાણાતિપાતથી, સર્વ મૃષાવાદથી, સર્વ અદત્તાદાનથી, સર્વ મૈથુનથી અને સર્વ પરિગ્રહથી મન-વચન-કાયાથી ત્રિવિધે ત્રિવિધે વિરમાણ તે સર્વવિરતિ કહેવાય છે. અને તે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય ને અપરિગ્રહ એ પંચ ‘મહાવ્રત’ નામે પ્રસિદ્ધ છે. મહત્ પુરુષોએ આચરેલ હોવાથી, મહાન મોક્ષાર્થને પ્રસાધનાર હોવાથી, અને સ્વયં પણ મહાન હોવાથી આ મહાવ્રતો કહેવાય છે તે યથાર્થ છે. આ અહિંસાદિ પાંચ જેને જેનો વ્રત કહે છે, તેને જ યોગ-સાંખ્યાદિ યમ કહે છે, બૌદ્ધો શીલ કહે છે. એટલે આ પંચ વ્રત સર્વતંત્રસાધારણ હોઈ સર્વમાન્ય છે. આ અહિંસાદિ મહાવ્રત ધરનારો પુરુષ મનથી, વચનથી કે કાયથી હિંસાદિ કરે નહિ, કરાવે નહિ કે અનુમોદે નહિ; અને તે નિઃશલ્ય હોય, “નિઃશલ્યો વ્રતી” અર્થાત્ માયાશલ્ય, મિથ્યાત્વશલ્ય ને નિદાનશલ્ય રહિત હોય; નિર્દંભી, નિષ્કામી ને સમકિતી એવો વીતરાગ સમદર્શી હોય. આ સમ્યક્ત્વમૂલ અહિંસાદિ વ્રતનું સ્વરૂપ દ્રવ્યથી અને ભાવથી બન્ને પ્રકારે સમજવા યોગ્ય છે.

સર્વ જીવોને આત્મબંધુ સમાન જાણી, સ્થાવર કે ત્રસ કોઈ પણ પ્રાણીને મનથી વચનથી કે કાયાથી હાણવો નહિ, હાણાવવો નહિ કે હાણતાં અનુમોદવો નહિ, તે પ્રથમ અહિંસા મહાવ્રત. ભાવથી તો રાગાદિ વિભાવ પરિણામે કરીને આત્માના સ્વભાવભૂત જ્ઞાન-દર્શનરૂપ ભાવપ્રાણની-શુદ્ધ આત્મપરિણામની હિંસા ન થવા દેવી તે અહિંસા. સૂક્ષ્મ મૃષાવાદથી પણ વિરમી, જે જેમ છે તેમ સાચું બોલવું તે બીજું સત્ય મહાવ્રત. ભાવથી તો એક શુદ્ધ આત્મા સિવાયની કોઈપણ વસ્તુ પોતાની નથી, પરવસ્તુ છે, તેને પર કહેવી, સ્વ ન કહેવી તે સત્ય. તૃણ માત્ર પણ પારકી વસ્તુ આગદીધી ન લેવી તે ત્રીજું અસ્તેય મહાવ્રત. ભાવથી તો શુદ્ધ આત્મા સિવાય પરવસ્તુનું આત્મભાવે આદાન-ગ્રહણ તે અદત્તાદાન-ચોરી છે, તેથી વિરમવું તે અસ્તેય. મન-વચન-કાયાથી અબ્રહ્મચર્યનું વર્જન તે ચોથું બ્રહ્મચર્ય મહાવ્રત. અબ્રહ્મમાં-અનાત્મરૂપ પરવસ્તુમાં વિચરવારૂપ અબ્રહ્મચર્ય-

વ્યભિચાર છોડી, બ્રહ્મમાં-શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં વિચરવું-રમાણ કરવું તે ભાવથી બ્રહ્મચર્ય. ધન, ધાન્ય, ગૃહ, પુત્ર આદિ સર્વ સચિત્ત અચિત્ત પરિગ્રહથી વિરામ પામવું, કોઈ પણ પોતાની માલીકીની વસ્તુ ન હોવી એવું અકિંચનપણું ધારવું તે પાંચમું અપરિગ્રહ મહાવ્રત. ભાવથી તો મિથ્યાત્વ, વેદ, (કામેચ્છા) કષાય, નોકષાય એ ચૌદ આભ્યંતર પરિગ્રહનો પરિત્યાગ કરી, આત્મા સિવાયની પરમાણુ માત્ર પણ પરવસ્તુ પ્રત્યે મૂર્ચ્છા-મમત્વ ન ધરવું તે અપરિગ્રહ. આવી જોની અપરિગ્રહભાવના હોય, તે પછી દ્રવ્ય પરિગ્રહ શાને એકઠો કરે? અને જો મૂર્ચ્છાના આયતનરૂપ દ્રવ્ય પરિગ્રહ ન ગ્રહે, તેને ઉક્ત અપરિગ્રહ ભાવના કેમ દઢ ન થાય? આ પ્રકારે પાંચે વ્રતોના દ્રવ્ય-ભાવ પ્રકારોનો પરસ્પર કાર્યકારણ સંબંધ છે.

આ અહિંસાદિ વ્રતોની સંકલના અદ્ભુત છે: સ્વાર્થી મનુષ્ય સાંસારિક લોભરૂપ સ્વાર્થની ખાતર પરની હિંસા કરે છે, પરને પોતાનું કહે છે—માને છે, એટલે પછી તે લેવા—અપહરવા-ચોરવા પ્રવર્તે છે, અપહરણ પછી તેનો ગાઢ સંશ્લેષ-સંસર્ગ કરે છે, અને તેવા ગાઢ પરિચયથી તેના પ્રત્યે તેને મૂર્ચ્છાભાવ, મમત્વ-પરિગ્રહબુદ્ધિ ઉપજે છે,—જેથી તે પરપરિગ્રહથી પરિગૃહીત થાય છે, ચોપાસથી જકડાય છે. પણ આત્માર્થી મુમુક્ષુ જીવ તેવા હિંસાદિ કરતો નથી, પણ સ્વરૂપમાં સ્થિતિરૂપ અહિંસાને ભજે છે, અને પછી પરને સ્વ કહેવારૂપ અસત્યથી, કે પરના અપહરણરૂપ ચોરીથી, કે પરપ્રત્યે વ્યભિચારરૂપ મૈથુનથી, કે પર પ્રત્યે મમત્વરૂપ પરિગ્રહભાવથી તે સ્વરૂપસ્થિતિને હાનિ પહોંચવા દેતો નથી. કારણ કે તે સત્યાદિ પણ અહિંસાના અંગભૂત સંરક્ષક હોઈ તેનું પાલન થતાં અહિંસાનું પણ પાલન થાય છે, અને ભંગ થતાં અહિંસાનો પણ ભંગ થાય છે.

હિંસાદિથી વિરમાણરૂપ વિરતિ વા ઉપરમ કહો કે અહિંસાદિ વ્રત વા યમ કહો, બન્નેનો પરમાર્થ એક જ છે ને એકબીજાનો પૂરક છે: પરભાવનું પ્રત્યાખ્યાન તે વિરતિ ને આત્મભાવમાં વર્તવાની પ્રતિજ્ઞા તે વ્રત. પરરૂપથી વિરમાણ તે ઉપરમ ને સ્વરૂપમાં સંયમન તે યમ. આ

અહિંસાદિ પાંચ યમના પ્રત્યેકના શુદ્ધિની તરતમતાના કારણે ચાર ચાર પ્રકાર છે: ઈચ્છાયમ, પ્રવૃત્તિયમ, સ્થિરયમ અને સિદ્ધિયમ. તેમાં ઈચ્છાયમ તે અહિંસાદિ યોગમાર્ગ પ્રત્યેની રુચિરૂપ છે. પ્રવૃત્તિયમ તે માર્ગે સંચરવારૂપ-ગમનરૂપ છે. સ્થિરયમ તે માર્ગે નિરતિચાર નિર્વિઘ્ન ગમનરૂપ-અત્યંત સ્થિરતારૂપ છે. અને સિદ્ધિયમ તે માર્ગના અંતિમ ધ્યેયને પામી પરોપકાર કરવારૂપ છે. ઈચ્છાયમથી માંડીને જોમ જોમ યોગી આગળ વધતો જાય છે, તેમ તેમ તેની આત્મશુદ્ધિ વધતી જાય છે, સંવેગરૂપ વેગ અતિ વેગ પકડતો જાય છે, ક્ષયોપશમબલ વૃદ્ધિ પામતું જાય છે, અને છેવટે શુદ્ધ અંતરાત્માની સિદ્ધિ થાય છે.

આ જો શુદ્ધ અંતરાત્માની સિદ્ધિ તેમાં ઉત્કૃષ્ટ કોટિનું યમપાલન શમાઈ જાય છે. કારણકે ત્યારે આત્મા દ્રવ્યભાવથી પૂર્ણ અહિંસામય બને છે; અને સમસ્ત પરભાવ-વિભાવથી વિરામ પામી, આ આત્મારામી યોગી શુદ્ધ સ્વભાવમાં આરામ કરે છે. અને આમ શુદ્ધ સ્વરૂપપદમાં સ્થિતિ તેનું નામ જ પરમ અહિંસા, તેનું નામ જ પરમ સત્ય, તેનું નામ જ પરમ અસ્તેય, તેનું નામ જ પરમ બ્રહ્મચર્ય, ને તેનું નામ જ પરમ અપરિગ્રહ.

(વસંતતિલકા) આત્મસ્વભાવ ન કદાપિ હણે વિભાવે,
આત્મા શિવાય પર ભાવ સ્વ જો ન ભાવે;
ચોરે ન, ભોગ ન રમે, મમતા વમે છે,
તે આત્મરામી મુનિને જન સૌ નમે છે.

શિક્ષાપાઠ ૪૪ : દેશબોધ } ભાગ ૧

અહિંસાદિ પંચ મહાવ્રતરૂપ સર્વવિરતિ ધર્મ ધારણ કરવા જો અસમર્થ હોય, તે અન્ય સાધક મુમુક્ષુઓને દેશથી પાણ તે અહિંસાદિનું યથાશક્તિ પાલન કરવાનો જ્ઞાની પુરુષોએ બોધ કર્યો છે. અનાગાર એવા સાધુધર્મમાં, હિંસાદિથી મન-વચન-કાયાથી ને કૃત-કારિત-અનુમોદિતથી

એમ નવ પ્રકારથી સર્વથા નિવર્તવાનું કહ્યું છે. તેમાંથી જેટલા જેટલા પ્રકારે ને જેટલા જેટલા અંશે નિવર્તવાનું બને, તેટલા તેટલા પ્રકારે ને તેટલા તેટલા અંશે નિવર્તવાનું સાગાર એવા ગૃહસ્થધર્મમાં ઉપદેશ્યું છે. કારણકે પંચ મહાવ્રતનો મેરુ સમો મહાભાર ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય કાંઈ બધામાં હોતું નથી. એટલે ગૃહસ્થધર્મના સમ્યક્ અભ્યાસથી પણ જીવને સન્માર્ગશ્રેણીએ ચઢાવવાનો દેશબોધ નિષ્કારણ કરુણાશીલ જ્ઞાની પુરુષોએ કર્યો છે. અત્રે ગૃહપતિપુત્રના મોક્ષનું દષ્ટાંત પ્રસિદ્ધ છે : કોઈ એક નગરમાં એક ગૃહસ્થના છ પુત્રોને રાજાએ કોઈ અપરાધ બદલ દેહાંતદંડની શિક્ષા કરી. ત્યારે તે ગૃહસ્થે રાજાને કરગરી કરગરીને તે પુત્રોને છોડવાની વિનંતિ કરી. પણ કોપ પામેલા રાજાએ માન્યું નહિ, એટલે તેણે અનુક્રમે પાંચને, ચારને, ત્રણ ને, બેને, ને છેવટે એક જ્યેષ્ઠ પુત્રને છોડવાની આજીજી કરી. ત્યારે પાસે રહેલા અમાત્ય-મહાજનાદિના અનુરોધથી જરાક પીગળીને રાજાએ એક જ્યેષ્ઠ પુત્રને છોડ્યો. આ દષ્ટાંતનો ઉપનય આ છે: સંસારરૂપ નગરમાં ગૃહસ્થરૂપ રાજા છે. ગુરુરૂપ શ્રેષ્ઠી છે ને ષડ્જીવનિકાયરૂપ તેના છ પુત્રો છે. જેમ એક જ્યેષ્ઠ પુત્રને છોડાવતાં તે પિતાની શેષ પુત્રના વધમાં અનુમતિ નથી, તેમ જ્યેષ્ઠ પુત્ર સમા ત્રસકાયને છોડાવતાં ગુરુની પણ શેષ કાયના વધમાં અનુમતિ નથી. કારણકે દેશબોધ કરતા પરમ કૃપાળુ જ્ઞાનીનો આશય તો જીવને જેટલા બને તેટલા હિંસાદિ છોડાવવાનો જ છે.

એથી જ તેઓ બોધે છે કે—અહો મુમુક્ષુ! જો તમારાથી એકેન્દ્રિય સ્થાવરની હિંસા ન છોડી શકાતી હોય, તો ત્રસ જીવની હિંસા તો છોડો. અને સ્થાવરની હિંસા પણ યતના રાખી જેમ બને તેમ ઓછી થાય એવો સતત લક્ષ રાખો. તેમજ નિષ્પ્રયોજન હિંસાથી તથા કષાયાદિવર્ધક કાર્યરૂપ અનર્થદંડથી વિરામ પામો; અને હિંસાના આયતનરૂપ ભોગોપભોગ પદાર્થનું પ્રમાણ પણ જેમ બને તેમ ઓછું ને નિયત થાય તેમ કરો. રાત્રીભોજનનો ત્યાગ કરો ને મહા હિંસ્રામય મદ્યમાંસાદિ અભક્ષ્ય-અનંતકાયાદિનું સેવન મ કરો. ભોગોપભોગ સાધન માત્ર સાવધ વચન છોડવા અસમર્થ હો, તો શેષ સમસ્ત અનૃત વચન તો સદાયને માટે છોડો. સૂક્ષ્મ અદત્તાદાન ન છોડી શકતા હો, તો

પરપ્રાણહરણ સમા પરધનહરણરૂપ બીજા બધા અદત્તાદાન તો છોડી દો ને અનીતિ ત્યજી ન્યાયનીતિ અનુસાર સર્વ પ્રમાણિક વ્યવહાર આચરો. મોહવશપણાને લીધે તમે નિજ કલત્રમાત્ર પરિહરવા અસમર્થ હો, તો નિઃશેષ શેષ સ્ત્રી પ્રત્યે મા-બહેનની દૃષ્ટિ રાખી મનસા વચસા કર્મણા પરસ્ત્રીગમનનો ત્યાગ કરો. જો તમે સર્વથા પરિગ્રહ ત્યાગી શકો એમ ન હો, તો જેમ બને તમે બાહ્ય પરિગ્રહનું પ્રમાણ ઓછું કરતા જાઓ; અને સાથેસાથે વિષયકષાયાદિ અંતરંગ પરિગ્રહની પાણ જેટલી બને તેટલી ક્ષીણતા કરતા જાઓ. આમ અહો ભવ્યજનો! દેશથી પાણ આ અહિંસાદિ યથાશક્તિ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક પાલન કરો; અને સર્વથી આ અહિંસાદિ પાલન કરવા હું ક્યારે ભાગ્યશાળી થઈશ? એમ સર્વવિરતિ પ્રત્યે સદા ભાવપ્રતિબંધ રાખો. આ સર્વવિરતિ ધર્મની વાનકીરૂપ શિક્ષા પામવા માટે સમતાભાવરૂપ સામાયિકનો, આત્મધર્મની પુષ્ટિરૂપ પૌષ્ઠોપવાસનો, અને અતિથિસંવિભાગ તથા ગૃહસ્થ યોગ્ય પ્રતિમા આદિનો અભ્યાસ કરો. અને મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય, અને માધ્યસ્થ્ય એ ચાર પ્રશસ્ત ભાવનાથી ચિત્તને સુવાસિત કરી, અનિત્યાદિ દ્વાદશ ભાવનાઓના ભાવનથી વૈરાગ્ય-ઉપશમની નિરંતર વૃદ્ધિ કરો!

(દોહરા) સર્વથા પાળી શકે ન તે, પાળો દેશથી ધર્મ;
વૈરાગ્ય ઉપશમ વૃદ્ધિથી, કરો નિત્ય સત્કર્મ.

શિક્ષાપાઠ ૪૫ : દેશવોધ } ભાગ ૨

સાધક જન તો તેને કહિયે

‘વૈષ્ણવ જન તો તેને કહિયે’—એ રાગ.

સાધક જન તો તેને કહિયે, ચિત્ત શુદ્ધ જે ધારે રે;

સત્ય પ્રમાણિક જીવન ગાળે, ન્યાય નીતિ અનુસારે રે ... સાં ૧

ભૂત માત્રમાં મૈત્રી ધરાવે, ગુણ ભાળી આનંદે રે;
 પરનું દુઃખ પોતાનું માની, પરદુઃખે અનુકંપે રે ... સાં ૨
 પરસ્ત્રી પ્રત્યે માત્ર બ્હેન ને, પુત્રી દષ્ટિ રાખે રે;
 સ્વપ્ને પાણ ભૂભંગ ન જોનો, વિકારરેખા દાખે રે ... સાં ૩
 દીન દુઃખી સેવાના કાર્યે, સ્થાય કરે વાણ માગ્યું રે;
 પરોપકાર કરાણનું જોને, વ્યસન વસમું લાગ્યું રે ... સાં ૪
 આત્મ સમા સહુ જીવ માનીને, સાધર્મિક નિજ જાણેરે;
 તનમન ધનથી સાર કરંતો, વત્સલતા ખૂબ આણે રે ... સાં ૫
 સપ્ત વ્યસનને દૂર કરંતો, ભક્ષ્યાભક્ષ્ય સંભાળે રે;
 દ્રવ્યભાવથી શૌચ ચરંતો, સદાચાર શુભ પાળે રે ... સાં ૬
 નિત નિત નિર્મળ રત્નત્રયીનું, ભૂષણ ધરતો અંગે રે;
 શમ સંવેગાદિ ગુણવંતો, વૈરાગી અંતરંગે રે ... સાં ૭
 રહ્યો સંસારે પાણ સંસારી, રંગે નવ લેપાયે રે;
 જલમાં કમલ રહ્યું છે તોયે, જલનો સંગ ન થાયે રે ... સાં ૮
 શ્રદ્ધાનું બખ્તર દઢ પ્હેરી, ઢાલ વિવેકની ધારી રે;
 ભક્તિ અસિથી દાસ ભગવાને, મોહમંડલી મારી રે ... સાં ૯

શિક્ષાપાઠ ૪૬ : પ્રશસ્ત યોગ

દેશથી કે સર્વથી શુદ્ધ ધર્મનું પાલન કરવું તે મોક્ષસાધક યોગ છે;
 અને સ્વરૂપલક્ષ્યવાળા તે પ્રત્યેક યોગને જ્ઞાનીઓએ પ્રશંસેલો છે.
 કારણ કે ધર્મ એટલે આત્મસ્વભાવ અને આ આત્મસ્વભાવ સાથે
 યુંજન થવું તે જ યોગ. એટલે જોના વડે કરીને આત્મા સ્વરૂપનું
 અનુસંધાન પામે, એવો સ્વરૂપલક્ષ્યવાળો પ્રત્યેક પરિશુદ્ધ
 ધર્મવ્યાપાર તે જ્ઞાનીઓએ પ્રશંસેલો પ્રશસ્ત યોગ છે. અથવા
 સ્વરૂપના લક્ષ્યપૂર્વક મન-વચન-કાયાના યોગનો સદ્ભક્તિ આદિમાં
 શુભ પ્રયોગ કરવો, તે પણ પ્રશસ્ત યોગ છે. કારણકે જોણે
 આત્મસ્વરૂપ યુંજનરૂપ યોગની સિદ્ધિ કરી છે, એવા સત્ યોગીઓ

અને સત્‌યોગસાંધન પ્રત્યે ભક્તિયુક્ત મન-વચન-કાયાના પ્રશસ્ત યોગ, આત્માને સ્વરૂપાનુસંધાન યોગના કારણભૂત થાય છે. એટલા માટે જ પ્રભુભક્તિ, સદ્‌ગુરુભક્તિ, સત્‌શ્રુતભક્તિ આદિને ઉત્તમ યોગબીજ કહ્યા છે, -કે જે નિર્વાણના અવંધ્ય-અચૂક હેતુ થઈ પડે છે. મુમુક્ષુની ચિત્તભૂમિમાં પ્રક્ષિપ્ત થયેલા આ અમોઘ યોગબીજ અંકુરિત થઈ, અનુક્રમે મોક્ષરૂપ પરમ ઈષ્ટ ફલ આપે જ છે.

અને પ્રશસ્ત યોગરૂપ આ યોગબીજમાં સૌથી પ્રથમ ને સૌથી પ્રધાન એવું પરમ યોગબીજ, પ્રગટ પરમાત્મસ્વરૂપ શ્રી વીતરાગદેવની ભક્તિ છે. “શ્રી જિન ભગવાન્ પ્રત્યે કુશલ ચિત્ત રાખવું, નમસ્કાર અને સંશુદ્ધ પ્રણામાદિ કરવા તે અનુત્તમ યોગબીજ છે.” (શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય). અત્રે સંશુદ્ધ ભક્તિને જ યોગબીજ કહ્યું છે, નહિ કે અસંશુદ્ધને. લોકોત્તર એવા આ જિનદેવને ઘણા જીવો તેમનું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના લૌકિક રીતથી સેવે છે, આ લોક-પરલોક સંબંધી લૌકિક ફલની આકાંક્ષાથી-આશાથી સેવે છે, અથવા ક્રોધ-માન-માયા-લોભ આદિ દશ સંજ્ઞા સહિતપણે સેવે છે. આમ અલૌકિક દેવની લૌકિક ફલકામનાથી લૌકિકપણે કરાતી સેવા તે શુદ્ધ સેવા નથી; અને તે યોગબીજ નથી. શુદ્ધ સેવા તો પ્રભુ પ્રત્યે પરમ ઉપાદેય બુદ્ધિપૂર્વક, ક્રોધાદિ દશ સંજ્ઞાના નિરોધ સહિતપણે અને આલોક-પરલોક સંબંધી ફલકામના રહિતપણે કરવામાં આવે તો જ થાય. એટલે આખા જગત કરતાં પણ જેનું ગુણગૌરવ અનંતગુણવિશિષ્ટ છે, એવા આ મહા મહિમાવાન પરમ જગદ્‌ગુરુ ‘અર્હત્’ પ્રભુને પરમ પૂજના પાત્ર, પરમ પૂજ્ય, પરમ આરાધ્ય, પરમ ઉપાસ્ય અને પરમ સેવ્ય ગણી, તેની પૂજમાં, તેની આરાધનામાં, તેની ઉપાસનામાં, તેની સેવનામાં શુદ્ધ નિષ્કામ ભાવે મન-વચન-કાયાથી લીન થઈ જવું, -આવી જે સંશુદ્ધ ભક્તિ તે જ અત્રે પ્રશસ્ત યોગબીજ છે.

જેમ પ્રભુભક્તિ પ્રશસ્ત યોગબીજ છે, તેમ સદ્‌ગુરુભક્તિ પણ ઉત્તમ યોગબીજ છે. મહર્ષિ શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી કહે છે—
“ભાવયોગી એવા ભાવઆચાર્ય, ભાવઉપાધ્યાય, ભાવસાધુ, ભાવ

તપસ્વી આદિ પ્રત્યે જે વિશુદ્ધ કુશલ ચિત્તાદિ હોવું, તે યોગબીજ છે,—નહિ કે દ્રવ્યાચાર્ય આદિ પ્રત્યે.” અહીં ‘ભાવ’ શબ્દ પર શાસ્ત્રકારે ખાસ ભાર મૂક્યો છે. ભાવથી—પરમાર્થથી જેના આત્મામાં યોગ પરિણમ્યો હોઈ જે સાચા ભાવયોગી છે, જે શુદ્ધ આત્મજ્ઞાની હોઈ સાચા ગુરુ છે, જેનામાં આચાર્ય આદિમાં હોવા યોગ્ય એવા શાસ્ત્રોક્ત યથાર્થ આદર્શ ભાવ-ગુણ વર્તે છે, એવા ખરેખરા ભાવાચાર્ય-ભાવસાધુ આદિ જ વંદન કરવા યોગ્ય ઉત્તમ પાત્ર છે,—નહિ કે ખોટા રૂપિયા જેવા દ્રવ્યાચાર્ય—દ્રવ્યસાધુ આદિ. એટલે વિચક્ષણ મુમુક્ષુ તો સમ્યક્ પરીક્ષા કરી, જેનામાં આત્મજ્ઞાનરૂપ ભાવ દીવો પ્રગટ્યો છે, એવા જગતી જ્યોત જેવા સાક્ષાત્ યોગીસ્વરૂપ ભાવાચાર્યાદિ પ્રત્યે મન-વચન-કાયાથી સંશુદ્ધ સેવાભક્તિ આદરે છે. તેનો આત્મા સહજ સ્વભાવે ભક્તિભાવથી તે સંતના ચરણકમળમાં ઢળી પડે છે. તેનો મનોયોગ તે સત્પુરુષના ગુણચિત્તનમાં રમે છે. તેના વચનયોગને તે સત્પુરુષનું ગુણસ્તવન ગમે છે. તેનો કાયયોગ તે સત્પુરુષના ચરણે નમે છે. તેના સમસ્ત આત્મપ્રદેશ તે સત્પુરુષ પ્રત્યે પરિણમન—પરિનમન કરે છે. આમ તે સત્પુરુષ પ્રત્યેની ભક્તિક્રિયામાં મન-વચન-કાયાની સમસ્ત શક્તિથી તલ્લીન બને છે. અને તે નિજ આત્માનું નેવેઘ ધરી ભાવે છે કે ‘શું પ્રભુચરણ કને ધરું? આત્માથી સૌ હીન; તે તો પ્રભુએ આપિયો, વરતું ચરણાધીન.’

આ ભક્તિ ઉપર શાસ્ત્રકાર ભગવાને સૌથી વિશેષ ભાર મૂક્યો છે. પ્રભુભક્તિ, સદ્ગુરુભક્તિ અને સત્શ્રુતભક્તિ એ યોગમાર્ગ પામવાના મુખ્ય સાધન છે. કારણ કે પૂર્ણ સિદ્ધસ્વરૂપ પ્રભુ—આરાધ્ય સદ્દેવ આદર્શસ્થાને હોઈ, જીવને ઈષ્ટ લક્ષ્યનું નિરંતર ભાન કરાવે છે; સદ્ગુરુ, મોક્ષમાર્ગરૂપ સન્માર્ગના પરમ સાધક સાધુચરિત સત્પુરુષ સાક્ષાત્ જીવતા જગતા જોગી હોઈ, જીવને પરમ અવલંબનરૂપ થઈ પડી પ્રેરણાબળ આપે છે; અને તથારૂપ સદ્ગુરુના વિરહે અથવા તેમની આજ્ઞાએ સત્શાસ્ત્ર પાણ પરમ અવલંબનરૂપ બની, આત્માર્થી અધિકારી સુપાત્ર જીવને પરમ ઉપકારી થાય છે. જીવની નિર્મલ ચિત્તભૂમિમાં રોપાયેલા આ પ્રથમ યોગબીજ,

સંવેગ-વેરાગ્યજલથી અભિસિચિત થઈ, અનુક્રમે વિકાસ પામી, અનુપમ મોક્ષફળ આપે છે.

(દોહરા) આત્મસ્વભાવ પ્રયુંજતો, ધર્મ જ યોગ પ્રશસ્ત;
સત્ભક્તિ વેરાગ્ય એ, યોગબીજ સુપ્રશસ્ત.

શિક્ષાપાઠ ૪૭ : સરલપણું

પ્રશસ્ત યોગ સરલપણા વિના સંભવતો નથી. જ્યાંલગી જીવમાં સરલપણું આવ્યું નથી, ત્યાંલગી મોક્ષસાધક યોગની વાત પાણ આકાશકુસુમવત્ છે. કારણકે મોક્ષમાર્ગ જ્ઞાનુ-સરલ છે અને જ્ઞાનુનો જ મોક્ષ હોય છે એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. એટલે અસરલનો-વકનો તે સરલ મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશ પાણ ક્યાંથી હોય ? માટે મુમુક્ષુએ તો દ્રવ્યથી અને ભાવથી સરલપણાનો ગુણ અંતરાત્મપરિણામી કરવા યોગ્ય છે.

સરલપણું એટલે મન-વચન-કાયાના યોગનું જ્ઞાનુપણું, અકુટિલપણું, અવકપણું. જેવું મનમાં તેવું વચનમાં, ને વચનમાં તેવું આચરણમાં, એવું મન-વચન-કાયાનું નિર્દભ નિષ્કપટ એકવાક્યપણું તે સરલપણું. સરલ પુરુષને તો જેવું હેયે તેવું હોઠે હોય. “સરલ તારે જે હઈએ આવે, તેહ જાણાવે બોલીજી.” અથવા સરલપણું એટલે ‘આત્મામાં ગુણ ગ્રહણ કરવારૂપ સરલપણું.’ સરલ જીવ હોય તે કોઈનો પાણ કંઈ પાણ ગુણ ખુલ્લા દીલે ને મુક્ત કંઠે સ્વીકારે છે; કદી પાણ કોઈનો ગુણ છુપાવતો નથી કે ઉપકાર ઓળવતો નથી. અથવા સરલપણું એટલે પ્રજ્ઞાપનીયપણું અર્થાત્ સુગમતાથી સમજાવી શકાવાપણું. જેના હૃદયમાં કપટરૂપ આંટીઘૂંટી નથી, એવો બાળો ભોળો સરળ જીવ પ્રજ્ઞાપનીય અર્થાત્ સુગમતાથી સમજાવી શકાય એવો અને “વાળ્યો વળે જિમ હેમ” એવો હોય છે. એટલે તેના આત્મામાં ગુણગ્રહણ સરલતાથી થાય છે; ને તે સત્ય વસ્તુનો કે યથાર્થ અર્થનો સ્વીકાર કરવા સદા તત્પર હોય છે. કેશીસ્વામી મોટા હતા, છતાં સાચું

સમજતાં તેમણે ગૌતમસ્વામી પાસે સરલતાથી પંચ વ્રતનો સ્વીકાર કર્યો હતો.

સરલ જીવ અવળાનો પણ સવળો અર્થ કરે છે ને વક્ર જીવ સવળાનો પણ અવળો અર્થ કરે છે. નટડો નાચતા જોવાનો ગુરુએ નિષેધ કર્યો, ત્યાં વક્ર જડ કહે છે—તમે મને નટડીને જોવાનો નિષેધ ક્યાં કર્યો હતો? તેમ આ ઉતરતા કાળના લોકોની વક્તા જડતાની તો અવધિ છે! પણ સરલચિત્ત જીવ તો પોતાની ભૂલનો સ્વીકાર કરતાં કદી અચકાતો નથી. પોતાની હિમાલય જેવડી ભૂલનો (Himalayan blunder) ભાષોકાર જાહેર સ્વીકાર કરનારા મહાત્મા ગાંધીજીનો સરલતા ગુણ પ્રસિદ્ધ છે. તેમજ—‘મહાવીર સ્વામીએ કહ્યું—હે ગૌતમ! હા, આનંદ દેખે છે એમ જ છે, અને તમારી ભૂલ છે, માટે આનંદ પાસે જઈ ક્ષમાપના લ્યો. તહત્ કહી ગૌતમસ્વામી ક્ષમાવવા ગયા.’ કેવી અદ્ભુત સરલતા!

ભાવથી તો સ્વરૂપને છોડી આત્માનું ચેતનાવીર્ય પરભાવ અનુગત થઈ વાંકું ચાલે તે વક્તાની ચાલ અર્થાત્ અસરલપણું છે. મહાત્મા દેવચંદ્રજીએ સાધુપદ સંજ્ઞાયામાં કહ્યું છે તેમ “પરભાવાનુગત ચેતના રે, તેહ વક્તા ચાલ.” આ વક્તા ચાલથી આત્મા પરભાવ—વિભાવનો કર્તા બને, તે આત્માનું વક્રપણું અથવા અસરલપણું છે. આવું પરભાવ પ્રત્યેનું વક્ર ગમન ન કરતાં, આત્મા નિજ સ્વભાવને જ અનુસરી તેનો જ કર્તા ભોક્તા થાય તે સરલપણું.

આ પારમર્થિક ભાવ સરલપણું સમજવા માટે યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક અને ફલાવંચકનું સ્વરૂપ સમજવા યોગ્ય છે. આ અવંચક ત્રિપુટીને બાણની લક્ષ્યક્રિયાની ઉપમા સાંગોપાંગ ઘટે છે. શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ લક્ષ્યને અનુલક્ષીને—તાકીને કરવામાં આવેલા યોગ, ક્રિયા ને ફળ અવંચક હોય, અવશ્ય પોતાના સાધ્યરૂપ લક્ષ્યને સાધે. પણ સ્વરૂપ—લક્ષ્યને ચૂકીને કરવામાં આવેલા યોગ, ક્રિયા ને ફલ વંચક હોય, સાધ્ય લક્ષ્યને ન સાધે. આમ આત્માનું સ્વરૂપ લક્ષ્ય ચૂકી જવારૂપ વંચકપણું—વક્રપણું તે જ વંચક યોગ છે; પરભાવ અનુગત ક્રિારૂપ વક્ર ગમન તે જ વંચક ક્રિયા છે; અને તેથી પ્રાપ્ત થતું

પરભાવપ્રત્યયી સંસારફલ તે જ વંચક ફલ છે. આથી ઉલટું સ્વરૂપલક્ષ્ય ન ચૂકતાં સ્વરૂપલક્ષ્ય તાકવું તે અવંચક યોગ, સ્વરૂપલક્ષ્યના અનુસંધાનવાળી ક્રિયા તે અવંચક ક્રિયા, અને તેથી સાનુબંધ પ્રાપ્ત થતું સ્વરૂપપ્રત્યયી ફળ તે અવંચક ફળ. અર્થાત્ સ્વરૂપ ઓળખવું તે યોગાવંચક, સ્વરૂપ સાધવું તે ક્રિયાવંચક, ને સ્વરૂપ પામવું તે ફલાવંચક. આ અવંચક ત્રયી એ જ પરમાર્થથી સરલપાણું છે.

તેમાં યોગ અવંચક (સરલ) હોય અર્થાત્ સ્વરૂપલક્ષ્યનું અનુસંધાન હોય, તો જ પછી ક્રિયા અને ફલ પાણું અવંચક હોય છે, નહિ તો વંચક હોય છે. કારણકે સત્પુરુષના સ્વરૂપદર્શનરૂપ યોગથી પ્રાપ્ત થતો આ સકલ જોગજીવનરૂપ યોગાવંચક યોગ જીવનું આખું જીવનચક્ર બદલાવી નાંખે છે. પ્રથમ જે જીવના સમસ્ત સાધન આત્મબાધક બની બંધનરૂપ થતા હતા, તે હવે સ્વરૂપલક્ષી થયા પછી આત્મસાધક બની સત્ય સાધનરૂપ થાય છે. પ્રથમ જે સ્વરૂપ લક્ષ વિના ષટ્કારક ચક્ર આત્મવિમુખપાણે વક્ર ઊલટું ચાલતું હતું, તે હવે આત્મસન્મુખપાણે સુલટું ચાલે છે. પ્રથમ જે આત્માની બધી ચાલ આશ્રવ-બંધપાણે અવળી ચાલતી હતી, તે હવે સંવર-નિર્જરારૂપ થઈ સવળી ચાલે છે. પ્રથમ જે જીવના સમસ્ત યોગ-ક્રિયાદિ સ્વરૂપલક્ષને ચૂકી વાંકાચૂંકા ચાલતા હોઈ, વંકગામી હોઈ, વંચક થઈને પ્રવર્તતા હતા, તે હવે સ્વરૂપલક્ષ્યને સાંધી, સીધા સરલ ચાલી, અવંકગામી થઈ, અવંચક-સરલ થઈને પ્રવર્તે છે. અને એટલે જ પછી આ સરલાત્મા મુમુક્ષુ જીવ નિરંતર આત્મસ્વભાવ અનુગતપણારૂપ ઋજુતામાં-સરલતામાં રમે છે ને અનાદિ ઉપાધિને વમે છે. “તે માટે મુનિ ઋજુતાએ રમે રે, વમે અનાદિ ઉપાધિ.”

(દોહરા) માર્ગ ઋજુ છે મોક્ષનો, મોક્ષ ઋજુનો હોય;
મુમુક્ષુજન ઋજુ સદા, સરલપણાથી સ્હોય.
સ્વરૂપલક્ષ્યના યોગથી, યોગ અવંચક ધાર;
સ્વરૂપાનુગત ફલ ક્રિયા, સરલપણું તે સાર.

શિક્ષાપાઠ ૪૮ : નિરભિમાનપણું

આત્મામાં આત્મબુદ્ધિરૂપ પારમાર્થિક સરલપણું જેને ઉપજ્યું છે, તે સરલાત્મા પરભાવમાં અહંબુદ્ધિરૂપ અભિમાન કેમ ધરે? આ દેહ તે હું નથી એમ દેહ સંબંધી અહંકાર પાણ જેને નિવૃત્ત થયો છે, તે દેહાશ્રિત અન્ય ભાવનું અભિમાન કેમ કરે? કારણકે ‘અહંકાર તો ઝેર ઝેર ને ઝેર જ છે,’ એમ જોણે પ્રગટ જાણ્યું છે એવા તે ભાવે છે કે—અભિમાન એ આત્માનો મોટામાં મોટો શત્રુ છે. અભિમાન એ આત્માની પ્રગતિને અવરોધનાર મોટામાં મોટો કોટ ને મોટામાં મોટો પ્રતિબંધ છે. મહાતપસ્વી બાહુબલિજીને કેવલ્યદશા પામતાં અટકાવનાર આ અભિમાન જ હતું; આ અભિમાન ગળેન્દ્રથી નીચે ઉતર્યા કે તત્ક્ષણ જ કેવળજ્ઞાન પામ્યા. “હું કંઈ હું કંઈ એ જ અજ્ઞાનતા, શકટનો ભાર જિમ શ્વાન તાણે,”—એવા પરભાવના કર્તૃત્વઅહંકારરૂપ અજ્ઞાનથી જ આ જીવ ચતુર્ગતિમાં પરિભ્રમણદુઃખ પામે છે. આ મારો આત્મા જે નિજ ભાન વિના અનંત કાળથી આથડયો, તેનું કારણ સાચા સંત ગુરુને મેં સેવ્યા નહોતા અને માંડે અભિમાન મૂક્યું નહોતું એ છે. ‘સેવ્યા નહિ ગુરુ સંતને, મૂક્યું નહિ અભિમાન.’ તો હવે પાણ મિથ્યાભિમાન રાખી જો હું વિનયપૂર્વક સંતચરણ નહિ સેવું, તો હજુ પાણ મ્હારે તે ને તે જ ભવદુઃખ સહેવાનો વારો આવશે. માટે હું અભિમાન છોડી પરમ વિનયમાર્ગનું જ અનુસરણ કરું. કારણકે દીનતા—લઘુતા યુક્ત વિનય વિના ‘વિનય’ અર્થાત્ આત્મવિદ્યા પ્રત્યે આત્માનું વિનયન—દોરવાણી હોતી નથી; વિનયથી જ વિનયની—આત્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ હોય છે. એવી વિનયાન્વત ભાવનાથી નમ્ર બનેલા આ સંતજનો અભિમાનનો હાલાહલ ઝેરની જેમ ત્યાગ કરે છે. ફળથી તાડ ભલે અક્રડ બને, પાણ આમ્ર તો નમ્ર બને છે; તેમ કોઈ પ્રકારની સફળતાથી અભિમાની ભલે અક્રડ બને, પાણ સંતજનો તો ઉલટા વિનમ્ર બને છે. વર્ષાઋતુમાં જલલાભથી નદી ભલે ઉછાળા મારે, પાણ સાગર તો ગંભીરપણું જ ધારે; તેમ પરવસ્તુના તુચ્છ લાભથી છીંછરા પામર જનો ભલે ગર્વથી છલકાય, પાણ સાગરવરગંભીરા સંતજનો ન મલકાય.

કવચિત્ પોતાના કોઈપણ પ્રકારના ક્ષયોપશમ આદિનું સૂક્ષ્મ અભિમાન પણ દેખા દે, તો આ સંતજનો તેને હાલાહલ વિષ જાણી તત્ક્ષણ જ દાબી દે છે, ને ચિંતવે છે કે—હે જીવ! તું પ્રભુતા (ગુરુતા) છોડી લઘુતા ધારણ કર! કારણકે “લઘુતામેં પ્રભુતા બસે, પ્રભુતાસે પ્રભુ દૂર.” વળી તું વિચાર કે આ વિશાળ જનસાગર છે, તેમાં હું તો માત્ર માનવ બુદ્બુદ છું. આ અનંત વિશ્વસિન્ધુના અનંતાનંતમા બિન્દુમાં પણ નહિ છતાં, આ અજ્ઞાન જીવનો અભિમાન સિન્ધુ કેટલો? આ અભિમાન સિન્ધુને બિન્દુમાં (શૂન્યમાં) પલટાવું તો જ વિશ્વવ્યાપક જ્ઞાનસિન્ધુ ઉલ્લસે! માટે હવે હું તો પરભાવમાં અહંભાવથી ઉપજતા અષ્ટ મદના ત્યાગની આવી ભાવના જ ભાવીશ :—

હે જીવ! આ સંસારમાં ચારે ગતિને વિષે તું પુનઃ પુનઃ હીન-ઉત્તમ-મધ્યમ જાતિપણું પામ્યો છે, તો આ જાતિમદ શ્યો? કોની કઈ જાતિ શાશ્વતી છે? (પ્રશ્નમરતિ) એમ સમજી તું ત્હારી શુદ્ધ ચૈતન્ય જાતિને સંભાર! ઉચ્ચ કુલમાં જન્મેલા પણ નીચ લક્ષણવાળા હોય છે ને નીચ કુલમાં જન્મેલા પણ ઉચ્ચ લક્ષણવાળા હોય છે, અને સુશીલપણું એ જ સાચું કુલીનપણું છે, તો પછી કુલમદ શેનો? એમ જાણી હે ચેતન! તું સુશીલ આત્મસ્વભાવમાં વર્તવારૂપ ત્હારા મૂલ આત્મ-કુલધર્મને ભજ! મલમૂત્ર, હાડમાંસ ને રુધિરથી ભરેલી જે ચામડાની કોથળી ત્વચાથી મઢેલી છે ત્યાંલગી જ રૂડીરૂપાળી લાગે છે, તે આ અશુચિ કાયાના રૂપનો મદ શો? એમ વિચારી ત્હારા શુચિ આત્મસ્વરૂપને નિહાળ! ચયાપચયિક ને રોગ-જરાનું નિવાસધામ એવું આ બળવાન શરીર પણ ક્ષણવારમાં નિર્બલ ને શિથિલ થઈ પડે છે, અને બળવાન કાળ આગળ કોઈનું પણ કંઈ પણ બળ ચાલતું નથી, તો પછી બલનો મદ કોણ કરે? એમ ભાવી તું નિર્બલના બલરૂપ આત્મારામી પ્રભુનું સ્મરણ કર! લાભ-અલાભ એ કર્મને આધીન છે, ત્યાં કવચિત્ કંઈ તુચ્છ લાભ મળ્યો, તો તેનો મદ શો? એમ ચિંતવી હે જીવ! તું પરમ આત્મલાભની ચિંતા કર! જ્ઞાનની જેમ બીજના ચાટુકર્મથી જે જનપ્રિયપણું પમાય, તેનો મદ શો? એમ વિમાસી તું આનંદધન

પ્રભુનું ચિત્તપ્રસન્નતારૂપ પ્રિયપણું પ્રાપ્ત થાય એવો ઉપાય કર!
ત્રિપદી માત્રના ગ્રહણથી જેને દ્વાદશાંગીનું જ્ઞાન થતું હતું, એવા
મહાબુદ્ધિનિધાન મહાત્માઓ પૂર્વે થઈ ગયા છે, ત્યાં મારા જેવા
બુદ્ધિવૈભવવિહીન મંદમતિને મદનું સ્થાન ક્યાં છે? એમ ભાવી હે
જીવ! તું સદ્બુદ્ધિના ઘરમાં આવ! પૂર્વ પુરુષસિંહોનો અનંત સાગર
જેવો જ્ઞાનાતિશય સાંભળીએ છીએ, ત્યારે બિન્દુ જેવા પાણ નહિ એવા
અલ્પ જ્ઞાનથી આગમધર શ્રુતધર કહેવાતા વર્તમાનકાળના પુરુષોને પાણ
શ્રુતમદનો અવકાશ નથી, તો પછી મારા જેવા અલ્પશ્રુતનું તો પૂછવું જ
શું? વળી આ શ્રુતજ્ઞાન છે તે તો મદને હરનારું છે, તે મદ કરનારું થાય,
તો તો તરવાનું સાધન બૂડવાનું સાધન બને એ કેમ કામ આવે? એમ
સમજી હે જીવ! તું પરભાવપ્રત્યયી સર્વ મદસ્થાનોનો ત્યાગ કરી
નિરભિમાનપણું ભજ! ને સદગુરુ સમીપે શ્રુત કરેલા આત્મધર્મમાં લીન
થા!

(ત્રોટક) રઝળ્યો જીવ કાળ અનંત નકી,
નિજ ભાંન વિના અભિમાન થકી;
અભિમાન હલાહલ ઝેર ગણી,
ન જ દષ્ટિ કરો મદસ્થાન ભણી.

શિક્ષાપાઠ ૪૯ : બ્રહ્મચર્યનું સર્વોત્કૃષ્ટપણું

પરભાવમાં અહંકાર છૂટવારૂપ નિરભિમાનપણું વર્તે, તો જ
બ્રહ્મમાં-આત્મસ્વરૂપમાં ચરારૂપ ‘બ્રહ્મચર્ય’ પામે. બ્રહ્મમાં અર્થાત્
શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં વિચરવું-રમાણ કરવું તે ભાવથી બ્રહ્મચર્ય છે.
કારણકે અબ્રહ્મમાં-અનાત્મમાં વિચરવું તે વ્યભિચારરૂપ અબ્રહ્મચર્ય
અથવા પરવસ્તુના સંશ્લેષરૂપ દેત છે; આ પરવસ્તુમાં વિચરવાંરૂપ
અબ્રહ્મચર્ય ત્યજી, અદ્વૈત એવા શુદ્ધ આત્મામાં રમવું તે
ભાવબ્રહ્મચર્ય છે. આવું ભાવબ્રહ્મચર્ય એ જ સર્વ યોગસાધનનું
અંતિમ ધ્યેય હોવાથી તેનું સર્વોત્કૃષ્ટપણું પ્રગટ છે. પાણ આવું

સ્વરૂપરમાણતારૂપ ભાવબ્રહ્મચર્ય પ્રગટવા માટે પાણ દ્રવ્ય બ્રહ્મચર્ય પરમ ઉપકારી સાધન છે. અર્થાત્ મન-વચન-કાયાથી અબ્રહ્મચર્યનું વર્જન કરી, દ્રવ્યબ્રહ્મચર્યનું અખંડ સેવન કરવામાં આવે, તો જ આત્મા સ્વરૂપરમાણતારૂપ ભાવબ્રહ્મચર્યનું યોગ્ય પાત્ર બની શકે. ‘પાત્ર થવા સેવો સદા, બ્રહ્મચર્ય મતિમાન.’ આમ સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવબ્રહ્મચર્યનું પરમ ઉપકારી કારણ હોવાથી આ દ્રવ્યબ્રહ્મચર્યનું પાણ સર્વોત્કૃષ્ટપાણું છે. અને આમ દ્રવ્યથી અને ભાવથી આ બ્રહ્મચર્યનું સ્થાન સર્વ યોગસાધનોમાં શ્રેષ્ઠ છે.

બ્રહ્મચર્ય એ મોક્ષમાર્ગની યોગ્યતા પામવા માટેનું સર્વોત્કૃષ્ટ સાધન છે. ‘સર્વ ચારિત્ર વશીભૂત કરવાને માટે, સર્વ પ્રમાદ ટાળવાને માટે, આત્મામાં અખંડ વૃત્તિ રહેવાને માટે, મોક્ષ સંબંધી સર્વ પ્રકારના સાધનના જયને અર્થે બ્રહ્મચર્ય અદ્ભુત અનુપમ સહાયકારી છે.’ જ્ઞાનીના આ પરમ અર્થગંભીર વચન અક્ષરે અક્ષર પરમ સત્ય છે. કારણકે બ્રહ્મચર્ય એ સર્વ ચારિત્રનો મૂળ આધારસ્થંભ છે. પંચ મહાવ્રતમાં આ વ્રતનો ભંગ થતાં સર્વ વ્રતનો ભંગ થાય છે અને મૂલછેદ પ્રાયશ્ચિત લાગે છે. ઈંદ્રિયોમાં જેમ રસનેંદ્રિય દુર્જય છે, તેમ વ્રતોમાં બ્રહ્મચર્ય વ્રત દુર્જય છે. આવા દુર્જય બ્રહ્મચર્યવ્રતનો જય કરે તે દુષ્કરકારીને પછી અન્ય વ્રતોનું પાલન સાવ સુગમ થઈ પડે છે અને તેને સર્વ ચારિત્ર વશીભૂત થાય છે. જે શુદ્ધ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે, તેને અંગજડય, આલસ્ય, શિથિલતા, સત્ત્વહીનતા, નિરુત્સાહ આદિ પ્રમાદચિન્હો ઉપજતા નથી; પાણ અંગમાં ચેતનવંતી સ્ફૂર્તિ, ઉત્સાહ, સત્ત્વશીલતા આદિ સ્ફુરે છે; અને રાગ-દ્વેષ- મોહ આદિ આભ્યંતર પ્રમાદ દોષ ટળી, આત્મા સ્વરૂપમાં સ્થિતિરૂપ અપ્રમત દશાને પામે છે. જે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે, તેની પરભાવ પ્રત્યે ગમનરૂપ વ્યભિચારી વૃત્તિ સહેજે દૂર થાય છે; ને આત્મા સ્વરૂપશ્રેણીએ ચઢી, આત્મામાં અખંડ વૃત્તિ વર્તવારૂપ ભાવ બ્રહ્મચર્યને પામે છે. જે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે, તેને આત્મવીર્યની વૃદ્ધિ ને પૌરુષની સ્ફૂર્તિ થાય છે; અને તે અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થ સ્ફુરાવી, મોક્ષ સંબંધી સર્વ સાધનોનો જય સુગમતાથી કરી શકવાને સમર્થ થાય છે.

આવા અદ્ભુત અનુપમ બ્રહ્મચર્યનો મહિમા જોટલો ગાઈએ તેટલો ઓછો છે.

આત્મા શક્તિથી-સત્તાથી અનંત વીર્યનો સ્વામી છે. પાણ આત્માનું આ શક્તિરૂપ અનંત વીર્ય વ્યક્ત કરવા માટે બ્રહ્મચર્યની અત્યંત આવશ્યકતા છે. કારણકે બ્રહ્મચર્યથી તન-મનની શક્તિનો સંચય થાય છે, તન-મનની નીરોગિતા સાંપડે છે, અને આત્મસાધન માટે તન-મનનું અનુકૂળપાણું ઉપજે છે. “નાયમાત્મા બલહીનેન લભ્યઃ ।” આ આત્મા બલહીનને પ્રાપ્ત થાય એમ નથી, એ સૂત્ર અત્રે સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય છે. આત્મબલ વિના આત્મા સાંપડતો નથી. આત્મબલનો આધાર મનોબલ પર છે, મનોબલનો આધાર શરીરબલ પર છે, ને શરીરબલનો આધાર બ્રહ્મચર્ય પર છે. કારણકે શુક્ર એ શરીરનો રાજા હોઈ શરીરના સત્ત્વનું સત્ત્વ છે, અને તે શરીરના સર્વ યંત્રોને બળ-વેગ આપનારી શક્તિ છે. તે જો અધોરેતા બની સંક્ષય પામે, તો અનુક્રમે શરીરચંત્રના સર્વ ચક્રો શિથિલ ને નિર્બળ બની નિસ્તેજ થાય છે, અને મન પાણ ઉત્તરોત્તર અદબ અને અસ્થિર થઈ ચેતનવીર્ય પાણ મંદ બને છે. પરંતુ તે જો ઊધ્વરેતા બની, શરીરમાં વ્યાપક થઈ પચીને સંચય પામે, તો શરીરના અંગેઅંગ પુષ્ટ થઈ ઓજસથી દીપે છે, ને મન પાણ સુદૃઢ ને સ્થિર થઈ આત્મવીર્ય વધે છે.

આમ આત્માની સત્તાગત અનંત શક્તિ વ્યક્ત કરવા અપૂર્વ પુરુષાર્થની સ્ફુરણાર્થે બ્રહ્મચર્ય એ શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. જે જે પરમ પુરુષો અનંત શક્તિમાન પ્રગટ પરમાત્મસ્વરૂપને પામ્યા છે, તે દ્રવ્યથી અને ભાવથી આ બ્રહ્મચર્યના સેવન થકી જ; અને બીજા જીવો પાણ જે તેમ કરશે, તે પાણ તેવા અનંતવીર્ય આત્મસ્વરૂપને પામશે.

(દોહરા) બ્રહ્મચર્યથી નિત વધે, તન મન ચેતન વીર્ય;
બ્રહ્મ સ્વરૂપમાં વિચરતો, પ્રગટે અનંતવીર્ય.

શિક્ષાપાઠ ૫૦ : દુષ્કરદુષ્કરકારી સ્થૂલભદ્રજી

એકદા વંશકાળ આવ્યે સંભૂતિવિન્ય ગુરુને પ્રણમીને ત્રણ મુનિઓએ આ અભિગ્રહ ગ્રહ્યાઃ એકે કહ્યું-હું સિંહગુહાના દ્વારે કાચોત્સર્ગ કરી ચાતુર્માસ ઉપવાસી થઈને રહીશ. બીજાએ કહ્યું-હું દષ્ટિવિષ સર્પના રાફડા પાસે તેવ્રી ચાતુર્માસ સ્થિતિ કરીશ. ત્રીજાએ કહ્યું-હું કુવાના ભારવટીયા પર ચાતુર્માસ ધ્યાનસ્થ રહીશ. તેઓને ગુરુએ અનુજ્ઞા આપી, ત્યાં તો સ્થૂલભદ્ર મુનિ ગુરુચરણે પ્રણમીને બોલ્યા-કોશા વેશ્યાના ગૃહે જો વિચિત્ર કામચિત્રોવાળી ચિત્રશાળા છે, ત્યાં હું ૫૨૨સ ભોજન કરતો ચાતુર્માસ સ્થિતિ કરીશ. તેને પણ યોગ્ય જાણી ગુરુએ અનુમતિ આપી. પછી તે ત્રણે સાધુઓ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે સ્વ સ્થાને ગયા; અને સ્થૂલભદ્ર મુનિ પણ જ્યાં પોતે પૂર્વાશ્રમમાં બાર વર્ષ અપૂર્વ ભોગવિલાસ ભોગવતાં વ્યતીત કર્યા હતા, તે કોશા વેશ્યાના આવાસે પહોંચ્યા; ત્યાં કોશાએ અંજલિ જોડી કહ્યું-શી ફરમાશ છે? આ તન, ધન, પરિજન આદિ સર્વ તમારું જ છે. મુનિએ ચાતુર્માસ વસતિ માટે ચિત્રશાળાની યાચના કરી. કોશાએ અનુજ્ઞા આપી, એટલે સ્થૂલભદ્ર મુનિએ તે કામસ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો.

પછી ૫૨૨સ આહારના ભોજન પછી મુનિના ક્ષોભાર્યે કોશા વિશેષ શ્રંગાર સજ્જને આવી. કોઈ ઉત્કૃષ્ટ અપ્સરા જેવી લાગતી તે કામિની તેની આગળમાં બેઠી. અને વારંવાર કામોદીપક હાવભાવ દેખાડતી તે પૂર્વકાળે અનુભવેલ વિવિધ કામક્રીડાનું તેને વારંવાર સ્મરણ કરાવવા લાગી. જે જે તે મદનમૂર્તિએ ક્ષોભ પમાડવા માટે કર્યું, તે તે આ નિષ્કામી મહામુનિમાં, વજ્રમાં નખવિલેખનની જેમ, ફોગંટ ગયું. જેમ જેમ તે ઉપસર્ગ કરતી ગઈ, તેમ તેમ આ આત્મારામી મુનિનો ધ્યાનઅગ્નિ ઓર પ્રજ્વલિત થયો. એટલે આ અક્ષોભ્ય મહામુનિના આવા પરમ ઈંદ્રિયજયથી ચમત્કાર પામેલી તે કોશા આત્માને નિન્દતી તેમના ચરણમાં પડી, અને પ્રતિબોધ પામી વેશ્યાપણું છાંડી વ્રતધારિણી બની.

પછી વર્ષસિમ્રમ વીત્યે તે ત્રણેય સાધુએ અભિગ્રહ નિર્વાહિત કરી ક્રમે કરીને ગુરુ પાસે આવ્યા. તે પ્રત્યેકને અહો દુષ્કરકારક! તને

સ્વાગત છે! એમ કંઈક ઊઠીને ગુરુએ સત્કાર્યા. પછી સ્થૂલભદ્ર મુનિનું આગમન થતાં, ઊઠીને સામા જઈ ગુરુએ કહ્યું-અહો દુષ્કરદુષ્કરકારિ મહાત્મન! તમને સ્વાગત હો! એટલે મત્સર ધરતા તે અન્ય સાધુઓ ચિતવવા લાગ્યા-અહો! ગુરુનું આ આમંત્રણ ખરેખર! તે મંત્રીનો પુત્ર છે તે કારણે છે. જો તે ષડ્સઆહારથી દુષ્કરદુષ્કરકારી છે, તો આપણે પણ આવતે વર્ષે આ કરી દેખાડશું. એમ મનમાં સંકલ્પ કરી તે મત્સરવંત ઈર્ષાળુ મુનિઓએ આઠ માસ વ્યતીત કર્યા. એટલે સિંહગુહાવાસી સાધુએ ગુરુ પાસે અભિગ્રહ લીધો-હે ભગવન! હું કોશા વેશ્યાના ગૃહે નિત્ય ષડ્સ આહાર ભોજન કરતો ચાતુર્માસ સ્થિતિ કરીશ. ગુરુએ કહ્યું-હે વત્સ! સ્થૂલભદ્ર જેવો વિરલો મુનિરાજ જ જે દુષ્કરદુષ્કર કરવા સમર્થ છે, તેનું આંધળું અનુકરણ કરી ઝેરનું પારખું લેવા યોગ્ય નથી. આમ ગુરુએ નિષેધ્યા છતાં, આમાં તે શું છે એમ કહી ગુરુઆજ્ઞાને અવગણી, તે વીરમન્ય મુનિ કામના નિવાસધામ સમી તે વેશ્યાના નિવાસે પહોંચ્યા.

સ્થૂલભદ્રની સ્પર્ધાથી આ તપસ્વી અહીં આવ્યા છે એમ ચતુર કોશાએ તરત સમજી જઈ ઊઠીને નમન કર્યું. મુનિએ વસતિ માટે ચિત્રશાલા યાચી. કોશાએ તે સમર્પી અને મુનિએ ત્યાં પ્રવેશ કર્યો. પછી મધ્યાન્હે જેણે ષડ્સ આહારનું ભોજન કર્યું હતું, એવા તે મુનિની પરીક્ષાર્થે લાવણ્યકોશા પણ ત્યાં આવી પહોંચી. મુનિ તો તેને નીરખીને વારંવાર ક્ષોભ પામી યાચના કરવા લાગ્યા. કોશાએ કહ્યું-ભગવન! અમે તો વેશ્યા છીએ, ધનદાનથી વશ્ય હોઈએ છીએ. મુનિ બોલ્યા-વેળામાં તેલની જેમ અમારી પાસે તે દ્રવ્ય ક્યાંથી હોય? એટલે વેશ્યાએ તેને ઠેકાણે લાવવાના હેતુથી કહ્યું-નેપાલનો રાજા અપૂર્વ સાધુને રત્નકંબલ આપે છે તે લઈ આવો. એટલે નિજ વ્રતમાં સ્ખલના પામતા મુનિ વર્ષકાલમાં પણ બાલની જેમ કાદવવાળી ભૂમિ પર ઠેભાં ખાતાં નેપાલ ભાણી ચાલ્યા; પછી રાજા પાસેથી રત્નકંબલ મેળવી પાછા આવ્યા, અને તે વેશ્યાને આપ્યું. પણ કોશાએ તો તે નિઃશંકપણે ઘરની ખાળના પંકમાં ફેંકી દીધું! મુનિ એ કહ્યું-તે આ મહામૂલ્ય મહામહેનતે મેળવેલું રત્નકંબલ અશુચિ કર્દમમાં કાં ફેંકી દીધું? કોશાએ જવાબ આપ્યો-હે

મૂઠ! તું કંબલને શોયે છે, પણ અચિત્ત ચિંતામણિ રત્ન સમા સ્વ આત્માને નરકમાં પડતાં નથી શોયતો! એટલે સંવેગ પામેલા મુનિએ કહ્યું-તે મને ભલી રીતે બોધી ભવસાગરમાં પડતાં બચાવ્યો. હું ગુરુ સમીપે જઈ મારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ. વારુ ધર્મલાભ! કોશાએ પણ મિથ્યા દુષ્કૃત કહી ક્ષમા માગી.

પછી તે સાધુએ સંભૂતવિજય ગુરુ પાસે જઈ આજ્ઞાભંગ માટે ક્ષમા ચાચી અને કહ્યું-ગુરુદેવ! હું મૂઠ મત્સરને લઈ મહામુનિ સ્થૂલભદ્રજીની સ્પર્ધા કરવા ગયો, પણ કોશાના ઉપદેશથી હું પતન પામતાં માંડમાંડ બચ્યો છું. ક્યાં એ મહાસત્ત્વ સિંહ સમા સ્થૂલભદ્રજી? ને ક્યાં શીયાળ જેવો કાયર હીનસત્ત્વ હું? ખરેખર! દુષ્કરદુષ્કરકારી જો કોઈપણ હોય તો તે આત્મારામી મહાત્મા સ્થૂલભદ્રજી જ છે. તે મહાબ્રહ્મચારીને નમસ્કાર હો! નમસ્કાર હો!

(દોહરા) દુષ્કરદુષ્કરકારી તે, સ્થૂલભદ્રને પ્રણામ;
આત્મારામી જે રહ્યા, કામગૃહે નિષ્કામ.

શિક્ષાપાઠ ૫૧ : આજ્ઞા

આગલા શિક્ષાપાઠોમાં દયાથી માંડી બ્રહ્મચર્ય પર્યંત જે જે સાધનો બતાવ્યા, તે તે જ્ઞાનીની આજ્ઞા અનુસાર આત્માર્થના લક્ષ્યપૂર્વક સેવવામાં આવે, તો અવશ્ય મોક્ષસાધક થઈ પડે. પણ આત્માર્થ ભૂલી જો સ્વચ્છંદે કરવામાં આવે, તો તે સાધન પણ બંધન બની ભવઉપાધિ વધારે. “દાન તપ શીલ વ્રત નાથ આજ્ઞા વિના, થઈ બાધક કરે ભવઉપાધિ.” કારણકે ઉત્સર્ગરૂપ કે અપવાદરૂપ જે જે આજ્ઞા જ્ઞાનીએ કરી છે, તે કેવલ જીવના કલ્યાણ હેતુએ, જેમ આત્માર્થ ઉત્પન્ન થઈ વર્ધમાન થાય ને સુરક્ષિત બને એ પ્રકારે કરી છે. દાખલા તરીકે-પંચમહાવ્રતમાં સર્વ પ્રાણાતિપાતથી નિવૃત્તિની ઉત્સર્ગરૂપ પ્રતિજ્ઞા છતાં, તેના અપવાદરૂપે નદી ઉતરવાની આજ્ઞા ભગવાને કરી

છે; તે ક્ષેત્રપ્રતિબંધ ટાળી સંયમની રક્ષાર્થે કરી છે. પણ બ્રહ્મચર્ય વ્રતમાં કોઈ અપવાદ કહ્યો નથી, કારણકે રાગદ્વેષ વિના તેનો ભંગ થઈ શકે નહિ. આમ સર્વ ઉત્સર્ગ-અપવાદ આજ્ઞા સંયમનું રક્ષણ થાય તેમ જીવના આત્મહિતાર્થે કહી છે.

સમસ્ત પરભાવ-વિભાવથી આત્માને વ્યાવૃત્ત કરી સ્વભાવમાં આણવો, ‘સ્વભાવમાં રહેવું, વિભાવથી મૂકાવું’ એ જ જિન ભગવાનની મુખ્ય આજ્ઞા છે, એ જ શાસનસર્વસ્વ છે, એ જ પ્રવચનસાર છે, એ જ સૂત્રપરમાર્થ છે. વિભાવરૂપ અધર્મમાંથી નિવૃત્તિ કરાવી, સ્વભાવરૂપ ધર્મ પમાડવો એ જ જિનપ્રવચનનું મુખ્ય પ્રયોજન છે, એ જ ઉદ્દેશ છે, એ જ ઉપદેશ છે, એ જ આદેશ છે અને એ જ વત્થુસહાવો ધમ્મો વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ એ મહાસૂત્ર પ્રમાણે આત્માનો વાસ્તવિક ધર્મ છે. સમસ્ત દ્વાદશાંગી પણ આ મુખ્ય આજ્ઞા-ધર્મ પ્રવચનના વિવરણરૂપ છે; અને અન્ય સર્વ આજ્ઞા-સાધન પણ આ એક પરમાર્થ આજ્ઞાના યોગક્ષેમાર્થે છે. ‘આ જ્ઞાની પુરુષની આજ્ઞાનું આરાધન એ સિદ્ધપદનો સર્વત્રિષ્ઠ ઉપાય છે.

× × અનંત કાળ સુધી જીવ નિજ છંદે ચાલી પરિશ્રમ કરે તોપણ પોતે પોતાથી જ્ઞાન પામે નહીં, પરંતુ જ્ઞાનીની આજ્ઞાનો આરાધક અંતર્મુદૂતમાં પણ કેવળજ્ઞાન પામે. માટે ક્ષીણમોહ પર્યંત જ્ઞાનીની આજ્ઞાનું અવલંબન હિતકારી છે,’—એમ જાણી સ્વચ્છંદ છોડી આત્માર્થી જીવે, આણાણ ધમ્મો આણાણ તવો—આજ્ઞાએ ધર્મ ને આજ્ઞાએ તપ એ સૂત્ર હૃદયમાં ધારણ કરી, જ્ઞાનીની આજ્ઞાનું અખંડ એકનિષ્ઠ આરાધન કરવા યોગ્ય છે.

અને જે ખરેખરો આત્માર્થી જીવ હોય તે જ આ આજ્ઞાનો અધિકારી છે. આ આજ્ઞાના બે પ્રકાર છે—દ્રવ્ય અને ભાવ. દ્રવ્યના બે અર્થ છે: એક તો તથારૂપ ભાવવિહીન એવું અપ્રધાન દ્રવ્ય; અને બીજું તથારૂપ ભાવનું ઉત્પાદક એવું પ્રધાન દ્રવ્ય. આમાં આત્મભાવના કારણરૂપ પ્રધાન દ્રવ્ય તે જ પ્રથમ હોઈ આત્માર્થીને ઉપકારી છે. આ દ્રવ્ય આજ્ઞાના મુખ્ય અધિકારી તો અપુનર્બીકાદિ છે; કારણકે આ લોક-પરલોકની કામનારહિતપણે જે

કેવલ એક આત્માર્થે જ તાત્ત્વિક સમજાણપૂર્વક ધર્મનિષ્ઠાન કરે છે, એવા આ સાચા આત્માર્થી મુમુક્ષુ આત્માઓ જ, સમ્યગ્દૃષ્ટિ આદિ ભાવ પામવાની યોગ્યતાવાળા હોવાથી, દ્રવ્યથી જિન આજ્ઞાના અધિકારી છે. અને ભાવઆજ્ઞાના અધિકારી તો તેથી પણ ઉંચી દશાવાળા સમ્યગ્દૃષ્ટિ, ચારિત્રી આદિ જ છે. આ દ્રવ્ય-ભાવ આજ્ઞાના અધિકારીપણાની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પણ જ્ઞાનીની આજ્ઞાના આરાધનથી હોય છે.

આ આજ્ઞાનું આરાધન એ જ જ્ઞાની ભગવાનની મોટામાં મોટી પૂજા-ભક્તિ-સેવા છે. કોઈ નોકર હોય ને શેઠની આજ્ઞા ન પાળે ને કહે કે હું તેનો સેવક છું, એ કેમ બને? આ તો “ચાકર તેરા, કઘા નહિ કરું” એના જેવો ઘાટ થયો! માટે સાચો ભક્ત સેવક તો પ્રભુની આજ્ઞાનું પાલન કરવા સદા તત્પર રહે; અને અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અસંગતા, ગુરુભક્તિ, તપ, જ્ઞાન એ સત્ પુષ્પોથી પ્રભુની પૂજા કરે. કારણકે—‘પરમ પુરુષની મુખ્ય ભક્તિ ઉત્તરોત્તર ગુણની વૃદ્ધિ થાય એવાં સદ્વર્તનથી પ્રાપ્ત થાય છે. ચરણપ્રતિપત્તિ (શુદ્ધ આચરણની ઉપાસના) રૂપ સદ્વર્તન જ્ઞાનીની મુખ્ય આજ્ઞા છે,—જે આજ્ઞા પરમ પુરુષની મુખ્ય ભક્તિ છે.’ માટે આત્મકલ્યાણને ઈચ્છનાર મુમુક્ષુએ આજ્ઞાપ્રધાન બની, જ્ઞાનીની મુખ્ય આજ્ઞારૂપ આ સદ્વર્તનનું અર્થાત્ આત્મસ્વભાવરૂપ સત્શીલનું યથાશક્તિ સેવન કરવું જોઈએ; અને પરભાવ-વિભાવ પ્રત્યે ગમનરૂપ વ્યભિચારથી તે શીલનો ભંગ ન થવા દેતાં, આત્મસ્વભાવમાં રહી અહિંસાદિ સદ્વર્તનમય શીલ પાળવું જોઈ એ. આમ આશ્રવનું નિવારણ ને સંવરનું સેવન કરતો રહી, જે પ્રભુની આજ્ઞાભક્તિમાં લીન થાય છે, તે આત્માર્થી મુમુક્ષુ જીવ પરમ આત્મસમાધિમય પ્રભુનું પરમ પદ પામે છે. “પ્રભુ આણા ભક્તે લીન, તિણે દેવચંદ્ર પદ કીન.”

(દોહરા) આશ્રવ ત્યજી સંવર ભજી, પાળે જિન આજ્ઞા જ;

તે આત્માર્થી મુમુક્ષુ જન, શીઘ્ર લહે શિવરાજ.

શિક્ષાપાઠ ૫૨ : સમાધિ મરણ

આજ્ઞા આરાધનમાં જે જીવન ગાળે છે, તે અવિરાધક જીવને પ્રાયે સમાધિમરણની પ્રાપ્તિ હોય છે. જ્ઞાનીઓ કહે છે કે ‘એકવાર જે સમાધિમરણ થયું તો સર્વકાળના અસમાધિમરણ ટળશે.’ મૃત્યુનું આવવું અનિયત છે. તે ગમે ત્યારે, ગમે તેને, ગમે તે અવસ્થામાં, અગમચેતી વિના આવી પડે છે ને વગર નોટિસે આ કાયાની કોટડી ખાલી કરવી પડે છે. માટે જન્મેલાને મૃત્યુ ધ્રુવ છે, જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુઃ એમ જાણી, વિચક્ષણ જનો તેથી નહિ ડરતાં, ગાંસડા પોટલા બાંધી તેનું સામેયું કરવાને સદા તૈયાર જ રહે છે. ‘વિચારવાન પુરુષો તો કેવલ્ય દશા થતાં સુધી મૃત્યુને નિત્ય સમીપ જ સમજીને વર્તે છે. ઘણું કરીને ઉત્પન્ન કરેલાં એવા કર્મની રહસ્યભૂત મતિ મૃત્યુ વખતે વર્તે છે.

× × એમ જાણી મૃત્યુ સમીપ આવ્યે તથારૂપ પરિણતિ કરવાનો વિચાર વિચારવાન પુરુષ છોડી દઈ પ્રથમથી જ તે પ્રકારે વર્તે છે.’ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રનું માર્મિક વચન છે કે-જેને મૃત્યુની સાથે મિત્રતા હોય અથવા જે મૃત્યુથી પલાયન કરી શકે એમ હોય, અથવા હું નહિ જ મરું એમ જે જાણતો હોય તે ભલે સુખે સુખે! આનો પરમાર્થ બોધ એ છે કે આત્માર્થીએ પ્રથમથી જ અપ્રમત્ત જીવન ગાળી આત્મસમાધિનો અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે.

જેને દેહાદિમાં દૃઢ આત્મબુદ્ધિ છે, તે પોતાનો અંતકાળ આવ્યે, મિત્ર-સ્વજનાદિનો વિયોગ થશે એમ દેખી મૃત્યુથી અત્યંત ડરે છે. પાણ જેને આત્મામાં જ આત્મબુદ્ધિ છે, તે તો દેહ મરે છે, હું મરતો નથી, હું તો અજર અમર અવિનાશી આત્મા છું, એમ ભાવતો હોઈ મૃત્યુથી લેશ પાણ ડરતો નથી, અને તેનું જૂનું વસ્ત્ર બદલાવી નવું વસ્ત્ર ગ્રહવા જેવું લેખે છે. આવી સમાધિભાવનાથી દેહાદિનું મમત્વ ત્યજી જે સમત્વ ભજે છે, તેને મૃત્યુ સમયે પાણ સમાધિ રહે છે, અને તે મૃત્યુને મહોત્સવ માની આનંદથી ભેટે છે. આ સમાધિમરણની પ્રાપ્તિ અર્થે જ્ઞાની પુરુષોએ આલોચના, ક્ષમાપના, દુષ્ટતનિન્દા, સુકૃતપ્રશંસા, પાપસ્થાનકત્યાગ, વ્રતગ્રહણ, ભાવના, અનશન, ચઉશરાણ,

નવકારસ્મરાણ એમ દશવિધ આરાધનાવિધિ પ્રદર્શિત કરેલ છે. તેનું ભાવન કરતાં મુમુક્ષુ આત્મા ભાવે છે કે—

હું આ દેહાદિથી ભિન્ન એવો શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા છું. આ જ્ઞાનદર્શનમય આત્મા શિવાય બીજું કંઈ પણ પરમાણુમાત્ર પણ મારું નથી. અનાત્મીય એવા આ દેહાદિ પરભાવમાં આત્મબુદ્ધિએ કરીને તેના મિથ્યા અહંકાર—મમકારથી હું અનંત જન્મમરાણ દુઃખ પામ્યો; અને આ પરભાવ નિમિત્તે વિભાવ ઉપાધિ ઉત્પન્ન કરી આત્મસમાધિ ભૂલ્યો. આત્મસ્વરૂપની આરાધના ચૂકી મેં અનાચારથી, અપ્રત્યક્ષ, વિષયથી, કષાયથી આ ભવ-પરભવને વિષે જે કંઈ આત્મવિરાધના કરી હોય, તેનો હવે હું પશ્ચાત્તાપ કરી મિથ્યાદુષ્ટતા મારું છું. મિચ્છામિ દુઃખકંડં । પ્રાણાતિપાતાદિ અઢાર પાપસ્થાનક કે જે મેં આત્મસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થવારૂપ પ્રમાદદોષથી સેવ્યાં હોય, સેવરાવ્યાં હોય, સેવતાં પ્રત્યે અનુમોદા હોય, તે સર્વ હું ત્રિવિધે ત્રિવિધે વોસરાવું છું; આત્મસાક્ષીએ નિન્દું છું, સદ્ગુરુસાક્ષીએ ગર્હું છું અને આત્મામાંથી વિસર્જન કરું છું. નિન્દામિ ગરિહામિ અપ્પાણં વોસિરામિ । હું સર્વ જીવને ખમાવું છું, સર્વ જીવો મને ક્ષમા આપો! મ્હારે સર્વ પ્રાણી સાથે મૈત્રી છે, કોઈ સાથે કંઈ પણ વૈરવિરોધ નથી. મિત્તિ મે સવ્વભૂણ્ણુ, વૈરં મજ્જં ન કેણઈ ।

મમતા કરી જે બહુ પ્રકારનો પરિગ્રહ મેં એકત્ર કર્યો, તે કંઈ પણ સાથે લીધા વિના, ભવોભવને વિષે જે જ્યાંનો હતો તે ત્યાં જ મૂકીને હું ખાલી હાથે ચાલતો થયો,—તે પરિગ્રહના મૂચ્છામિમત્વને હું વોસરાવું છું. “પરિગ્રહની મમતા કરીજી, ભવભવ મેલી રે આથ; જે જ્યાંની તે ત્યાં રહીજી, કોઈ ન આવી સાથ રે...જિનજી! મિચ્છા દુક્કડ આજ.” હું ખાલી હાથે એકલો જ આવ્યો છું ને એકલો જ જવાનો છું. સાથે માત્ર એક વફાદાર ધર્મમિત્ર જ આવવાનો છે. આ પરમ દુર્લભ આત્મધર્મની ને બોધિબીજની પ્રાપ્તિ મને ભવોભવને વિષે હો! પરમ યોગી શ્રી ઋષભદેવજી જેવા પણ જે દેહને નથી રાખી શક્યા, તે દેહને બીજો કોણ રાખી શકે એમ છે? માટે ભાડુતી ઘર જેવા આ નશ્વર

દેહનું મમત્વ ત્યજી, હું એવી રીતે મરું કે જેથી ફરી મરવું ન પડે. એટલે સમભાવમાં સ્થિત થઈ, હવે હું સારભૂત એવી સંલેખના કરી કાયની ને કષાયની ક્ષીણતા કરું છું; અનશન આદરી, ચાર પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરું છું; અને માંડે અનાહારી એવું આત્મસ્વરૂપ સ્મરી, ઉત્તમ અનશન કરનારા શાલિભદ્ર મેઘકુમાર આદિ મહામુનીશ્વરોના અદ્ભુત આત્મપરાક્રમને સંભારું છું.

અનન્ય ભાવશરણના દાતાર અરિહંત ભગવંતોનું હું શરણ ગ્રહું છું. શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપી સિદ્ધ ભગવંતોનું હું શરણ ગ્રહું છું. મૂર્તિમાન્ સમાધિસ્વરૂપ સાધુ ભગવંતોનું હું શરણ ગ્રહું છું. કેવલિ ભગવંતે ભાખેલા આત્મસ્વભાવ ધર્મનું હું શરણ ગ્રહું છું. ચઉગતિનો ઉચ્છેદ કરનારા આ ચઉશરણનો મેં આશ્રય કર્યો છે, તો મને હવે ભય શો ? વિક્ષેપ શો ? ચિંતા શી ? “ધીંગ ધણી માથે કિયોરે, કુણ ગંજે નર ખેટ ?—વિમલ જિન દીઠા લોચણ આજ.” “મોટાને ઉત્સંગ બેઠાને શી ચિંતા ? પ્રભુને ચરણ પસાય, સેવક થયા નચિંતા.” અરિહંત ભગવંતોને હું નમસ્કાર કરું છું. સિદ્ધ ભગવંતોને હું નમસ્કાર કરું છું. આચાર્ય ભગવંતોને હું નમસ્કાર કરું છું. ઉપાધ્યાય ભગવંતોને હું નમસ્કાર કરું છું. સર્વ સાધુ ભગવંતોને હું નમસ્કાર કરું છું. સહજાત્મસ્વરૂપી એવા જે આ સર્વ પરમ આરાધ્ય ભગવંતો કાયની માયા વિસારી, સ્વરૂપને વિષે શમાયા છે, તે આ પરમ પાવન પદોનું પુનઃ પુનઃ ભાવન કરી, હું પણ આ કાયની માયા વિસારી મારા સ્વરૂપને વિષે લીન થાઉં છું.

(દોહરા) માય વિસારી કાયની, થઈ પ્રભુ શરણાધીન;
સહજાત્મસ્વરૂપને સ્મરી, થઈ આત્મામાં લીન.

શિક્ષાપાઠ ૫૩ : વૈતાલીય અધ્યયન*

ભગવાન્ ઋષભદેવજી ભરતના તિરસ્કારથી સંવેગ પામેલા સ્વપુત્રોને સંબોધીને ઉપદેશે છે—

તમે સંબૂઓ! તમે કેમ બૂઝતા નથી? પરલોકને વિષે નિશ્ચયે કરીને સંબોધિ (સમ્યક્ બોધિ) દુર્લભ છે. વ્યતીત થયેલી રાત્રીઓ પાછી આવતી નથી, તેમ ગયેલું જીવિત પણ પુનઃ પ્રાપ્ત થવું સુલભ નથી. જુઓ! કોઈ માનવો બાલ હોતાંજ જીવિત ત્યજે છે, કોઈ બુદ્ધા થઈને જીવિત ત્યજે છે, કોઈ ગર્ભવસ્થુ પણ જીવિત ત્યજે છે. સિંચાણો જેમ તેતરને હરે છે, તેમ આયુક્ષયે મૃત્યુ પ્રાણોને હરે છે ને મનુષ્યનું જીવિત ત્રૂટે છે.

માતા-પિતાદિના મોહે કરીને જીવ લુંપાય છે, તે જીવને ભવાંતરમાં સુગતિ સુલભ નથી. માટે આ મૃત્યુ તથા મોહ આદિ ભયોને દેખીને મુમુક્ષુ આત્મામાં સુસ્થિત એવો સુવ્રતી થઈ આરંભોથી વિરમે. કારણકે અવિરત એવા જૂદા જૂદા પ્રાણીઓ આ જગતમાં કર્મોથી લુંપાય છે, પોતે જ કરેલા કર્મોને અવગાહે છે, અને તે કર્મના વિપાક ભોગવ્યા વિના મૂકાતા નથી. દેવો, ગાંધર્વો, રાક્ષસો, અસુરો, ભૂમિચરો, સર્પો, રાજા, નર, શ્રેષ્ઠ કે બ્રાહ્મણો,—એ સર્વ પોતપોતાના સ્થાન અંતકાળે દુઃખિત થઈને છોડે છે. કામોથી અને સ્વજનાદિના પરિચયથી ગૃહ્ય થયેલા જંતુઓ તેના વિપાકકાલે કર્મોને સહે છે; અને બંધનથી છૂટેલા તાડફલની પેઠે આયુક્ષયે ત્રુટી પડે છે.

કોઈ બહુશ્રુત હોય કે ધાર્મિક હોય, બ્રાહ્મણ હોય કે શ્રમાણ હોય, તે પ્રગટપણે માયારૂપ કર્મો વિષે મૂર્ચ્છિત સતા, તીવ્ર કર્મોથી કપાય છે. વળી જુઓ! બાહ્ય પરિગ્રહના પરિત્યાગરૂપ વિવેકને આશ્રીને ઊઠેલા એવા કોઈ જનો, સમ્યક્ જ્ઞાનના અભાવે પોતે નહિ તર્યા છતાં, અહીં ધ્રુવ એવા મોક્ષની કે તેના ઉપાયની ‘માત્ર શબ્દની માંઘ’ કેવલ વાત જ કરે છે, પણ તે આચરતા નથી, તો પછી ‘બાહ્ય ત્યાગ પણ જ્ઞાન

* શ્રી સૂત્રક્રાંતિ, પ્ર. શ્રુ સ્કં., અ. ૨.

નહિ' એવા તે જનોના માર્ગ ને પ્રપન્ન થયેલો જીવ આ લોકને કે પરલોકને કેમ જાણશે? કારણકે દંભી માયાવી જનો ભલે નગ્ન કે કૃશ થઈને વિચરે, ભલે માસને અંતે ભોજન લે (માસખમાણ કરે), તો પણ તે અનંતા ગર્ભ લેશે.

માટે જ્ઞાની કહે છે કે હે પુરુષ! તું પાપકર્મથી વિરામ પામ! કારણકે મનુષ્યોનું જીવિત સાંત (મર્યાદિત) છે; અને તેમાં પણ જે કામમૂર્ચિછત અસંવૃત નરો અહીં સંસારમાં મગ્ન છે, તે મોહને પામે છે. એટલા માટે યોગવાન એવો તું યત્નાવંત થઈને આ મોક્ષમાર્ગે વિહર! જ્ઞાન-દર્શનાદિ સૂક્ષ્મ ભાવપ્રાણવાળો આ પંથ દુરુત્તર-દુસ્તર છે. માટે જ્ઞાનીની આજ્ઞારૂપ અનુશાસન પ્રમાણે જ તું તે આત્મસંયમના માર્ગે પ્રકૃષ્ટપણે ગમન કર! આમ સર્વ વીરોએ સમ્યક્ પ્રવેદિત કર્યું છે, આત્માનુભવથી સંવેદ્યું-અનુભવ્યું છે. તે વીરો કેવા છે? વિષયરૂપ પરભાવથી વિરત અને સ્વભાવને વિષે સમુત્થિત એવા તે આત્મપરાક્રમી વીરો, ક્રોધ-માયા આદિ વિભાવને પીસનારા હોય છે. તેઓ સર્વ પ્રકારે સ્વ-પરના દ્રવ્ય ભાવ પ્રાણને હણતા નથી; અને આમ પાપથી વિરત થયેલા તે વીર પુરુષો અભિનિર્વૃત્ત હોય છે, અર્થાત્ દેહ છતાં મુક્ત એવી જીવન્મુક્ત નિર્વાણ દશાને અનુભવે છે.

આવા વીરોના આત્મસંયમમય માર્ગમાં વિચરતાં કદાપિ પરીષદ-ઉપસર્ગ આવી પડે, તો એમ ભાવે કે હું જ એકલો કાંઈ પરીષદ-ઉપસર્ગોથી લોપાતો નથી, પણ લોકને વિષે અન્ય પ્રાણીઓ પણ અતિ દુઃસહ દુઃખોથી લોપાય છે; અને આ દુઃખો આવ્યા છે તેથી તો ઊલટો મને નિર્જરાલાભ જ થશે. એમ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર સહિત એવો પુરુષ આત્મહિત દેખે; અને ક્રોધાદિથી અપીડિત એવો અણિહ રહી, તે પરીષદ-ઉપસર્ગોથી સ્પૃષ્ટ થતાં, તેને સમભાવે અંહિયાસે (સહન કરે). પોતે ચક્રવર્તી હોય અને બીજો દાસનો દાસ હોય, તોપણ પોતાની પૂર્વે મૌનપદમાં ઉપસ્થિત દાસાનુદાસને વંદન કરતો તે ચક્રવર્તી લજ્જા ન ધરે, અને તે દાસ પણ ગર્વ ન કરે, —એમ સમભાવે ભિક્ષુ સદા વિચરે. આવી સમભાવનાથી આત્મારૂપ ભીંતને લાગેલા કર્મ-લેપને ધૂણી નાંખી

આ અવધૂત અહીં અનશનાદિથી પોતાના દેહને કૃથ કરે ને સર્વથા અહિંસા પ્રત્યે જ પ્રવ્રજે—પ્રકૃષ્ટપાણે ગમન કરે. ધૂલિથી ખરડાયેલી પંખિણી પાંખ ફફડાવી રજ ખંખેરી નાંખે, તેમ જ્ઞાનદર્શનાદિ ઉપધાનવાળો ભવ્ય તપસ્વી માહાત્મ્ય કર્મને ખપાવે. આ જ મોક્ષ પ્રત્યે નુકૂલ એવો ‘અનુધર્મ’ મુનિએ પ્રવેદિત કર્યો છે, પોતે સંવેદન કરી અનુભવથી કહ્યો છે. આ સન્માર્ગ પૂર્વે જીવે કદી અનુશ્રુત કર્યો નથી ને શ્રુત હોય તોપણ યથાવસ્થિત આચર્યો નથી. સદ્ગુરુ સમીપે આ અપૂર્વ માર્ગ શ્રવાણ કરી, ગુરુના છંદે અનુવર્તતા એવા અનંતા જીવો પરભાવ-વિભાવથી વિરત થઈ મહા ઓધને-સંસારપ્રવાહને તરી ગયા છે.

તેથી અહો દ્રવ્ય! મુક્તિગમન યોગ્ય ભવ્ય! તું શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યમાં સ્થિતિ કરતો એવો ‘દ્રવ્ય’—શુદ્ધોપયોગવંત થા! સદસદ્વિવેકવંત પંડિત થઈ આ પાપકર્મના વિપાકને જો! અને પાપથી વિરત થઈ, ક્રોધાદિ કષાયના પરિત્યાગથી અભિનિર્વૃત થા! અત્યંત શાંતિભૂત થા! અને ‘દેહ છતાં નિર્વાણ’ એવી દેહાતીત જીવન્મુક્ત દેશાનો અનુભવ કર! આવા આ સિદ્ધિપથ પ્રત્યે લઈ જનારા ધ્રુવ મહામાગ્નિ વીરો અત્યંત આત્મપરિણામી કરે છે. માટે કર્મનું વિદારણ કરનારા આ ‘વેયાલીય’ (વૈતાલિક) વીરમાગ્નિ પામેલા અને મન-વચન-કાયાથી સંવૃત થયેલો એવો વીર પુરુષ, વિત્ત જ્ઞાતિ અને આરંભને છોડીને આત્મામાં સુસંવૃત થઈ મોક્ષમાગ્નિ વિષે વિચરે.

(દોહરા) કર્મ વિદારક વીરનો, વૈતાલીય વીરમાર્ગ;
વીરપણે ત્યાં વિચરે, વીરજનો મહાભાગ.

શિક્ષાપાઠ ૫૪ : સંયોગોનું અનિત્યપણું

જગતની જન્મલવી વહે જાય છે; અને તેના તટસ્થ દષ્ટાને ક્ષણે ક્ષણે નવનવા દશ્યોનું ચલચિત્ર દષ્ટિગોચર થાય છે. જૂનાં નામો ને જૂનાં રૂપો સમયસરિતાના પ્રવાહમાં ક્યાં તાણાઈ ગયા તે ગોત્યા જડતા નથી. નવાં નામો ને નવાં રૂપો પણ ક્ષણિક ચમકાણે કરી કાળની અનંતતામાં ક્યાં વિલીન થઈ જાય છે તેનો પત્તો મળતો નથી. કાળની એ ને એ રેતી પર અનંતા પગલાં પડ્યાં ને ભૂંસાયા. સંધ્યા સમયના અભ્રની પેઠે જ્યાં ક્ષણે ક્ષણે નવનવા રંગો પલટાય છે, એવા આ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભવ ને ભાવથી પરાવર્તન પામતા પરિવર્તનશીલ સંસારમાં સર્વ સંયોગો અનિત્ય છે. એક રૂપ છોડીને બીજા ગ્રહણ કરતો આ યંત્રવાહક જીવ, કર્મ-સૂત્રધારના આદેશ પ્રમાણે નિરંતર નવનવા વેષ ધારણ કરી, આ વિશ્વની રંગભૂમિ પર નાટક નાચી રહ્યો છે.

ક્ષણવારમાં ખતમ થઈ હતો ન હતો થઈ જતો આ સંસારનો સર્વ ખેલ વિવેકીને મન બાલધૂલિગૃહ ક્રીડા જેવો અનિત્ય અને અરમ્ય ભાસે છે. અરે! ચક્રવર્તી આદિ જગતની સર્વોત્કૃષ્ટ પદની પણ એ જ સ્થિતિ છે. જે પ્રચંડ પ્રતાપે કરીને છ ખંડના અધિરાજ બન્યા હતા ને ‘બ્રહ્માંડમાં બળવાન થઈને ભૂપ ભારી ઉપજ્યા’ હતા, ‘એ ચતુર ચક્રી ચાલિયા હોતા ન હોતા હોઈને,’ હાથ ખંખેરીને આવ્યા હતા તેવા ખાલી હાથે ચાલી નીકળ્યા છે. મુંજ રાજાએ ભોજને મારી નાંખવા માટે મારા મોકલ્યા હતા, ત્યારે ભોજે માર્મિક સંદેશો પાઠવ્યો હતો કે—માંધાતા વગેરે ઘણા બળવાન મહીપતિઓ થઈ ગયા છે. તેની સાથે આ પૃથ્વી ગઈ નથી, પણ હે મુંજ! ત્હારી સાથે તો જરૂર આવશે! કહેવાય છે કે મૃત્યુશય્યા પર પડેલા મહાવિજેતા સીકંદરે આદેશ કર્યો હતો કે—મ્હારી ઠાઠડી લઈ જવામાં આવે ત્યારે મ્હારી મુઠ્ઠી ખુલ્લી રાખજો ને જગતને જાહેર કરજો કે આ સીકંદર ખાલી હાથે આવ્યો હતો અને ખાલી હાથે જાય છે. “એક ધર્મ જ એવો સુહૃદ-મિત્ર છે કે જે મૂઆની પાછળ પણ જાય છે. બાકી બીજું બધુંય તો આ શરીરની સાથે જ ખાખ થાય છે.”

(યોગદષ્ટિ-સમુચ્ચય) સ્વજનાદિ મૃતદેહને બાળી સ્મશાનમાંથી પાછા વળે છે ને બે-ચાર દિવસ સાચો ખોટો સ્વાર્થમય ખેદ કરી, થોડા વખત પછી મરનારના નામને પાણ વસરી જાય છે! આમ આ સંસારસમુદ્રમાં ક્ષણભંગુર મોજની જેમ અથડાતા જીવોને ઉપજતા સર્વ સંયોગ સંબંધો વિપત્તિના સ્થાન થઈ પડી, અંતે અત્યંત નીરસ નીવડે છે.

આ જીવે અનંત જન્મોની અંદર જૂદી જૂદી જનનીઓનું એટલું ધાવાણ પીધું છે કે તે ભેગું કરીએ તો સમુદ્રના જલ કરતાં પાણ વધી જાય! તે તે જન્મમાં મૃત્યુ થતાં, જૂદી જૂદી માતાઓની આંખમાંથી એટલું પાણી વછૂટ્યું છે કે તે એકઠું કરીએ તો સાગરજલ કરતાં પાણ વધી જાય! આમ આ જીવના અનંતા જન્મમરાણ થયા છે. તેમાં કોનો પુત્ર ને કોનો પિતા? કોની માતા ને કોની સ્ત્રી? જે પૂર્વે શત્રુઓ હતા તે આ જન્મમાં બંધુઓ બને છે ને બંધુઓ હતા તે શત્રુ બને છે! આ વિષમ સંસારમાં માતા હોય તે મૃત્યુ પામીને કર્મ વશે ક્વચિત્ પુત્રી બને છે! બ્હેન હોય તે ક્વચિત્ સ્ત્રી થાય છે! આવી વિચિત્ર સ્થિતિ આ સંસારની છે. સાચંકાળે જૂદી જૂદી દિશામાંથી આવીને પક્ષીઓ વૃક્ષમાં વાસ કરે છે, તેમ પ્રાણીઓ જન્મોંતરથી આવીને ફલવૃક્ષમાં વસે છે. પછી પ્રભાત થતાં એ પંખીઓ જેમ ઝાડને છોડીને પોતપોતાની દિશામાં ચાલ્યા જાય છે, તેમ આ પ્રાણીઓ પાણ પોતપોતાની દિશામાં કર્મ પ્રમાણે જૂદી જૂદી ગતિમાં કયાંય ચાલ્યા જાય છે! આમ આ બધોય પંખીમેળો છે. “પ્રિયજનોનો સંગમ ગગનનગર જેવો છે, યૌવન ને ધન વાદળા જેવા છે, શરીર આદિ વિજળી જેવા છે.” (જ્ઞાનાર્ણવ) આ જીવન ડાભની આણી પર રહેલા જલબિન્દુ જેવું છે. જગતની ધર્મશાળામાં ઉતરેલો આ જીવ મુસાફર ઘડીભર વિસામો લીધો ન લીધો ત્યાં તો પુનઃ જન્મોંતર મુસાફરી ચાલુ કરે છે.

આમ આત્મબાહ્ય એવી આ દેહ-ગૃહાદિરૂપ સમસ્ત જગજીવ મૃગજીવ જેવી મિથ્યા છે, તે પોતાની નથી, છતાં મિથ્યાભાસરૂપ અસત્કલ્પનાથી પોતાની ભાસે છે! એટલે મૃગ-પશુ જેવો મૂઢ જીવ તે

મેળવવાની દુરાશાએ તેની પાછળ જેટલું દોડાય તેટલું દોડે છે! પણ તે તો હાથતાળી દઈને દૂર ને દૂર ભાગતી જાય છે ને આ જીવની જાણે ફૂર મશ્કરી રૂપ વિડંબના કરે છે! અથવા આ દેહ-ગૃહાદિ સર્વ આત્મબાહ્ય સંયોગો સ્વપ્ન સમાન છે. સ્વપ્નમાં દિઠિલી વસ્તુ જેમ જગ્રત અવસ્થામાં દેખાતી નથી, તેમ અજ્ઞાનરૂપ સ્વપ્ન દશામાં આ દેહાદિમાં આત્મભ્રાંતિરૂપ કલ્પના આત્મજગ્રતિરૂપ જ્ઞાનદશામાં વાસ્તવિક દેખાતી નથી, મિથ્યા જણાય છે. આ દેહ-ગૃહાદિ સર્વ સંયોગો ક્ષણવારમાં સ્વપ્નાની જેમ જોતજોતામાં દષ્ટનષ્ટ થઈ જાય છે; ને સ્વપ્નમાં મહા રાજઋદ્ધિ પામેલા ‘ભીખારીના ખેદ’ની પેઠે હાય! આ મારા ભોગ ચાલ્યા ગયા, એવો વસવસો મનમાં રહી જાય છે! માટે જ ભોજ ભગતે ચાબખો માર્યો છે કે “આ તો સપનું છે સંસાર.”

(દોહરા) બાલધૂલિગૃહ કીડ સમા, સર્વ સંયોગો જાણ;
ઈંદ્રજલ મૃગજલ સમા, અથવા સ્વપ્ન સમાન.

શિક્ષાપાઠ ૫૫ : મહાત્માઓની અનંત સમતા

સર્વ બાહ્ય સંયોગોનું અનિત્યપણું જોણે જાણ્યું છે અને નિત્ય પ્રકાશમય અંતરજ્યોતિનું દર્શન જોણે કર્યું છે, તે જ્ઞાન મહાત્માઓને સર્વત્ર અદ્ભુત સમતા વર્તે છે. સ્વરૂપમાં શમાયા છે એવા તે સમદર્શી મહાત્માઓ કયાંય પણ અહંત્વ મમત્વ કરતા નથી, કયાંય પણ રાગદ્વેષ ધરતા નથી, કયાંય પણ ઈષ્ટ અનિષ્ટ બુદ્ધિ ચિંતવતા નથી. ગોશાલાએ મહાવીરસ્વામી સમીપે આવી તેમના બે શિષ્યોને તેજોલેશ્યાથી બાળી નાંખ્યા, પણ નિર્મમ ભગવાન તો સમર્થ છતાં સમભાવમાં જ રહ્યા. “અબધૂ! ક્યા તેરા? ક્યા મેરા? તેરા હે સો તેરી પાસ, અવર સબહી અનેરા,”—એવા સમરસમાં ઝીલતા નમિ રાજર્ષિએ કહ્યું—મિથિલા દાઝે છે એમાં માડું કાંઈ દાઝતું નથી.

આવા સમદર્શી મહાત્માઓને સુખમાં કે દુઃખમાં, હર્ષમાં કે શોકમાં, સંપત્તિમાં કે વિપત્તિમાં, તૃણમાં કે મણિમાં, સુવાણમાં કે

પાષાણમાં, વનમાં કે ભવનમાં સર્વત્ર અનંત સમતા હોય છે. સુખમાં તે મગ્ન થતા નથી કે દુઃખમાં તે ભગ્ન થતા નથી; પણ “સુખદુઃખરૂપ કરમફલ જાગો, નિશ્ચય એક આનંદો રે,” એમ જાણી સુખદુઃખ સમભાવે વેદતા તે સ્થિતપ્રજ્ઞ જ્ઞાની તો સદા નિજનંદમાં જ નિમગ્ન રહે છે. હર્ષના પ્રસંગથી તેમનું મુખ મલકાતું નથી કે શોકના પ્રસંગથી મ્વાનિ પામતું નથી. સંપત્તિથી ફૂલાઈ તે છાકી જતા નથી કે આપત્તિથી દબાઈ તે દીનતા ભજતા નથી. તુચ્છ તણખલું હોય કે મહામૂલ્યવાન રત્ન હોય, માટીનું ઢેકું હોય કે સોનાનો મેરુ હોય, રજકણ હોય કે વૈમાનિક દેવની ઋદ્ધિ હોય, પણ જ્ઞાની તો તે સર્વને એક પુદ્ગલસ્વભાવી માની સમભાવ જ ધરે છે. વનમાં ભૂમિશય્યાને તે અનિષ્ટ માનતા નથી કે ભવનમાં પુષ્પશય્યાને તે ઈષ્ટ માનતા નથી; પરંતુ નિરંતર આત્મામાં જ નિવાસ કરનારા તે આત્મદષ્ટાઓને ગ્રામવાસ હો કે અરણ્યવાસ હો તે પ્રત્યે સદા સમદષ્ટિ જ વર્તે છે.

શત્રુ હો કે મિત્ર હો, વંદક હો કે નિંદક હો, માન હો કે અપમાન હો, જીવિત હો કે મરણ હો, ભવ હો કે મોક્ષ હો, —એ સર્વ પ્રત્યે તે મહાત્માઓ સદા સમભાવી જ હોય છે. આ મારો શત્રુ છે કે આ મારો મિત્ર છે એવી ક્વચિત્ ભેદબુદ્ધિ પણ તેમનાં અંતરમાં ઉદ્ભવતી નથી; એટલું જ નહિ પણ અસંખ્યપ્રદેશી એવા આ સર્વ ચેતનલક્ષણ જીવો મારા સમાનધર્મી સાધર્મિક આત્મબંધુઓ છે, એમ માની તે સર્વ પ્રત્યે તેઓ અનન્ય વાત્સલ્ય ધરે છે; અને આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ સર્વભૂત પ્રત્યે આત્મવત્ વર્તતા આ સમતામૂર્તિ ભાવે છે કે — ‘જેવી* દષ્ટિ આ આત્મા પ્રત્યે છે તેવી દષ્ટિ જગતના સર્વ આત્માને વિષે છે. જેવો સ્નેહ આ આત્મા પ્રત્યે છે તેવો સ્નેહ સર્વ આત્મા પ્રત્યે વર્તે છે. જેવી આ આત્માની સહજનંદ સ્થિતિ ઈચ્છીએ છીએ તેવી જ સર્વ આત્મા પ્રત્યે ઈચ્છીએ છીએ.’

કોઈ વાંસીથી છેટે કે કોઈ ચંદનથી વિલેપન કરે, કોઈ કુવચનથી નિન્દા કરે કે કોઈ સ્તુતિવચનથી વંદન કરે, કોઈ કંઠમાં ફણિધર નાંખે કે

* શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, અં. ૩૮૪.

કોઈ કૂલની માલા આરોપે, કોઈ ભક્તિથી સન્માન કરે કે કોઈ તિરસ્કારથી અપમાન કરે, તોપણ તે સમતામૂર્તિ સંતો એક પ્રત્યે રીઝતા નથી ને બીજા પ્રત્યે ખીજતા નથી. કોઈ આક્રોશાદિ કરે તો તે ભાવે છે કે આણે મને હણ્યો તો નથી ને? કોઈ હણે તો ભાવે છે કે આણે મારા બે ટૂંકડા તો કર્યા નથી ને? કોઈ મારે તો ભાવે છે કે આ બંધુએ મારો ધર્મ તો હણ્યો નથી ને? ઇત્યાદિ ભાવનાથી ભાવિતાત્મા આ મહાજનો ધોર ઉપસર્ગો મધ્યે પણ અપૂર્વ સમતા દાખવે છે. સમતામૂર્તિ ભગવાન પાર્શ્વનાથજીએ ભયંકર ઉપસર્ગો કરનારા કમઠ પ્રત્યે અને ભક્તિથી સ્તુતિ કરનારા ધરાણેન્દ્ર પ્રત્યે અદ્ભુત સમવૃત્તિ જ ધારણ કરી. ભગવાન મહાવીરે છ છ મહિના સુધી સંગમ દેવતાના મહા ઉપસર્ગો અનન્ય સમતાભાવે સહન કર્યા. સ્કંધક આચાર્ય અને તેમના પાંચસો શિષ્યોને દુષ્ટ મંત્રીએ ઘાણીમાં પીલ્યા, પણ તે મહામુનિઓ તો સમતાતરંગિણીમાં જ ઝીલ્યા, અને અનુપમ કેવલજ્ઞાન પામી મોક્ષે ગયા. ચાર મહાહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરતાં દઢપ્રહારી મુનિ નગરની ચારે ભાગોળે ચાર મહિના કાયોત્સર્ગ ધ્યાને રહ્યા ને લોકોના યષ્ટિ મુષ્ટિ ને લોષ્ટના અસંખ્ય પ્રહારો સમભાવે સહ્યા, ને કર્મક્ષય કરી નિર્વાણ પામ્યા. શ્વસુરે મસ્તક પર અગ્નિની સગડી મૂકાવી તો બાલ મુનિ ગજસુકુમારે ભાવ્યું કે આ સસરાએ તો મને મોક્ષની પાઘડી બંધાવી! શિયાળાણનો જન્મ પામેલી માતા અર્ધું શરીર ખાઈ ગઈ, તોપણ આત્મભાવમાં રહેલા અવંતિસુકુમાર સમતાથી ચલાયમાન થયા નહિ.

આવા અનંત સમતાવંતે મહાત્માઓ સુખ આવ્યે જીવિત ઈચ્છતા નથી કે દુઃખ આવ્યે મરાણ વાંચ્છતા નથી. પણ જીવિતમાં કે મરાણમાં જેને ન્યૂનાધિકપણું નથી એવા આ સંતોને જીવવાની તૃષ્ણા હોતી નથી, ને મરાણયોગે ક્ષોભ ઉપજતો નથી. ‘નહિ તૃષ્ણા જીવ્યા તણી, મરાણ યોગ નહિ ક્ષોભ.’ દેહ છતાં દેહાતીત દશાએ વિચરનારા આ વીતરાગોને મન સંસાર હો કે મોક્ષ હો તે બન્ને સમાન છે. શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપને વિષે સ્થિત એવા આ જીવન્મુક્ત યોગીશ્વરો મુક્તિની પણ સ્પૃહા કરતા નથી, એવા તે ‘પરમ યોગ જિતલોભ’ હોય છે. આમ સર્વ

દ્વન્દ્વોથી પર-અસ્પર્શ, એવા ઉત્-ઉચ્ચ આત્મસ્વરૂપના આસનમાં આસીન—બિરાજમાન આ ઉદાસીન મહાત્માઓની સમદર્શિતા પરમ અદ્ભુત આશ્ચર્યકારી છે.

(અગ્રધરા) વાંસીથી કોઈ છેટે, મલયજથી વિલેપે ભલે કોઈ અંગે,
નિન્દે કુવાક્યથી કો, સુવચનથી પ્રશંસી ભલે કોઈ વંદે;
વર્ષે કો ઉપસર્ગો સુમનસગ ભલે કંઠમાં કોઈ રોપે,
ના રીઝે એક પ્રત્યે, ઈતર પ્રતિ ક્ષમામૂર્તિના લેશ કોપે.
(દોહરા) સર્વ દ્વંદ્વથી પર સદા, ઓદાસીન્ય ધરંતઃ
સમતામૂર્તિ સંતની, સમતા અહો! અનંત

શિક્ષાપાઠ ૫૬ : માથે ન જોડાઈ

ધના-શાલિભદ્રની ઋદ્ધિ હજો! એમ જેની અઢળક ઋદ્ધિની કીર્તિગાથા હજુ પાણ લોકસ્મૃતિમાં જળવાઈ રહી છે, તે આ મહાપુણ્યશાળીઓની ઋદ્ધિ કેવી અદ્ભુત હશે? અને એ સર્વ ઋદ્ધિને પાણ ક્ષાણમાત્રમાં તૂણની જેમ છોડીને અનન્ય સમભાવે ચાલી નીકળેલા આ ત્યાગવીર મહાત્માઓનો ત્યાગ પાણ કેવો ભવ્ય હશે? એ એમના પવિત્ર ચરિત્ર પરથી સ્વયં જાણાઈ આવે છે.

એક દિવસ કોઈ વણિકો મહામૂલાં રત્નકંબલો લઈને મગધપતિ શ્રેણિક (બિભિસાર) મહારાજ પાસે આવ્યા. પાણ તે બહુ મોઘા હોવાથી રાજાએ એક પાણ ખરીદવા ઈચ્છા દર્શાવી નહિ. એટલે નિરાશ થયેલા વ્યાપારીઓ રાજગૃહી નગરીમાં ફરતા ફરતા શાલિભદ્રના આવાસે આવ્યા. ત્યાં તેની માતા ભદ્રા શેઠાણીએ પૂછ્યું—તમારી પાસે કેટલા કંબલ છે? તેઓએ કહ્યું— સોળ. ભદ્રાએ કહ્યું—બસ સોળ જ! મ્હારે તો બત્રીસ પુત્રવધુઓ માટે બત્રીસ જોઈએ. વારુ, આ બધાય હું રાખી લઈશ; અર્ધો અર્ધો ટુકડો કરી એમને પગલૂંછાણા માટે વ્હેંચી આપીશ. એમ કહી મ્હોં માગ્યા મૂલ્ય આપી તે સોળેસોળ કંબલો તેણે ખરીદી

લીધા. આ તરફ ચેલાણા રાણીના આગ્રહથી શ્રેણિકે એક કંબલ ખરીદવા માટે તે વણિકોને પુનઃ બોલાવરાવ્યા. તેઓએ બનેલી હકીકત નિવેદન કરી. આ વાત સાંભળી રાજા આશ્ચર્યથી દિગ્ધ થઈ ગયો; અને આ શાલિભદ્ર તે કઈ વ્યક્તિ છે તે જોવાનું કુતૂહલ થતાં પોતે તે શાલિભદ્રના ગૃહે આવ્યો.

ભદ્રા શેઠાણીએ તેનું ઉત્તમ સ્વાગત કરી તેને ચતુર્થ ભૂમિકાએ સિંહાસન પર બેસાડ્યો, અને સપ્તમ ભૂમિકાએ જઈ શાલિભદ્રને કહ્યું—વત્સ! અહીં શ્રેણિક આવેલ છે. તેથી તું ક્ષણવાર નીચે આવ. શાલિભદ્રે કહ્યું—બા! શ્રેણિક આવેલ છે, તો તેમાં માફ શું કામ છે? એવી બાબતમાં તમે જ તમારું ધ્યાન પડે તેમ કરો. ભદ્રાએ કહ્યું—આ શ્રેણિક કાંઈ ક્યવિક્યનું કરિયાણું નથી, પણ આ તો સર્વલોકોનો અને ત્હારો પણ પ્રભુ છે, નાથ છે. તે સાંભળી શાલિભદ્રને એકદમ આંચકો લાગ્યો અને તે વિષાદ પામી ચિંતવવા લાગ્યા—હે! શું મ્હારે માથે પણ બીજો પ્રભુ છે? જ્યાં આવો પ્રભુ માથે છે એવા આ પુણ્યની ન્યૂનતાવાળા મારા સાંસારિક ઐશ્વર્યને ધિક્કાર હો! સાપની ફેણ જેવા આ ભોગોથી સર્યું! હવે હું શ્રીવીરનું ચરણશરણ ગ્રહી, ‘માથે ન જોઈએ’ એવો જ માર્ગ શોધીશ. એમ સંવેગરંગથી રંજિત છતાં તે વખતે તો તેણે માતાના અનુરોધથી રાજા પાસે જઈ વિનયથી નમન કર્યું. શ્રેણિકે તેને પુત્રવત પ્રેમથી આલિંગન કર્યું. પછી બધી ઉચિત સત્કારવિધિ થઈ. શાલિભદ્રની અદ્ભુત ઋદ્ધિ નજરોનજર નિહાળી રાજા અત્યંત આશ્ચર્ય પામ્યો, અને મારા રાજ્યમાં આવા મહા પુણ્યનિધાન ધન્ય ધનપતિઓ વસે છે એવું પ્રશસ્ત ગૌરવ અનુભવતો સ્વસ્થાને ગયો.

શાલિભદ્ર પણ જેવામાં ભવબંધનથી છૂટવાની ભાવના ભાવી રહ્યા છે, ત્યાં તો ચતુર્જ્ઞાનધારી મૂર્તિમાન્ ધર્મ જેવા ધર્મઘોષ નામના મહામુનિ ત્યાં રાજગૃહીના ઉદ્યાનમાં પધાર્યા. શાલિભદ્રે ભક્તિથી તેમના પદારવિંદ વંદી વિનયથી પૂછ્યું—હે ભગવન! કોઈ પણ પ્રભુ ‘માથે ન જોઈએ’ એવી સ્થિતિ કેમ પ્રાપ્ત થાય? આત્મારામી

મહામુનિએ કહ્યું—આખા વિશ્વ પર જેની એકછત્રી આણ પ્રવર્તી રહી છે એવો મોહ રાજ માથે બેઠો છે, તેને નીચે પટકાવી હણી નાંખવામાં આવે, તો કોઈ પણ પ્રભુ માથે ન હોય એવી પરમ પદવી પ્રાપ્ત થાય. આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને ઓળખી, પરવસ્તુમાં મુંઝાયા વિના જે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવમાં વર્તવારૂપ ચારિત્રધર્મ પાળે, તે જ મોહનો સંહાર કરી સર્વોપરિ એવી લોકાગ્રસ્થિતિરૂપ મોક્ષપદવી પણ પામે. તો પછી ઈશ્વપલાવ જેવી આનુષંગિક ઈંદ્ર—ચક્રવર્તી આદિ પદવીનું તો પૂછવું જ શું? શાલિભદ્રે કહ્યું—એમ છે તો હે ભગવાન! હું તે અનુત્તર મોક્ષપદવી જ ઈચ્છું છું. માતાની અનુજ્ઞા લઈ હું શીઘ્ર તે ચારિત્રધર્મ અંગીકાર કરવાનો અભિલાષી છું. આચાર્યે કહ્યું—તમારા જેવા મહાસત્ત્વંતને આ છાજે છે. ધર્મમાં પ્રમાદ કર્તવ્ય નથી.

પછી શાલિભદ્રે જનની પાસે દીક્ષાની અનુજ્ઞા માગી. માતાએ કહ્યું— હે વત્સ! આ કાંઈ ખાવાના ખેલ નથી, પણ ખાંડાના ખેલ છે. આ તો નિરંતર લોઢાના ચણા ચાવવાના છે ને વેળુના કોળીઆ ગળે ઉતારવાના છે. અને તું તો પ્રકૃતિથી પણ અત્યંત સુકુમાર ને દિવ્ય ભોગોથી લાલિત છે, તો તું આ મેરુ જેવા દુર્ધર મહાવ્રતભારને કેમ વહન કરી શકીશ? શાલિભદ્રે કહ્યું—અહો માતાજી! કાયર જનોને વ્રતભાર ભલે દુર્વહ હો, પણ ખરેખરા તીવ્ર મુમુક્ષુ આત્મપરાક્રમી પુરુષને તો તે સાવ સુવહ જ છે. માતાએ કહ્યું—હે વત્સ! જો ત્હારો વ્રતધારણનો આગ્રહ જ છે, તો તું ઉતાવળ મ કર ને ક્રમે કરીને ભોગો ત્યજવાનો અભ્યાસ પાડ. એટલે શાલિભદ્ર માતાનું વચન માથે ચઢાવી. પ્રતિદિન એક એક સ્ત્રી આદિ પરિચયનો ત્યાગ કરવા લાગ્યા.

તે સાંભળી તેમના બનેલી ધનાભદ્રના સહજ વેરાગ્ય ઉદ્દગાર નીકળી પડ્યા—‘એવો બત્રીશ દિવસ સુધીનો કાળપારધિનો ભરૂસો શ્રી શાલિભદ્ર કરે છે એ મોટું આશ્ચર્ય છે!’ એટલે શાલિભદ્રની બહેન બોલી ઊઠી—કહેવું સ્કેલું છે, પણ તેમ કરવું તમને પણ દુર્લભ છે. ‘જે સાંભળી કોઈ પણ પ્રકારના ચિત્તકલેશ પરિણમાવ્યા વગર તે શ્રી ધનાભદ્ર તે જ સમયે ત્યાગને ભજતા હવા. અને શ્રી શાલિભદ્ર પ્રત્યે

કહેતા હવા કે તમે શા વિચારે કાળના વિશ્વાસને ભજો છો ? તે શ્રવાણ કરી જેનું ચિત્ત આત્મારૂપ છે એવા શ્રી શાલિભદ્ર અને ધનાભદ્ર જાણે કોઈ દિવસ કંઈ પોતાનું કર્યું નથી, એવા પ્રકારથી ગૃહાદિ ત્યાગ કરી ચાલ્યા જતા હવા. આવા સત્પુરુષના વૈરાગ્યને સાંભળ્યા છતાં આ જીવ ઘણા વર્ષના આગ્રહે કાળનો વિશ્વાસ કરે છે તે ક્રિયાં બળે કરતો હશે ? તે વિચારી જોવા યોગ્ય છે.’

(દોહરા) માથે બેઠા મોહને, નીચે પાડવા કાજ;
‘માથે ન જોઈએ’ ઈમ થવા, શાલિભદ્ર ઊઠ્યા જ.

શિક્ષાપાઠ ૫૭ : ઉદયાદિ ભંગ

કર્મના ઉદયથી જ જીવ ઉચ્ચ-નીચ ગતિ પામતો સંસારમાં ભમે છે. મિથ્યાત્વાદિ હેતુ વડે કરીને આ કર્મનો ક્તાર્ત આ જીવ છે, અને પુરુષાર્થ કરી તે હેતુ ટાળે તો આ કર્મનો હર્તાર્ત પાણ જીવ જ છે. શત્રુને પરાસ્ત કરવા માટે જેમ તેની પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, બલાબલ આદિ જાણવા જોઈએ, તેમ કર્મ શત્રુને પરાજય પમાડવા મુમુક્ષુ જીવે તેની પ્રકૃતિ આદિની આંટીઘૂંટી સમજી, કર્મના બંધ, ઉદય, ઉદીરાણા ને સત્તા એ ચાર ભંગનું સ્વરૂપ અવશ્ય જાણવું જોઈએ. અભિનવ કર્મનું ગ્રહણ તે બંધ. બંધાયેલ કર્મનું વિપાકવેદન-ફલભોગ તે ઉદય. ઉદય નહિ આવેલ કર્મને ઉદીરાણ કરી, આત્મબલથી ખેંચી ઉદયાવલીમાં આણવા તે ઉદીરાણા. અને બંધ પછી કર્મોનું આત્મપ્રદેશોમાં લાગી રહેવું તે સત્તા.

કર્મની મૂળ પ્રકૃતિ આઠ છે : (૧) જ્ઞાનાવરણીય. તે આંખે પાટા બાંધવા જેવું છે. (૨) દર્શનાવરણીય. તે રાજનું દર્શન અટકાવનાર પ્રતીહારી જેવું છે. (૩) વેદનીય. તે મધુલિપ્ત ખડગધારા જેવું છે. (૪) મોહનીય. તે મદ્ય જેવું છે. (૫) આયુષ્ય. તે હેડ જેવું છે. (૬) નામ. તે નાના પ્રકારના રૂપ ચિતરનાર ચિત્રકાર જેવું છે. (૭) ગોત્ર. તે ઈચા-નીચા પ્રકારના ઘટાદિ બનાવનાર કુંભકાર જેવું છે.

(૮) અંતરાય. તે શ્રીગૃહ્યિક-ભંડારી જોવું છે. આ અષ્ટ કર્મમાં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય એ ચાર પ્રકૃતિ, આત્માના મૂળ સ્વભાવભૂત જ્ઞાન-દર્શન સ્વરૂપની ઘાત કરનાર હોવાથી ‘ઘાતિ’ કહેવાય છે. બાકીની વેદનીય, આયુ, નામ અને ગોત્ર એ ચાર પ્રકૃતિ મૂળ આત્મસ્વરૂપની ઘાતક કે બાધક નહિ હોવાથી ‘અઘાતિ’ કહેવાય છે.

આ આઠ મૂલ પ્રકૃતિની ઉત્તર પ્રકૃતિ ૮૭ (કે ૧૨૨, ૧૪૪ કે ૧૫૮) છે : (૧) જ્ઞાનાવરણીય ૫ : મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યવ ને કેવલ એ પાંચના આવરણ. (૨) દર્શનાવરણીય ૮ : ચક્ષુ, અચક્ષુ, અવધિ ને કેવલ એ ચારના આવરણ, અને પાંચ નિદ્રા, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રયલા, પ્રયલા-પ્રયલા, થીણહી. (૩) વેદનીય ૨ : સાતા, અસાતા. (૪) મોહની ૨૮ : સમ્યક્ત્વમોહની, મિથ્યાત્વમોહની, મિશ્રમોહની એ ત્રણ મોહની; અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય, પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય, સંજવલન એ પ્રત્યેકના ક્રોધ-માન-માયા-લોભ એ સોળ કષાય; હાસ્ય, અરતિ, રતિ, ભય, શોક, દુર્ગંધ, પુરુષવેદ, સ્ત્રીવેદ, નપુંસકવેદ, એ નવ નોકષાય, —એમ ૨૮. (૫) આયુ ૪ : દેવ, મનુષ્ય, તિર્યચ, નરક. (૬) ગોત્ર ૨ : ઉચ્ચ, નીચ. (૭) અંતરાય ૫ : દાનાંતરાય, લાભાંતરાય, ભોગાંતરાય, ઉપભોગાંતરાય, વીર્યાંતરાય. (૮) નામ કર્મ ૪૨ : (અ) ગતિ, જાતિ, શરીર, ઉપાંગ, બંધન, સંઘાતન, સંઘયણ, સંસ્થાન, વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, આનુપૂર્વી, વિહાયોગતિ એ ચૌદ પિંડ પ્રકૃતિ. (બ) પરાઘાત, ઉચ્છવાસ, આતપ, ઉદ્યોત, અગુરુલઘુ, તીર્થંકરનામ, નિર્માણ, ઉપઘાત એ આઠ પ્રત્યેક પ્રકૃતિ. (ક) ત્રસ, બાદર, પર્યાપ્તિ, પ્રત્યેક, સ્થિર, શુભ, સુભગ, સુસ્વર, આદેય, યશ એ ત્રસ દશક. (હ) સ્થાવર, સૂક્ષ્મ, અપર્યાપ્તિ, સાધારણ, અસ્થિર, અશુભ, દુર્ભગ, દુઃસ્વર, અનાદેય, અપયશ, એ સ્થાવર દશક. એમ સર્વ મળી ૪૨ પ્રકૃતિ નામ કર્મની થાય. આમ આઠ કર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિ ૮૭ થાય.

પાણ પિંડ પ્રકૃતિનાં * ઉત્તર ભેદ ૬૫ ગાણીએ તો નામ કર્મની ૯૩ પ્રકૃતિ થાય, ને તેમાં વળી બંધનના ૧૫ ભેદ ગાણીએ તો ૧૦૩ પ્રકૃતિ થાય. (આ ૯૩ કે ૧૦૩ ભેદ સત્તામાં ગણવા) અને આ ૧૦૩ ભેદમાં પંદર બંધન તથા પાંચ સંઘાતન એ વીસ પ્રકૃતિનો શરીરમાં જ અંતર્ભાવ કરીએ, તથા વાર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શના વીસ ભેદ છે. તેમાંથી એક વાર્ણ એક ગંધ એક રસ અને એક સ્પર્શ એમ સામાન્ય ચાર ભેદ લઈએ, તો આમ ૩૬ પ્રકૃતિ બાદ કરતાં નામ કર્મની ૬૭ પ્રકૃતિ થાય. (આ ૬૭ ભેદ બંધ-ઉદય ગણનામાં કરવા). આમ આઠે કર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિ ૧૪૮ અથવા ૧૫૮ સત્તામાં છે, અને ઉદય-ઉદીરાણામાં ૧૨૨ પ્રકૃતિ છે; પાણ સમ્યક્ત્વમોહની અને મિશ્રમોહની એ બે પ્રકૃતિ બંધમાં ન ગણવી, એટલે બંધમાં ૧૨૦ પ્રકૃતિ છે. આ ઉત્તર પ્રકૃતિના ઉદયાદિ ભંગની પ્રત્યેક ગુણસ્થાનાશ્રયી વિશેષ વિચારણા માટે જિજ્ઞાસુએ કર્મગ્રન્થ-ગોમટ્ટસાર આદિ અવલોકવા.

અત્રે તો કયા ગુણસ્થાનકે કઈ કઈ મૂલ પ્રકૃતિ બંધમાં, ઉદય-ઉદીરાણામાં ને સત્તામાં હોય તેનું સંક્ષેપે દિગ્દર્શન કરશું : (૧) બંધ-નવમા ગુણસ્થાનક પર્યંત સર્વ મૂલ પ્રકૃતિ બાંધનારને અંતર્મુર્તિ સુધી આઠે પ્રકૃતિનો બંધ હોય, આયુષ્ય સિવાય સાતનો બંધ હોય. ૧૦મા સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાનકે મોહનીય બંધ વિરામ પામે, એટલે આયુષ્ય બંધના અભાવે ૬ નો બંધ હોય. ૧૧ મા ઉપશાંતમોહ, ૧૨ મા ક્ષીણમોહ અને ૧૩ મા સયોગી કેવલિ ગુણસ્થાને સાત પ્રકૃતિનો બંધ વિરામ પામે, માત્ર એક સાતાવેદનીયનો બંધ હોય.

* જેના ઉત્તર ભેદ છે એવી પિંડરૂપ-સમૂહરૂપ પ્રકૃતિ તે પિંડ પ્રકૃતિ. તેના ઉત્તર ભેદ આ પ્રકારે : (૧) ગતિ ૪-દેવ, મનુષ્ય, તિર્યચ, નારક. (૨) જાતિ ૫ : એકંદ્રિયાદિ. (૩) શરીર ૫ : ઔદારિક, વેક્રિય, આહારક, તેજસ્ય, કાર્મણ. (૪) ઉપાંગ ૩ : ઔદારિક, વેક્રિય, આહારક. (૫) બંધન ૫ : ઔદારિકાદિ. (૬) સંઘાતન ૫ : ઔદારિકાદિ. (૭) સંઘયાણ ૬ : વજ્રજ્ઞપભનારાય, જ્ઞપભનારાય, નારાય, અર્ધનારાય, કીલિકા, છેવઠ. (૮) સંસ્થાન ૬ : સમયનુરત્ત, ન્યગ્રોધપરિમંડળ, સાદિ, કુબ્જ, વામન, હુંડ. (૯) વાર્ણ ૫ : કૃષ્ણ, નીલ, લોહિત, પીત, શ્વેત. (૧૦) ગંધ ૨ : સુરભિ, દુરભિ. (૧૧) રસ ૫ : તિક્ત, કટુ, કષાયલ, અમ્લ, મધુર. (૧૨) સ્પર્શ ૮ : ગુરુ-લઘુ, ખર-મૃદુ, શીત-ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ-ઝક્ષ. (૧૩) આનુપૂર્વી ૪ : દેવાનુપૂર્વી, મનુષ્યાનુપૂર્વી, તિર્યયાનુપૂર્વી, નરકાનુપૂર્વી. (૧૪) વિહાયોગતિ ૨ : શુભ વિહાયોગતિ, અશુભ વિહાયોગતિ. એમ ૬૫ ભેદ થાય.

૧૪ મા અયોગી કેવલી ગુણસ્થાને સર્વથા અબંધ હોય (૨) ઉદય-૧૦ મા ગુણસ્થાન પર્યંત આઠે મૂલ પ્રકૃતિનો ઉદય હોય. ૧૧ મે-૧૨મે ગુણસ્થાને મોહનીયનો ઉપશમ વા ક્ષય થયે સાત પ્રકૃતિનો ઉદય હોય. ૧૩ મા ગુણસ્થાને ચાર ધાતિકર્મનો ક્ષય થયે, વેદનીય-આયુ-નામ-ગોત્ર એ ચાર અઘાતિ ભવોપગ્રાહી પ્રકૃતિનો ઉદય શેષ રહે. ૧૪મા ગુણસ્થાનકના અંતે એ ચાર પ્રકૃતિનો પણ ક્ષય થયે, સર્વથા અનુદય હોય. (૩) ઉદીરણા-પણ તેમજ ઉદય પ્રમાણે. (૪) સત્તા-૧૧મા ગુણસ્થાનક પર્યંત આઠે કર્મ સત્તામાં હોય. ક્ષપક શ્રેણીથી આરોહતાં ૧૨મે ગુણસ્થાનકે મોહનીય ક્ષય થયે, સાત કર્મની સત્તા હોય. પછી શેષ ધાતિ ત્રયનો ક્ષય થયે, ૧૩મા ગુણસ્થાને વેદનીયાદિ ચાર અઘાતિ કર્મની સત્તા હોય. ૧૪મા ગુણસ્થાનકના અંતે ચારે કર્મની સત્તા પણ ટળે, એટલે સત્તામાં શૂન્ય પ્રકૃતિ હોય. આમ બંધમાંથી, ઉદયમાંથી, ઉદીરણામાંથી અને સત્તામાંથી એકે એક મૂલ પ્રકૃતિને ને એકે એક ઉત્તર પ્રકૃતિને ખતમ કરી, કર્મના ચોપડાનું નામું માંડી વાળી, અકર્મા એવો શુદ્ધ આત્મા સિદ્ધ થાય છે.

(દોહરા) ઉદયાદિ ચાર ભંગના, ભંગથી સ્વરૂપ અભંગ.

સિદ્ધ કર્યું તે જિન નમું, આત્મા શુદ્ધ અસંગ.

બંધ-ઉદય-ઉદીરણા,-સત્તાગત સહુ કર્મ;

વિદારી વીર જિન અહો ! ધામી ગયા શિવ શર્મ.

શિક્ષાપાઠ ૫૮ : જિનમતનિરાકરણ

કર્મના ઉદયાદિ ભંગનો ભંગ કરી જોણે અભંગ એવું શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટાવ્યું, એવા જિન ભગવાનનું આ કર્મવિનાશન શાસન એક અખંડ અભંગ છે. પરભાવ-વિભાવ કર્મરૂપ અધર્મનો સર્વનાશ કરી, આત્મસ્વભાવ ધર્મનો પ્રકાશ કરવો એ જ એક જિન ભગવાને બોધેલો ને આચરેલો જિનધર્મ વા આત્મધર્મ છે. આવું એક અખંડ અભેદ જિનશાસન નાના પ્રકારના ક્ષુદ્ર મતભેદોથી ખંડ ખંડ થતું દેખી સહદયોનું હૃદય દ્રવે છે.

જિનનો જો કોઈ સનાતન સંપ્રદાય હોય તો તે આ એક જ છે ને તે સર્વમાન્ય છે કે—સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ । સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે મોક્ષમાર્ગ; અને તે જ જિનનો ‘મૂળ માર્ગ’ છે. અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ સાધન વડે શુદ્ધ આત્મધર્મની સિદ્ધિ કરવી, શુદ્ધ આત્માને પ્રગટ કરવો, એ આત્મધર્મ જ જિન ભગવાનનો સનાતન સંપ્રદાય અથવા મૂળ માર્ગ છે. જે પરમાર્થથી આ મૂળમાર્ગને સાધે છે, આત્મામાં પરિણમાવે છે, તે જ મોક્ષ પામે છે. ત્રણે કાળમાં જિનનો આ પરમાર્થરૂપ મૂળમાર્ગ એક અખંડ અભેદ છે; અને તે પરમાર્થને પ્રેરે-સાધ્ય કરે એવો સદવ્યવહાર જ સંતજનોને સંમત છે. આ મૂળમાર્ગની તત્ત્વદષ્ટિએ વિચારતાં જિનમતની એકતા નિર્વિવાદ છે. આ જિનદર્શનરૂપ તત્ત્વવૃક્ષનું આત્મધર્મરૂપ મૂળ જે પકડે છે, તેને આખો માર્ગ હાથમાં આવે છે. જે બાહ્ય સાધનવ્યવહારના ભેદરૂપ ડાંખળા પાંદડાં પકડી તેનો કદાચ્છ કરે છે તેને તે હાથમાં આવતો નથી. તે તો ભ્રાંતિમાં ભૂલા ભમે છે ને દોરા-તૂંબડા જેવા કે ચોથ પાંચમ જેવા નિર્માલ્ય તત્ત્વશૂન્ય મતભેદોના ઓઠા નીચે ગચ્છભેદના ફાંટા પાડી મિથ્યા ઝગડામાં પડે છે; અને સંઘર્ષો વધારી, સંઘબળ ઘટાડે છે. ક્યાં જિન ભગવાનનો પરમ ઉદાર સુવિશાલ તત્ત્વમાર્ગ? ને ક્યાં ક્ષુદ્ર તત્ત્વશૂન્ય મતભેદોના નિવાસસ્થાનરૂપ સંકુચિત ગચ્છભેદને નામે ચાલતા સાંકડા ચીલા? “ગચ્છના ભેદ બહુ નયન નિહાળતાં, તત્ત્વની વાત કરતાં ન લાજે!” (આનંદઘનજી) પણ તત્ત્વદષ્ટિએ અવલોકતાં આ સર્વ મતભેદો એક સપાટે પાનાના મહેલની જેમ પડી જાય છે! તેમજ—

દિગંબર અને શ્વેતાંબર એ બે મુખ્ય પ્રાચીન સંપ્રદાયોમાં પણ મતભેદનો અવકાશ નથી. ‘કરાણાનુયોગ કે દ્રવ્યાનુયોગમાં દિગમ્બર અને શ્વેતામ્બર વચ્ચે તફાવત નથી; માત્ર બાહ્ય વ્યવહારમાં તફાવત છે. દિગંબર અને શ્વેતાંબરપણું એ દેશકાળ અધિકારી યોગે ઉપકારનો હેતુ છે. એટલે જ્યાં જ્ઞાનીએ જેમ ઉપદેશ્યું તેમ પ્રવર્તતાં આત્માર્થ જ છે.’ શ્વેતાંબર સ્થવિર કલ્પ માને છે, પણ ઉચ્ચ દશાવિશેષ માટે જિનકલ્પીપણાનો સ્વીકાર કરે છે. બાકી મોક્ષમાર્ગ તો આત્માશ્રિત છે;

તેમાં દેહાશ્રિત બાહ્ય લિંગ કારણભૂત નથી, પણ ભાવસાધુપણારૂપ ભાવલિંગ જ મુખ્ય કારણભૂત છે. શ્વેતામ્બર હોય કે દિગમ્બર હોય, કે બીજો હોય, પણ જે કોઈ સમભાવભાવી સાધક આત્મા અંતર્ગત રાગદ્વેષ છોડી, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમય યથોક્ત મોક્ષમાર્ગ સાધે છે, તે જ મોક્ષ પામે છે. માટે ‘આત્માનો ધર્મ આત્મામાં છે’ એમ જાણી દિગંબર-શ્વેતાંબરપણાના આગ્રહથી મતભેદમાં પડવું યોગ્ય નથી. તેમજ-કેવલિભુક્તિ, સ્ત્રીમુક્તિ આદિ મતભેદના સ્થાન પણ વર્તમાનમાં પરોક્ષ અને અપ્રયોજનભૂત છે; એટલે એવી ઝીણી ઝીણી બાબતોમાં પણ મતભેદોને તિલાંજલી આપવા યોગ્ય છે. ઘણા ખરા મુખ્ય મુદ્દામાં જો એકવાક્યતારૂપ અભેદ છે, તોપણી એકાદ ગૌણ અપ્રયોજનભૂત મતભેદના મુદ્દા પર ભાર ન મૂકતાં, સુજ વિચક્ષણ જનોએ મતઅભેદના મુદ્દા પર જ વિશેષ ભાર મૂકવા યોગ્ય છે. જે અનેકાંત સર્વ દર્શનનો પણ બંધુત્વભાવે સમન્વય કરવાને પરિપૂર્ણ સમર્થ છે, તે અનેકાન્તના અનુયાયી સંપ્રદાયો પરસ્પર મતભેદ મિટાવી, ભગવાન મહાવીરની એકછત્ર શાસનની શીતળ છત્રછાયા નીચે કેમ એકત્ર ન થઈ શકે ?

(દોહરા). મૂળમાર્ગ છે જિનતાણો, એક અખંડ અભેદ;
અવકાશ કયમ ત્યાં લહે, ખંડ ખંડ મતભેદ ?

શિક્ષાપાઠ ૫૧ : ત્રીશ મહામોહનીય સ્થાનક

મિથ્યા મતભેદાદિ કારણો જે તીર્થનો ભેદ કરે, તે મહામોહનીય કર્મ બાંધે છે. જ્ઞાનીઓએ મહામોહનીયના આ ત્રીશ સ્થાનક કહ્યા છે :

૧. જલ મધ્યે અવગાહન કરી, જે ત્રસ પ્રાણીને પણ હિંસે.
૨. હાથથી મુખ છાંંદી, અંતરમાં રુદન કરતા અજ્ઞદિને ગુંગળાવી મારે.
૩. વાધરીથી મસ્તકને વીંટી સંકલેશથી મારે.
૪. મસ્તકે મુદ્ગરાદિના ફટકા મારી દુઃખમારથી મારે.

૫. બહુજનના નેતાને ને પ્રાણીના તારણહારને હાણે.
૬. સાધારણ ગ્લાન પ્રત્યે છતી શક્તિએ ઔષધાદિ ન કરે.
૭. ધર્મમાં ઉપસ્થિત સાધુને ધર્મકર્મથી ભ્રષ્ટ કરે.
૮. મોક્ષ પ્રત્યે લઈ જનારા એવા ન્યાયયુક્ત મોક્ષમાર્ગના અપકારમાં જે વર્તે.
૯. અનંતજ્ઞાની એવા જિનોના જે અવાર્ણવાદ ભાષે.
૧૦. મંદ બુદ્ધિથી જે આચાર્ય-ઉપાધ્યાયને નિન્દે.
૧૧. તે જ જ્ઞાનીઓની સમ્યક્ વૈયાવચ્ચાદિ ન કરે.
૧૨. પુનઃ પુનઃ કલાહાદિ અધિકરાણ (મતભેદ-કલહાદિ) ઉપજવી જે તીર્થનો ભેદ કરે.
૧૩. જાણીને જે (વશીકરાણાદિ) અધાર્મિક યોગ પદે પદે પ્રયુંજે.
૧૪. કામોને વમીને જે એને આ જ ભવમાં પ્રાર્થે.
૧૫. પોતે અબહુશ્રુત છતાં હું બહુશ્રુત છું એમ જે અભિક્ષાણે ભાષે.
૧૬. પોતે અતપસ્વી છતાં હું તપસ્વી છું એમ વદે.
૧૭. ઘર વગેરેને આગ લગાડી જે અંદરમાં રહેલા બહુજનને હિંસે.
૧૮. પોતે અકૃત્ય કરી, આણે (બીજાએ) કર્યું એમ કહે.
૧૯. માયાયોગથી યુક્ત થઈને પ્રાણિધિ દ્વારા છેતરપિંડી કરે.
૨૦. સત્ય વદનારને તું સર્વ મૃષા વદે છે એમ કહે.
૨૧. સદા જે ઝંઝા-ઝઘડા કર્યા કરે.
૨૨. માર્ગે ધાડ પાડી જે પ્રાણીઓનું ધન હરે.
૨૩. ઉપાયથી વિશ્વાસ ઉપજવી, તેની જ દારાને લુંપે.
૨૪. પોતે અકુમાર છતાં હું કુમાર છું એમ અભિક્ષાણે કહે.
૨૫. પોતે અબ્રહ્મચારી છતાં હું બ્રહ્મચારી છું એમ કહે.
૨૬. જેનાથી ઐશ્વર્ય પમાડવામાં આવ્યો, તેના જ વિત્તનો લોભ ધરે.
૨૭. જેના પ્રભાવ થકી પોતે ઊઠ્યા-ઊંચે આવ્યા તેને જ અંતરાય કરે.
૨૮. સેનાપતિને, શાસન કરનારને, ભતારિને અથવા ઈષ્ટ નિગમના નાયકને અથવા શ્રેષ્ઠિને હાણે.

૨૯. નહિ દેખતાં છતાં હું દેવને દેખું છું એમ કહે.

૩૦. અને દેવોનો જે અવાર્ણવાદ કરે.

તે સર્વ મહામોહનીય કર્મ બાંધે. અર્થાત્ આવા નિર્ધ્વંસપાણાથી, તીવ્ર હિંસાથી, મહા મૃષાવાદથી, મહા માયા કપટયુક્ત દાંભિકપાણાથી, ચોરીથી, વ્યભિચારથી, વિશ્વાસઘાતથી, કૃતદનપાણાથી, મતભેદ ક્વહાદિ ઉપજવવારૂપ તીર્થભેદથી-એ આદિ મહામોહરૂપ કારણોથી જીવ સિત્તેર સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા મહામોહનીય કર્મનો બંધ કરે, એમ શ્રી તીર્થંકરે કહ્યું છે.

(દોહરા) નિર્ધ્વંસ પરિણામે કરી, હિંસાદિથી મતિઅંધ;
તીર્થભેદાદિથી કરે, મહા મોહનીય બંધ.

શિક્ષાપાઠ ૬૦ : તીર્થંકર પદ પ્રાપ્તિ સ્થાનક

તીર્થવિરાધનાથી મહામોહનીય કર્મ બાંધે, તેમ તીર્થઆરાધનાથી તીર્થંકર નામકર્મ બાંધે. તીર્થંકર પદ એ આ વિશ્વનું સર્વોત્કૃષ્ટ પદ છે. જગતતારક ધર્મતીર્થ સ્થાપી જે શુદ્ધ ધર્મચક્રનું પ્રવર્તન કરે તે તીર્થંકર. આ પરમોત્તમ પદની પ્રાપ્તિ આ અરિહંતાદિ ઉત્તમ વીસ સ્થાનકની સમ્યગ્દૃષ્ટિપાળે ઉત્કૃષ્ટ આરાધનાથી થાય છે :

પહેલું અરિહંત પદ : ચાર ઘાતિકર્મ ક્ષય કરી જોગે જ્ઞાનાદિ અનંત ચતુષ્ટય પ્રગટાવ્યું છે, એવા દેહ છતાં દેહાતીત દશાએ વિચરતા જીવન્મુક્ત શુદ્ધ આત્મા તે અરિહંત. બીજું સિદ્ધ પદ : અષ્ટ કર્મ નષ્ટ કરી જે વિદેહમુક્ત સહજાત્મસ્વરૂપી શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ લોકાગ્રે સુસ્થિત છે તે સિદ્ધ. ત્રીજું પ્રવચન પદ : વીતરાગ સર્વજપ્રાણીત પરમ આગમ તે પ્રવચન. આ પ્રવચનના આધારભૂત ચતુર્વિધ સંઘ છે, એટલે તે પાણ પ્રવચન કહેવાય છે. આ પ્રવચનનું વાત્સલ્ય કરવું, સપ્ત ક્ષેત્રમાં સીદાતા ક્ષેત્રની વિવેકથી સારસંભાળ સેવાભક્તિ કરવી તે પ્રવચન પદની આરાધના. ચોથું આચાર્ય પદ : શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની

સાધનાને અનુકૂળ પંચ આચાર જે પાળે છે ને પળાવે છે, એવા સમ્યગ્દષ્ટિ વીતરાગ સત્પુરુષો તે આચાર્ય. પાંચમું સ્થવિર પદ : આત્મસ્વરૂપસ્થિતિમાં જે અત્યંત સ્થિર થયેલા છે અને અન્ય સીદાંતા જીવને જે સ્થિર કરે છે, એવા જ્ઞાનવૃદ્ધ આત્માનુભવી આર્ય સંતજનો તે સ્થવિર. છઠ્ઠું ઉપાધ્યાય પદ : સમસ્ત શ્રુતરહસ્યના પારગામી થઈ જે અન્યને તે પરમ શ્રુતનો ઉપદેશ આપે છે, એવા આત્મારામીજ્ઞાની મહામુનિઓ તે ઉપાધ્યાય. સાતમું સાધુ પદ : શુદ્ધ આત્મસ્વભાવની નિર્મળ સાધનામાં નિરંતર સાવધાન એવા સાધુચરિત સમ્યગ્દષ્ટિ સંતો તે સાધુ.

આઠમું જ્ઞાન પદ : દેહાદિથી ભિન્ન એવા શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ જ્ઞાયક સ્વભાવી આત્માને સદ્ગુરુ ઉપદેશથી જાણવો તે જ્ઞાન. જ્ઞાનના મતિ-શ્રુતાદિ પાંચ ભેદ છે. નવમું દર્શન પદ : જ્ઞાન વડે કરીને જે આત્મસ્વરૂપ જાણ્યું, તેની આત્માનુભવજન્ય સમ્યક્ પ્રતીતિ તે સમ્યગ્દર્શન; અથવા શુદ્ધ દેવ, શુદ્ધ ગુરુ ને શુદ્ધ ધર્મ એ ત્રણ સત્તત્ત્વની કે જીવાજીવાદિ નવ તત્ત્વની શુદ્ધ શ્રદ્ધા તે દર્શન. આ દર્શન વિના જ્ઞાન પ્રમાણ નથી ને ચારિત્ર તરુ ફળતું નથી. દશમું વિનય પદ : અરિહંત, સિદ્ધ આચાર્ય આદિ પ્રત્યે અનાશાતનાથી, ભક્તિથી, ગુણસ્તુતિથી, બહુમાનથી પરમાદરયુક્ત વિનમ્રપાણું દાખવવું તે વિનય. આ વિનય વિના જ્ઞાનદર્શનાદિની પ્રાપ્તિ થતી નથી. અગીઆરમું ચારિત્ર પદ : જે જ્ઞાન-દર્શને કરી આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જાણ્યું-પ્રતીત્યું તેવો સ્થિર સ્વભાવ ઉપજવો, પરભાવ-વિભાવથી વિરમી આત્મસ્વભાવમાં વર્તવું, સ્વરૂપ-રમાણતા કરવી તે ચારિત્ર. બારમું બ્રહ્મચર્ય પદ : પંચમહાવ્રતમાં પણ બ્રહ્મચર્ય વ્રત ઉત્તમ છે. મન-વચન-કાયાથી નવવાડ વિશુદ્ધપણે બ્રહ્મચર્ય વ્રતનું પાલન તે બ્રહ્મચર્ય.

તેરમું ક્રિયા પદ : નિજ સ્વરૂપને સાધે એવી આત્મપરિણતિમય ૧૩ આવશ્યકાદિ શુભ કરાણી તે ક્રિયા. તે સ્વરૂપલક્ષ્યપૂર્વક એવી રીતે કરવી કે જેથી બાણની લક્ષ્યક્રિયાની પેઠે

યોગાવંચક ક્રિયાવંચક ને ફલાવંચક હોય અને આત્મા ધર્મધ્યાન-શુકલ ધ્યાનની અધ્યાત્મ ગુણશ્રેણીએ ચઢતો જાય. ચૌદમું તપ પદ : આત્મસ્વરૂપના લક્ષ્યપૂર્વક આત્માર્થે જ બાર પ્રકારનું તપ યથાશક્તિ તપવું, કે જેથી નિર્જરા થઈ આત્મા સ્વરૂપને વિષે પ્રતપે. પંદરમું દાન પદ : જ્ઞાન-દર્શનાદિના પરમ પાત્ર એવા સુપાત્ર સત્પુરુષોને નિજ અનુગ્રહબુદ્ધિથી ભક્તિ-બહુમાનપૂર્વક આહારાદિ આપવા તે દાન. સોળમું વૈયાવચ્ચ પદ : અરિહંત, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, બાલ, વૃદ્ધ, ગ્લાન, તપસ્વી, સંઘ, સાધુ, ગૃહસ્થ, એ સર્વની વ્યાધિ આદિ આવી પડે નિષ્કામપાત્રે ભક્તિ-બહુમાનથી સેવાશુશ્રૂષા કરવી તે વૈયાવચ્ચ. સત્તરમું સંયમ સમાધિ પદ : સ્વ સ્વરૂપને વિષે સ્થિતિરૂપ પરમાર્થસંયમ અને તેના કારણભૂત વ્યવહારસંયમ, -એમ દ્રવ્ય-ભાવસંયમથી આત્માનું સ્વરૂપને વિષે સમાવું તે સંયમ સમાધિ પદ. અઠારમું અભિનવ જ્ઞાન પદ : નિત્ય નિત્ય નવનવા અપૂર્વ જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરી, આત્માનું અનુભવજ્ઞાન વધારવું તે અભિનવ જ્ઞાન પદ. ઓગણીસમું શ્રુત પદ : સત્શ્રુતનું શ્રી સદ્ગુરુ મુખે અપૂર્વ શુશ્રૂષારસથી શ્રવણ કરી મનન કરવું અથવા સ્વયં સ્વાધ્યાય કરવો તે શ્રુત પદ. વીસમું તીર્થ પદ : ભવજલથી તારે એવો આત્મધર્મ તે તીર્થ. તીર્થકરાદિ સદેહે વિચરતા ધર્મમૂર્તિ સત્પુરુષો તે જંગમ તીર્થ; તે તે સત્પુરુષોની ચરણરેણુથી પાવન થયેલી ભૂમિઓ તે સ્થાવર તીર્થ. આ ધર્મતીર્થની દર્શનપ્રભાવક ગ્રંથથી, વિદ્યા આદિથી પ્રભાવના કરવી તે તીર્થપદની ઉત્તમ સેવા છે. ભગવાન તીર્થકર આ ધર્મતીર્થના ચકવર્તી છે. આ તીર્થને સેવવાનું ફલ પરમ સારભૂત એવા આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ છે. “તીરથ સેવે તે લહે, આનંદઘન અવતાર.” જે આ તીર્થને સેવે છે, તે આનંદઘન અવતારને પામે છે.

આમ આ તીર્થકર પદની પ્રાપ્તિ કરાવનારા વીસ સ્થાનકોનું સંક્ષેપે સ્વરૂપ છે. તે તે પદનું સ્વરૂપ સમજી નામથી, સ્મરણથી, નમનથી, વંદનથી, અર્ચનથી, પૂજનથી, ભાવનથી, ધ્યાવનથી, આચરણથી આત્મસ્વરૂપના લક્ષ્યપૂર્વક, જે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ તેનું એકનિષ્ઠ આરાધન, ઉપાસન, સેવન કરે છે, તે તીર્થકર પદને પામે છે.

આ એક એક પદ પણ તે પરમ પદ પમાડવાને પરિપૂર્ણ સમર્થ છે. તો પછી બે ત્રણ કે સર્વ પદ ઉત્કૃષ્ટપણે આરાધે, તે તે પરમ તીર્થંકર પદ પામે એમાં આશ્ચર્ય શું ?

(દોહરા) સ્વરૂપ પદના લક્ષ્યથી, વીશ પદ સેવે જોહ;
તીર્થંકર પદ તે લહે, ભગવાન નિજ ગુણગેહ;

શિક્ષાપાઠ ૬૧ : માયા

ઉત્તમ ધર્મસ્થાનકોની જે માયારહિતપણે નિષ્કપટ આત્માર્પણ ભાવથી આરાધના કરે તે પરમ પદને પામે. “કપટ રહિત થઈ આતમ અરપણા રે, આનંદધન પદ રેહ.” બહિરાત્મભાવ ત્યજી, શુદ્ધ અંતરાત્મભાવથી ધર્મારાધન કરવું, એ જ નિષ્કપટ આત્માર્પણનો વિધિ છે ને એ જ માયાચારરહિતપણું છે. આથી ઊલટું તે સકપટ માયાચારણ છે. કારણકે “અવગુણ ઢાંકણ કાજ, કરું જિનમત ક્રિયા; છંદું ન અવગણ ચાલ, અનાદિની જે પ્રિયા!” અર્થાત્ પોતાના અવગુણ ઢાંકવા માટે જિનમતની ક્રિયા કરે, પણ પરભાવ-વિભાવ પ્રત્યે ગમન કરતી વક્ માયાવી અવગુણ ચાલ છોડે નહિ; બાહ્ય ત્યાગાદિ કરે, પણ અંતરથી બક ભક્તની જેમ વિષયનું ધ્યાન ધરે, — આ પ્રગટ માયાચાર છે. આવો માયાચાર જે આચરે છે તેને શાસ્ત્રમાં “વિષ્ટાના ઉકરડા”ની ઉપમા આપી છે. શ્રી સૂયગડાંગ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે— “દુર્બલ નગ્ન ને માસ ઉપવાસી, પણ જો માયારંગ રે; તોપણ ગર્ભ અનંતા લેશે, બોલે બીજું અંગ રે.” ધર્મમાં માયા એ ધર્મના દ્રોહરૂપ છે. માયા એ આત્માને મુક્તિસુખથી વંચિત કરનારી વંચના છે. કારણકે માયાની ગતિ ભુજંગની જેમ વક્ છે ને મુક્તિની ગતિ ઋજુ—સરલ છે; એટલે તેમાં વક્ગામી માયાવીનો પ્રવેશ સ્વપ્ને પણ સંભવતો નથી. માટે મુક્તિકામી મુમુક્ષુએ દ્રવ્યથી અને ભાવથી માયાનો પરિત્યાગ કરી, સાચા ભાવથી નિર્દોષપણે નિષ્કપટ ધર્મારાધન કરવા યોગ્ય છે.

વ્યવહારથી માયાના મુખ્ય બે પ્રકાર કહી શકાય-એક તો અર્થકામનિમિત્તક (દ્રવ્યાદિ અર્થે થતી) અને બીજી ધર્મનામનિમિત્તક (ધર્મને નામે થતી). દ્રવ્યાદિ અર્થે થતી માયા અનેક પ્રકારના છળકપટ આદિ વંચનારૂપે વ્યક્ત થાય છે. ધર્મને નામે થતી માયા પ્રાયઃ દંભનું સ્વરૂપ પકડે છે અને તે અત્યંત દુર્ગતિ ને વિશેષ દુઃખદાયી છે. લોકેષણથી જગતને રૂડું દેખાડવા માટે જે ગુણ પોતાનામાં નથી તે છે એમ બતાવવું તે દંભ છે. વાણીમાં કાંઈ અને વર્તનમાં કાંઈ, અથવા મન-વચન-કાયાનું પરસ્પર વિભિન્નપણું, અસંગતપણું તે દંભ. પોતે દુરાચારી હોવા છતાં સજ્જનતાનો આડંબર કરવો, પોતાનામાં જ્ઞાન કે ત્યાગ-વેરાગ્ય સમ્યક્ પરિણમ્યા વિના તેની મોટી મોટી વાતો કરવી, હુંપદ માતું ન હોય અને નમ્રતાનો ડોળ કરવો, જીભે અમૃત જમાવવું અને હૃદયે હાલાહલ જમાવવું; કરમાં જપમાળા ફેરવવી અને અંતરમાં કપટકળા કેળવવી, પોતાનામાં યતિપણાનું સામર્થ્ય નહિ છતાં પોતાના યતિપણાનું ખ્યાપન કરવું, ઈત્યાદિ પ્રકારોમાં દંભરૂપ માયાનો અવિષ્કાર થાય છે. આ દંભસેવન અતિ દુસ્ત્યજ છે. શ્રી અખાભક્તે કહ્યું છે તેમ “ઝીણી માયા છાની છરી,” તે ભલભલાને-જ્ઞાનીને પણ અંદરથી કાપી નાંખે છે.

જગતમાં દંભી-માયાવીનો કોઈ વિશ્વાસ કરતું નથી. માયાના પરિણામે આ લોકમાં અપકીર્તિ, અર્થહાનિ, દંડ, તાડન, કારાવાસ આદિ અનર્થો આવી પડે છે; અને પરલોકમાં નરક-તિર્યચગતિ, સ્ત્રીત્વ આદિ સાંપડે છે. અરે! તપ-ધર્મ નિમિત્તે સેવેલી અલ્પ માયા પણ અનર્થના કારણરૂપ થાય છે, તે શ્રી મલ્લિસ્વામીના ચરિત્રથી સુપ્રતીત થાય છે. શાસ્ત્રમાં માયાને ‘શલ્ય’ નામ આપ્યું છે તે યથાર્થ છે. જ્યાં સુધી આત્મપ્રદેશમાં ખૂંચ્યા કરતું આ માયાશલ્ય નીકળતું નથી ત્યાંસુધી વાસ્તવિક વ્રતીપણું પણ ઘટતું નથી. કારણકે “નિઃશલ્યો વ્રતી” નિઃશલ્ય હોય તે જ વ્રતી. એટલા માટે વંચનારૂપ કે દંભરૂપ માયાનો સર્વથા ત્યાગ કરી, આત્માર્થીએ નિર્દંભ ધર્મારાધન કરવું એ જ શ્રેયસ્કર છે. અર્થાત્ ધર્મારાધન એવું શુદ્ધ હોવું જોઈએ કે તેમાં લેશ પણ માયાકપટ કે દંભ ન હોય, બગલા ભગત જેવી કુટિલતા કે માયાચાર ન

હોય, પોતાના દોષના આચ્છાદાનરૂપ ધર્મનો ડોળ કે ધર્મ-ઢોંગીપણું ન હોય, પોતાને ને પરને વંચવારૂપ આત્મવંચના ન હોય, “હાથમાં માળા ને મનમાં લાળા” જેવી વંચક વૃત્તિ ન હોય, ટીલાં-ટપકાં તાણી જગતને છેતરવાની ચાલબાજી ન હોય.

હવે પરમાર્થથી માયાનો વિચાર કરીએ. માયા એટલે કપટ, વંચના, વક ગમન; અથવા માયા એટલે છન્ન-આવરાણ; અથવા માયા એટલે જગત. આ બધા અર્થનો પરસ્પર સંબંધ છે. આત્માનું સ્વરૂપ છોડી, પરભાવ પ્રત્યે ગમન એ જ વકગમનરૂપ માયા છે; અને એ જ સ્વરૂપથી વંચિત થવારૂપ, સ્વરૂપ ચૂકવારૂપ માયા અર્થાત આત્મવંચના છે. આ આત્મવંચનારૂપ અથવા વકગમનરૂપ માયા એ જ જીવને છન્ન-આવરાણરૂપ માયાનું મૂળ કારણ છે; અને આ કર્મ-આવરાણરૂપ માયા છે એ જ જગતરૂપ માયાનું અર્થાત્ સંસારનું કારણ છે. આત્મા સ્વરૂપ ચૂકી પરભાવમાં ગમનરૂપ વક-વાંકી ચાલ ચાલે, તેથી કરીને રાજનીતિથી વક ચાલનારની પેઠે ચતુર્ગતિ સંસારમાં પરિભ્રમણ દુઃખ પામે. આમ માયાથી જ જગતની-સંસારની ઉત્પત્તિ છે, -એમ જાણી પરભાવની માયાજલમાં ન મુંઝાતાં, જીવ જો સ્વરૂપથી ચૂકવારૂપ આત્મવંચના ન પામે, તો માયારૂપ જગતને વિલય થતાં વાર ન લાગે. એટલા માટે વ્યવહારથી ને પરમાર્થથી સર્વ પ્રકારના માયા કપટને ત્યજી, આત્માર્થી પુરુષ આર્જવ ભાવમાં રમે; અને ‘કાયાની વિસારી માયા, સ્વરૂપે સમાયા એવા’ નિર્ગથના માર્ગે નિર્દભપણે અનુગમન કરે.

(દોહરા) પરભાવ ગમન વક્તા, માયા ભુજંગી ચાલ;
જે છોડે તે છેદતો, ભવની માયા જલ.

શિક્ષાપાઠ ૬૨ : પરીષદ જય

માયા ત્યજી નિર્દભપાણે નિર્ગ્રંથ માર્ગે વિચરતાં, ક્ષુધાદિ બાવીસ પરીષદ આવી પડે, તોપણ ક્ષોભ પામ્યા વિનાં મુમુક્ષુ મુનિ, દેહથી આત્માનું ભિન્નપણું ભાવન કરતાં, તે ક્ષુધા-તૃષ્ણા, શીત-ઉષ્ણ આદિને સમભાવથી સહે છે તે આ પ્રકારે :

તપસ્વી ખડતલ (ખરતર) એવો ભિક્ષુ ક્ષુધાથી ગમે તેટલો પીડાતો હોય, અને કાગડાના જંઘાપર્વ જેવા કૃશ ને નસો દેખાતી હોય એવા શરીરવાળો થઈ જાય, તોપણ તે અશુદ્ધ આહાર ગ્રહે જ નહિ; પણ નવ કોટિ વિશુદ્ધ આહાર જ ગ્રહે; અને તેવો આહાર ન મળે, તોપણ અદીનમને વિચરે અને તપની વૃદ્ધિ થઈ એમ ભાવે. નિર્જન અરણ્યમાં ગમે તેવી તૃષ્ણાથી મુખ સૂકાઈ જતું હોય, તો પણ સંયતિ સચિત્ત એવું શીતોદક ગવેષે નહિ; પણ અચિત્ત પ્રાસુક જળને જ ગવેષે. કડકડતી યંડી પડતી હોય, એવા શીતકાળમાં ટોઢે ઠરવા છતાં હું અગ્નિ સેવું એમ મુનિ ચિંતવે પણ નહિ, તો સેવે તો ક્યાંથી જ? ઉગ્ર ગ્રીષ્મમાં કે શરદમાં ઉષ્ણ તાપથી પરિતાપ પામતાં છતાં સાધુ સ્નાન ન જ પ્રાર્થે, ગાત્રને જલસિંચન ન કરે, શરીરને વિઝાણે ન નાંખે. દંશમશકથી (ડાંસ-મચ્છર આદિ) હેરાન થતાં છતાં સમભાવી મુનિ તેને વારે નહિ, હાણે નહિ. મારા વસ્ત્ર સાવ જાળું થઈ ગયા છે એટલે હું અચેલક થઈ જઈશ એવી ચિંતા મુનિ કરે નહિ. અર્કિચન અનગારને કવચિત્ સંયમમાં અરતિ ઉપજે, તો તે આત્મરક્ષિત મુનિ અરતિને પુંઠ દઈ, આત્મસ્વભાવરૂપ ધર્મઆરામમાં રમે. આ લોકમાં જે સ્ત્રી છે, તે મનુષ્યોને સંગરૂપ, જાળવત્ બંધનરૂપ છે, એમ સમજનારો મુનિ સ્ત્રીના હાવભાવથી મોહ પામી આત્માને ન હાણે, પરંતુ આત્મગવેષક થઈને વિચરે.

આમ ક્ષુધાદિક પરીષદો જીતી રીઢો થયેલો આગુગાર સાધુ ગ્રામ-નગરાદિમાં સર્વત્ર અપ્રતિબદ્ધપણે જ મુનિચર્યાથી એકાકી જ વિચરે; કોઈપણ સ્થળે મૂચ્છાભાવ ધરે નહિ ને ગૃહસ્થો સાથે સંસક્તિ કરે નહિ. એકાકી વિચરતો તે સ્મશાનમાં, શૂન્યાગારમાં કે વૃક્ષમૂળે

અચપળપાણે નિષધા કરે, બેસે, બીજને ત્રાસ ઉપજાવે નહિ; ત્યાં સ્થિતિ કરતાં ઉપસર્ગો પ્રાપ્ત થાય તો તે સમભાવે સહે, પરંતુ શંકાથી ભીત થઈ ઊઠીને અન્ય આસને જાય નહિ. આત્મસ્થિરતાવાન એવો ખરતર (ખડતલ) તપસ્વી ભિક્ષુ ઉંચા-નીચા પ્રકારના વિવિકત શય્યા (એકાંત વસતિસ્થાન) પામી વિચારે કે આ મને એક રાત્રી ઉપયોગમાં આવનાર છે, તેમાં અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ શું? આવા મુનિચર્યાથી વિચરતા ફરતારામ મુનિ પ્રત્યે ક્વચિત્ કોઈ આક્રોશ કરે, તાડુકે, તો તેના પ્રત્યે તે સંજવલે નહિ, લેશ પાણ કોપ કરે નહિ; દારુણ અને કર્ણશલ્ય જેવી કઠોર ભાષા સાંભળીને પાણ મુનિ મૌનપાણે જ ઉપેક્ષા કરે. ક્વચિત્ કોઈ વધ કરે, દંડાદિથી હાણે, તોપણ ક્ષમા જ મુનિધર્મનું મૂળ છે એમ ચિંતવી તે તિતિક્ષા કરી ‘ક્ષમાશ્રમાણ’ નામ સાર્થક કરે. યાચના માટે હાથ પ્રસારવો અતિ દુષ્કર છે, તેથી અગાર વાસ શ્રેય છે, એમ ભિક્ષુ ન ચિંતવે. યાચના કરતાં પાણ શુદ્ધ ભિક્ષા ન મળે, અલાભ થાય, તો તપની વૃદ્ધિ થઈ એમ ચિંતવે.

અંત પ્રાંત આહાર કરનારા યતિને ક્વચિત્ રોગ પાણ થાય ત્યારે રોગાદિ વેદનાથી દુઃખાર્તિત છતાં અદીન રહી પ્રજ્ઞાને સ્થાપે, સ્થિતપ્રજ્ઞ રહે, અર્થાત્ દેહાદિથી પોતાના આત્માનું ભિન્નપાણું ચિંતવવારૂપ તત્ત્વબુદ્ધિ સ્થિર કરે અને ભાવે કે—‘હે જીવ! શારીરિક વેદનાને દેહનો ધર્મ જાણી અને બાંધેલાં એવા કર્મોનું ફલ જાણી સમ્યક્ પ્રકારે અહિયાસવા યોગ્ય છે.’ આવા દેહમાં અમમત્વવંત સાધુ ચિકિત્સા અભિનંદે નહિ, પાણ આત્મગવેષકપાણે સ્થિતિ કરે. રોગાર્ત તપસ્વીને તૂણમાં શયન કરતાં ગાત્રવિરાધના થાય તે સહે; તેમજ પંકથી કે રજથી કિલ્ન અંગવાળો છતાં યાવત્ શરીરભેદ થાય ત્યાંસુધી મલને કાયાથી ધારે. રાજાદિ તરફથી થતા સત્કાર પુરસ્કાર (સામૈયાં વગેરે) મુનિ ઈચ્છે નહિ, થાય તો ફૂલાય નહિ ને ન થાય તો અનુતાપ પામે નહિ.

પોતાનામાં પ્રજ્ઞા અલ્પ હોય તો તેથી ખેદ ન પામતાં મુનિ ભાવે કે આ અજ્ઞાન ફળવાળા પૂર્વકર્મનો વિપાક છે; અથવા તો પોતાનામાં અધિક પ્રજ્ઞા હોય તો ઉત્કર્ષ-મદ ન ધરતાં એમ ચિંતવે કે આ તો કર્મના

ક્ષયોપશમનો પ્રભાવ છે, અને આ ગમે તેવો ઉત્કૃષ્ટ ક્ષયોપશમ પાણ ક્ષાયક ભાવની પાસે કંઈ ગાણનામાં નથી. પૂર્વ કર્મ ઉદયથી અજ્ઞાનના કારણ ન ટળી શકતા હોય તો ધીરજ ધરવી ને તે ટાળવા માટે ઓર વિશેષ બળથી સત્સંગ-સત્પુરુષાદિની આરાધના કરવી, તો અજ્ઞાન પરીષદનો જય થાય. ‘પરમાર્થ પ્રાપ્ત થવા વિષે કોઈ પાણ પ્રકારનું આકુળવ્યાકુળપણું રાખવું તેને દર્શન પરીષદ કહ્યો છે. એ પરીષદ ઉત્પન્ન થાય તે તો સુખકારક છે, પાણ જો ધીરજથી તે વેદાય તો તેમાંથી દર્શનની ઉત્પત્તિ થવાનો સંભવ થાય છે.’ આમ ક્ષુધા, તૃષ્ણા, શીત, ઉષ્ણ, દંશમશક, અચેલક, અરતિ, સ્ત્રી, ચર્ચા, નિષદ્યા, શય્યા, આક્રોશ, વધ, યાચના, અલાભ, રોગ, તૃણ, મલ, સત્કારપુરસ્કાર, પ્રજ્ઞા, અજ્ઞાન અને દર્શન એ બાવીશ પ્રકારના પરીષદને મુનિ જીતે છે.

રાણમોખરા પર શત્રુને ભાળી કાયરનાં કાળજાં કંપે છે ને ગાત્ર ઢીલાં થાય છે, પાણ શૂરવીર તો શત્રુનો ધૈર્યથી સામનો કરી વિજય વરે છે. તેમ કર્મને સંહરનારા વીરના સંયમરૂપ રાણસંગ્રામમાં પરીષદ-સેનાને દેખી કાયરજનો ભાગે, પાણ કેસરી સમા શૂરવીર સાધુજનો તો અનુપમ ધૈર્યથી તેનો જય કરે છે. આમ વીરમાગ્નિ અનુસરનારા વીર મુનિવરો પરીષદ જય કરી, અપ્રમત્તપાણે ગમન કરતાં કર્મશત્રુનો સંહાર કરી, અપૂર્વ વીરપણું દાખવે છે.

(દોહરા) ધીર વીર પરીષદ સહે, રાણશિરે જ્યમ શૂર,

ભગ્નપરિણામી થઈ, કાયર ભાગે દૂર

શિક્ષાપાઠ ૬૩ : વીરત્વ

વીર ગીતા વિશિકા

અનુષ્ટુપ

આત્મ ને કર્મના ઉગ્ર, સનાતન રણાંગણે,
વિજયશ્રી વર્ષા વીર, ધન્ય તેહ વીરત્વને! ૧

ધર્મક્ષેત્રે* કુરુક્ષેત્રે, યુદ્ધાર્થે એકઠા થયા;
ધર્મ ને કર્મના સૈન્યો, રણના રસિયા ભયા. ૨

મિથ્યાદર્શન સૈનાની^૧, નેજા નીચે જ નાચતી;
મોહની કર્મસેના તો, કૃષ્ણ વાર્ણ ધરાવતી. ૩

સમ્યગ્દર્શન સૈનાની, સરદારી નીચે હતી;
વીરની ધર્મસેના તો શુક્લ વાર્ણ ધરાવતી. ૪

કાળી તે કર્મસેના શું, અંધકારે અહીં ઘડી?
શુક્લ તે ધર્મસેના શું પ્રકાશે ઉજળી ઘડી? ૫

રણનો શંખ ફૂંકાયો, યુદ્ધ શોર મચી રહ્યો;
સિંહનાદ કરી વીર, રણ રસે લસી રહ્યો. ૬

શુક્લ ને કૃષ્ણ વૃત્તિનું, તુમુલ ત્યાં મચી રહ્યું;
દેવ દાનવને દશ્ય, દિવ્ય દશ્ય રચી રહ્યું. ૭

* આ દેહરૂપ ધર્મક્ષેત્ર-કુરુક્ષેત્રમાં આત્મા અને કર્મનું સનાતન યુદ્ધ ચાલ્યા કરે છે; તેમાં આત્મસ્વભાવરૂપ ધર્મ ને વિભાવરૂપ કર્મના સૈન્યો પરસ્પર લડે છે. શુક્લ-ઉજ્જવલ-શુદ્ધ વૃત્તિરૂપ ધર્મસેના સમ્યગ્દર્શનની સરદારી નીચે છે, ને કૃષ્ણ-કાળી દુષ્ટ વૃત્તિરૂપ કર્મ-સેના મિથ્યા દર્શનની સરદારી નીચે છે. મોહનિદ્રામાંથી જાગેલો વીર આત્મા પ્રથમ અનંતાનુબંધી કષાય હણી મિથ્યા દર્શનને (દર્શન મોહને) જિંદાવે છે. અને પછી અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ને પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય એ બે કષાયરૂપ ચારિત્રમોહના બે પાદ-પગ જિંદાવે છે: પછી અપ્રમત્ત થઈ તે સંજ્ઞલન કષાયને જિંદાવવા આઠમા અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાને ક્ષપકચ્છેણી આરોહે છે, અને તેના અંતે મોહનો ક્ષય કરે છે. એટલે શેષ ત્રણ ધાતિકર્મ પણ તત્ક્ષણ નષ્ટ થાય છે. એટલે કર્મશત્રુને હણી નાંખવાનું આવું વીરત્વ દાખવનારા આ વીર અરિહંતને કેવલશ્રી વરે છે, અર્થાત્ આ વીર આત્મા સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી બને છે.

^૧ મિથ્યાદર્શન સૈનાપતિના નેજા-ધ્વજ નીચે.

- સુદર્શન ધર્મચક્ર, મહા વીરે ઉપાડિયું;
મિથ્યાદર્શન સેનાની, તાણું શિર ઉડાડિયું. ૮
- કર્મના સૈન્યમાં ત્યારે, ભંગાણ જ પડ્યું તહીં;
હાહાકાર મચ્યો ભારી, નાશભાગ થઈ રહી. ૯
- ચારિત્રમોહ રાજે ત્યાં, સરદારી લીધી અને;
હિંમત આપીને રોક્યું, નાશતા કર્મ સૈન્યને. ૧૦
- ચારિત્રધર્મ યોદ્ધે ત્યાં, મુદ્ગર વ્રતનો ધર્યો;
ચારિત્રમોહના^૨ પાદ, ઉચ્છેદી લંગડો કર્યો. ૧૧
- જગતિ બાણ તાકીને, અપ્રમાદ ધનુધરે;
મોહના મર્મમાં મારી, મૂર્ચ્છિત જ કર્યો અરે! ૧૨
- મૃતપ્રાય^૩ છતાં મોહ, અંતરે સંજવલી^૪ રહ્યો;
વીર વિક્રમ ભાળી શું, ઇર્ષ્યાથી તે જલ્લી રહ્યો! ૧૩
- મહામોહ મહાશત્રુ, કદાચ ઉછળે વળી;
ક્ષય કર્યા વિના તેને, રેઢો ના મૂકવો જરી. ૧૪
- સતત લાગતા વીરે, અપૂર્વ કરાણે^૫ વધ્યા;
ખતમ કરવા મોહ, શ્રેણી-ગજ^૬ પરે ચઢ્યા. ૧૫
- તેના પદ તળે છૂંદી, માર્યો જ મોહ મૂલથી;
આત્મપરાક્રમી વીરે, રત્નત્રયી ત્રિશૂલથી. ૧૬
- કર્મના અન્નદાતા આ, મરાતાં મોહ વીરથી;
ટપોટપ પડ્યા ત્રણે ધાતિ^૭ ચોદ્ધા મહારથી. ૧૭

^૨ ચારિત્રમોહના અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ ને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કથાયરૂપ બે પગ.

^૩ લગભગ મરી ગયેલો.

^૪ સંજવલન કથાયના હોવાપણાને લીધે સંજવલી રહ્યો, જરા જરા જવલતો રહ્યો.

^૫ અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાને અપૂર્વ આત્મસામર્થ્યથી.

^૬ ક્ષપક શ્રેણીરૂપ ગજરાજ પર આડુઢ થયા.

^૭ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય ને અંતરાય એ ત્રણ ધાતિકર્મરૂપ ચોદ્ધા.

શત્રુસંહારથી ત્યારે, 'યથાખ્યાત' અહીં કહ્યું;
 સ્વરૂપતેજ તે તેવું, વીરનું પ્રતીપી રહ્યું. ૧૮
 કેવલ લક્ષ્મીએ આવી, વીરના કંઠ નાલમાં;
 વિજયમાલ આરોપી, કર્યું તિલક ભાલમાં. ૧૯
 સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી આ, વિજેતા વિશ્વવિજયી;
 સર્વ વીર વિષે શ્રેષ્ઠ, સાચા વીર થયા જયી. ૨૦
 વીરત્વ દાખવ્યું સાચું, આત્મપરાક્રમે ભર્યું;
 તે વીર ભગવાન્ દાસે, સ્તવ ભક્તિ ભરે કર્યું. ૨૧

શિક્ષાપાઠ ૬૪ : ભગવાન નેમનાથજી અને મહાસતી રાજીમતી

શ્રી કૃષ્ણ વાસુદેવ આદિ સાજન-મહાજનથી શોભતી
 નેમનાથજીની જન નિયત દિને મોટા ઠાઠમાઠથી રવાના થઈ. ત્યાં
 માર્ગમાં પાંજરામાં પૂરેલાં પશુઓનો કડુણ પોકાર સાંભળી જેનું હૃદય
 દ્રવી ગયું હતું, એવા કડુણાસિન્ધુ નેમનાથજી તોરણથી રથ પાછો ફેરવી
 ચાલ્યા ગયા. તેમના પિતા રાજ સમુદ્રવિજય, માતા શિવાદેવી, પિત્રાઈ
 ભાઈ શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ આદિએ ઘણું ઘણું સમજાવ્યા, પણ
 વિરક્તચિત્ત નેમનાથજી પાછા વળ્યા નહિ.

આ તરફ રાજકન્યા રાજમતી પણ લાગલાગટ આઠ ભવનો
 અખંડ પ્રેમસંબંધ સંભારી કડુણ વિલાપ કરવા લાગી—“અષ્ટ ભવંતર
 વાલહી રે, તું મુજ આતમરામ ... મનરા વાલા! મુક્તિ સ્ત્રીશું આપણે
 રે, સગપણ કોઈ ન કામ ... મનરા વાલા! ઘર આવો હો વાલમ ઘર
 આવો, મારી આશાના વિશરામ... મનરા વાલા! રથ ફેરો હો સાજન રથ
 ફેરો, મારા મનના મનોરથ સાથ... મનરા વાલા! પશુ જનની કડુણા કરી
 રે, આણી હૃદય વિચાર ... મનરા વાલા! માણસની કડુણા નહિ રે, એ

કુણ ઘર આચાર ? ... મનરા વાલા !” (આનંદઘનજી) પાણ આવા કરુણ વિલાપોની કે ઓળંભાની કે અન્યના સમજવટભર્યા પ્રયાસોની વિરક્તચિત્ત નેમનાથજી પર કંઈ અસર પડી નહિ. તે તો પાછા ફર્યા તે ફર્યા.

અને આમ તીક્ષ્ણ મોહબંધનના તત્ક્ષણ છોદનનું અપૂર્વ વીરત્વ દાખવી જેણે સર્વસંગપરિત્યાગનો દઢ નિશ્ચય કર્યો હતો, એવા આ યદુવંશચંદ્રમા નેમનાથજી સંવત્સરી દાન દઈ, સમસ્ત રાજલક્ષ્મીનો તૃણવત્ ત્યાગ કરી ચાલી નીકળ્યા. પ્રવ્રજ્યા સમયે જ આ અમોહરૂપ વીતરાગ મુનીશ્વરને ચોથું મનઃપર્યવજ્ઞાન ઉપજ્યું; અને પછી અલ્પ સમયમાં જ તેમને લોકાલોકનો પ્રકાશ કરનારૂં કેવલજ્ઞાન પ્રગટ્યું. “નેમિ જિણેસર નિજ કારજ કર્યું, છાંડ્યો સર્વ વિભાવોજી; આતમશક્તિ સકલ પ્રગટ કરી, આસ્વાદ્યો ભાવોજી.” (દિવચંદ્રજી)

દરમ્યાનમાં તીવ્ર વિરહવ્યથા અનુભવતાં જેનો એકેક દિવસ વરસ જેવો જતો હતો અને એકેક ક્ષણ દિવસ જેવી જતી હતી, તે વિરહિણી રાજમતી મોહદશાવાળી ભાવના ભાવતી રહી; અને “પ્રેમ કલ્પતરુ છેદિયો રે, ધરિયો જોગ ધતૂર ! મનરા વાલા ! ચતુરાઈરો કુણ કહો રે, ગુરુ મિલિયો જગ સૂર ? મનરા વાલા !” ઈત્યાદિ પ્રકારે ક્વચિત્ ઉપાલંભરૂપ, ક્વચિત્ આક્ષેપરૂપ, ક્વચિત્ વિનવાણીરૂપ કરુણ વિલાપ કરતી હતી. છેવટે તેની આ મોહદષ્ટિ ફેરે છે ને તેનું ચિત્ત તત્ત્વવિચાર પામે છે કે—અમોહસ્વરૂપ પ્રાણનાથે તો ચોક્કસ વીતરાગતા આદરી છે. “વીતરાગતા આદરી રે, પ્રાણનાથ નિરધાર.” માટે આ સેવક પાણ જો તે વીતરાગતા આદરે, તો જ સેવકની લાજ રહે. એમ સમજી ચિત્તસમાધાન પામી તે મહાસતી વિરક્તચિત્ત થઈને વૈરાગ્યતરંગિણીમાં ઝીલવા લાગી.

હવે આ તરફ એવું બન્યું કે—રથનેમિ નામે નેમનાથજીના નાના ભાઈ હતા. તેને રાજમતી પ્રત્યે મોહ ઉત્પન્ન થયો અને તે તેનો હાથ મેળવવા માટે અનેક ફાંફા મારવા લાગ્યા. પાણ ભગવતી રાજમતીજી તો વરવું તો નેમનાથને એ પોતાની પ્રતિજ્ઞામાં અચળ રહ્યા હતા, અને હવે

તો તે મોહ પાણ છોડી દઈ ભવભોગથી વિરક્ત થયા હતા. તેમના જાણવામાં આવ્યું કે રથનેમિ મારા પર આસક્ત છે, એટલે યોગ્ય મોકો જોઈ તેને બોધપાઠ આપવા તેમણે નિશ્ચય કર્યો.

એક દિવસ રાજમતીએ રાબ પીધી. ત્યાં રથનેમિ આવી ચઢ્યા. રાજમતીએ મુખમાં મદનફલ મૂકી વમન કર્યું અને કહ્યું—આ રાબ પી જા! રથનેમિએ કહ્યું—વમેલું તે કેમ પીવાય? રાજમતીએ જવાબ આપ્યો—જો ન પીવાય, તો હું પાણ અરિષ્ટેનેમિ સ્વામીથી વમાયેલ છું, તો હે અયશઃ કામી! વાંતને (વમેલને) પીવા ઈચ્છે છે એવા તને ધિક્કાર હો! આના કરતાં તો ત્હારું મરણ થાય એ શ્રેય છે. ઈત્યાદિ પ્રકારે તેને પ્રતિબોધ પમાડ્યો: એટલે સંવેગરંગથી રંગાઈને રથનેમિ, ભગવાન નેમનાથજી પાસે પ્રવ્રજિત થયા. બાલબ્રહ્મચારિણી મહાસતી રાજમતીજી પાણ વૈરાગ્યવાસિત થઈ નેમનાથજી પાસે આવી વિનવવા લાગ્યા—હે નાથ! વિવાહ અવસરે જો તમે મારા હાથ પર હાથ ન દીધો, તો હવે “દીક્ષાં અવસર દીજિયે રે, શિર પર જગનાથ!”—એમ તે પરમ સદ્ગુરુને શરણે જઈ તેમણે નિર્ગ્રંથ પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરી.

પછી એક દિવસ એવું બન્યું કે મુનિ રથનેમિ ભિક્ષા લઈને નેમનાથજી સમીપે આવતા હતા. ત્યાં વર્ષદિ આવવાથી તે આશ્રયાર્થે એક ગુફામાં પેઠા. આ સમયે રાજમતી પાણ નેમનાથજીના વંદનાર્થે ગયા હતા, તે વાંદી ઉપાશ્રયે આવતા હતા, ત્યાં વચ્ચમાં વર્ષાથી ભીંજાયા. એટલે અજાણતાં તે રથનેમિ હતા તે જ ગુફામાં પેઠા, અને સૂકવવા માટે વસ્ત્ર ઉતાર્યા. રથનેમિએ તેના અંગપ્રત્યંગ દીઠા અને તેને વિકાર ઉપજ્યો. ત્યાં રથનેમિ પાણ રાજમતીના જોવામાં આવતાં તેણે વસ્ત્ર સંકોર્યા. ઈંગિતાકારમાં કુશલ રાજમતીએ તરતજ તેનો વિકારી ભાવ દીઠો, એટલે તેના પ્રત્યે કહ્યું—હું ભોગવંશી રાજા ઉગ્રસેનની પુત્રી છું ને તું અંધકવૃષિજી સમુદ્રવિજયનો પુત્ર છે. આ કારણથી અકેક પ્રધાન કુલમાં આપણે ગંધન મ હોઈએ! ગંધન કુલમાં જન્મેલા નાગની પેઠે વમેલનું પાન કરનારા ન થઈએ! પ્રજ્વલિત ચિતામાં ઝંપલાવે પાણ અગ્નિ કુલમાં જન્મેલા નાગ વાંત (વમેલ) ભોગવવા ઈચ્છે નહિ.

એટલા માટે તું અવ્યાક્ષિપ્ત રહી સંયમ આચર! જે તું જે જે નારીને દેખશે, તે પ્રત્યે પ્રાર્થનારૂપ ભાવ કરશે, તો તું વાયુથી પ્રેરિત હડો નામના ઘાસની જેમ, સંસારસાગરમાં અહીંથી ત્હીં આથડતો હડો હડો થઈશ. તે સંયતિ એવા મહાસતી રાજીમતીજીના આ પરમ સંવેગજનક સુભાષિત વચન સાંભળી રથનેમિ મુનિ, અંકુશથી હાથીની જેમ, ધર્મમાં સંપ્રતિષ્ઠાપિત થયા; અને પછી અપ્રમત્તપાણે આદર્શ નિર્ગથ જીવન ગાળી અનુક્રમે કેવલજ્ઞાન પામી મોક્ષે ગયા. ભગવતી રાજીમતીજી પાણ તેવુંજ યથાસૂત્ર અપ્રમત્ત આત્મચારિત્ર પાળી, કેવલજ્ઞાન પામી, મુક્તિ પામ્યા.

અને બાવીશમા તીર્થંકર ભગવાન નેમનાથજી પાણ પ્રાણીઓને તારનારૂં અનુપમ ધર્મતીર્થ સ્થાપી, પરમાર્થમિઘની અમૃતધારા વર્ષાવવા લાગ્યા; અને શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ આદિ જેવા અનેક ભવ્ય મુમુક્ષુ આત્માઓને શુદ્ધ આત્મધર્મનો પ્રતિબોધ પમાડતા રહી, આ પરમ સદ્ગુરુ ભારત અવનિને પાવન કરતા વિચરવા લાગ્યા; અને આયુષ્પ્રાંતે ગિરનાર પર્વતપર પાદપોષગમન અનશન કરી અનુપમ સિદ્ધ ગતિને પામ્યા. સિદ્ધ થયેલા તે પરમ પવિત્રાત્મા દંપતીને નમસ્કાર હો! નમસ્કાર હો!

(અનુષ્ટુપ) યદુવંશ સમુદ્રેન્દુ, નેમિનાથ નમું નમું;
સતી રાજીમતી વન્દી, મોહભ્રાંતિ વમું વમું.

શિક્ષાપાઠ ૬૫ : સદ્ગુરુ સ્તુતિ

ઉપજાતિ

- હે સદ્ગુરુ દેવ! પરં કૃપાળુ!
 ગાવા ગુણો શક્તિ ન મુજ ભાળું;
 અમાપ છે આપ તાણી કરુણા,
 થવું નથી શક્ય પ્રભો! અનૃણા. ૧
- અનાદિથી આત્મ સ્વરૂપ ભૂલ્યો,
 હું ભોગના કાદવમાંહિ ડૂલ્યો;
 દુઃખો તાણા સાગર મધ્ય રૂલ્યો,
 તાર્થો તમે ભોધ દઈ અમૂલ્યો. ૨
- સ્વરૂપનું ભાન તમે જગાડ્યું,
 ભ્રાંતિ તાણું ભૂત તમે ભગાડ્યું;
 મિથ્યાત્વનું વિષ તમે ઉતાર્યું,
 સમ્યક્ત્વ પીયૂષ તમે પીવાડ્યું. ૩
- ઉંચા ચિદાકાશ વિષે ઉડંતા,
 હે હંસ! સ્થેજાત્મસ્વરૂપવંતા;
 આત્મા વિવેચી પરને વમો છો,
 મુમુક્ષુના માનસમાં રમો છો. ૪
- સ્વામી તમે શુદ્ધ સ્વ ચેતનાના,
 રામી તમે આતમ ભાવનાના;
 ભોગી તમે આત્મ તાણા ગુણોના,
 યોગી તમે આત્મ અનુભવોના. ૫
- અનંતકાળે તમ યોગ લાધ્યો,
 કે આત્મનો સાધન જોગ સાધ્યો;
 તો આપનો કેમ પીછો જ છોડું?
 ના જ્યાંલગી પૂરાણ તત્ત્વ જોડું. ૬

શું પાદપદ્મે પ્રભુના ધરું હું?
 શી રીત આત્મા અનૂણો કરું હું?
 એ આત્મ તો આપથી કાંઈ વેદું,
 નેવેદ્ય આ આત્મતણો ઉ નિવેદું.
 ગુરુ ગુણે ગૂંથી ભરી સુવાસે,
 આ વર્ણમાલા ભગવાન દાસે;
 આ પ્રાજ્ઞ કંઠે ગત પુષ્પમાલા,
 ઘો આત્મસિદ્ધિમય મોક્ષમાલા! ૮

(૨)

‘જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, પ્રાપ્તો દુઃખ અનંત;
 સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત.’

હે શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત! આ ભયંકર ભવાટવીમાં સન્માર્ગની દિશાનું ભાન નહિ હોવાથી, આ જીવ ચારે ગતિમાં ગોથાં ખાતો અનંત દુઃખ પામતો હતો. તેને નિજ સ્વરૂપના અવંચક યોગરૂપ સીધો સરલ નિર્દોષ સન્માર્ગ દર્શાવી, આપે અનંત પરિભ્રમણ દુઃખથી ઉગાર્યો. આ આપના અનંત ઉપકારની સ્મૃતિ કરી, હું આપના ચરણકમળમાં નમસ્કાર કરું છું.

હે આત્મજ્ઞાનના નિધાન! આ મારો આત્મા જે અનાદિથી આત્મભ્રાંતિરૂપ મહારોગથી પીડાતો હતો, અને ‘ક્ષણ ક્ષણ ભયંકર ભાવમરણ’રૂપ મૃત્યુશય્યામાં પડ્યો હતો, તેને આપ સુવેદ્યે સ્વરૂપસમજાણરૂપ દિવ્ય ઔષધિ વડે આરોગ્યસંપન્ન કર્યો; અને પરમ અમૃતરૂપ સહજાત્મસ્વરૂપ પ્રકાશનારા સમ્યગ્દર્શન મંત્ર પ્રયોગવડે બોધિબીજરૂપ અપૂર્વ સંસ્કારબીજ રોપી, યોગિકુલે જન્મરૂપ નવો જન્મ આપ્યો. હે કરુણાસિન્ધુ! આપે આ પામર પર અપાર ઉપકાર કર્યો.

હે સમદર્શિતાના અવતાર! આ નિજસ્વરૂપનું ભાન નહિ હોવાથી આ જીવ પોતાનું ઘર છોડીને પરઘેર ભીખ માંગતો ફરતો હતો. તેને જ્ઞાનશ્રીસંપન્ન એવા આપ શ્રીમત્ પરમશ્રુતે અપૂર્વ વાણી વડે અનંત આત્મસંપત્તિ ભર્યા સ્વગૃહનો લક્ષ કરાવી, નિજ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિનો અમોઘ ઉપાય દર્શાવ્યો. આવા અનન્ય ઉપકારી આપ પ્રભુના ચરાણે હું શું ધરું? આત્માથી ભીજ બધી વસ્તુ ઉતરતી છે ને આ આત્મા તો આપ પ્રભુએ જ મને આપ્યો છે. માટે આત્માર્પણ વડે આ આત્માનું નેવેદ્ય આપના ચરાણે ધરી આજ્ઞાક્રિતપણે વર્તું એ જ એક ઉપાય છે. મારા મન-વચન-કાયાના યોગ આજથી પ્રભુને આજ્ઞાધીન થઈને વર્તો! હું આપ પ્રભુનો દાસાનુદાસ ચરાણરેણું છું.

‘અહો! અહો! શ્રી સદ્ગુરુ! કરુણાસિન્ધુ અપાર;
આ પામર પર પ્રભુ કર્યો, અહો! અહો! ઉપકાર.
શું પ્રભુ ચરાણ કને ધરું? આત્માથી સૌ હીન;
તે તો પ્રભુએ આપ્યો, વરતું ચરાણાધીન.
આ દેહાદિ આજથી, વરતો પ્રભુ આધીન;
દાસ દાસ હું દાસ છું, આપ પ્રભુનો દીન.’

‘હે પરમ કૃપાળુ દેવ! જન્મ-જરા-મરાણાદિ સર્વ દુઃખોનો અત્યંત ક્ષય કરનારો એવો વીતરાગ પુરુષનો મૂળ માર્ગ આપ શ્રીમદે અનંત કૃપા કરી મને આપ્યો, તે અનંત ઉપકારનો પ્રતિઉપકાર વાળવા હું સર્વથા અસમર્થ છું. વળી આપ શ્રીમત્ કંઈપણ લેવાને સર્વથા નિસ્પૃહ છો. જેથી હું મન, વચન, કાયાની એકાગ્રતાથી આપના ચરાણારવિદમાં નમસ્કાર કરું છું. આપની પરમ ભક્તિ અને વીતરાગ પુરુષના મૂળધર્મની ઉપાસના મારા હૃદયને વિષે ભવ પર્યંત અખંડ જાગૃત રહો એટલું માગું છું તે સફળ થાઓ!

ૐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:.’

શિક્ષાપાઠ ૬૬ : પાંચ પરમ પદ વિષે વિશેષ વિચાર } ૧

સમસ્ત વિશ્વમાં ઉંચામાં ઉંચા એવા પાંચ પરમ પદ છે : અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ; સકલ જગત કરતાં આ જગદ્ગુરુઓનું ગુણગૌરવ અનંતગુણવિશિષ્ટ હોવાથી આ ‘પંચ પરમ ગુરુ’ કહેવાય છે. આ પાંચે પદ ઈષ્ટ હોવાથી ‘પંચ પરમેષ્ઠિ’ ને નામે પ્રસિદ્ધ છે. પરમ આત્મવિભૂતિથી વિભૂષિત હોવાથી આ પાંચે વિશ્વની વિશિષ્ટ અને શ્રેષ્ઠ વિભૂતિઓ છે. એટલે જ પરમ આરાધ્ય, પરમ ઉપાસ્ય એવા આ પંચ પરમ પદને મુમુક્ષુઓ સદા પરમ ભક્તિથી નમસ્કાર કરે છે: અહંતોને નમસ્કાર હો! સિદ્ધોને નમસ્કાર હો! આચાર્યોને નમસ્કાર હો! ઉપાધ્યાયોને નમસ્કાર હો! લોકમાં સર્વ સાધુઓને નમસ્કાર હો!

પદ એટલે શું? પદ એટલે સ્થિરતાવાળું સ્થાન. આત્મસ્વભાવ અર્થાત્ સહજ એવું આત્મસ્વરૂપ એ જ એક એવું સ્થાન છે કે જે સદા સ્થાયિ અને સ્થિર છે. માટે પરમાર્થથી આત્મસ્વભાવ—‘મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ’ એ જ એક વાસ્તવિક પદ છે; તે સિવાયના બીજા બધા અસ્થિર હોવાથી અપદ જ છે. અરિહંતાદિ જે પંચ પરમેષ્ઠિ પદ કહ્યા તે સ્થિર એવા પરમ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ પદમાં નિરંતર સ્થિતિ કરે છે, એટલે તે વિભૂતિઓને પણ ‘પદ’ નામ છાજે છે. યોગિઓને પ્રિય એવા સહજાત્મસ્વરૂપ પદમાં સ્થિત એવી આ પરમ વિભૂતિઓ સર્વ પરભાવ-વિભાવથી પર છે, એટલે તેને ‘પરમ પદ’ નામ આપ્યું તે યથાર્થ છે. આ પરમ પદોની પાસે ઈંદ્ર-ચકવર્તી આદિ પદવીઓ તુચ્છ અને પામર છે. આવા આ મેરુ કરતાં પણ મહામહિમાવાન પંચ પરમેષ્ઠિ પદોનું સ્વરૂપ મુમુક્ષુઓએ મનન કરી પદે પદે નમન કરવા યોગ્ય છે.

જોણે ‘કર્મરૂપી વેરીનો પરાજય કર્યો છે એવા અહંત ભગવાન’ તે પહેલું અરિહંત પદ. આ અરિહંત ભગવંતોએ મોહનીયાદિ ચાર ધાતિકર્મનો સંક્ષય કરી જ્ઞાનાદિ અનંત ચતુષ્ટય પ્રગટાવ્યું છે. આત્મગુણને અપાય-હાનિ કરનારા આ ધાતિકર્મોનો અપગમ થયો હોવાથી, એમનો અપાયાપગમ અતિશય જગતમાં અન્ય કોઈ પણ

વ્યક્તિ કરતાં ચઢીયાતો એવો અતિશયવંત ગુણ વર્તે છે. કેવલજ્ઞાન-કેવલદર્શનના પ્રગટપાણાથી આ સર્વજ્ઞ સર્વદર્શીનો જ્ઞાનાતિશય ગુણ સૌથી ચઢીયાતો અસાધારણ વર્તે છે. કર્મનાશ અને ધર્મપ્રકાશને લીધે પરમ પૂજ્ય એવો શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ પ્રગટ્યો હોવાથી એમનો પૂજાતિશય જગતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ વર્તે છે. અને દેહ છતાં દેહાતીત દશાએ વિચરતા આ જીવન્મુક્ત ભગવાન, પરમ અમૃતવાણીથી પરમાર્થમેઘની વર્ષા વર્ષાવી જગતજીવોનું પરમ કલ્યાણ કરતા હોવાથી એમનો વચનાતિશય ગુણ સર્વોત્કૃષ્ટ વર્તે છે. અને આ અર્હંતોમાં પણ જોગે તીર્થંકર નામકર્મ બાંધ્યું છે એવા તીર્થંકર ભગવંતોનો પરમ પુણ્યપ્રભાવ તો અષ્ટ પ્રાતિહાર્ય આદિ બાહ્ય વિભૂતિઓથી ઓર વિશેષ આશ્ચર્યકારી અને પરમ અદ્ભુત વર્તે છે. આ તીર્થંકર ભગવંતો જગતને તારનારા પરમ કલ્યાણકારી ધર્મતીર્થનું સંસ્થાપન કરી, શુદ્ધ ધર્મચક્રના પ્રવર્તન વડે પરમ લોકોપકાર કરે છે. આવા વિશ્વકલ્યાણકારી વિશ્વવંદ્ય અર્હંત ભગવંતોને સંત કવિજનોએ મહાવૈદ્ય, મહાગોપ, મહામહાણ, નિયામક, સાર્યવાહ આદિ યથાર્થ ઉપમાઓ આપી એમનો મહામહિમા સંગીત કર્યો છે.

જે ‘શુદ્ધ ચૈતન્ય પદમાં સિદ્ધાલયે બિરાજમાન છે એવા સિદ્ધ ભગવાન’ તે બીજું સિદ્ધ પદ. અર્હંત ભગવંતો જ આયુના અંતે વેદનીયાદિ ચાર શેષ કર્મનો સંક્ષય કરી, અયોગી અવસ્થા પામી દેહ રહિત એવા સિદ્ધ થાય છે; ત્યાં મન-વચન-કાયાના યોગની ને કર્મની સર્વ વળગણાઓ છૂટી જાય છે; સકલ પુદ્ગલ સાથેનો સંબંધ તૂટી જાય છે; એક પરમાણુમાત્રનું પણ સ્પર્શવાપણું રહેતું નથી; અને પૂર્ણ કલંક રહિત આત્માની શૈલેશ મેરુ જેવી નિષ્કંપ અડોલ અવસ્થા પ્રગટે છે. જ્ઞાનાવરણીયાદિ અષ્ટ કર્મ નષ્ટ કર્યા હોવાથી એમને આ અષ્ટ આત્મગુણ સ્પષ્ટપણે વર્તે છે : અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અવ્યાબાધ સુખ, અનંત ચારિત્ર, અમૂર્તત્વ, અક્ષય સ્થિતિ, અગુરુલઘુત્વ, અનંતવીર્ય. એટલે એક શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ સિવાય બીજું કંઈ પણ છે નહિ એવી અનન્યમય, શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્યમય, અગુરુલઘુ, અમૂર્ત એવા સહજ પદરૂપ આત્માની જ્યાં પૂર્ણ સિદ્ધિ થઈ છે, એવી સિદ્ધ

દક્ષ ત્યાં પ્રગટ વર્તે છે. પછી ચરમ શરીરથી ત્રિભાગ ન્યૂન એવી અવગાહના લઈ આ પુરુષાકાર પ્રભુ, ‘પૂર્વ પ્રયોગાદિ કારણના મોજથી’ ઊર્ધ્વગમન કરી, સમય માત્રમાં લોકશિખરાગ્રે સિદ્ધાલયમાં પહોંચે છે. અને ત્યાં જેની અનુપમ જ્યોતિ જ્યોતિમાં મળી ગઈ છે. એવા આ અનંત આત્મલક્ષ્મીના સ્વામી “રમાપતિ આતમરામ” સિદ્ધ ભગવાન અનંત સમાધિસુખમાં સાદિ અનંતો કાળ સ્થિતિ કરે છે. જંગલમાં વસનારો ભિલ્લ નગરના ગુણ જાણે પાણ કહી ન શકે, તેમ કેવલી ભગવાન પાણ અનુભવથી જાણે છે છતાં આ સહજાત્મસ્વરૂપ પ્રભુના અનુપમ સિદ્ધિસુખનું વર્ણન કરવાને સમર્થ નથી. તો બીજાનું તો શું ગળું?

(દોહરા) સદેહ મુક્ત આત્મા નમું, અરિહંત અર્હત;
વિદેહ મુક્ત આત્મા નમું, સિદ્ધ શુદ્ધ ભગવંત.

શિક્ષાપાઠ ૬૭ : પંચ પરમ પદ વિષે વિશેષ વિચાર } ભાગ ૨

‘જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્ય એવા મોક્ષના પાંચ આચાર જેના આચરણમાં પ્રવર્તમાન છે અને બીજા ભવ્ય જીવોને તે આચારમાં પ્રવર્તવિ છે એવા આચાર્ય ભગવાન,’ તે ત્રીજું આચાર્ય પદ. દેહાદિ સર્વ પરભાવથી ભિન્ન આત્માને જાણવારૂપ જે જ્ઞાન, તેનું આ આત્મજ્ઞાની સત્પુરુષ આત્માનુભવરૂપ આચરણ કરે છે. આત્મસાક્ષાતકારથી ઉપજતી પ્રતીતિરૂપ જે દર્શન તેના નિઃશંક નિશ્ચયરૂપ આચરણમાં આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ દૃઢતા ધરે છે. સર્વથી ભિન્ન એવો અસંગ આત્મા જાણ્યો-પ્રતીત્યો તેવો સ્થિર સ્વભાવ ઉપજવારૂપ જે ચારિત્ર, તેના આત્મરમણતારૂપ આચરણમાં આ આત્મારામી વીતરાગ પુરુષ નિરંતર રમે છે. ઈચ્છાનિરોધરૂપ દ્વાદશવિધ તપના બલથી આત્મસ્વરૂપમાં પ્રતપનરૂપ જે તપ, તેના આચરણથી આ તપોધન મહાત્મા પ્રતપે છે. દર્શન-જ્ઞાન પ્રધાન આ

સર્વ આચારમાં આત્માનું જે બલ-વીર્ય, તેનું ગોપવ્યા વિના પૂર્ણ સ્કુરાણરૂપ આચારણ કરી આ વીર પુરુષ અપૂર્વ આત્મપરાક્રમ દાખવે છે. આમ દ્રવ્યથી અને ભાવથી પંચ આચારના આત્મપરિણમનરૂપ આદર્શ આચારણમાં સર્વાત્માથી પ્રવૃત્ત એવા આ સાધુચરિત સત્પુરુષો પોતાના જીવંત દષ્ટાંતથી બીજાઓને તેના સમ્યક્ આચારનો ચેપ લગાડે છે. પંચ આચારના પાલનમાં સમર્થ એવા આ આચાર્ય ભગવાન પાંચ ઈંદ્રિયને જીતનારા જિતેન્દ્રિય અને બ્રહ્મચર્યની નવવાડને અખંડપાણે સાચવનારા મહા બ્રહ્મચારી હોય છે; પંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિથી યુક્તપાણે અને ક્રોધ, માન, માયા ને લોભ એ ચાર કષાયનું ઉન્મૂલન કરનારા નિષ્કંધાય મહા શાંતમૂર્તિ હોય છે. આમ ઉત્તમ છત્રીસ ગુણના ગૌરવથી શોભતા આ જગદ્ગુરુ વીતરાગ આચાર્યો, વિષમ અસિધારા જેવી દોહલી આત્મચારિત્રરૂપ ચરાણધારા પર બાજીગરની જેમ કુશળતાથી નાચે છે. આ આત્મજ્ઞાની સમદર્શી પરમશ્રુત મહાત્માઓ પરમાર્થપ્રકાશક અપૂર્વ વાણી વડે ભવ્ય આત્માઓને પ્રતિબોધ પમાડતા, સર્વત્ર અપ્રતિબદ્ધપાણે વિચરે છે; સન્માર્ગનું વિસ્મરણ કરતા લોકોને તેનું સ્મારણ કરે છે, ઉન્માર્ગે જનારાઓને વારણ કરે છે, અને સર્વને શુદ્ધ આત્માર્થમય સન્માર્ગે જવાની પ્રેરણા ને પુનઃ પુનઃ પ્રતિપ્રેરણા કરે છે. આવા આ પરમ લોકોપકારી જગદ્ગુરુઓ, વીતરાગદેવના વીતરાગપાણારૂપ ઉત્તમ પટ્ટને ધારણ કરનારા ખરેખરા “પટ્ટધરો” છે; વીતરાગ માર્ગે ગમન કરી રહેલા “ગચ્છ” ના આધારસ્થંભો છે; મુમુક્ષુ મુનિજનોના માનસસરમાં રમનારા હંસ છે; નિર્મલ ગુણમણિના નિવાસરૂપ રોહણાયલ છે. જિન ભગવાનરૂપ સૂર્ય ને કેવલી ભગવાનરૂપ ચંદ્ર અસ્ત પામતાં જગમાં જે દીવા જેવા છે, એવા “ભુવન પદારથ પ્રગટન પટુ તે, આચારજ ચિરંજીવો!”

‘દ્વાદશાંગના અભ્યાસી અને તે શ્રુત શબ્દ, અર્થ અને રહસ્યથી અન્ય ભવ્ય જીવોને અધ્યયન કરાવનાર એવા ઉપાધ્યાય ભગવાન’ તે ચોથું ઉપાધ્યાય પદ. એક શુદ્ધ આત્મ પદાર્થ જ આદેય છે અને બાંકી બીજું બધુંય હેય છે, એવું દ્વાદશાંગીનું પરમ રહસ્ય જેને હૃદયગત થયું છે, એવા આ આત્મારામી ઉપાધ્યાય ભગવંતો સ્વશુદ્ધ આત્માના

સ્વાધ્યાયમાં સદા નિમગ્ન હોય છે; અને પરમાર્થપ્રધાન ધર્મના પ્રતિપાદક સૂત્ર-અર્થના વિસ્તારમાં રસીયા એવા આ પરમ તત્ત્વરસિક મહામતિઓ મૂર્ખ શિષ્યને પણ વ્યુત્પન્ન કરે, “પાષાણને પણ પલ્લવ આણે” એવા સમર્થ હોય છે. શ્રમણગણના શુદ્ધ આત્મધર્મની પરમાર્થચિંતા રાખનારા આ પરમ ઉપકારી ગણિવરો “ભાવના ચંદન સમ રસ વણે, અહિત તાપ સવિ ટાળે,” એવા પ્રશમરસનિમગ્ન શાંતમૂર્તિ ધર્માત્મા હોય છે. અરિહંત મહારાજે પ્રણીત કરેલા જિનશાસનમાં રાજ સમાન આચાર્ય ભગવાન છે; તેના પદને યોગ્ય રાજકુમાર જેવા આ પચીસ ગુણરત્નોથી વિરાજમાન ઉપાધ્યાય ભગવાન શુદ્ધ આત્મધર્મરૂપ જિનશાસનનો અપૂર્વ ઉદ્યોત કરે છે.

‘મોક્ષમાર્ગને આત્મજગૃતિપૂર્વક સાધતા એવા સાધુ ભગવાન’ તે પાંચમું સાધુ પદ. સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણેની અભેદ એકતારૂપ મોક્ષમાર્ગની આત્મપરિણતિમય અખંડ આરાધના આ મુમુક્ષુ મુનિવરો કરે છે. આત્માને જાણી, દેખી, આ આત્મારામી મુનિઓ આત્મામાં જ વર્તવારૂપ શુદ્ધ ‘વૃત્ત’-ચારિત્ર પાળે છે. આમ શુદ્ધ આત્માની અખંડ ઉપયોગ-જાગ્રતિ જેને વર્તે છે, એવા આ શુદ્ધોપયોગવંત શ્રમણ ભગવંતો સર્વત્ર સમભાવી વીતરાગ હોય છે. અહિંસાદિ પંચમહાવ્રતનું દ્રવ્યભાવથી સમ્યક્ પાલન કરનારા આ યતિવરો છ કાયની રક્ષામાં નિરંતર યતનાવંત હોય છે. પાંચ ઈન્દ્રિય અને ચાર કષાયનાં નિગ્રહમાં નિપુણ આ સંયમીજનો સંયમ યોગમાં કૌશલ્યવંત હોય છે. મનગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ ને કાયગુપ્તિથી ગુપ્ત એવા આ શાંતમૂર્તિ સ્વરૂપગુપ્ત સંતો, પ્રતિક્ષણે આત્મસ્વરૂપની પ્રતિલેખના-અનુપ્રેક્ષા કરતા રહી સદા શુદ્ધોપયોગવંત હોય છે. ગમે તેટલા ઘોર પરીષદો કે ઉપસર્ગો આવી પડે તો પણ આ ભાવિતાત્મા મહાત્માઓ આત્મભાવમાં અખંડ સ્થિરતાવંત હોય છે. આવા સત્યાવીસ ગુણરત્નોથી વિભૂષિત આ મહા તપસ્વી સત્પુરુષો નિરંતર સ્વાધ્યાય-ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહે છે; આત્મસિદ્ધિની સાધનાયે અપ્રમત્તપણે આવું સાધુજીવન ગાળી રહેલા આ સર્વ સાધુચરિત સાધક પુરુષો આ જીવનમાં જ દેહ છતાં દેહાતીત એવી જીવનમુક્ત દેશાનો

સાક્ષાત્ અનુભવ કરે છે. સોનાની પરીક્ષાની જેમ દિવસે દિવસે જેનો આત્મશુદ્ધિરૂપ ‘વાન’ વધતો જાય છે, એવા આ સાધુ ભગવાન શુદ્ધ સુવર્ણ જેવા શુદ્ધ, સ્ફટિક જેવા સ્વચ્છ અને અમૃત જેવા મધુર હોય છે. માર્દવની મૂર્તિ, આર્જવના અવતાર, ‘શાંતિના સાગર અને દયાના આગર,’ એવા આ ક્ષમાનિધાન ખરેખરા ક્ષમાશ્રમાણ ભગવંતોના જેટલા ગુણગાન કરીએ તેટલા ઓછા છે.

આવા આ પાંચ પરમ પદ મુમુક્ષુએ નમન કરવા યોગ્ય છે, સ્મરણ કરવા યોગ્ય છે, ભાવન કરવા યોગ્ય છે, ધ્યાવન કરવા યોગ્ય છે. આ પાંચે પદ આત્મરૂપ છે; અને તે સિદ્ધ ને સાધક અથવા પરમાત્મા અને અંતરાત્મા એમ બે કોટિમાં સમાય છે. સદેહમુક્ત સાકાર પરમાત્મા તે અરિહંત, વિદેહમુક્ત નિરાકાર પરમાત્મા તે સિદ્ધ. આ બન્ને પરમ આરાધ્ય એવી સિદ્ધ કોટિમાં આવે છે. મહામુમુક્ષુ એવા સાધુ, ઉપાધ્યાય અને આચાર્ય એ ત્રણેય ઉચ્ચ, ઉચ્ચતર અને ઉચ્ચતમ કોટિના સાધકો-આરાધકો છે. આ ત્રણેય કક્ષાના સાધુપુરુષો ઉચ્ચ ગુણસ્થાનસ્થિતિને પામેલા આત્મારામી મહાત્માઓ છે. એટલે ગુણાધિકપણને લીધે તેઓ પાણ અન્ય મુમુક્ષુ આત્માઓને પરમ આરાધ્ય છે. આ પાંચે પરમ પદ આત્મારૂપ હોવાથી પ્રવાહથી શાશ્વત છે. એટલે એના જપરૂપ આ પંચ પરમ પદનો મંત્ર પાણ શાશ્વત છે. તે સદા જયવંત વર્તો !

(દોહરા) આચાર્ય તે આત્મા નમું, પંચાચાર પ્રધાન;
ઉપાધ્યાય આત્મા નમું, સ્વાધ્યાય ધ્યાન નિધાન.
સાધુ સકલ આત્મા નમું, ભાવસાધુ ગુણધામ;
આત્મારામી જે સદા, વિભાવ વિરતિ પામ.

શિક્ષાપાઠ ૬૮ : અવિરતિ

સર્વ પરભાવ—વિભાવથી વિરામ પામી જે આત્મારામી થયા છે, એવા સર્વ સર્વવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ સાધુ પુરુષોનું પૂજ્યપણું આગલા પાઠમાં દર્શાવ્યું. પણ અંતરથી મોહ છૂટવારૂપ સમ્યગ્દર્શનયુક્ત તથારૂપ ભાવવિરતિપણું ન હોય, તો બાહ્ય દ્રવ્યવિરતિ માત્રથી તેવું પૂજ્યપણું ઘટતું નથી. અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનભાવસંપન્ન થયોક્ત સાધુગુણથી ભૂષિત એવા ભાવાચાર્ય, ભાવઉપાધ્યાય, ભાવસાધુ આદિ જ વંદન કરવા યોગ્ય પાત્ર છે; નહિ કે સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણ વિહીન એવા માત્ર દ્રવ્ય લિંગ ધારણ કરનારા દ્રવ્યાચાર્ય, દ્રવ્ય ઉપાધ્યાય, દ્રવ્ય સાધુ આદિ. “દંસણહીણો ણ વંદિવ્વો” કારણકે “દંસણમૂલો ધમ્મો” સમ્યગ્દર્શન એ ધર્મવૃક્ષનું મૂલ છે. એ મૂલ વિના ધર્મવૃક્ષ ઊગે જ નહિ. દ્રવ્યથી સર્વવિરતિ આદિ પણ સમ્યગ્દર્શનભાવરૂપ મૂલ હોય તો જ ભાવથી વિરતિ છે, નહિ તો ભાવથી અવિરતિ જ છે. “ગુણઠાણાવાવારે દત્તો વિરઑ અવિરઑ ણિયમા ।” (યશોવિજયજી). વ્રતને સમ્યક્ત્વમૂલ કહ્યા છે તેનું આ જ રહસ્ય છે. માટે પરમાર્થથી સાધુત્વ તો સર્વ પરભાવની ઈચ્છાથી વિરામ પામેલા ‘સ્વરૂપસ્થિત ઈચ્છારહિત’ એવા આત્મજ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષમાં જ ઘટે છે; અને ત્યાં ક્વચિત્ પ્રારબ્ધોદયથી બાહ્ય દ્રવ્યવિરતિ ન હોય તો પણ અંતરથી મોહ છૂટવારૂપ ભાવવિરતિ તો અવશ્ય હોય જ છે. “જં સમ્મં તિ પાસહ તં મોણં તિ પાસહ ।” જે સમ્યક્ત્વ-આત્મજ્ઞાન છે તે જ મોન— મુનિપણું છે, “આત્મજ્ઞાની શ્રમાણ કહાવે, બીજ તો દ્રવ્યલિંગી રે,” ઇત્યાદિ વચનો આની સાક્ષી પૂરે છે.

આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામીએ આ જ વસ્તુ ધાતુ અને છાપના દષ્ટાંતે સ્પષ્ટપણે સમર્થિત કરી છે. ધાતુ ખોટી અને છાપ ખોટી, અથવા ધાતુ ખોટી અને છાપ સાચી, એ બે પ્રકાર કલ્પના રૂપીઆ જેવા બનાવટી (Counterfeit) મૂલ્યહીન દ્રવ્યલિંગી સાધુઓના છે, તે તો ખોટા રૂપીઆની જેમ સર્વથા અમાન્ય-અસ્વીકાર્ય છે. અને ધાતુ સાચી, પણ છાપ ખોટી અથવા ધાતુ સાચી અને છાપ પણ સાચી,

એ બે પ્રકાર ચાંદીના રૂપીઆ જેવા સાચા મૂલ્યવાન ભાવલિંગી સાધુજનોના છે, અને તે જ સાચા રૂપીઆની જેમ સર્વથા માન્ય સ્વીકાર્ય છે. અર્થાત્ દ્રવ્યથી તેમજ ભાવથી જે અવિરતિ છે, અને ભાવથી વિરતિ નહિ છતાં જે દ્રવ્યથી વિરતિ છે,—એ બે મિથ્યાદષ્ટિ પ્રકારોની સાધુપણામાં ગણના જ નથી. પણ દ્રવ્યથી તેમજ ભાવથી જે વિરતિ છે, અને દ્રવ્યથી વિરતિ નહિ છતાં ભાવથી જે વિરતિ છે,—એ બે સમ્યગ્દષ્ટિ પ્રકારોની જ સાધુપણામાં ગણના છે.

આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે બાહ્ય વિરતિ એ કાંઈ સાધુપણાનું કે ગુણસ્થાનનું માપ નથી, પણ અંતરથી મોહભાવ છૂટવારૂપ આભ્યંતર વિરતિ એ જ સાચા સાધુપણાનું કે ગુણસ્થાનનું માપ છે. અર્થાત્ જેમ જેમ કષાયરૂપ વિભાવ ઘટે ને આત્મસ્વભાવસ્થિરતા વધે, તેમ તેમ આત્માનું ગુણસ્થાન ચઢતું જઈ સાચું ભાવસાધુપણું પ્રગટે છે. પણ જ્યાંલગી અંદરથી મોહભાવરૂપ મિથ્યાત્વશલ્ય નિકળ્યું નથી, ત્યાંલગી વાસ્તવિક પ્રતીપણું કે સાધુપણું ઘટતું નથી. કારણકે “કંચુકત્યાગથી ભુજંગ નિર્વિષ થતો નથી,” તેમ અંતર્ગત મોહ-મિથ્યાત્વ વિષ નીકળ્યા વિના બાહ્ય ત્યાગ માત્રથી આત્મા નિર્વિષ થતો નથી. ‘મિથ્યાત્વરૂપી પાંડો જે અનંતાનુબંધી કષાયે અનંતા ચારિત્ર ખાઈ ગયો તે તાણખલારૂપી બાહ્ય વ્રતથી કેમ ડરે?’ અર્થાત્ અવિરતિના મૂલરૂપ મિથ્યાત્વ ટળે નહિ, ત્યાંસુધી અંતરથી અવિરતિપણું જાય નહિ અને વાસ્તવિક વિરતિપણું આવે નહિ. એટલે જ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ દ્રવ્યથી સર્વવિરતિ હોય તોપણ ભાવથી અવિરતિ હોઈ પ્રથમ ગુણસ્થાને છે; અને સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ દ્રવ્યથી અવિરતિ હોય તોપણ ચતુર્થાદિ ગુણસ્થાને છે. આમ દ્રવ્યથી અવિરતિ એવો સમ્યગ્દષ્ટિ પણ દ્રવ્યથી સર્વવિરતિ એવા મિથ્યાદષ્ટિ કરતાં ગુણસ્થાનસ્થિતિમાં અનંતગણો મહાન છે, તોપછી અવિરતિ મિથ્યાદષ્ટિ કરતાં તો તે અનંત અનંતગણો મહાન હોય એમાં પૂછવું જ શું?

કારણકે અવિરતિ મિથ્યાદષ્ટિ અને અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ એ બન્નેમાં આકાશપાતાલનું અંતર છે. સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ સર્વ

હેય—ઉપાદેય વિવેક બરાબર જાણે છે. એટલે ભલે કદાચ પૂર્વ કર્મઉદયથી તે તે પ્રમાણે આચરણ ન પણ કરી શકે, તોપણ આ વસ્તુ ચોક્કસ છોડી દેવા યોગ્ય છે અને આ વસ્તુ ચોક્કસ આદરવા યોગ્ય છે, એવી જે તેની અંતરંગ લાગણી, સંવેદના, પ્રતીતિ, અખંડ નિશ્ચયતા તેમાં કાંઈ પણ ફેર પડતો નથી. કર્મદોષ વશે ક્વચિત્ તેમ કરવાની પોતાની અશક્તિ—નિર્બળતા હોય, તો તેને માટે પણ તેને નિરંતર ખરેખરો આત્મસંવેદનમય તીવ્ર ખેદ રહે છે કે—અરે! હું આ હેય વસ્તુ ત્યાગી શકતો નથી, આ વિરતિ આદિ આદરી શકતો નથી. આમ સમ્યગ્દર્શનરૂપ વેદ્યસંવેદ્ય પદના અનુભવનથી તે જ્ઞાનીના અંતરમાં ભેદ પડી જાય છે. અજ્ઞાનીને તેવો સંવેદનરૂપ અંતર્ભેદ હોતો નથી. આમ જ્ઞાની-અજ્ઞાનીની દષ્ટિમાં, વૃત્તિમાં અને પ્રવૃત્તિમાં આકાશપાતાલનું અંતર હોય છે. અત્રે અવિરતિ છતાં ક્ષાયક સમ્યગ્દષ્ટિ એવા શ્રીમાન્ શ્રૈણિક મહારાજનું દષ્ટાંત સુપ્રસિદ્ધ છે. ભાવથી જોઈએ તો તેવા સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષો અંતરથી મોહ છૂટ્યો હોઈ અંતરાત્માથી પરભાવની આસક્તિથી વિરામ-વિરતિ પામ્યા જ હોય છે.

આમ સર્વત્ર ભાવવિરતિનું જ મુખ્યપાણું છે. છતાં દ્રવ્ય અને ભાવ વિરતિનો સુમેળ મળે તે તો સોનામાં સુગંધ ભળ્યા બરાબર છે. એટલે ભાવના લક્ષ્યપૂર્વક ને ભાવના કારણરૂપ થાય એવી દ્રવ્ય વિરતિ પણ પ્રશસ્ત ને ઉપકારી હોઈ, તેનું અત્રે યથાયોગ્ય સ્થાન છે જ. માટે ચારિત્રમોહનીયરૂપ મોહભાવનો જ્યાં અભાવ વર્તે છે એવી સમ્યગ્દર્શન સંયુક્ત સર્વવિરતિ જ સુપ્રશસ્ત છે. દ્રવ્યથી અને ભાવથી તેવી વિરતિ કર્યે જ છૂટકો છે. કારણકે જ્યાંલગી જીવ વિરતિ કરતો નથી, ત્યાંલગી અવિરતિપાણાથી જે કંઈ પાપક્રિયા થાય છે, તે પાપ ચાલ્યું આવે છે. પાંચ ઈંદ્રિય અને મનનું અસંયમન, તથા પાંચ સ્થાવર અને ત્રસનું હિંસન-એમ અવિરતિપાણું બાર પ્રકારનું છે. ‘એવો સિદ્ધાન્ત છે કે કૃતિ વિના જીવને પાપ લાગતું નથી. તે કૃતિની જ્યાંસુધી વિરતિ કરી નથી,’ ત્યાંસુધી સમસ્ત એવા ચૌદ રાજલોકમાં તેની પાપક્રિયા ચાલી આવી અવિરતિપાણાનું પાપ લાગે છે. દાખલા તરીકે-કોઈ જીવ જેનાથી પાપક્રિયા થયા કરે એવું અધિકરાણ—પાપયુક્ત

પદાર્થ યોજી મરાણ પામે, તો જ્યાંલગી મોહભાવ મૂકી વિરતિ ન કરે ત્યાંલગી તેને અવ્યક્તપાણે તેની પાપક્રિયા લાગ્યા કરે; મોહ મૂકી વિરતિપાણું કરે તો તે પાપક્રિયા બંધ થાય.

આમ ‘મોહભાવ ક્ષય થાય તો જ અવિરતિરૂપ ચારિત્ર મોહનીયની ક્રિયા બંધ પડે છે, તે પહેલાં બંધ પડતી નથી.’ કારણકે ઉપરમાં કહ્યું તેમ મિથ્યાત્વ હોય ત્યાંસુધી અવિરતિપાણું નિર્મૂળ થાય નહિ, પાણ મિથ્યાત્વ ટળે તો અવિરતિપાણું જાય જ. એટલે ‘મિથ્યાત્વસહિત વિરતિપાણું આદરવાથી મોહભાવ જતો નથી. મોહભાવ કાયમ છે ત્યાંસુધી અભ્યંતર વિરતિપાણું થતું નથી; અને પ્રમુખપાણે રહેલો જે મોહભાવ તે નાશ પામવાથી અભ્યંતર અવિરતિપાણું રહેતું નથી’ અને આમ અભ્યંતર વિરતિપાણું પ્રાપ્ત થયા પછી ક્વચિત ઉદયાધીનપાણે બ્રાહ્મ વિરતિપાણું ન આદરી શકે, તોપણ ઉદય વીત્યે સહેજે બાહ્ય વિરતિ પાણ પામે છે.

(દોહરા) મોહભાવ અંતર છૂટ્યે, સાચી વિરતિ છાપ;
સાધુપાણું માપ એ, દ્રવ્યલિંગ ના માપ.
દ્રવ્યથી વિરતિ ભાવથી, વિરતિ વિરતિ સાવ;
દ્રવ્યથી અવિરતિ ભાવથી, વિરતિ વિરતિ ભાવ.
દ્રવ્યથી વિરતિ ભાવથી, અવિરતિ અવિરતિ ભાવ;
દ્રવ્યથી અવિરતિ ભાવથી, અવિરતિ અવિરતિ સાવ.
પાપક્રિયા લાગ્યા કરે, જ્યાંલગી અવિરતિ હોય;
જ્યાંલગી અવિરતિ ત્યાંલગી, અધ્યાતમ ક્યમ સ્હોયં ?

શિક્ષાપાઠ ૬૧ : અધ્યાત્મ

જેમ જેમ મોહજન્ય અવિરતિપાણું છૂટે ને જેમ જેમ જીવ પરભાવ— વિભાવથી વિરામ પામે તેમ તેમ તેનો અધ્યાત્મમાં પ્રવેશ થાય છે. “નિજસ્વરૂપ જે કિરિયા સાધે, તેહ અધ્યાતમ કહિયે રે.” (આનંદઘનજી) અર્થાત્ જે ક્રિયા નિજ સ્વરૂપને સાધે તે અધ્યાત્મ, જે ક્રિયા વડે કરી ચતુર્ગતિ સાધે તે અધ્યાત્મ નહિ. “અધ્યાતમ વિણ જે ક્રિયા, તે તનુમલ તોલે” (યશોવિજયજી) જે પ્રક્રિયા વડે કરીને આત્મા અંતર્મુખ થઈ, અંતર્યામી બની, શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પદનું યુંજન પામે તે યોગ અને તે જ અધ્યાત્મ. અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિસંક્ષય એમ ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ એવો પાંચ તબક્કાવાળો (Stages) યોગ કહ્યો છે; તે સર્વ યોગમાં અધ્યાત્મ તો સર્વ ચારિત્રમાં સામાયિકની જેમ વ્યાપક જ છે. નિશ્ચય નયથી અધ્યાત્મનો પ્રારંભ પાંચમા ગુણસ્થાનથી છે, પાણ વ્યવહાર નયથી તો ઉપચારથી તેની પૂર્વ પાણ હોય છે, અર્થાત્ ખરેખરા મુમુક્ષુ એવા અપુનર્બંધકથી માંડીને ચૌદમા ગુણસ્થાનક પર્યંત ક્રમે કરીને શુદ્ધિ પામતી જતી એવી સ્વરૂપસાધક અધ્યાત્મક્રિયાથી આત્માનો ગુણવિકાસ હોય છે.

ગુણસ્થાનકની જેમ મિત્રા આદિ આઠ યોગદષ્ટિ પાણ, થર્મોમીટરની પેઠે, આત્માના આધ્યાત્મિક ગુણવિકાસના માપરૂપ છે. ગુણસ્થાનકની યોજના મોહઅપગમ પર નિર્ભર હોઈ, જેમ જેમ મોહાંધકાર ઓછો થતો જાય, તેમ તેમ આત્માનું ગુણસ્થાન વધતું જાય છે. યોગદષ્ટિની યોજના સમ્યગ્ જ્ઞાનદષ્ટિના ઉન્મીલન પર નિર્ભર હોઈ, જેમ જેમ બોધપ્રકાશ વધતો જાય, તેમ તેમ આત્માની ગુણદશા વધતી જાય છે. આધ્યાત્મિક વિકાસની આ બન્ને ઉત્તમ યોજના એક સીક્કાના બે પાસા જેવી છે. મોહનાશ એ ગુણસ્થાનકની ફૂટપટ્ટી (Yard-stick) અને બોધપ્રકાશ એ યોગદષ્ટિની ફૂટપટ્ટી છે. તે તે દષ્ટિના યથોક્ત લક્ષણ પરથી અંતર્મુખ નિરીક્ષણ કરતાં, આત્માર્થી મુમુક્ષુ પોતાની આત્મદશાનું માપ કાઢી શકે છે; અને તેથી આત્મગુણવૃદ્ધિની પ્રેરણા (Inspiration) પામી, અપ્રાપ્ત ગુણના યોગ માટે તથા પ્રાપ્ત ગુણના ક્ષેમ માટે યથાયોગ્યપણે પ્રવર્તી શકે છે.

અત્રે રૂપકઘટના કરીએ તો યોગરૂપ અષ્ટદલકમલ છે. આ આઠ યોગદષ્ટિરૂપ તેની આઠ પાંખડી-કમલદલ છે. અને તે પાંખડીનું મિલનસ્થાન આત્મસ્વભાવયુંજનરૂપ યોગકર્ણિકા છે. તે આત્મસ્વભાવરૂપ કર્ણિકામાં ભગવાન આત્મા-ચૈતન્યદેવ પરબ્રહ્મ બિરાજે છે. યોગદષ્ટિરૂપ દલ જેમ જેમ વિકાસને પામે છે, તેમ તેમ યોગકમલ વિકાસ પામતું જાય છે. એકેક યોગદષ્ટિરૂપ પાંખડી ખૂલતાં અનુક્રમે એકેક ચિત્તદોષ નિવૃત્ત થતો જાય છે, એકેક ગુણ વિકાસ પામતો જાય છે, અને એકેક યોગાંગ પ્રગટતું જાય છે. આમ સંપૂર્ણ યોગદષ્ટિ ઉન્મીલન પામતાં, યોગરૂપ અષ્ટદલકમલ સંપૂર્ણ વિકાસને પામે છે. મિત્રાદષ્ટિમાં તૃણ અગ્નિકાણ સમા બોધપ્રકાશથી શરૂ થયેલો યોગદષ્ટિવિકાસ ઉત્તરોત્તર વધતો જઈ, પરાદષ્ટિમાં પૂર્ણ ચંદ્ર સમો સોળે કળાએ ખીલી ઊઠે છે.

અષ્ટાંગ યોગની ઘટના પાણ અધ્યાત્મપાણે આ પ્રકારે : યોગમાર્ગે પ્રવર્તતો જોગીજન પરભાવ-વિભાવથી આત્મસ્વરૂપનું હિંસન ન થવા દેવાનો નિરંતર જાગ્રત ઉપયોગ રાખી, દ્રવ્યથી અને ભાવથી અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને નિષ્પરિગ્રહ એ પાંચ યમનું પરિપાલન કરે છે; શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાન એ પાંચ નિયમનું આસેવન કરે છે; પરભાવની બેઠકરૂપ દેહાધ્યાસ છોડી દઈ, આત્મભાવમાં આસન જમાવે છે; બાહ્ય ભાવનું વિરેચન કરી, અંતરાત્મભાવના પૂરણ-કુંભનરૂપ ભાવપ્રાણાયામ સાધે છે; વિષયવિકારમાંથી ઈંદ્રિયોને પ્રત્યાહત કરી, પરભાવમાંથી આત્માને પાછો ખેંચી લેવારૂપ પ્રત્યાહાર કરે છે; આત્મસ્વભાવમાં આત્માને ધારી રાખવારૂપ ધારણા ધરે છે; સ્થિરચિત્ત અને સ્થિતપ્રજ્ઞ થઈ આત્માનું એકાગ્ર ધ્યાન ધ્યાવે છે; અને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં લીન થઈ જવારૂપ શમાઈ જવારૂપ પરમ આત્મસમાધિ અનુભવે છે.

અને જનનો રત્નત્રયીરૂપ મૂળમાર્ગ પાણ કેવળ શુદ્ધ આત્મપરિણતિરૂપ હોઈ, મુખ્યપાણે આધ્યાત્મિક માર્ગ છે, અંતરંગ

ભાવમાર્ગ છે. આવા અધ્યાત્મમાર્ગનું જ્યાં મુખ્યતાએ આત્માને પુરસ્કૃત કરી કથન કર્યું છે તે અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર છે. એ ખાસ યાદ રાખવા જેવું છે કે અધ્યાત્મ રસ પરિણતિ વિનાનું જે શાસ્ત્રજ્ઞાન તે ગર્દભે વહેલા ચંદનભારની જેમ ભારરૂપ જ છે. કારણકે શાસ્ત્રસમુદ્રનો પાર પામીને વિદ્વાનવિબુધ થયો હોય, પણ અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય એવું આરાધ્ય ઈષ્ટ તત્ત્વ ન જાણ્યું, તો તે અજ્ઞાની જ કહેવાય છે. વિબુધોએ (દેવોએ) મંદર પર્વત વડે સાગરમંથન કરી સારભૂત રત્નોની ને તેમાં પણ સારભૂત અમૃતની પ્રાપ્તિ કરી એમ પુરાણોક્તિ છે. તે રૂપકને અત્રે અધ્યાત્મ પરિભાષામાં ઘટાવીએ તો વિબુધો (વિદ્વજ્જનો) અધ્યાત્મશાસ્ત્રરૂપ મંદરાચલ વડે શાસ્ત્રસમુદ્રનું મંથન કરી, તેમાંથી સારભૂત તત્ત્વરત્ન ખોળી કાઢી પરમ અમૃતરૂપ આત્મતત્ત્વને ન પામે, તો તે તેમનું વિબુધપણું પણ અબુધપણારૂપ જ છે. નામ અધ્યાત્મી, શબ્દ અધ્યાત્મી ને દ્રવ્ય અધ્યાત્મીનો જગતમાં સુકાળ છે, પણ ભાવ અધ્યાત્મીની વિરલતા છે. એટલા માટે જ શ્રી આનંદધનજી જેવા જ્ઞાનીપુરુષો પોકારી ગયા છે કે—“નામ અધ્યાત્મ ઠવાણ અધ્યાત્મ, દ્રવ્ય અધ્યાત્મ છંડો રે; ભાવ અધ્યાત્મ નિજ ગુણ સાધે, તો તેહશું રઠ મંડો રે.” તાત્પર્ય કે માત્ર શુષ્ક વાત કરવારૂપ શબ્દ અધ્યાત્મ છોડી, આત્માર્થી મુમુક્ષુએ શબ્દનયે યથાર્થ એવું તથારૂપ આત્મપરિણમનરૂપ ભાવ અધ્યાત્મ ભજવા યોગ્ય છે.

અને નિજ સ્વરૂપના સાધક એવા આ ભાવઅધ્યાત્મના માર્ગે ચઢવા માટે પણ આવશ્યકાદિ આત્મપરિણતિમય અધ્યાત્મક્રિયા પરમ ઉપકારી છે. કારણકે પૂર્વ દોષના તીવ્ર પશ્ચાત્તાપપૂર્વક જેમાં પરભાવ-વિભાવનું પ્રત્યાખ્યાન કરી, સ્વભાવમાં પ્રતિ-પાછું ક્રમાણ-ગમન કરવારૂપ પ્રતિક્રમાણ કરવાનું હોય છે, અને આ સ્વભાવમાં સમવસ્થિતિરૂપ સામાયિક કરી જેમાં દેહ છતાં દેહાતીત દશાનો અનુભવ, અનુભવ કરવારૂપ કાયોત્સર્ગ કરવાનો હોય છે, એવી આ પણ આવશ્યક ક્રિયા, આત્મારામી વીતરાગ સદ્ગુરુના ચરણશરણના આશ્રયે અને પ્રગટ પરમાત્મસ્વરૂપ વીતરાગ સદ્દેવના

ભક્તિ અવલંબને કરવાની હોઈ મુખ્યપાણે ભક્તિપ્રધાન છે. એટલે સ્વાભાવિક અધ્યાત્મશ્રેણીએ ચઢવાનું તે ઉત્તમ નિમિત્ત સાધન છે.

તેવા ભક્તિરૂપ અવલંબન વિના સીધેસીધું (Directly) સ્વરૂપશ્રેણીએ ચઢવું અતિ અતિ દુષ્કર છે; પણ પૂર્ણ અધ્યાત્મયોગની પરાકાષ્ઠાને પામી, જે સહજ એવી મુક્તિ ગતિને પામ્યા છે, એવા સાક્ષાત્ સહજાત્મસ્વરૂપી અહંતસિદ્ધ ભગવંતના ધ્યાનાલંબનથી તે શ્રેણીએ ચઢવું સુગમ થઈ પડે છે. એકલા નિરાલંબન અધ્યાત્મસ્વરૂપ ચિંતનમાં સ્વચ્છંદતા, શુષ્કતા, ઉન્મત્તપ્રલાપતા, કૃત્રિમતા આદિ અનેક દોષરૂપ ભયસ્થાનો રહેલા છે; પણ ભગવદ્ભક્તિના પુષ્ટ આલંબનથી તેવા કોઈ પણ દોષની સંભાવના નથી હોતી; અને આત્મા સ્વાભાવિક એવી આધ્યાત્મિક ગુણશ્રેણીએ આરોહણ કરતો જાય છે. અંતરમાં ગમન કરવારૂપ અંતર્યામિપાણું આદરી જે અંતરના જાણનાર અંતર્યામિ થયા છે,—એવા આદર્શરૂપ પ્રભુના અવલંબનથી આત્મા અંતરમાં ગમન કરવારૂપ અંતર્યામિપાણાની પ્રેરાણા પામે છે. આમ ભક્તિમય અધ્યાત્મ અથવા અધ્યાત્મમય ભક્તિના માર્ગે ચઢતાં ઉક્ત દોષરૂપ પતનસ્થાનો (Pitfalls) હોતા નથી; એટલું જ નહિ પણ ભક્તિપ્રધાનપાણે વર્તતાં, વ્યક્ત ગુણીના ગુણગ્રામથી સહજ અધ્યાત્મ દશા પ્રગટે છે, અને જીવ અનુક્રમે ઉચ્ચ ઉચ્ચ અધ્યાત્મ ગુણસ્થાનો સ્પર્શી પૂર્ણ આત્મગુણવિકાસને પામે છે.

(દોહરા) જ્યમ જ્યમ મોહ ઘટે અને, વાધે બોધ પ્રકાશ;
ત્યમ ત્યમ અધ્યાત્મ શ્રેણીએ, ચઢતાં આત્મવિકાસ.
અંતર્યામી પ્રભુ તાણા, ભક્તિ તાણે અવલંબ;
અંતર્યામી જીવ લહે, સહજ અધ્યાત્મ અંબ.

શિક્ષાપાઠ ૭૦ : મંત્ર

યોગનો પ્રથમ ભેદ અધ્યાત્મ છે અને તે અધ્યાત્મનો પ્રાથમિક પ્રકાર મંત્ર જપ છે; આ દેવતાસ્તવરૂપ મંત્ર એ પાણ ભક્તિપ્રધાન હોઈ, ભક્તિમય અધ્યાત્મના માર્ગે ચઢવાનો એક ઉત્તમ પ્રકાર છે. કારણકે પુનઃ પુનઃ તે ને તે મંત્રપદના પરાવર્તનરૂપ જપથી, ભાવનથી, રટણથી, ધૂનથી તેના અંતસ્તવત્વ પ્રત્યે જીવનું લક્ષ્ય કેન્દ્રિત થાય છે. એટલે પરમાત્માના નામમંત્રનું પદસ્થ ધ્યાન એ જીવને સ્વરૂપારોહણ માટે પુષ્ટ આલંબન થઈ પડે છે.

આવો સન્મંત્રવિષયી જપ ક્યાં અને કેવી રીતે કરવા યોગ્ય છે, તેનો યોગબિન્દુમાં આ વિધિ પ્રદર્શિત કરેલો છે : દેવતાની આગળમાં, અથવા નિર્મલ જલ સમીપમાં, અથવા વિશિષ્ટ દ્રુમકુંજમાં સ્થિર આસને, પર્વ-આંગળીના વેઢાથી કે રૂદ્રાક્ષની માળાથી (નોકારવાળીથી) ગાગુના કરતાં, નાસિકાના અગ્રભાગે દષ્ટિ સ્થાપિત કરી, પ્રશાન્ત અંતરાત્માથી મંત્રજપ કરવા યોગ્ય છે; અને તે જપ કરતાં તે મંત્રપદના વર્ણોમાં, અર્થમાં આલંબનમાં ચિત્તનું અનુસંધાન કરવા યોગ્ય છે. પરંતુ મનોવિશ્રોતસિકારૂપ ઉપખલ્લ થાય અર્થાત્ મન ડોળાઈને આડુંઅવળું ભમવા માડે, તો જપનો ત્યાગ કરવો ઈષ્ટ છે. કારણકે તેવી ડામાડોળ ઉપખલ્લ અવસ્થામાં જપનો ત્યાગ કરવાથી મિથ્યાચારનો પરિત્યાગ હોય છે; અર્થાત્ અંદરમાંથી ઈંદ્રિયાદિ વિકાર રોધ્યા નથી ને બહારમાં પ્રણિધાનથી પ્રશાંત આકાર ધારણ કર્યો છે એવા દાંભિક દેખાવનો પરિત્યાગ હોય છે. એટલે મંત્રભંગ મ થાઓ એવા ત્રાણપરિણામને લીધે તેની શુદ્ધિકામનાથી થતો ત્યાગ પાણ અત્યાગ જ દે.

આમ વિધિથી પવિત્ર મંત્રના જપથી, તથાવિધ મંત્રથી સ્થાવર-જંગમ વિષયની જેમ, મિથ્યાત્વાદિ સર્વ પાપનો પ્રણાશ થાય છે. ‘મંત્ર’ શબ્દનો અર્થ પાણ તે જ સૂચવે છે. મં + ત્ર અર્થાત્ પાપમાંથી ત્રાણ કરે, રક્ષે-બચાવે તે મંત્ર. મં + ગલ-પાપને ગાળનારા આ મંગલ મંત્રોમાં પ્રથમ મંગલરૂપ મંત્રશિરોમણિ નમસ્કાર મંત્ર છે. ‘નવકાર મહા પદને સમરો, નહિ એહ સમાન સુમંત્ર કહો.’ આ પંચ પરમેષ્ઠિ

પદના વાયક મંત્રાક્ષરોમાં લબ્ધિ સિદ્ધિ સભર ભરેલી છે. અને તેથી આત્મસાધનનો સંગ-અનુસંધાન ઉપજે છે. “લબ્ધિ સિદ્ધિ મંત્રાક્ષરે રે લાલ, ઉપજે સાધન સંગ.” (દિવ્યંદ્રજી) કારણકે એ મંત્રપદોના સ્મરણથી અરિહંત કોણ? સિદ્ધ કોણ? આચાર્ય કોણ? ઉપાધ્યાય કોણ? સાધુ કોણ? એમ તેનું અંતસ્તત્ત્વ સ્વરૂપ ચિંતવતાં તાત્ત્વિક રંગ પ્રગટે છે ને સમજાય છે કે-સહજાત્મસ્વરૂપમાં સુસ્થિત એવા જીવન્મુક્ત આત્મા તે અરિહંત. સહજાત્મસ્વરૂપમાં સુસ્થિત એવા વિદેહમુક્ત આત્મા તે સિદ્ધ. સહજાત્મસ્વરૂપ સ્થિતિની ઉચ્ચ ભૂમિકાને પામેલા એવા જીવન્મુક્ત સાધક આત્માઓ તે આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ. આ ગુણાનિધાન પંચપરમેષ્ઠિ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર અને તપ એ ચાર આત્મગુણોના અધિષ્ઠાન છે, એટલે ગુણીથી અભિન્ન એવા આ ચારે પદ પાણ આત્મારૂપ હોઈ સહજાત્મસ્વરૂપ છે.

આમ આ પાંચે પદ અથવા નવે પદ આત્મારૂપ છે અને તેનું અંતસ્તત્ત્વ સહજાત્મસ્વરૂપ છે. ચૌદ પૂર્વ એ એક આત્મા પ્રગટ કરવા માટે છે અને આ પંચ પરમેષ્ઠિ ને નવ પદ એ પ્રગટ મૂર્તિમંત આત્મારૂપ છે; એટલે આ પંચ પરમેષ્ઠિનો નમસ્કાર મંત્ર ચૌદ પૂર્વનો સાર કહ્યો છે તે સર્વથા યથાર્થ છે. અને આ નમસ્કાર મંત્રના અથવા સિદ્ધચક્ર મંત્રના પરમ સારરૂપ જે ‘સહજાત્મસ્વરૂપ’ છે, તે તેના અંતસ્તત્ત્વરૂપ બીજામંત્ર હોઈ આત્મારૂપ નવે પદની એકી સાથે પરમ તત્ત્વસ્તુતિ, પરમ નિશ્ચયસ્તુતિ, પરમ ભાવસ્તુતિ અને પરમ પરમાર્થસ્તુતિરૂપ છે; એટલે તે પાણ ચૌદ પૂર્વના સારરૂપ પરમ નમસ્કાર મંત્રથી અભિન્ન છે. આવા પરમ ચમત્કારિક પરમાર્થ લબ્ધિસંપન્ન નમસ્કાર મંત્રના પદસ્થ ધ્યાનથી આત્મધ્યાનની શ્રેણીએ ચઢતા આત્માને, મહા ભાગ્યવંત શ્રીપાળ રાજા ને મયાણાસુંદરીની જેમ, સર્વ દ્રવ્ય-ભાવ ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ આવીને મળે એમાં આશ્ચર્ય શું? ભાવિતાત્મા મહાત્મા શ્રી વિનયવિજયજી કૃત શ્રીપાળરાસમાં ગાયું છે કે- “વીર જિણેસર ઉપદિશે, સાંભળજો ચિત્ત લાઈ રે; આતમધ્યાને આતમા, ઋદ્ધિ મળે સવિ આઈ રે.”

(દોહરા) થોદ પૂર્વનો સાર છે, નવપદરૂપ નવકાર;
આત્મારૂપ નવપદ તાણો, સહજાત્મસ્વરૂપ સાર.

શિક્ષાપાઠ ૭૧ : શ્રીપાલ રાજા અને મયણાસુંદરી

મારા પસાયે સકલ લોક સુખ ભોગવે છે - એવી અભિમાનવાણી રાજસભામાં રાજા પ્રજાપાલે ઉચ્ચારી, ત્યારે તેની પુત્રી મયણાસુંદરી બોલી ઊઠી - પિતાજી ! વિવેકથી વિચારો. “એ ઋદ્ધિ અધિર નિદાન.” સર્વ જીવો સુખદુઃખ અનુભવે છે, તે કેવલ કર્મના પસાયે કરીને છે. તેમાં અધિકું ઓછું કોઈથી પણ કર્યું જતું નથી. માટે “પિતાજી ! મ કરો જૂઠ ગુમાન.” આ વચન સાંભળી રાજા કોપથી કળકળી ઊઠ્યો ને બોલ્યો - તું વ્હાલી પણ વેરાણ થઈ. તે મારા વચનનો વિઘાત કર્યો ને મ્હારી લાજ લોપી. “રે ! બેટી ! ભલારે જાણી તું આજ !” તું ખરેખર મૂર્ખ શિરતાજ છે. તું જે આ લીલાલ્હેર કરી રહી છો તે બધોય મારો જ પ્રસાદ છે. મયણાએ કહ્યું - પિતાજી ! તમે તત્ત્વ વિચારો. મનમાં રોષ મ આણો. “કર્મે તુમ કુલ અવતરી રે, મે કિહાં જોયો જોષ ?” મોટા મને તમે મને મલ્હાવો છો, તે સર્વ કર્મપ્રસાદે કરીને જ છે, એ ભેદ આપ અવધારો. રાજાએ કહ્યું - જો તને એકાંત કર્મ ઉપર આટલો બધો હઠવાદ છે, તો અમે તને કર્મે આણેલો કંથ પરણાવશું. એમ મનમાં દોષ રાખીને રાજાએ સભા વિસર્જન કરી.

એક દિવસ રાજા રથવાડીએ ચઢ્યો હતો. ત્યાં રસ્તામાં અંગ દેશનો રાજકુંવર શ્રીપાલકુમાર - જે કોઢીયાની સંગતિથી કોઢીયો થયો હતો - તેની સાતસો કોઢીયાની સેના સામી મળી. તે કોઢીઆ ઉંબર રાણાનો એક દૂત આવીને પ્રજાપાલ રાજાને પ્રાણમીને કહેવા લાગ્યો - રાજન્ ! અમારા રાજાને સઘળી ઋદ્ધિ મળી છે. પણ સુકુલની એવી કન્યા કોઈ તેને દીએ તો અમારા મનોરથ ફળે. એટલે રોષાવિષ્ટ રાજાએ તેને મયણા આપવાનો સંકલ્પ કરી દૂતને કહ્યું - તું ત્હારા રાજાને અમારા ઘરે લઈ આવ. હું એને રૂપમાં રંભા સમી

રાજકુમારી આપીશ. પછી શ્રીપાલ રાજ સાથે કુષ્ટિ સેના રાજદ્વારે આવી. પ્રજાપાલ રાજએ મયણાને કહ્યું—આ તમારો નાથ આવ્યો છે. કર્મે આ તમારો વિવાહ કર્યો છે. હવે સંપૂર્ણ સુખ અનુભવો! મયણા તો પિતાનું વચન પ્રમાણ કરી, ઉંબર રાજના વામ અંગે આવીને ઊભી રહી. ત્યારે ઉંબર રાણો બોલી ઊઠ્યો—હે રાજન! આ અનુચિત કાર્ય થાય છે. કાગના કંઠે મુક્તાફલની માળા ઘટતી નથી. પ્રજાપાલે કહ્યું—કન્યાના કર્મબલે આ કર્યું છે. એમાં મારો દોષ નથી. એમ કહી મયણાને તેની સાથે પરણાવી.

પછી મયણા અને શ્રીપાલ ભુવનમાં બેઠા છે. ઉંબર રાણો મયણાને કહે છે—સુંદરી હજીય વિમાસજો. મારા સંગે તમારો સોવન સરખો દેહ વિણસશે. માટે નિજ માતા પાસે જઈ સુંદર રાજને વર કરો. તેના આ વચન સાંભળી દડદડ આંસુ સારતી મયણાએ પ્રાણમીને વિનવ્યું—હે વાલેસર! તમે વચન વિચારી ઉચ્ચરો. તમે ચતુર સુજાણ છો, તમે જ મારા જીવજીવન વ્હાલા છો. “અવર ન નામ ખમાય રે.” “પચ્છિમ રવિ નવિ ઉગમે રે લો, જલધિ ન લોપે સીમ રે; સતી અવર ઈચ્છે નહીં રે લો, જાં જીવે તાં સીમ રે.”

પછી મયણાસુંદરી અને શ્રીપાલ કુમારે સદગુરૂના ઉપદેશથી શુદ્ધ આત્માર્થે નિષ્કામપણે સિદ્ધચક્રની પરમ ભક્તિથી એકનિષ્ઠ આરાધના કરવા માંડી. “જસ જગ જગતી જ્યોત રે” એવા તે સિદ્ધચક્રના સહજ પ્રભાવે ક્લિષ્ટ કર્મનો ઉદય નષ્ટ થતાં તેનો કુષ્ટ રોગ નષ્ટ થયો, દિને દિને તેનો વાન વધવા લાગ્યો ને દેહ સુવાર્ણ સમાન થયો. સાતસો કોઢિયા હતા તે પણ રોગમુક્ત થયા ને હર્ષ પામી નિજ નિજ સ્થાનકે ગયા. “સિદ્ધચક્રનો મહિમા જુઓ! સકલ લોક મન અચરિજ હુઓ.” આ સર્વ મહિમાથી મયણાસુંદરીની માતા રૂપસુંદરી હર્ષથી બોલી ઉઠી “વખતવંત મયણા સમી, નારી ન કો સંસાર; જાણો બેહુ કુલ ઉદ્ધર્તા, સતી શિરોમણિ સાર.” અનુક્રમે રાજ પ્રજાપાલે પણ આ વાત સાંભળી, એટલે તે પણ આશ્ચર્યચકિત થઈ પશ્ચાતાપ પામી બોલી ઊઠ્યો—હે મયણા! તે સભામાં સર્વ વાત સાચી કહી હતી.

મેં અજ્ઞાનમાં કહ્યું હતું તે સઘળું મિથ્યાત્વ છે. મેં તને દુઃખ દેવા માટે આ ઉપાય દીધો, તે દુઃખ ટળીને સુખ થયું, તે ત્હારો પુણ્યપસાય છે. મયાણા કહે - હે પિતાજી ! અહીં તમારો વાંક નથી “જીવ સયલ વશ કર્મને, કુણ રાજ ? કુણ રાંક ?”

અને પછી - ભાવિતાત્મા મહાત્મા વિનયવિજયજી અને યશોવિજયજીએ શ્રીપાલ રાસમાં વિસ્તારથી રસમય વર્ણન કર્યું છે તેમ, “પગ પગ ઋદ્ધિ રસાળ” પામતા મહાભાગ્યવંત શ્રીપાળ રાજ મયાણાસુંદરી સાથે નિષ્કામ ભક્તિથી સિદ્ધચક્રનું એકનિષ્ઠ આરાધન કરવા લાગ્યા. અને - “અરિહંત પદ ધ્યાતો થકો, દૃવ્વહ ગુણ પજ્જય રે; ભેદ છેદ કરી આત્મા, અરિહંતરૂપી થાય રે... વીર જિનેસર ઉપદિશે. રૂપાતીત સ્વભાવ જે, કેવલ દંસણ નાણી રે; તે ધ્યાતાં નિજ આત્મા, હોયે સિદ્ધ ગુણખાણી રે...વીર. યોગ અસંખ્ય જે જિન કહ્યા, નવપદ મુખ્ય તે જાણો રે; એહ તાણે અવલંબને, આતમધ્યાન પ્રમાણો રે...વીર.” - ઇત્યાદિ પ્રકારે આત્મારૂપ નવપદજીના સહજાત્મસ્વરૂપનું ભાવન કરતાં તેઓ આત્મધ્યાનની શ્રેણીએ ચઢી આત્માની જ્ઞાનાદિ ઋદ્ધિની નિરંતર વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યા; અને આમ તાત્ત્વિક શુદ્ધ ભક્તિથી આત્માર્થરૂપ અમૃતાનુષ્ઠાન વડે આત્માને ધન્ય કરી, આ બન્ને ભાવિતાત્મા મહાત્માઓ ઉત્તમ ગતિને પામ્યા.

(દોહરા) આત્મારૂપ સિદ્ધચક્રના, આરાધનથી નિષ્કામ;
શ્રીપાલ મયાણાએ કર્યું, આત્મસિદ્ધિનું કામ.

શિક્ષાપાઠ ૭૨ : છ પદ નિશ્ચય } ભાગ ૧

સાક્ષાત્ આત્મસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયા છે એવા પરમ આપ્ત જ્ઞાની પુરુષોએ આ છ પદને ‘સમ્યગ્દર્શનના નિવાસના સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાનક’ કહ્યા છે : (૧) આત્મા છે. (૨) આત્મા નિત્ય છે. (૩) આત્મા કર્તા છે. (૪) આત્મા ભોક્તા છે. (૫) મોક્ષપદ છે. (૬) તે મોક્ષનો ઉપાય છે. છયે દર્શન જેમાં સમાય છે એવા આ છ પદ જ્ઞાનીએ પરમાર્થ સમજાવવા માટે કહ્યા છે. તેનું સંક્ષેપ સ્વરૂપ આ પ્રકારે :

પહેલું પદ : આત્મા છે — ‘જેમ ઘટપટાદિ પદાર્થો છે, તેમ આત્મા પણ છે.’ ઘટપટાદિ પૌદ્ગલિક જડ પદાર્થ છે, આત્મા સ્વપરપ્રકાશક ચેતન પદાર્થ છે. ઘટપટાદિ રૂપી હોઈ ઈંદ્રિયગમ્ય છે, આત્મા અરૂપી હોઈ અર્તીંદ્રિય અનુભવગમ્ય છે. આ નહિ, આ નહિ, નેતિ નેતિ એમ બાધ કરતાં કરતાં બાધ ન કરી શકાય એવો જે ‘અબાધ્ય અનુભવ’ બાકી રહે એ જ આ અરૂપી આત્માનું સ્વરૂપ છે. આવો આ અરૂપી આત્મા દષ્ટિથી દેખાય જ કેમ? ને એનું રૂપ પણ કેમ જાણાય? કારણકે એ દષ્ટિનો દષ્ટા આત્મા છે, ને રૂપનો જ્ઞાતા પણ આત્મા જ છે. વળી બીજી ઈંદ્રિયોથી પણ આત્મા કેમ જાણાય વારુ? કારણકે પ્રત્યેક ઈંદ્રિયની જ્ઞાન-સત્તા ‘તો નાના ઠાકરડાની પેઠે પોતપોતાના નાનકડા સ્વક્ષેત્ર પૂરતી જ મર્યાદિત છે, પણ આત્માને તો પાંચે ઈંદ્રિયના વિષયનું જ્ઞાન છે. આવી સર્વ ઈંદ્રિયોની સત્તાથી જે પર છે એવો આત્મા તો ઈંદ્રિયોનો પણ ઈંદ્ર-અધિષ્ઠાતા સ્વામી છે. દેહ તેને જાણતો નથી, ઈંદ્રિયો તેને જાણતી નથી, અને પ્રાણ પણ તેને જાણતો નથી; પણ ખુદ આત્માની સત્તા વડે કરીને જ તે સર્વ પોતપોતાના નિયત વિષયમાં પ્રવર્તે છે. આત્મા તે બધા યંત્રનો ચલાવનારો યંત્રવાહક છે. મોટરનો ચલાવનારો (ડ્રાઈવર) મોટરથી જુદો છે, તેમ દેહયંત્રનો ચલાવનારો આત્મા દેહથી જુદો છે. તથાપિ દેહમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ અનાદિના દેહાધ્યાસને લીધે અજ્ઞાની જીવને દેહ એ જ આત્મા ભાસે છે, પણ તે બન્ને મ્યાન ને તલવારની જેમ પ્રગટ

લક્ષણથી ભિન્ન છે. દેહ જડ છે, આત્મા ચેતન છે. આમ આ બન્નેનો સ્વભાવ પ્રગટપાણે કેવળ ભિન્ન છે, તે ત્રણે કાળમાં એકપાણું પામે નહિ. ‘પ્રગટરૂપ ચૈતન્યમય, એ ઔઘાણ સદાય’, જેને હાજર છે, એવો આ આત્મા જગત સ્વપ્ન ને નિદ્રા એ સર્વ અવસ્થાને વિષે ન્યારો ને ન્યારો જ તરી આવે છે; અને હું ઉઠી ગયો હતો, મને સ્વપ્ન આવ્યું હતું, ઈત્યાદિ પ્રકારે તે તે અવસ્થાને તે જાણે છે. આમ જ્ઞાયક સ્વભાવી આત્માનું પ્રગટ અનુભવરૂપ અસ્તિત્વ છે. તોપણ પોતે જ આત્મા છતાં આત્માની જે શંકા કરે છે, એ જ અમાપ આશ્ચર્ય છે! ‘આત્માની શંકા કરે, આત્મા પોતે આપ; શંકાનો કરનાર તે, અચરિજ એહ અમાપ!

બીજું પદ : આત્મા નિત્ય છે — આત્મા ત્રિકાળવર્તી નિત્ય પદાર્થ છે. આત્મા દેહસંયોગથી ઉપજે છે ને દેહવિયોગે નાશ પામે છે એમ અજ્ઞાની જીવ કલ્પે છે, પણ તેમ નથી કારણકે માત્ર પરમાણુના સંયોગરૂપ એવો દેહ આત્મા સાથે, ક્ષીર-નીર અથવા અગ્નિ-લોહ જેમ, માત્ર સંયોગસંબંધે રહ્યો છે, તાદાત્મ્યસંબંધે નહિ. વળી દેહ જડ ને રૂપી છે, આત્મા ચેતન ને અરૂપી છે; દેહ દૃશ્ય છે, આત્મા દષ્ટા છે. એ વિચારતાં જાણાય છે કે દેહના ઉત્પત્તિ-લયની સાથે આત્માનો સંબંધ નથી. કારણકે જડમાંથી ચેતનની ઉત્પત્તિ ને ચેતનમાંથી જડની ઉત્પત્તિ કોઈ કાળે થવા યોગ્ય નથી. વૈજ્ઞાનિકો વિજ્ઞાનના ગમે તેટલા પ્રયોગો કરી મરી મથે, તોપણ કોઈ પણ સંયોગોથી આત્માની ઉત્પત્તિ થવી સંભવતી નથી. અર્થાત્ આત્મા અસંયોગી એવો સ્વાભાવિક પદાર્થ છે, ને સ્વભાવનો તો કોઈ કાળે નાશ થાય નહિ, માટે આત્મા પ્રત્યક્ષપણે નિત્ય છે. આમ આત્મા અનુત્પન્ન છે, એટલે અવિનાશી પણ છે. ક્રોધ આદિ પ્રકૃતિનું અધિકપાણું સર્પ આદિમાં જન્મથી જ દેખવામાં આવે છે, તે પૂર્વજન્મનો જ સંસ્કાર છે, — જે પૂર્વજન્મ પરથી પણ જીવની નિત્યતા જ સિદ્ધ થાય છે. કોઈ આત્માને એકાંતે ક્ષણિક માને છે, કોઈ એકાંતે નિત્ય માને છે, આ બન્ને માન્યતા ભ્રાંતિમૂલક છે. આત્મા દ્રવ્ય અપેક્ષાએ નિત્ય છે, પર્યાય અપેક્ષાએ અનિત્ય છે, અર્થાત્ આત્મા પરિણામી નિત્ય છે. તેની પ્રતીતિ બાલ, યુવાન ને

વૃદ્ધ એ ત્રણે અવસ્થાનું જ્ઞાન એક જ પુરુષને થાય છે એ દષ્ટાંત પરથી થાય છે. આ વસ્તુ ક્ષણિક છે એમ જાણીને જે તેમ કહે છે, તે વદનારો પોતે ક્ષણિક નથી, એ વસ્તુનો અનુભવથી નિશ્ચય થાય છે. ક્યારેય પણ કોઈ પણ વસ્તુનો કેવળ સર્વથા નાશ હોય નહિ, માત્ર અવસ્થાંતર હોય. “નાસતો વિદ્યતે ભાવો, નાભાવો વિદ્યતે સતઃ ।” (ગીતા) અસત્નો ભાવ (હોવાપણું) હોય નહિ ને સત્નો અભાવ હોય નહિ. એક સમય હોય તે સર્વ સમય હોય, માત્ર અવસ્થાંતર હોય તે ભલે. ‘હોય તેહનો નાશ નહિ, નહિ તેહ નહિ હોય; એક સમય તે સૌ સમય, ભેદ અવસ્થા જોય.’

ત્રીજું પદ : આત્મા કર્તા છે — ‘સર્વ પદાર્થ અર્થક્રિયાસંપન્ન છે,’ તેમ આત્મા પણ છે, માટે તે પરિણામ ક્રિયાનો અર્થાત્ કર્મનો કર્તા છે. પુરુષ (આત્મા) તો સદા અસંગ છે ને પ્રકૃતિ બંધ કરે છે એમ કોઈ કહે છે, તે યથાર્થ નથી. કારણકે ચેતનની પ્રેરણા વિના કર્મ કોણ ગ્રહણ કરશે વારુ? જડનો સ્વભાવ કાંઈ પ્રેરણા નથી, માટે ચેતન એવા આત્માના કર્યા વિના કર્મ થતા નથી, અર્થાત્ જીવ કરે તો જ કર્મ થાય છે, નહિ તો નહિ. તેથી કર્મ સહજ સ્વભાવે અનાયાસે થતા નથી, તેમજ કર્મ એ જીવનો ધર્મ પણ નથી. વળી આ આત્મા જો સર્વથા કેવળ અસંગ હોત, તો પ્રથમથી તેનો સ્પષ્ટપણે તેવો ભાસ થવો જોઈતો હતો. હા, પરમાર્થથી તે અસંગ છે, પણ તે તો નિજ સ્વરૂપનું ભાન પ્રગટ્યે તેમ હોય છે. ઈશ્વરની પ્રેરણાથી કર્મ થયા કરે છે, તેથી જીવ અબંધ છે એમ કોઈ કહે છે. પણ જગતનો અથવા જીવોના કર્મોનો કર્તા એવો કોઈ ઈશ્વર નથી, કારણકે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ જેનો પ્રગટ્યો છે તે જ ઈશ્વર છે. અને ઈશ્વરને જો કર્મનો પ્રેરનાર ગણવામાં આવે તો તે જ દોષિત ઠરે ને તેના જ દોષનો પ્રભાવ થાય. માટે આત્મા ‘પરમાર્થથી સ્વભાવપરિણતિએ નિજ સ્વરૂપનો કર્તા છે. અનુપચરિત વ્યવહારથી તે આત્મા દ્રવ્ય કર્મનો કર્તા છે.’ ‘ચેતન જો નિજ ભાનમાં, કર્તા આપ સ્વભાવ; વર્તે નહિ નિજ ભાનમાં, કર્તા કર્મ પ્રભાવ.

ચોથું પદ : આત્મા ભોક્તા છે - જે કરે તે ભોગવે આ નિયમ પ્રમાણે આત્મા કર્મનો કર્તા હોવાથી તે કર્મના ફળનો ભોક્તા છે. કારણકે 'જે જે કંઈ ક્રિયા છે તે તે સર્વ સફળ છે. કષાયાદિ કે અકષાયાદિ જે કંઈ પરિણામે આત્મા પ્રવર્તે તેનું ફળ પણ થવા યોગ્ય જ છે.' અત્રે જડ એવા કર્મ તે શું સમજે કે તે ફળ પરિણામ આપે ? એવી શંકા પણ કરવા યોગ્ય નથી. કારણકે આત્મભ્રાંતિરૂપ ભાવકર્મ એ ચેતનનું પોતાનું સર્જન છે, માટે તે ચેતનરૂપ છે; અને આ ભાવકર્મરૂપ ચેતનવીર્યની સ્ફુરણા જડ પુદ્ગલવર્ગણા ગ્રહે છે. ઝેર કે અમૃત પોતે કાંઈ સમજતા નથી કે અમે આને આ ફળ આપીએ, પણ જે જીવ તે ખાય તેને તે તે ઝેર-અમૃતનું તેવું તેવું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે; તેમ કર્મના સંબંધમાં પણ છે. 'એક રંક ને એક રાય' એ આદિ જગતનું વિચિત્રપણું કર્મના ચમત્કારને લીધે છે, અને એ જ શુભાશુભ કર્મનું ભોક્તાપણું સિદ્ધ કરે છે. ફળદાતા એવા કોઈ ઈશ્વરની એમાં કંઈ પણ જરૂર નથી, કારણકે અચિત્ત સામર્થ્યવાળા કર્મ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે પરિણમી ફળ આપે છે, અને ભોગવ્યાથી નિઃસત્ત્વ થયે દૂર થાય છે. તેમજ શુભાશુભ અધ્યવસાયની તરતમતારૂપ મુખ્ય ગતિ પ્રમાણે તે તે ગતિમાં તે કર્મના જ પ્રભાવે દ્રવ્યસ્વભાવરૂપ એવા તે તે ભોગ્ય સ્થાન પણ ઘટે છે. આમ જીવના ભોક્તાપણાનો નિશ્ચય થાય છે.

(દોહરા) જેહ મુમુક્ષુ ષટ્પદો, ષટ્પદમાંહિ રમંત;
સમ્યગ્દર્શન પામી તે, આત્મસિદ્ધિ વરંત.

શિક્ષાપાઠ ૭૩ : છ પદ નિશ્ચય } ભાગ ૨

પાંચમું પદ : મોક્ષ પદ છે - કષાયાદિ બંધહેતુઓના અનભ્યાસથી ને તે બંધભાવ ક્ષીણ થવાથી શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ પ્રગટવારૂપ મોક્ષપદ છે. દેવ-નરકાદિ ગતિમાં ફળ ભોગવવા વડે કરીને જેમ શુભાશુભ કર્મ સફળ છે, તેમજ તે શુભાશુભ કર્મની નિવૃત્તિની પણ સફળતા સંભવે છે, માટે તે નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ છે. શુભાશુભ કર્મ ભોગવતાં

અનંતકાળ વીત્યો, તોપણ જીવનો આ કર્મદોષ હજી એમ ને એમ જ વર્તમાન પડ્યો છે, માટે એનો મોક્ષ ક્યાંથી હોય? એમ આશંકા કરવા યોગ્ય નથી. કારણકે અનંત કાળ વીત્યો તે ‘શુભાશુભ કર્મ પ્રત્યેની જીવની આસક્તિને લીધે’ તે શુભાશુભ ભાવ છેદી શુદ્ધ ભાવમાં વર્તતાં આત્માનો મોક્ષસ્વભાવ પ્રગટે; અને ‘દેહાદિક સંયોગનો, આત્મંતિક વિયોગ; સિદ્ધ મોક્ષ શાશ્વત પદે, નિજ અનંત સુખ-ભોગ,’ — એવી શાશ્વત મુક્ત સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય.

છઠું પદ : તે મોક્ષનો ઉપાય છે — કર્મબંધનથી છૂટવારૂપ મોક્ષ છે, તો તેનો ઉપાય પણ છે. કારણકે ‘કર્મબંધથી વિપરીત સ્વભાવવાળા એવાં જ્ઞાન, દર્શન, સમાધિ, વૈરાગ્ય, ભક્ત્યાદિ સાધન પ્રત્યક્ષ છે.’ મિથ્યાત્વાદિ બંધહેતુ તેના પ્રતિપક્ષી સમ્યક્ત્વાદિથી છેદાય છે, ક્રોધાદિ કષાય તેના પ્રતિપક્ષી ક્ષમાદિથી હણાય છે, આ સર્વના પ્રત્યક્ષ અનુભવની વાત છે, અનંતકાળના કર્મ અલ્પ આયુષ્યવાળા મનુષ્યદેહમાં શાથી છેદા જાય? એવો વિકલ્પ પણ કરવા યોગ્ય નથી. જીવ જો અજ્ઞાન નિદ્રામાંથી જાગે તો અનંતકાળના કર્મ પણ શીઘ્ર ભાગે, — એવું આ પુરૂષાર્થનું બળ છે. કારણકે ‘કર્મભાવ અજ્ઞાન છે, મોક્ષભાવ નિજ વાસ,’ અર્થાત્ કર્મભાવ છે તે જીવનું અજ્ઞાન છે ને મોક્ષભાવ છે તે નિજ સ્વરૂપમાં વાસ છે; આ અજ્ઞાન છે તે અંધકાર સમાન છે, એટલે ચિરકાળના અંધકારની જેમ આ અજ્ઞાનઅંધકાર જ્ઞાનપ્રકાશ થતાં તત્ક્ષણ જ નાશ પામે છે. વળી આ આટલા બધા મતદર્શન છે, તે “સહુ થાપે અહમેવ,” તેમાં કયો મત સાચો માનવો? એમ મતની મારામારીમાં પણ મતિને મુંઝવી દેવા યોગ્ય નથી. કારણકે અવિરોધ એવો સર્વસંમત મોક્ષમાર્ગ આ પ્રકારે છે :

જે જે બંધના કારણ છે, તે બંધનો માર્ગ છે, તે કારણની છેદક એવી આત્મદશા તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. આ બંધ કારણોમાં રાગ દ્વેષ ને અજ્ઞાન એ જ મુખ્ય કર્મગ્રંથિ (ગાંઠ) છે, તે જેથી છેદાય તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. આ રાગાદિ સર્વ વિભાવના અને દેહાદિ સંયોગના આભાસથી રહિત એવો સત્, ચૈતન્યમય કેવળ-શુદ્ધ આત્મા, જેથી

પામીયે તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. તેમજ—કર્મ અનંત પ્રકારના છે, તેમાં મુખ્ય જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ છે, અને તેમાં પણ મુખ્ય મોહનીય કર્મ છે; આ મોહનીયના બે ભેદ છે—દર્શનમોહનીય ને ચારિત્રમોહનીય; દર્શનમોહનીયને આત્મબોધ હણે છે ને ચારિત્રમોહનીયને વીતરાગતા હણે છે, આમ મોહને હણવાનો અચૂક ઉપાય છે, અને એ જ સર્વ કર્મથી મુક્ત થવારૂપ મોક્ષના અમોઘ ઉપાયરૂપ મોક્ષમાર્ગ છે. આત્માના અસ્તિત્વથી માંડી આ મોક્ષના ઉપાય સુધીના છએ પદની સર્વાંગ સંપૂર્ણતા એ જ મોક્ષમાર્ગ છે. આવો આ સર્વસંમત અવિરોધ મોક્ષમાર્ગ છે. મતદર્શનનો આગ્રહ તેમજ વિકલ્પ છોડી દઈ, જે કોઈ પણ ખરેખરો મુમુક્ષુ આ કલ્પો તે સર્વસંમત મોક્ષમાર્ગ સાધશે, તેના જન્મ અલ્પ છે. ‘છોડી મતદર્શન તણો, આગ્રહ તેમ વિકલ્પ; કલ્પો માર્ગ આ સાધશે, જન્મ તેહના અલ્પ.’ આ જે કલ્પો તે માર્ગ હોય, તો એમાં જાતિ-વેષનો કોઈ પણ ભેદ છે નહિ; તે માર્ગને જે કોઈ સાધે છે, તે મુક્તિ પામે છે, એમાં ઊંચ નીચ આદિ કોઈ પણ ભેદ નથી. આવા આ સર્વસંમત અવિરોધ મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિનો અવિકલ ક્રમ જ્ઞાનીઓએ આ પ્રકારે પ્રકાશ્યો છે :

‘કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ; ભવે ખેદ અંતર દયા, તે કહિયે જિજ્ઞાસ.’ અર્થાત્ કષાયનું ઉપશાંતપણું, માત્ર મોક્ષ સિવાય બીજી અભિલાષા નહિ, સંસાર પ્રત્યે ખેદ (અંતરંગ વેરાગ્ય), અને અંતરમાં દયા, આ ગુણ જેના આત્મામાં હોય, તે સાચો ‘જિજ્ઞાસુ’ કહેવાય. આવા જિજ્ઞાસુ જીવને સદ્ગુરુના બોધનું શ્રવાણ થાય તો તે સમક્તિને પામે ને અંતરશોધમાં વર્તે. અને પછી મત-દર્શનનો આગ્રહ ત્યજી જે સદ્ગુરુને લક્ષે વર્તે, તે શુદ્ધ સમક્તિને પામે કે જેમાં ભેદ તથા પક્ષ નથી. એટલે પછી નિજ સ્વભાવનો અનુભવ લક્ષ ને પ્રતીતિ જ્યાં વર્તે છે અને વૃત્તિ આત્મસ્વભાવમાં વહે છે, એવું પરમાર્થ સમક્તિ પ્રાપ્ત થાય. તે સમક્તિ વધતી જતી ધારાથી વર્ધમાન થઈ મિથ્યાભાસ ટાળે અને સ્વભાવસમાધિરૂપ ચારિત્રનો ઉદય થાય ને વીતરાગપદે વાસ હોય. એટલે કેવળ નિજ સ્વભાવનું અખંડ જ્ઞાન જ્યાં વર્તે છે એવું કેવલજ્ઞાન પ્રગટે અને દેહ છતાં દેહાતીત એવી નિર્વાણ દશાનો અનુભવ

થાય. ‘કેવળ નિજ સ્વભાવનું, અખંડ વર્તે જ્ઞાન; કહીયે કેવળ જ્ઞાન તે, દેહ છતાં નિર્વાણ.’ આમ કોડો વર્ષનું સ્વપ્ન હોય, તે પાણ જગત થતાં તરત જ સમાય છે, તેમ અનાદિનો વિભાવ પાણ આત્મજ્ઞાન થતાં દૂર થાય છે. તાત્પર્ય કે-દેહમાં આત્મબુદ્ધિ તથા આત્મામાં દેહબુદ્ધિરૂપ દેહાધ્યાસ છૂટે, તો આત્મા કર્મનો કર્તા પાણ નથી અને ભોક્તા પાણ નથી, -એ જ ધર્મનો મર્મ છે, ને એ જ ધર્મથી મોક્ષ છે. સર્વ જ્ઞાનીઓનો નિશ્ચય અત્રે આવીને શમાય છે.

‘છૂટે દેહાધ્યાસ તો, નહિ કર્તા તું કર્મ;
નહિ ભોક્તા તું તેહનો, એ જ ધર્મનો મર્મ.
એજ ધર્મથી મોક્ષ છે, તું છો મોક્ષ સ્વરૂપ;
અનંત દર્શન જ્ઞાન તું, અવ્યાભાધ સ્વરૂપ.
શુદ્ધ બુદ્ધ ચૈતન્યધન, સ્વયંજ્યોતિ સુખધામ;
બીજું કહીયે કેટલું? કર વિચાર તો પામ.
નિશ્ચય સર્વે જ્ઞાનીનો, આવી અત્ર શમાય;
ધરી મૌનતા એમ કહી, સહજ સમાધિમાંય.’

આવા આ પરમ નિશ્ચયરૂપ છ પદનો શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રમાં અનન્ય ભાવપૂર્ણ ગુરુશિષ્યસંવાદથી અંપૂર્વ નિશ્ચય કરાવ્યો છે, -જેનો સારભૂત આશય ઉપરમાં કહ્યો છે. આ અવનિના અમૃત સમી આ આત્મસિદ્ધિના કર્તા પુરુષે, આ છ પદ અંગેની તલસ્પર્શી મીમાંસા કરતા પ્રસિદ્ધ છ પદના પત્રમાં છેવટે ટંકોત્કીર્ણ વચન પ્રકાશ્યું છે કે-‘આ છ પદ અત્યંત સંદેહ રહિત છે, એમ પરમ પુરુષે નિરૂપાણ કર્યું છે. એ છ પદનો વિવેક જીવને સ્વસ્વરૂપ સમજવાને અર્થે કહ્યો છે. અનાદિ સ્વપ્નદશાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલો એવો જીવનો અહંભાવ, મમત્વભાવ તે નિવૃત્ત થવાને અર્થે આ છ પદની જ્ઞાની પુરુષોએ દેશના પ્રકાશી છે. તે સ્વપ્નદશાથી રહિત માત્ર પોતાનું સ્વરૂપ છે, એમ જો જીવ પરિણામ કરે, તો સહજ માત્રમાં તે જાગૃત થઈ સમ્યક્દર્શનને પ્રાપ્ત થાય; સમ્યક્દર્શનને પ્રાપ્ત થઈ સ્વસ્વભાવરૂપ મોક્ષને પામે.’

(દોહરા) ષટ્ દર્શન જિન અંગ તે, ષટ્ પદમાંહિ શોધ !
મત આગ્રહ ત્યજી ભજ સદા, મોક્ષમાર્ગ અવિરોધ.

શિક્ષાપાઠ ૭૪ : મોક્ષમાર્ગની અવિરોધતા

આત્માની શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ સ્વસ્થ આરોગ્ય અવસ્થા એ જ સુખધામ મોક્ષ છે; અને તેનો જે યોગ કરાવે તે આગલા પાઠમાં પ્રદર્શિત કરેલ યોગરૂપ મોક્ષમાર્ગમાં સર્વ દર્શનોનો અવિરોધ છે. જાતિ-વેષના ભેદ વિના કે મતદર્શનના આગ્રહ વિના જે કોઈ તે માર્ગને આરાધે છે, તે પરમ શાંતિસ્વરૂપ મોક્ષને પામે છે. આ મોક્ષરૂપ પરંતત્ત્વ ભલે ગમે તે નામે ઓળખાતું હોય, પણ તેના સહજ એવા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પદમાં ભેદ પડતો નથી. આ સહજાત્મસ્વરૂપી મોક્ષપદ એ જ સર્વ દર્શનોનું એક નિશ્ચિત સાધ્ય ધ્યેય (Goal) છે. અને એનો યોગ કરાવનાર સત્સાધનરૂપ યોગમાર્ગ પણ શમનિષ્ઠ એવો એક શાંતિમાર્ગ જ છે. અર્થાત્ સહજ આત્મસ્વરૂપ પદમાં સ્થિતિ કરવી, સ્વરૂપ સમજી સ્વરૂપમાં શમાવું તે શમ છે, પરભાવ-વિભાવથી વિરામ પામી આત્મસ્વભાવમાં વિશ્રાંત થવું એ જ શાંતિ છે, અને તે જ એક સર્વ દર્શનોને સંમત એવો મોક્ષનો શમનિષ્ઠ માર્ગ અથવા શાંતિમાર્ગ છે. મોક્ષરૂપ પરમ શાંતિ પામવા ઈચ્છનારા સર્વ મુમુક્ષુઓ તે જ એક શાંતિમાર્ગને પામવાને ઈચ્છે છે. એટલે તે સર્વનો માર્ગ સાગરના તીરમાર્ગની પેઠે એક જ છે,—પછી ભલે અવસ્થાભેદના ભેદને લીધે કોઈ તે મોક્ષરૂપ તીરની નિકટ હોય ને કોઈ દૂર હોય, પણ તે સર્વ એક અખંડ અભેદ પરમ અમૃતરસસાગરસ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગના ભક્તો, આરાધકો, ઉપાસકો છે, સાધર્મિક બંધુઓ છે. માટે ‘મોક્ષના માર્ગ બે નથી, જે જે પુરુષો મોક્ષરૂપ પરમ શાંતિને ભૂતકાળે પામ્યા, તે તે સઘળા એક જ માર્ગથી પામ્યા છે; વર્તમાનકાળે પણ તેથી જ પ્રાપ્ત છે; ભવિષ્યકાળે પણ તેથી જ પ્રાપ્તશે.’

આ પરમ શાંતિમય મોક્ષમાર્ગની રત્નત્રયીરૂપ પરમ સુંદર યોજના જિન ભગવાને દાખવી છે. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ ત્રણેની અવિરોધ એવી અભેદ એકતા આત્મામાં પરિણામીવતી એ જ જિનનો ‘મૂળમાર્ગ’ છે. એટલે શુદ્ધ આત્મદર્શન, આત્મજ્ઞાન ને આત્મચારિત્રની અભેદ એકતા જે સાધે, તે નિજ સ્વરૂપને અથવા જિનના મૂળમાર્ગને પામે. જે કોઈ સિદ્ધ થયા છે, થાય છે, કે થશે, તે સર્વ જિન વીતરાગના આ મૂળ પરમાર્થમાર્ગે પ્રયાણ કરીને જ, એમ સર્વ જ્ઞાની સત્પુરુષોનો પરમ નિશ્ચય છે. ગમે તે દેશમાં, ગમે તે કાળમાં એ જ એક ત્રિકાળાબાધિત અવિચ્છિન્ન પરમાર્થ મોક્ષમાર્ગ છે; અને તે પરમાર્થને જે પ્રેરે તે જ વ્યવહાર સત્પુરુષોને સંમત છે. ‘એક હોય ત્રણ કાળમાં, પરમારથનો પંથ; પ્રેરે તે પરમાર્થને, તે વ્યવહાર સંમત.’ ‘છે દેહાદિથી ભિન્ન આતમારે, ઉપયોગી સદા અવિનાશ;

મૂળ મારગ સાંભળો જિનનોરે.

એમ જાણે સદ્ગુરુ ઉપદેશથી રે, કહ્યું જ્ઞાન તેનું નામ ખાસ. મૂળ. જે જ્ઞાને કરીને જાણિયું રે, તેની વર્તે છે શુદ્ધ પ્રતીત; મૂળ. કહ્યું ભગવંતે દર્શન તેહને રે, જેનું બીજું નામ સમકિત. મૂળ. જેમ આવી પ્રતીતિ જીવનીરે, જાણ્યો સર્વેથી ભિન્ન અસંગ; મૂળ. તેવો સ્થિર સ્વભાવ તે ઉપજે રે, નામ ચારિત્ર તે આગલિંગ. મૂળ. તે ત્રણે અભેદ પરિણામથી રે, જ્યારે વર્તે તે આત્મારૂપ; મૂળ. તેહ મારગ જિનનો પામિયોરે, કિંવા પામ્યો તે નિજ સ્વરૂપ. મૂળ.

અને વ્યવહાર માર્ગ પાણ આ પરમાર્થનું જ પ્રતિપાદન કરવા માટે, પરમાર્થ સમજાવવા માટે પ્રરૂપવામાં આવ્યો છે, પરમાર્થરૂપ નિશ્ચય લક્ષ્ય પ્રત્યે જ જીવનું લક્ષ કેન્દ્રિત કરવા માટે બોધવામાં આવ્યો છે. અનાયને સમજાવવા માટે જેમ અનાર્થ ભાષાનો પ્રયોગ કરવો પડે, તેમ પરમાર્થથી અજાણ જીવને પરમાર્થ પમાડવા માટે વ્યવહારનો ઉપયોગ આવશ્યક છે. એટલે જ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—“જે નિશ્ચયને-પરમાર્થને છેદે છે, તે તત્ત્વને છેદે છે; અને જે વ્યવહારને છેદે છે, તે તીર્થને છેદે છે.” પાણ આ એક વાત ભૂલવા જેવી નથી કે પરમાર્થ જ સાધ્ય છે, વ્યવહાર સાધ્ય નથી, વ્યવહાર તો સાધન

છે. પરમાર્થરૂપ લક્ષ્યનો લક્ષ કરાવવા માટે જ વ્યવહારની ઉપયોગિતા છે. વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રની ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિ પાણ ક્રમે કરીને આત્માને સ્વરૂપ પર આરોપવા માટે છે. કારણકે સ્વરૂપભ્રષ્ટ થવાથી જ આત્માનું સંસારપરિભ્રમણ થયું છે. માટે સમસ્ત વ્યવહારનું પ્રથમ ને એક જ પ્રયોજન આત્માને સ્વરૂપમાં આણી નિજ ઘર પધરાવવાનું છે. અને પછી વ્યવહાર રત્નત્રયી દ્વારા આ સ્વરૂપઆરોપણરૂપ પ્રથમ ભૂમિકા, ‘નિજ પદ’ પ્રાપ્ત કરી, જીવ નિશ્ચય રત્નત્રયીરૂપ મોક્ષમાર્ગનો સાધક-સાધુ બની, ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ ઉચ્ચ ભૂમિકાઓને-દશાઓને સ્પર્શતો સ્પર્શતો આગળ વધતો જાય છે; અને છેવટે આત્મશુદ્ધિની પરમ પરાકાષ્ઠાને પ્રાપ્ત કરી તે શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ મોક્ષને પામે છે, સિદ્ધ બને છે.

આમ શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન અને રાગદ્વેષ રહિત નિષ્ક્રિયા શુદ્ધ આત્મપરિણતિરૂપ ક્રિયાનો સુમેળ સાધવો, એ જ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષની સિદ્ધિનો અવિરુદ્ધ ઉપાય છે. એટલે કે પરપરિણતિને ત્યજી આત્મપરિણતિને ભજવી, તે મોક્ષમાર્ગની અવિરોધ આરાધના છે; પરપરિણતિને ભજી આત્મપરિણતિને ત્યજવી, તે મોક્ષમાર્ગની વિરોધિની વિરાધના છે. આ પ્રમાણે જનપ્રણીત મોક્ષમાર્ગની ત્રિકાલાબાધિત સનાતન સ્થિતિ છે.

(દોહરા) મોક્ષ શું યોજે યોગ તે, મોક્ષમાર્ગ અવિરોધ;
 શાંતિમાર્ગ મૂળમાર્ગ તે, રત્નત્રયીમય શોધ.
 માર્ગ મુમુક્ષુ સર્વનો, શંભપરાયણ છેક;
 સાગરના તીરમાર્ગ શું, મોક્ષમાર્ગ આ એક.

શિક્ષાપાઠ ૭૫ : સનાતન ધર્મ

સનાતન ધર્મ એટલે શું? સનાતન એટલે શાશ્વત, સદા સ્થાયી રહેનારો; અને ધર્મ એટલે વસ્તુનો સ્વભાવ. “વત્યુસહાવો ધમ્મો ।” સનાતન વસ્તુ કોઈ હોય તો તે આત્મા છે. એટલે આ આત્માનો જે વસ્તુસ્વભાવરૂપ ધર્મ તે જ સનાતન શાશ્વત ધર્મ છે. બાકી બીજું બધું કલ્પના માત્ર છે. જગતમાં સર્વ કોઈ પોતપોતાના ધર્મને સનાતન સ્થાપન કરવા મથે છે, અને આખું જગત ‘ધર્મ ધર્મ’ કરતું ફરે છે, “ધરમ ધરમ કરતો સહુ જગ ફિરે,” પણ તેને આ ધર્મના મર્મની ખબર નથી.

આત્મા પોતાના શુદ્ધ જ્ઞાનદર્શનમય સ્વભાવમાં વર્તે, તે જ વાસ્તવિક એવો વસ્તુ ધર્મ છે. આ આત્મધર્મ આત્માનો સ્વભાવભૂત હોઈ સનાતન છે, શાશ્વત છે, ત્રિકાલાબાધિત છે. વાસ્તવિક સનાતન ધર્મ એ જ છે. નિજ આત્મસ્વભાવમાં વર્તવારૂપ આ સનાતન આત્મધર્મ એ જ આત્માનો સ્વધર્મ—સ્વસમય છે; અને આત્માથી અન્ય એવા પરભાવ— વિભાવમાં વર્તવું એ જ પરધર્મ—પરસમય છે. આ આત્મસ્વભાવરૂપ ‘સ્વધર્મ’ માં વર્તતાં નિધન-મૃત્યુ થાય તે શ્રેય છે, પણ પરભાવમાં વર્તવારૂપ ‘પરધર્મ’ ખરેખર ભયાવહ છે! “સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો ભયાવહઃ ।”

આ ધર્મ તો પોતાના આત્મામાં જ રહ્યો છે અને તેમાંથી જ આવિર્ભૂત—પ્રગટ કરવાનો છે;’ અથવા આ આત્મા પોતે જ ધર્મ છે એટલી સીધી સાદી વાત લોક સમજતા નથી, અને પારકે ઘેર ધર્મ ઢૂંઢતા ફરે છે, પણ પોતાને ઘેર જ ધર્મ છે તે દેખતા નથી! અને કસ્તૂરીઆ મૃગ જેવું આચરણ કરે છે! આ ધર્મમૂર્તિ આત્મારૂપ “પરમ નિધાન પ્રગટ મુખ આગળે” ખુલ્લો પડ્યો છે, તેને ઉલ્લંઘી જઈને તેઓ તેની શોધમાં બહાર નીકળી પડ્યા છે!

જેમ નિર્મલતા એ સ્ફટિક રત્નનો સ્વભાવ હોઈ તેનો ધર્મ છે; તેમ ક્ષાયઅભાવરૂપ નિર્મલતા એ જ આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ હોઈ આત્માનો ધર્મ છે. પણ સ્ફટિક રત્નનો સ્વભાવ નિર્મલ છતાં રાતું ફૂલ

વગેરે બાહ્ય ઉપાધિને લીધે તેની નિર્મલતામાં ઉપરાગરૂપ આવરાણ આવે છે; તેમ કર્મરૂપ બાહ્ય ઉપાધિને લીધે રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ વિભાવ પરિણામોની ઉત્પત્તિથી આત્માની નિર્મલતા અવરાય છે. તે ઉપાધિ દૂર થાય એટલે સ્ફટિક જેમ સ્વયંમેવ શુદ્ધ સહજ સ્વરૂપે પ્રકાશે છે, તેમ રાગાદિ વિભાવ ઉપાધિ દૂર થયે આત્મા સ્વયં શુદ્ધ સહજ સ્વરૂપે પ્રકાશે છે. જેટલે જેટલે અંશે આવરાણ દૂર થાય, વિભાવ ઉપાધિ ટળે, નિરુપાધિપાણું આવે, તેટલે તેટલે અંશે આ આત્મધર્મની સિદ્ધિ છે. અને તેવું નિરુપાધિકપાણું સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાનકથી માંડીને મોક્ષપ્રાપ્તિ પર્યંત ઉત્તરોત્તર પ્રગટતું જાય છે. જેમ જેમ પરપરિણતિ ત્યજતી જાય છે ને આત્મપરિણતિ ભજતી જાય છે, તેમ તેમ આ શુદ્ધ આત્મધર્મ ઉન્મીલન પામતો જાય છે, વિકસતો જાય છે, યાવત્ મોક્ષમાં શુદ્ધ ધર્મમૂર્તિસ્વરૂપ આત્મા સિદ્ધ થાય છે. ધર્મના દ્રવ્ય ધર્મ આદિ બીજા પ્રકારો પણ આ ઉક્ત ભાવધર્મની-સનાતન આત્મધર્મની ઉત્પત્તિમાં-સિદ્ધિમાં જેટલે જેટલે અંશે કારણભૂત થાય, તેટલે અંશે જ તેની સફળતા છે. નહિ તો મહામુનિ દેવચંદ્રજીએ ગાયું છે તેમ “ભાવ વિના સહુ આવ, ” વસ્તુના સ્વભાવધર્મની સિદ્ધિ વિના નિષ્ફળતા છે.

આ સનાતન આત્મધર્મ એ જ સર્વ યોગીઓને સંમત એવો યોગીધર્મ છે. કારણકે આત્મસ્વરૂપનું યુંજન— અનુસંધાન કરવું એ જ આ યોગીઓનો ધર્મ છે. એટલે આ ધર્મ ને અનુસરતા આ સમ્યગ્દષ્ટિ યોગીપુરુષો સર્વત્ર આત્માને આગળ કરી, આત્મઅનુગત ભાવવાળી ભાવધર્મ-પ્રવૃત્તિ કરે છે; જેમ બને તેમ આત્મપદાર્થને વિરોધ ન આવે, વિરાધના ન થાય, એમ સર્વ વિધિનિષેધ આચરે છે, અને આત્મસ્વરૂપની આરાધના કરે છે. આ આરાધક યોગીપુરુષો જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર સ્વભાવરૂપ ધર્મને આદરે છે ને રાગદ્વેષાદિ વિભાવરૂપ અધર્મને પરિહરે છે. આવો આ સર્વ યોગીઓને સંમત યોગીધર્મ વા વસ્તુસ્વભાવરૂપ સનાતન આત્મધર્મ એ સાર્વજનિક એવો વિશ્વધર્મ બનવાને પરમ યોગ્ય છે. કારણકે ‘આત્માનો સનાતન ધર્મ શાંત થવું, વિરામ પામવું તે છે, આખી દ્વાદશાંગીનો સાર પણ તે જ છે. તે ષડ્દર્શનમાં સમાય છે, અને તે ષડ્દર્શન જૈનમાં સમાય છે.’ આત્માનો

આ સનાતન ધર્મ જે કોઈ મુમુક્ષુ સાથે છે, આરાધે છે, ઉપાસે છે, તે જ મોક્ષ પામે છે. આ ‘જ્ઞાનીઓનો સનાતન સન્માર્ગ જયવંત વર્તો!’

(દોહરા) વસ્તુ સનાતન આત્મ છે, વસ્તુ સ્વભાવ જ ધર્મ;
આત્મસ્વભાવે વર્તવું, તે જ સનાતન ધર્મ.
આત્મધર્મ જ સનાતનો, તે જ જીવનનો ધર્મ;
તે જ યોગિનો ધર્મ છે, તે જ વિશ્વનો ધર્મ.

શિક્ષાપાઠ ૭૬ : સૂક્ષ્મ તત્ત્વ પ્રતીતિ

આત્માનો સનાતન ધર્મ સમજીને તે પામવા માટે આત્મા અને તેના બંધમોક્ષની વ્યવસ્થાનું સૂક્ષ્મ તત્ત્વ સમજવા યોગ્ય છે. “બંધાનારો એવો આત્મા અને બાંધનારું એવું કર્મબંધન” એ બન્ને જો પરમાર્થસત્ એવી મુખ્ય નિરુપચરિત વસ્તુ હોય, તો જ બંધમોક્ષ વ્યવસ્થા ઘટે, નહિ તો કલ્પનામાત્ર થઈ પડે. અને આ બંધ છે તે કનકોપલની જેમ પ્રવાહથી અનાદિ છે; તેનું કૃતકપાણું—કૃત્રિમપાણું છતાં, અતીત કાલની અપરાપર ક્ષણની જેમ અનુબંધથી તેનું અનાદિમંતપાણું ઘટે છે. આ કર્મબંધ બે પ્રકારે છે : જ્ઞાનાવરાણીયાદિ પુદ્ગલપરમાણુરૂપ તે દ્રવ્યકર્મ અને રાગ-દ્વેષ-મોહ એ અશુદ્ધ આત્મપરિણામ તે ભાવકર્મ. આ ભાવકર્મ-દ્રવ્યકર્મનો પરસ્પર કાર્યકારણ સંબંધ છે.

આ “બંધના હેતુઓ હિંસાદિ છે ને મોક્ષના હેતુઓ અહિંસાદિ છે. આ હિંસા—અહિંસાદિ પાણ પરિણામી અને દેહથી ભિન્નાભિન્ન આત્મામાં જ ઘટે છે,— અન્યથા પ્રકારે નહિં.” (ધર્મભિન્દુ) કારણકે (૧) અપ્રચ્યુત, અનુત્પન્ન, સ્થિર, એકરૂપ એવો એકાંત નિત્ય જ આત્મા માનવામાં આવે, તો પૂર્વ સ્વરૂપથી અવસ્થાંતરપ્રાપ્તિના અભાવે હિંસાનો અસંભવ થશે. તેમજ એકાંતે અનિત્ય આત્મામાં પાણ અન્યદ્વારા અહિંસનને વિધે હિંસાનો અસંભવ થશે; ત્યાં પછી કોણ કોનો હિંસક વા કોણ કોનો હિંસ્ય? આમ એકાંત નિત્ય કે એકાંત

અનિત્ય પક્ષમાં હિંસાદિ નહિ ઘટે, માત્ર પરિણામી નિત્ય આત્મામાં જ ઘટશે. (૨) દેહથી આત્મા એકાંતે અભિન્ન જ હોય, તો મરાણનો અભાવ થશે. કારણકે મૃત દેહમાં પણ પંચભૂતોનું કંઈ પણ વિકલ્પપણુ જોવામાં આવતું નથી; અને જો મરાણ ઘટે છે એમ કહો, તો પરલોકગામી જૂદો જીવ નહિં હોવાથી સર્વ શિષ્ટ જનને ઈષ્ટ એવા પરલોકનો અભાવ થશે. અને (૩) દેહથી આત્મા એકાંતે ભિન્ન જ હોય તો પુરુષને ઈષ્ટ-અનિષ્ટ સ્પર્શ આદિનું વેદન નહિં થાય; નિગ્રહ-અનુગ્રહ પણ નિરર્થક થઈ પડશે; અને દેહે કરેલા કર્મનો આત્માથી સુખદુઃખ અનુભવરૂપ ભોગવટો નહિ થાય, તેમજ આત્માએ કરેલા કર્મનો દેહથી પણ તેવો ભોગવટો નહિ થાય; અને આમ સર્વલોકપ્રતીત દષ્ટનો અને શાસ્ત્રસિદ્ધ એવા ઈષ્ટનો અપલાપ થશે. માટે દેહથી એકાંતે ભિન્ન કે એકાંતે અભિન્ન આત્મામાં હિંસાદિ ઘટતા નથી, પણ દેહથી ભિન્નાભિન્ન આત્મામાં જ ઘટે છે. આમ એકાન્તવાદથી અન્યથા એવા અનેકાન્તવાદથી જ આ હિંસાદિની સિદ્ધિ થાય, એમ તત્ત્વવાદ છે.

એમ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ પ્રતીતિ કરી, મુમુક્ષુએ સર્વ તત્ત્વના તત્ત્વરૂપ આત્મતત્ત્વનો સૂક્ષ્મ વિચાર કરવા યોગ્ય છે. કારણકે જ્ઞાનીઓ કહે છે કે- ‘હે મુમુક્ષુ! એક આત્માને જાણતાં સમસ્ત લોકલોકને જાણીશ, અને સર્વ જાણવાનું ફળ પણ એક આત્મપ્રાપ્તિ છે. માટે આત્માથી જૂદા એવા બીજા ભાવો જાણવાની વારંવારની ઈચ્છાથી તું નિર્વત્ત અને એક નિજ સ્વરૂપને વિષે દષ્ટિ દે, -કે જે દષ્ટિથી સમસ્ત સૃષ્ટિ જોયપણે તારે વિષે દેખાશે. તત્ત્વસ્વરૂપ એવા સત્શાસ્ત્રમાં કહેલા માર્ગનું પણ આ તત્ત્વ છે.’* આ જગતમાં જો કોઈ પરમ સર્વોત્કૃષ્ટ, પરમોત્તમ તત્ત્વ હોય તો તે આ અંતરમાં ઝળહળી રહેલી કેવલ એક, શુદ્ધ, અદ્વૈત જ્ઞાનજ્યોતિ જ છે. શુદ્ધ ચૈતન્યચમત્કારરૂપ આ કેવળ જ્ઞાનજ્યોતિજ અબાહ્ય છે, બાકી બીજું બધું બાહ્ય છે. અર્થાત્ કર્મ, નોકર્મ આદી આત્માથી બાહ્ય છે, તે ભલે બહાર આળોટ્યા કરે, પણ તેનો આત્મામાં અન્તઃપ્રવેશ નથી. જ્ઞાનાવરણીયાદિ દ્રવ્યકર્મ સાથે

* શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, અં. ૫૩૯

જીવનો માત્ર વ્યવહાર નયથી નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે. રાગ-દ્રેષાદિ ભાવકર્મ સાથે અશુદ્ધ નિશ્ચયથી પરિણામ-પરિણામી સંબંધ છે, પણ શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી તો આ આત્મા સર્વ કર્મકલંકપંકથી રહિત એવો શુદ્ધ સ્વભાવી “દેવ સ્વયં શાશ્વત” છે.

વળી જેમ ભીંત બહાર લગાડેલી ખડી ભીંતરૂપ નથી, ભીંતથી બાહ્ય છે, જૂદી છે, એટલે ખડી ભીંતની નથી, ખડી તે ખડી જ છે; તેમ જાયક એવા આત્માનું વ્યવહારથી પુદ્ગલાદિ દ્રવ્ય જ્ઞેય છે, પણ તે જાયક જ્ઞેયથી બાહ્ય છે, જૂદો છે, એટલે તે જાયક કાંઈ જ્ઞેય એવા પરદ્રવ્યનો થઈ જતો નથી, અર્થાત્ પરદ્રવ્યરૂપ બની જતો નથી, પણ નિશ્ચયથી જાયક ને જાયક જ રહે છે, કારણકે એ જ એનો સ્વભાવ છે. અને આમ જાયકપણું આત્માનો સ્વભાવ હોઈ તે વિશ્વને પ્રકાશે છે, તેથી તે કાંઈ વિશ્વરૂપ થઈ જતો નથી, —વિશ્વપ્રકાશક ‘ચંદ્ર ભૂમિરૂપ થતો નથી તેમ.’ આમ જાયક સ્વભાવી આત્મા સ્વરૂપસ્થિત રહી વિશ્વરૂપ જ્ઞેયને જાણે છે; તથાપિ પરમાર્થથી આ સર્વ બાહ્ય પરભાવો સાથે આત્માને કાંઈ લેવા દેવા નથી, પણ અનાદિ અધ્યાસની કુવાસનાથી તેમાં અહંત્વ-મમત્વ કરીને તે બંધાય છે; તે પરભાવને વિષે આત્મબુદ્ધિરૂપ અહંત્વ-મમત્વ જન્ય રાગાદિ તે છોડી દીએ, એટલે તે પરમાર્થથી મુક્ત જ છે.

(દોહરા) દેહથી ભિન્નાભિન્ન નિત, પરિણામી આત્મામાં જ;
બંધ મોક્ષ આદિ ઘટે, ઘટે અન્યથા ના જ.
જાયક અંતર જ્યોતિ આ, સર્વ તત્ત્વનું તત્ત્વ;
બાહ્ય જ જ્ઞેય જગત બધું, તેમાં કેમ મમત્વ?
જાયક આત્મ જાણે સહુ, તે જાણે સહુ જાણ;
જ્ઞાન કુવારો છોડી કાં, જ્ઞેય કાણે મતિ આણ?
ખડી ઉજાળે ભીંતને, ખડી ભીંતની નો'ય;
ચંદ્ર પ્રકાશે ભૂમિને, ભૂમિ ચંદ્રની નો'ય.

શિક્ષાપાઠ ૭૭ : સમિતિ ગુપ્તિ

ઉપયોગસ્વરૂપ આત્મા આ દેહની સાથે ક્ષીરનીરવત એકક્ષેત્રાવગાહ સ્થિતિ કરી રહ્યો છે, છતાં તે દેહથી આ આત્મા મ્યાનથી તલવારની જેમ ભિન્ન છે, તેને કેમ પ્રાપ્ત કરવો? તો કે-ઉપયોગ ન ચૂકાય એ રીતે મન-વચન-કાયાના સમ્યક્ યોગથી. આ મન-વચન-કાયાનો એવો સમ્યક્ યોગ કરવો, એવું કર્મકૌશલ દાખવવું, કે જેથી તે આત્માને સ્વરૂપસાધનામાં બાધક ન થતાં સાધક થઈ પડે. “યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્।” અને તેને માટેની વિધિ આ છે કે મન-વચન-કાયાના યોગનું એવું સંક્ષિપ્તપણું કરવું, ગુપ્તપણું-સુરક્ષિતપણું કરવું કે જેથી કરીને ઉપયોગસ્વરૂપ આત્મા સ્વરૂપને વિષે સ્થિર થાય, સ્વરૂપગુપ્ત થાય. આનું નામ જ મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ ને કાયગુપ્તિ છે. હવે જ્યાંસુધી દેહ છે, ત્યાંસુધી મન-વચન-કાયાના યોગની જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ કરવી પડે, તે એવી સમ્યક્ કરવી કે જેથી આત્માનું સ્વરૂપને વિષે સંયમન રહે. એવા એકાંત આત્મસંયમના હેતુથી જ, નિજ સ્વરૂપના લક્ષપૂર્વક ને જિન આજ્ઞાઅનુસારે, મન-વચન-કાયાની જે સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ તેને ‘સમિતિ’ એવું યથાર્થ નામ આપ્યું છે. અને આવી જે સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ તે પણ ક્ષણ ક્ષણ ઘટતી જઈ છેવટે નિજ સ્વરૂપને વિષે લીન થાય.

આ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ મળીને આઠ ‘સમિતિ’ કહી છે,—જેમાં સમસ્ત દ્વાદશાંગી સમાય છે. સમ્ = સમ્યક્, જિનવચનનુસાર, ઈતિ = આત્માની ચેષ્ટા,—એ અપેક્ષાએ ગુપ્તિ પણ સમિતિ જ છે. ત્રણ ગુપ્તિ અને પંચ સમિતિ મળીને અષ્ટ પ્રવચન માતા કહેવાય છે. કારણકે જનની જેમ પુત્રનું હિત અને શુભ કરે, તેમ આ અષ્ટ પ્રવચન માતા સાધક સંયમીને પ્રવચનનું—આગમજ્ઞાનનું પરિણમન કરાવી, ચારિત્રગુણગણની વૃદ્ધિ કરી શિવસુખ પમાડે છે. આમાં ગુપ્તિ છે તે સંવરમયી છે ને તે ઉત્સર્ગ માર્ગ છે; સમિતિ છે તે સંવર—નિર્જરારૂપ છે ને તે અપવાદ માર્ગ છે. અયોગી ભાવ કરવાની રુચિવાળા મુનિવર યોગનિવૃત્તિરૂપ ગુપ્તિ ધારે; અને જો

ગુપ્તિ ન રહી શકે તો સમ્યક્ યોગપ્રવૃત્તિરૂપ સમિતિથી વિચરે. આ સમિતિગુપ્તિનું સ્વરૂપ દ્રવ્યથી ને ભાવથી સમજી આચરવા યોગ્ય છે :-

ઈર્યાસમિતિ-સ્વાધ્યાયનિમગ્ન સાધુ નિર્જવંદનાર્થે, ગ્રામાંતર અર્થે કે આહાર-નિહાર અર્થે એમ ચાર કારણે જ જવા માટે ઊઠે; અને યુગમાત્ર ક્ષેત્ર ચક્ષુથી જોતાં જોતાં ઉપયોગ રાખીને જ્યાણાપૂર્વક ગમન કરે તે ઈર્યા સમિતિ. ભાષા સમિતિ-મૌનધારી એવા મુનિ ક્રોધથી, માનથી, લોભથી, હાસ્યથી, ભયથી, મૌખ્યથી, કે વિક્રધથી ઉપયુક્તપણે આશ્રવગેહરૂપ સાવધ વચન ન વહે; પાણ યોગ્ય કાળે અસાવધ એવું હિત મિત ને પ્રીત વચન જ વહે; પોતાને ને પરને બોધ પ્રગટે એમ ઉંચેથી સ્વાધ્યાય કરતા હોય એવું વ્યાખ્યાન કરે; અનેકાંતિક સાપેક્ષ સત્ વાણી સ્વપર હિતાર્થે ઉચ્ચરે, ને પ્રભુગુણના ગાનથી રસનાને ધન્ય કરે. આમ સાધ્ય એવા ચિદ્ગુણને સાધતા સાધુ ભાષાના સમ્યક્ પ્રયોગથી આશ્રવરૂપ વચનયોગને નિર્જરારૂપ કરી લોઢાનું સોનું બનાવે. એષણા સમિતિ-સંયમ-સ્વાધ્યાયના સાધનરૂપ દેહના નિર્વાહાર્થે મુનિ ઉદ્દગમાદિ સડતાલીસ દોષ રહિત વિશુદ્ધ આહાર, ઉપધિ ને શય્યાની ગવેષણા કરે; ભમરો રસ ચૂસે પાણ ફૂલને પીડા ન ઉપજાવે એવી માધુકરી વૃત્તિથી ગોચરી કરે. આદાનનિક્ષેપ સમિતિ-ધર્મોપકરણો ગ્રહતાં મૂકતાં સૂક્ષ્મ જંતુને પાણ કિલામણા ન થાય, એમ ચક્ષુથી પ્રતિલેખીને અને પ્રમાણને યતનાવંત યદિ ગ્રહે ને મૂકે. આ દ્રવ્ય જ્યાણા સાયવતાં સાથે સાથે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પ્રતિલેખીને- પુનઃ પુનઃ લક્ષમાં રાખીને, બાધક ભાવરૂપ કચરો પૂંજો પ્રમાર્જી નાંખે ને શુદ્ધ સાધક ભાવનું ગ્રહણ કરે. પારિષ્ઠાપનિકા સમિતિ-શરીરના મળમૂત્ર, શ્લેષ્મ આદિને, -ચરાચર જંતુને દૂભવ્યા વિના ને દુગંધા ઉપજાવ્યા વિના, -જીવાકુલ નહિ એવી સ્થંડિલ નિર્જીવ ભૂમિમાં પરઠવવા; અથવા શરીરને ધ્યાનમાં-જ્ઞાનચરણમાં સ્થિર સ્થાપવું તે પારિષ્ઠાપનિકા. ભાવથી તો આત્માની અંદરના જે વિભાવરૂપ ભાવમલ છે તે પરઠવવા, આત્મામાંથી વોસરાવવા અને આત્માને સ્વભાવને વિષે સ્થાપન કરવો તે પારિષ્ઠાપનિકા.

મનગુપ્તિ-મનને આર્ત-રોદ્ર ધ્યાનરૂપ અસત્ ચિંતનમાંથી નિવર્ત્તિવી ધર્મ-શુક્લધ્યાનરૂપ સત્ચિંતનમાં પ્રવર્ત્તિવી તેનું ગોપન-રક્ષાણ કરવું તે મનોગુપ્તિ. દુષ્પ્રયોજન કે નિષ્પ્રયોજન સંકલ્પ-વિકલ્પનું રટણ ન કરતાં મનને જે નિર્વિકલ્પ કરે, તે જ નિર્વિકલ્પ ધ્યાનસમાધિનો અનુભવરસ ચાખી પૂર્ણાનંદ અનુભવે. વચનગુપ્તિ-સત્ય, મૃષા, સત્યામૃષા, અસત્ય અમૃષા એ પ્રમાણે વચનગુપ્તિ ચાર પ્રકારની છે. વચન-અગોચર આત્માના અનુભવરસને આસ્વાદતા ને આત્મધ્યાન ધ્યાવતા મુનિ વચનને બાધક ભાવ જાણી તેનું ગોપન કરે છે, પ્રાયઃ વદતા નથી; અને ક્વચિત્ વદે તો વચનઆશ્રવને સંવરમાં પલટાવવા માટે સ્વાધ્યાય સાધે છે. કાયગુપ્તિ-ઊઠવા-બેસવા આદિમાં કાયનું ગોપન કરવું, ચંચલભાવ છોડી કાયને સ્થિર કરવી તે કાયગુપ્તિ. તાત્પર્ય કે-સંરંભમાં, સમારંભમાં અને આરંભમાં પ્રવર્તતા મનને, વચનને ને કાયને યતનાવંત મુનિ નિવર્ત્તવિ, એ જ અનુક્રમે મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ ને કાયગુપ્તિ છે.

અને પરમાર્થથી વિચારીએ તો આત્માનું સ્વરૂપને વિષે સંવરથી સંવૃત થવું-ગુપ્ત થવું, તે જ ગુપ્તિ. આત્માનું સ્વરૂપને વિષે વિચરવું તે ઈયસિમિતિ. દેહાદિથી ભિન્ન એવો હું આત્મા છું એ નિરંતર દષ્ટિ સન્મુખ રાખી, સાપેક્ષ પરમાર્થસત્ સત્ય વચન ઉચ્ચારવું તે ભાષાસમિતિ. આત્મસ્વભાવ સિવાય અન્ય વસ્તુ ન ઈચ્છવી તે એષણાસમિતિ. સ્વભાવનું આદાન-ગ્રહણ કરવું અને પરભાવ-વિભાવનો ત્યાગ કરવો તે આદાનનિક્ષેપ સમિતિ. અને આમ આત્માને સર્વથા શુદ્ધ સ્વભાવમાં પરિસ્થાપન કરી, શુદ્ધ આત્મસ્વભાવસ્થિત આત્મવસ્તુનો ઉત્સર્ગ કરવો, આત્મસિદ્ધિ કરવી તે પારિષ્ઠાપનિકા અથવા ઉત્સર્ગ સમિતિ. આવી આ અષ્ટ પ્રવચન માતા જે મુનિ સમ્યક્પણે આચરે છે, તે જ્ઞાની શીઘ્ર સર્વ સંસારથી વિપ્રમુક્ત થાય છે.

દ્રુતવિલંબિત

અવનિ જે યુગમાત્ર નિરીક્ષતાં,
 ગમન આગમને જીવ રક્ષતા;
 ત્રિજગબાંધવ સંયમ માર્ગમાં,
 વિચરતા ઉપયોગથી સર્વદા.
 અમૃતની વરસે ધનધાર શું?
 શીકરે ચંદનના હિમ શીત શું?
 સુમનપંક્તિ મુખાબ્જથી શું ખરે?
 વિભ્રમ એ મુનિના વચનો કરે.
 અશન દોષવિવર્જિત સર્વથા,
 શરીરની સ્થિતિ અર્થ ગવેષતા;
 રસ ચુસે પાણ પુષ્પ ન પીડતા,
 તૃણ ચરે મૂલને ન ઉખેડતા.
 ગ્રહણ ત્યાગ કરે મૂઠ જહારમાં,
 શ્રમણ તો નિજ અંતર આત્મમાં;
 પરિહરે પરભાવ પ્રવૃત્તિઓ,
 પરિગૃહે સ્વ સ્વભાવ સુવૃત્તિઓ.
 મલવિસર્જન આત્મતાણું કરે,
 સકલ કર્મકલંક વોસરે;
 અમલ માનસ શુભ્ર સરોવરે,
 નિત ઝીલે મુનિ રાજહંસો ખરે!

(અનુષ્ટુપ) ત્રિયોગ તાણી સાવધ, પ્રવૃત્તિથી નિવર્તતા;
 ત્રિગુપ્તિ કવચદ્વારા, સાધે છે આત્મગુપ્તતા.

શિક્ષાપાઠ ૭૮ : કર્મના નિયમો

૧. કર્મ બે પ્રકારના છે : એક તો તેના સ્થિતિ આદિ જે પ્રકારે હોય તે જ પ્રકારે ભોગવ્યે છૂટકો થાય એવા હોય છે. જેમકે—વેદનીય, નામ, આયુ. આદિ અઘાતિ કર્મ. અને ‘બીજાં જીવના જ્ઞાનાદિ પુરુષાર્થ ધર્મે નિવૃત્ત થાય એવાં હોય છે.’* જેમકે—જ્ઞાનાવરણીય, મોહનીય આદિ ઘાતિકર્મ. એટલે ઘાતિકર્મ પુરુષાર્થથી નિવૃત્ત કર્યા છતાં કેવલી ભગવાનને પણ વેદનીયાદિ ચાર અઘાતિ કર્મ તે ભવના અંત પર્યંત અવશ્ય ભોગવવા જ પડે છે. આમ મોહનીયાદિ ચાર ઘાતિકર્મ એક અપેક્ષાએ ખપાવવાં સહેલાં છે, ને વેદનીયાદિ અઘાતિ કર્મ પ્રદેશબંધરૂપ હોવાથી ખપાવવા આકરા છે. મોહનીય કર્મ સર્વથી બળવાન છતાં ‘ભોળું પણ છે. જેમ તેની આવણી (વેણ) આવવામાં જબ્બર છે, તેમ તે જલદીથી ખસી પણ શકે છે, તે પ્રદેશબંધ ન હોવાથી તરત ખપાવી શકાય છે.’

૨. જિને જીવને પ્રવાહથી અનંત કર્મનો કર્તા કહ્યો છે. પણ મોહનીયનો ઉત્કૃષ્ટ બંધ સીત્તેર કોડાકોડીનો થાય, તેનું રહસ્ય એ છે કે ‘જો અનંતકાળનું બંધન થતું હોય, તો પછી જીવનો મોક્ષ ન થાય.’ તેમજ, આયુષ્ કર્મ માટે એવો નિયમ કહ્યો છે કે—‘એક જીવ એક દેહમાં વર્તતાં તે દેહનું જેટલું આયુષ્ય છે, તેટલાના ત્રણ ભાગમાંના બે ભાગ વ્યતીત થયે આવતા ભવનું આયુષ્ય બાંધે, તે પ્રથમ બાંધે નહીં. અને એક ભવમાં આગામિક કાળના બે ભવનું આયુષ્ય બાંધે નહિ એવી સ્થિતિ છે. આમ જીવને મોક્ષનો અવકાશ કહી કર્મબંધ કહ્યો છે.’ અર્થાત્ જીવ કોઈ પણ ભવમાં અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થ સ્ફુરાવી છૂટવા ધારે તો છૂટી શકે, એમ જીવના પુરુષાર્થનો માર્ગ સદાય સાવ ખુલ્લો પડ્યો છે.

૩. માટે ‘જીવમાં જગતિ અને પુરુષાર્થ જોઈએ.’ કર્મબંધ પડ્યા પછી પણ તેમાંથી છૂટવું હોય તો અબાધાકાલ સુધીમાં છૂટી શકાય.

* જુઓ, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, અં. ૪૦૭, ૪૨૨, ૭૫૩, ૭૮૩, ૮૬૪ આદિ.

૪. જીવ જે કર્મબંધ કરે છે તે દેહસ્થિત આકાશમાં રહેલા સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ તેમાંથી ગ્રહી કરે છે, બહારથી લઈને નહિ.

૫. ચાર પ્રકારના બંધમાં પ્રકૃતિબંધ—પ્રદેશબંધ યોગથી થાય છે અને સ્થિતિબંધ—અનુભાગબંધ કષાયથી થાય છે. એક સમયે સાત અથવા આઠ પ્રકૃતિનો બંધ થાય છે, અને ‘ખોરાક તથા વિષના દષ્ટાંતે’ બધી પ્રકૃતિઓમાં તેના ભાગની બહેંચાણી થાય છે. કેવલિ ભગવાનને માત્ર એક સમયનો સાતા વેદનીયનો જ બંધ હોય છે.

૬. ‘જેમ જેમ જીવ કર્મ પુદ્ગલ વધારે ગ્રહણ કરે છે, તેમ તેમ તે વધારે નિબિડ થઈ નાના દેહને વિષે રહે છે.’

૭. ‘જે આત્માનો અંતર્યાપાર (અંતર પરિણામની ધારા) તે બંધ અને મોક્ષની વ્યવસ્થાનો હેતુ છે. માત્ર શરીરચેષ્ટા બંધમોક્ષની વ્યવસ્થાનો હેતુ નથી.’

૮. આયુષ્ય કર્મ બા.—(૧) કોઈ પાણ એક ભવમાં ભાવી એક જ ભવનું આયુષ્ય બંધાય. (૨) કોઈપણ ભવની આયુષ્ય પ્રકૃતિ તે એક જ ભવમાં વેદાય,—બીજી પ્રકૃતિઓ અન્ય ભવમાં પાણ વેદાય. (૩) ‘જીવ જે ભવની આયુષ્ય પ્રકૃતિ ભોગવે છે, તે આખા ભવની એક જ બંધ પ્રકૃતિ છે.’ તે ભવની શરૂઆતથી જ આ આયુષ્ય પ્રકૃતિ ઉદયમાં છે. એટલે તેમાં સંક્રમાણ, ઉત્કર્ષ અપકર્ષાદિ હોઈ શકે નહિ. (૪) ‘આયુષ્ય ઉદયપ્રકૃતિ અધવચથી ત્રુટી શકે નહિ;’ જે જે પ્રકારે બંધ પડ્યો હોય તે તે પ્રકારે ઉદયમાં આવી ભોગવાય. કારણકે આયુષ્યના બે પ્રકાર છે : સોપક્રમ-અપવર્તનીય અર્થાત્ શીઘ્ર ભોગવી લેવાય એવું, અને નિરુપક્રમ-અનપવર્તનીય અર્થાત્ નિકાચિત. (૫) મનુષ્ય તિર્યચ આદિ જે જે પર્યાયમાં જીવ વર્તતો હોય તેને તે તે આયુનો ઉદય હોય.

૯. ઉદય બે પ્રકારનો છે—પ્રદેશોદય અને વિપાકોદય. ‘વિપાકોદય બાહ્ય રીતે વેદાય છે, અને પ્રદેશોદય અંદરથી વેદાય છે.’

૧૦. ઉદયાગત પ્રકૃતિના ઉત્કર્ષ, અપકર્ષ અને સંક્રમાણ થઈ શકે નહિ, સત્તાગત પ્રકૃતિના જ થઈ શકે.

૧૧. ઉદયાગત પ્રકૃતિની ઉદીરાણા ન હોય, ઉદયમાં નહિ આવેલી પ્રકૃતિની ઉદીરાણા હોય.

૧૨. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય એ ત્રણ પ્રકૃતિ ‘ઉપશમભાવમાં હોઈ શકે જ નહિ, ક્ષયોપશમ ભાવે જ હોય. એ પ્રકૃતિ જો ઉપશમ ભાવે હોય તો આત્મા જડવત્ થઈ જાય.’

૧૩. સર્વ કર્મપ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરવાથી સિદ્ધપથાંધિ પ્રકટે છે, એટલે સિદ્ધત્વ ક્ષાયિક ભાવે હોય.

૧૪. અનાદિથી જીવ નિર્જરા કરે છે, પરંતુ કર્મની ૧૫૮ પ્રકૃતિમાંથી એક પાણ પ્રકૃતિ સમ્યક્ત્વ આવ્યા વિના મૂળથી ક્ષય પામતી નથી. પાણ ‘સમ્યક્ત્વમાં એવું સામર્થ્ય છે કે તે પ્રકૃતિને મૂળમાંથી ક્ષય કરે છે. કારણકે અમુક પ્રકૃતિ ક્ષય થયા પછી તે આવે છે.’

૧૫. યુંજનકરણનો ક્ષય ગુણકરણ વડે કરી શકાય છે. કર્મપ્રકૃતિનું યુંજન કરવું તે યુંજનકરણ, અને આત્મગુણનું ગુણન કરવું તે ગુણકરણ. અર્થાત્ જ્ઞાન તે આત્મગુણ છે; આ જ્ઞાનગુણ વડે કરીને દર્શનગુણની વૃદ્ધિ કરવી, ને દર્શનગુણ વડે કરીને ચારિત્રગુણની વૃદ્ધિ કરવી તે ગુણકરણ ગુણાકાર (Multiplication). આમ આત્મગુણની વૃદ્ધિરૂપ ગુણકરણ વડે કરીને કર્મયુંજનરૂપ યુંજનકરણનો ભંગ (ક્ષય) થાય છે. “યુંજનકરણે હો વિરહ તુજ પડ્યો, ગુણકરણે કરી ભંગ.” તાત્પર્ય કે—સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનાદિ આત્મગુણની વૃદ્ધિ કરવી એ જ કર્મક્ષયનો ઉપાય છે, મોક્ષનો હેતુ છે.

ભવ્યો! વિષમ આ સંસાર, ભવ્યો! ભીષણ આ સંસાર;
કર્મનિયમથી ચાલી રહ્યો છે, વિચિત્ર આ સંસાર ... ભવ્યો.
મોહ ધીવરે અહીં બીછાવી, કર્મ પ્રપંચી જાલ;
જીવ મીનને લલચાવીને, આપે દુઃખ કરાલ ... ભવ્યો.

ભવરૂપી આ રંગભૂમિમાં, ધારી નવ નવ વેષ;
જીવ નટડો આ નાટક નાચે, યથા કર્મ આદેશ ... ભવ્યો.
કવચિત ભજવે પાઠ દેવનો, કવચિત નારક રૂપ;
કવચિત નાચે તિર્યંચ રૂપે, કવચિત નર સ્વરૂપ ... ભવ્યો.
પ્રાયે તેહ બિચારો કરતો, ખોટ તાણો વેપાર;
કર્મ લોણદારો આવીને, મારે પુષ્કળ માર ભવ્યો.
બીજું તો ક્યાંથી તે જાણે? જો ભૂલે નિજ ભાન;
ક્યાંથી સ્મરે વા ક્યાંથી ભજે તે, ચેતનઘન ભગવાન? ... ભવ્યો.

શિક્ષાપાઠ ૭૧ : મહત્ પુરુષોની અનંત દયા

આ “જગત જીવ હે કર્મધીના, અચરિજ કદુઅ ન લીના” એમ જાણી જેના હૃદયઝરામાંથી સર્વ જીવ પ્રત્યે વાત્સલ્યધારા જ ઝરે છે, તે દયાર્દ મહાત્માઓ કેવા અક્ષય દયાનિધિ હશે? નાનામાં નાના પ્રાણીને પાણ ન હાણવુ એટલું જ નહિ, પાણ તેની રક્ષામાં જેમ બને તેમ યત્નથી પ્રવર્તવું એવો જેણે નિર્મલ ઉપદેશ કર્યો છે, તે કરુણાસિન્ધુ મહાત્માઓની દયા કેવી અનંત હશે? પંચેન્દ્રિયાદી જીવની દયા તો દૂર રહી, પાણ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયાદી જીવની પાણ જેણે ‘દયા દયા નિર્મલ અવિરોધ’ જ બોધી છે, તે દયામૂર્તિ મહત્ પુરુષોની દયા કેવી અખૂટ હશે? પુષ્પપાંખડીને પાણ દૂભવતાં કે લીલોતરીને પાણ મોળતાં દેખી જાણે પોતાનું અંતર કપાઈ જતું હોય, એવી અનુકંપા જેને ઉપજે છે, તે વિશ્વવત્સલ પરમ કૃપાળુ મહાત્માઓનું હૃદય કેવું કોમળપરિણામી હશે?

પોતાના પ્રત્યે મહા અપરાધ કરનારા દુષ્ટ જીવો પ્રત્યે પાણ આ પરમ કૃપાળુ મહાત્માઓ કરુણા જ ભાવે છે. દુષ્ટ સંગમ દેવે ભગવાન મહાવીરને છ છ મહિના સુંધી ભીષણમાં ભીષણ ઉપસર્ગો કરી ખૂબ પજવ્યા, પાણ ભગવાને તો તેના પ્રત્યે કરુણા જ વર્ષાવી. કમઠ

અસુરે અનેક પ્રકારના મહા ઉપસર્ગો કરી, છેવટ થાકીને લાગટ ત્રણ દિવસ મૂશળધાર વૃષ્ટી કરી, એટલે કંઠ સુધી જલમાં ડુબી ગયા છતાં કડુણામૂર્તિ ભગવાન પાર્શ્વનાથજીએ તો તે કમઠ પ્રત્યે પાણ દયામય અમીદષ્ટીનીજ વૃષ્ટી કરી. શ્રી શાંતિનાથ ભગવાને મેઘરથ રાજના ભવમાં બાજ પક્ષીને પોતાની જંગનું માંસ કાપી શરણે આવેલા નિર્દોષ પારેવાનું રક્ષણ કર્યું. ભાવદયાસાગર શ્રી મુનિસુવ્રતસ્વામી એક અશ્વ જેવા સુપાત્ર જીવને પ્રતિબોધ પમાડવા લાંબો વિહાર કરી ભરૂચ પધાર્યા, —કે જ્યાં અશ્વાવબોધ તીર્થ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું. મેઘકુમારે પૂર્વ હાથીના ભવમાં સસલાની રક્ષા કરી અનુપમ દયા દાખવી હતી. વનમાં દાવાનલ લાગ્યો હતો. સર્વ પ્રાણીઓ જીવ બચાવવા નાશભાગમાં પડ્યા હતા. હાથી પાણ ભાગીને એક સ્થળે આશ્રય લઈને ઉભો રહ્યો. તેણે એક પગ ઊંચો કર્યો. ત્યાં એક શરણાર્થી સસલું તે પગની જગ્યા તળે આવી ઊભું રહ્યું. હાથીએ તે જોયું, એટલે દયાર્દ્ર પરિણામથી વિચાર્યું કે અરે! જો હું પગ નીચે મૂકીશ તો આ બિચારું જે અત્રે આશ્રયાર્થે આવેલ છે તે ચગદાઈ મરશે. એમ વિચારી શુભ ધ્યાનથી એ પગ એમ જ ઊંચો રહેવા દઈ યોગીની જેમ રિથેર રહ્યો. એમ ને એમ લાગટ ત્રણ દિવસ વ્યતીત થયા; ત્યારે દાવાનલ શમ્યો, અને સસલું અન્યત્ર ચાલ્યું ગયું. એટલે પછી હાથી પગ નીચે મૂકતાં ત્રણ દિવસના થાકથી ત્રૂટી પડ્યો. આમ સકામ નિર્જરા કરી શુભ ધ્યાને મરાણ પામી તે હાથી શ્રેણિક રાજની રાણી ધારિણીના પુત્ર મેઘકુમારરૂપે જન્મ્યો; અને પછી ભગવાન મહાવીરનું ઉપદેશામૃત પામી આ ભવસાગર તરી ગયો.

ભવરોગથી આર્ત જીવોને અનંત જન્મ-જરા-મરાણાદિ મહા દુઃખ ભોગવી રહેલા દેખીને કડુણાસિન્ધુ મહાત્માઓને દયા વધૂટે છે કે—આ બિચારા જીવોના આ અનંત દુઃખનો અંત કેમ આવે? વિષયકષાયથી આર્ત થઈ ત્રિવિધ તાપ પામી રહેલા આ જીવો બાપડા પોતાના હાથે દુર્ગતિની ખાડમાં ઊંડા ને ઊંડા ઉતરતા જાય છે, તેને કેમ ઊંચે આણવા? વીતરાગ વચનામૃતના હસ્તાવલંબ વિના તેઓનો આ દુર્ગતિ ગત્તિમાંથી નિસ્તાર કેમ થટે? વીતરાગ દેવરૂપ ભાવવેદના

રત્નત્રયી ઔષધ વિના તેઓનો આ મહા જન્મરોગ કેમ મટે ? હરણની જેમ કુગુરુના પાશમાં સપડાયેલા આ મોહમૂઢ જીવો ભ્રાંતિમય કરુણ દશા પામી રહ્યા છે, તેઓ સદ્ગુરુના ચરાણશરણ વિના આ ભ્રમજાલમાંથી મુક્ત કેમ થાય ? આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનથી અસત્ ધર્મનું સેવન કરતા આ અજ્ઞ જીવો ઉન્માર્ગે ગમન કરી રહ્યા છે, તેઓ નિજ સ્વરૂપના ભાન વિના સત્ધર્મરૂપ સન્માર્ગે અવતાર કેમ પામે ? એમ વિચારતાં કરુણાવતાર બોધિસત્ત્વ મહાત્માઓ ભાવે છે કે—હું જ્ઞાનનો પ્રકાશ પાથરી આ સર્વ લોકોને આ ગહન મોહાંધકારમાંથી બચાવી, શુદ્ધ આત્મધર્મરૂપ સત્શાસનના રસિક કરું. “સવિ જીવ કરું શાસનરસી, ઈસી ભાવદયા મન ઉલસી.” આવી ભાવદયામય શુદ્ધ પરોપકાર ભાવનાથી આવા બોધિસત્ત્વ મહાત્માઓ તીર્થંકર નામકર્મ બાંધે છે. અને પછી તીર્થંકર જન્મમાં આ નિષ્કારણ કરુણારસસાગર પરમ પરોપકારી જિન ભગવાનો, સર્વ જીવને અભય આપનારા પરમ દયામય ધર્મનો ઉપદેશ વધાવે છે; અને રાગાદિ વડે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની ઘાત ન થવા દેવાનો નિર્મલ બોધ કરી, અનંત જન્મમરણપરંપરાથી છોડાવનારું ભાવ અભયદાન આપે છે. આવો જે પરમ પરોપકાર કરે છે એવા આ પરમ કૃપાળુ દેવ અરિહંત ભગવંતોમાં દયાના આદર્શની પરાકાષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે. કારણકે પરભાવના સ્પર્શવિશથી પાણ જેનો આત્મગુણ વિરાધના પામતો નથી, એવા આ ભાવદયાસાગર ભગવંતો દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી ને ભાવથી પરમ અહિંસક એવા અનંત દયામય હોય છે.

(માલિની) સકલ જીવગણોને આત્મ જેવા જ જાણી,
તનં મન વચને જે ના હાણે કોઈ પ્રાણી;
હૃદય હદ થકી વાત્સલ્ય ધારા સ્રવે છે,
પરદુઃખ દુઃખી સંતો તે દયાર્દ્રો દ્રવે છે.

શિક્ષાપાઠ ૮૦ : ‘કલિકાલ સર્વજ્ઞ’

અહિંસાનો મહામંત્ર ફૂંકી જેણે જગતમાં ‘અમારિ’નો ડંકો વગડાવ્યો, તે ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનો દયામય વીતરાગધર્મની પ્રભાવનામાં અનન્ય ફાળો છે. આ મહા જ્યોતિર્ધરની અસાધારણ પ્રતિભાથી અંજયેલા મહારાજ સિદ્ધરાજ જયસિદ તેમને ગુજરાતનું ગૌરવ ગણી બહુમાનથી સન્માનતા; અને મહારાજ કુમારપાળ તો તેમના આજ્ઞાંકિત શિષ્ય બની, દયામય વીતરાગ ધર્મના કેવા પ્રભાવક પરમાર્હત થયા તે વાર્તા ઈતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે.

આ મહા જ્યોતિર્ધરનો જન્મ ધંધુકામાં મોઢ વણિક ચાચિંગની ગૃહિણી પાહિણીની કુક્ષિએ સં. ૧૧૪૫ ના કાર્તિકી પૂર્ણિમાના પુણ્ય દિને થયો. એમનું નામ ચાંગદેવ પાડવામાં આવ્યું. લઘુવયમાં જ અસાધારણ બુદ્ધિચાપલ્ય દાખવનારો આ તેજસ્વી બાલક શ્રી દેવચંદ્રસૂરિના દષ્ટિપથે પડતાં, તેનામાં તેમણે મહાન્ શાસનપ્રભાવક થાય એવા લક્ષણ દીઠા. એટલે લઘુવયમાં દીક્ષા પ્રાપ્ત: ઉચિત નહિ છતાં, આવા કોઈ વિરલા અસાધારણ પાત્રના અપવાદવિશેષ શાસનપ્રભાવનાનો હેતુ જાણી, તેમણે પાહિણી પાસે તે બાલકની ભિક્ષા માગી અને પાહિણીએ તે ભક્તિથી આપી. આમ સં. ૧૧૫૪ની સાલમાં નવ વર્ષની વયે ચાંગદેવ દીક્ષિત થઈ મુનિ સોમચંદ્ર થયો, અને સ્વલ્પ સમયમાં સર્વ આગમ સાહિત્યમાં પારંગત થઈ સત્તર વર્ષની વયે આચાર્ય હેમચંદ્ર બન્યો! શાસનધુરાને ધારણ કરતા આ ધુરંધર અસાધારણ પ્રતિભાસંપન્ન યુવાન આચાર્યે અપૂર્વ પુરુષાર્થથી વીતરાગ શાસનની સેવામાં જીવન સમર્પણ કર્યું. અમારું તો ગમે તે થાઓ, અમે ભલે થોડા ભવ વધારે વ્હોરી લઈશું, પણ આ સત્ય અહિંસાધર્મ પ્રવર્તક પરમ લોકકલ્યાણકારી વીતરાગ શાસનની પ્રભાવના અવશ્ય થવી જ જોઈએ, એવી ઉદાત્ત ભાવનાથી તેમણે લોકાનુગ્રહમાં અંપલાવ્યું, અને લોકકલ્યાણાર્થે જીવન સમર્પણ કરી વીતરાગ શાસનના અનન્ય જિસસનું કાર્ય કર્યું.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય વિદ્યાસિદ્ધ-મંત્રસિદ્ધ પુરુષ હતા. ગૂર્જરપતિ મહારાજ સિદ્ધરાજ આ મહાવિદ્યાસંપન્ન પુરુષના ગાઢ સંપર્કમાં આવ્યા. એક વખત સિદ્ધરાજે આ જગતમાં કયો ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે ? એવો સીધો પ્રશ્ન હેમચંદ્રાચાર્યને પૂછ્યો. જવાબમાં હેમચંદ્રે શંખપુરાણ મध्येનું ચારિસંજીવનીચાર ન્યાયનું દષ્ટાંત આપ્યું અને તે પરથી ગભિતપણે માર્મિક સૂચન કર્યું કે—હે રાજન્ ! હે પુરુષર્ષભ ! જેમ તે વૃષભને ચરતાં ચરતાં સંજીવની ઔષધિ મળી ગઈ, તેમ તમે પણ જો સત્યતત્ત્વગવેષકપણે તમારી વિવેકબુદ્ધિને કોઈ પણ પૂર્વગ્રહ વિના મુક્તપણે છૂટી ચરવા દઈ, સર્વ દર્શનના તત્ત્વનું માર્ગણ-સંશોધન કરશો, તો તમને પણ સત્ય ધર્મનો માર્ગ મળી આવશે. હેમચંદ્રાચાર્યના આ અદ્ભુત મધ્યસ્થ ભાવના ઉત્તરથી સિદ્ધરાજ તો દિંગ થઈ જઈ ફીદા ફીદા થઈ ગયા. એક વખત માળવા પર જીત મેળવી સિદ્ધરાજ પાછા ફર્યા, ત્યારે તેણે રાજસભામાં પૂછ્યું—મારા રાજ્યમાં એવો કોઈ પંડિત છે કે જે બીજા વ્યાકરણની જરૂર ન પડે એવું નવું વ્યાકરણ રચી શકે ? સર્વની દષ્ટિ મહાપંડિત-શિરોમણિ હેમચંદ્ર પર પડી, અને તેમણે તે માટેનું બીડું ઝડપ્યું, અને પાણિનિ આદિ વ્યાકરણને ભૂલાવી દે એવું સંસ્કૃત-પ્રાકૃત આદિ છએ ભાષાનું એક લાખ શ્લોકપ્રમાણ ‘સિદ્ધહેમ’ નામનું મહાવ્યાકરણ સાંગોપાંગ રચ્યું. મહારાજ સિદ્ધરાજે આ ભવ્ય ગ્રંથને હાથીની અંબાડીએ આરોપી તેનું પરમ ગૌરવ બહુમાન કર્યું.

પછી કાળક્રમે સિદ્ધરાજનું મૃત્યુ થયે કુમારપાળે રાજ્યાસન લીધું, ત્યારે પોતાને અભયદાન, આપનારા પોતાના પરમ ઉપકારી હેમચંદ્રાચાર્યનું સ્મરણ કરી તે તેમના ચરાણપંકજના ભ્રમર બન્યા; અને નિરંતર તેમના ઉપદેશામૃતનું પાન કરતાં અનુક્રમે વીતરાણ ધર્મના દંડ અનુયાયી અને વ્રતધારી ગૃહસ્થ થયા. સંપ્રતિ મહારાજની જેમ, આ ધર્માત્મા પરમાર્હત કુમારપાળે અવનિને જિનમંદિરમંડિત કરી; પોતાના રાજ્યમાં સર્વત્ર સર્વ જીવને અભયદાન આપનારો અમારિ પટલ વગડાવ્યો; મદ્ય અસુરને દેશવટો દીધો; અપુત્રીઆના ધનહરાણનો અન્યાય દૂર કર્યો; સર્વ ધર્મ પ્રત્યે સમભાવની દષ્ટિ દાખવી. સર્વત્ર

ન્યાયનીતિ ને સુખશાંતિનું સામ્રાજ્ય ફેલાવ્યું. કુમારપાળની વિજ્ઞપ્તિથી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે તેના સ્વાધ્યાયાર્યે વીતરાગસ્તવ અને યોગશાસ્ત્રનું નિરૂપણ કર્યું; તેમજ ત્રિષષ્ટિ શલાકાપુરુષ ચરિત્રનું રસમય મહાકાવ્ય ગૂંથ્યું. આવા રાજપૂજ્ય છતાં હેમચંદ્રાચાર્ય મહારાજે કદી પણ રાજપિંડ ગ્રહ્યો નહિ, એ એમની પરમ નિઃસ્પૃહિતાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

તેમની મધ્યસ્થતા અને સર્વ ધર્મ પ્રત્યેનો સમભાવ અદ્ભુત હતા. એક વખત તેઓ વિહાર કરતાં સોમનાથ પાટણ પધાર્યા. રાજેન્દ્ર કુમારપાલ પણ ત્યાં આવ્યા હતા. વિરોધી જનોએ રાજના કાન ભંભેર્યા—આ હેમચંદ્ર મહાદેવને નમશે નહિ. પણ હેમચંદ્રાચાર્યે તેમની આ ધારણા ખોડી પાડી. તેમણે તો સાષ્ટાંગ દંડવત્ કરી, મહાદેવનું સાચું સ્વરૂપ દર્શાવનારું મહાદેવસ્તોત્ર લલકાર્યું અને છેવટે ગાયું કે—“ભવવીજાઙ્ગુરજનના રાગાદાયઃ ક્ષયમુપાગતા यस્ય । બ્રહ્મા વા વિષ્ણુર્વા હરો જિનો વા નમસ્તસ્મૈ ॥” અર્થાત્ ભવબીજાંકુર ઉત્પન્ન કરનારા રાગાદિ જેના ક્ષય પામી ગયા હોય, તે બ્રહ્મા હો, વિષ્ણુ હો, હર હો, વા જિન હો, તેને નમસ્કાર હો! વિરોધીઓ અને રાજ કુમારપાળ આદિ તો દિંગ જ થઈ ગયા.

હેમચંદ્રાચાર્ય આવા મહાન છતાં તેમની ગુણગ્રાહિતા, સરળતા ને નિર્માનિતા આશ્ચર્યકારક હતા. એક વખત તેઓ શત્રુંજયની યાત્રાર્થે ગયા હતા. ત્યાં ભગવાન ઋષભદેવજીની સન્મુખ આ નિરભિમાની મહાન આચાર્ય, એક ગૃહસ્થ કવિ—મહાકવિ ધનપાલકૃત ઋષભપંચાશિકા અપૂર્વ ભાવથી ગાઈ; અને બાણ કાદંબરીને આંટી દે એવી તિલકમંજરી મહાકથાના સર્જક આ મહાકવિ ધનપાલ પંડિતની આ કાવ્યકૃતિ તો પદે પદે કેવો અદ્ભુત ભક્તિરસ નિર્ઝર છે, એમ ભક્તો સમક્ષ તેની ભારોભાર પ્રશંસા કરી, પોતાનું અનુપમ ગુણગ્રાહિપણું દાખવ્યું; અને ગૃહસ્થની સુકૃતિ પ્રત્યે ગુણપ્રમોદ દાખવવાને બદલે મત્સરથી મુખ મચકોડનારાઓને ભવિષ્યમાં ધડો લેવા યોગ્ય દાખલો પૂરો પાડ્યો.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે શાસનપ્રભાવનાર્યે અનેક ચમત્કારો કરી બતાવ્યા કહેવાય છે. પણ તેમનો મોટામાં મોટો ચમત્કાર (Miracle) તો તેમનું અદ્ભુત સર્વાંગીણ (All round) સાહિત્યસર્જન છે. કોઈ કાવ્યમાં, કોઈ નાટ્યમાં, કોઈ શબ્દશાસ્ત્રમાં, કોઈ ન્યાયમાં, કોઈ અલંકારમાં, કોઈ છંદમાં દક્ષ હોય, પણ સર્વપટુ (All rounder) આ ‘કલિકાલ સર્વજ્ઞ’નું પાટવ તો સર્વત્ર હતું. સાડા ત્રણ કોડ શ્લોક પ્રમાણ વિપુલ સાહિત્ય સર્જનારા આ સાહિત્ય જગતના વિરાટ પુરુષે (Collosus) એવું કોઈ પણ વાઙ્મય ક્ષેત્ર નથી, કે જે પોતાના પદન્યાસથી ક્ષુણ્ણ ન કર્યું હોય. સાહિત્ય સુંદરીને સર્વ અંગે અલંકૃત કરનારા આ અસાધારણ કોટિના સાહિત્યસ્વામી (Literary Giant) મહાકવિની એકએકથી સરસ ચિરંજીવ કૃતિઓ, આ મહાજ્યોર્તિધરની યશઃપ્રભા અખિલ ભારતમાં પ્રસારી, પ્રાજ્ઞજનોને જ્ઞાનચંદ્રિકામાં નિમજ્જન કરાવતી અનુપમ આનંદ વિતરી રહી છે.

(શાર્દૂલવિં) સ્પષ્ટા પાણિનિ વાણીનીય કરતી વાણી વહ્ને હેમની,
સૌ પાંડિત્ય ગુમાનિતા ગળી ગઈ સૌ પંડિતમન્યની;
બીડાયા વદનાબ્જ વાદી જનના શ્રી હેમચંદ્ર સ્કુર્યે,
સર્વે વાઙ્મય વક્ત્રપત્ર વિકસ્યા વાગ્વ્યોમમાં તે ઉગ્યે.

(સગૃધરા) પામી સદ્બોધ જેનો નૃપકુલતિલકે ભૂપ કુમારપાલે,
આખા રાષ્ટ્રે અમારિપટહતણી કરી ઘોષણાઓ કૃપાળે;
લાખો મુંગા જીવોને અભય દઈ લીધી મૂક આશિષ ભારી,
શ્રી હેમાચાર્ય એવા કરુણાનિધિ કરો નિત્ય રક્ષા અમારી!

શિક્ષાપાઠ ૮૧ : નિર્જરાક્રમ

દયામૂર્તિ મહત્ પુરુષો આ ક્રમે કર્મની નિર્જરા કરી ક્ષપક શ્રેણી આશ્રી, શાશ્વત મોક્ષને પામે છે :

પ્રથમ તો યથાપ્રવૃત્તકરણ, અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણ એ ત્રણ કરણ પૂર્વક જ અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભને ખપાવે; પછી મિથ્યાત્વમોહની, મિશ્રમોહની ને સમ્યક્ત્વમોહની એ ત્રણને ખપાવે. આમ દર્શનમોહની સાત પ્રકૃતિ ક્ષય થયે, ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ હોય. આ સાત પ્રકૃતિ અસંયત સમ્યગ્દષ્ટિથી માંડીને અપ્રમત્ત સંયત પર્યંત કોઈ પણ ખપાવે. જેણે આયુષ્ય બાંધ્યું છે તે શ્રેણિક રાજા જેમ, અત્રે જ અવસ્થિત રહે છે; પણ જેણે નથી બાંધ્યું તે ચારિત્રમોહના ક્ષપણાર્થે આગળ વધે છે, અને આઠમું અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનક પામી ત્યાં અપૂર્વ એવા સ્થિતિઘાત, રસઘાત, ગુણશ્રેણી, ગુણસંક્રમ અને સ્થિતિબંધ કરે છે.

આ અપૂર્વકરણનો સંખ્યેય ભાગ ગયે, નિદ્રા-પ્રયલાનો બંધવ્યવચ્છેદ હોય છે; પછી ચરમ સમયે પરભવિક એવી દેવગતિ આદિ નામકર્મની ત્રીસ પ્રકૃતિઓનો, તેમજ હાસ્ય, રતિ-ભય-જુગુપ્સાનો બંધવ્યવચ્છેદ હોય છે. આમ અપૂર્વ આત્મસામર્થ્યથી જ્યાં આ પ્રકૃતિઓનો નવો બંધ ટળવારૂપ બંધવ્યવચ્છેદ થાય છે, એવા આ અપૂર્વકરણમાં ક્ષપકશ્રેણી પર આરોહે છે.

પછી નવમા અનિવૃત્તિકરણ ગુણસ્થાનમાં, -સત્યાનર્હિત્રિક, નરક-તિર્થંચગતિ, એ બેની આનુપૂર્વી, એકેન્દ્રિયાદિ ૪ જાતિ, આતપ, ઉદ્યોત, સ્થાવર, સૂક્ષ્મ સાધારણ-એ સોળ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય હોય છે. પછી અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ ૪, પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ૪ એમ કષાય અષ્ટકને ખપાવે છે. પછી નપુસંકવેદ, હાસ્યાદિ ષટ્ક, પુંવેદ, સ્ત્રીવેદ ખપાવે છે. પછી ક્રમે કરીને સંજવલન ક્રોધ-માન-માયાને ખપાવે છે, અને લોભને ખંડ ખંડ કરી ખપાવે છે. તેમાં બાદર ખંડોને ખપાવતો નવમા અનિવૃત્તિબાદર ગુણસ્થાને ને સૂક્ષ્મ ખંડોને ખપાવતો દશમા

સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાને હોય છે. તેના અંતે જ્ઞાનાવરાણીય ૫, અંતરાય ૫, દર્શનાવરાણીય ૪, યશ-કીર્તિ અને ઉચ્ચગોત્ર એ સોળ પ્રકૃતિઓનો બંધવ્યવસ્થેદ હોય છે.

પછી બારમા ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાને અંતર્મુહૂર્ત સ્થિતિ કરી તેના અંતે છેલ્લા બે સમયમાં નિદ્રા-પ્રચલા ખપાવે છે; અને અંત સમયે જ્ઞાનાવરાણ ૫, અંતરાય ૫, દર્શનાવરાણ ૪—એ ૧૪ પ્રકૃતિ ખપાવી, નિરાવરાણ જ્ઞાન-દર્શન સમન્વિત કેવલી થાય છે; અને યાવત્ સયોગ હોય ત્યાંસુધી માત્ર એક સમય સ્થિતિનું સાતા વેદનીય જ બાંધે છે. આમ તેરમા સયોગી કેવલી ગુણસ્થાનકે આયુષ્ય પ્રમાણે અંતર્મુહૂર્તથી માંડી દેશ ઊન પૂર્વકોટિ વર્ષ સુધી સ્થિતિ કરે છે.

પછી તે સયોગી કેવલી આયુષ્ય અંતર્મુહૂર્ત અવશેષ રહે, વેદનીય જો આયુષ્ય કરતાં અધિક હોય તો તે બન્નેના સમીકરણ અર્થે સમુદ્ઘાત કરે છે. અર્થાત્ આત્મપ્રદેશનો વિસ્તાર કરી-વિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કરી, તે આત્મપ્રદેશ વડે આત્મો લોક દંડ-કપાટ-પ્રતર આકારે પૂરી દે છે; અને તે તે કર્મપ્રદેશોને સ્પર્શી, શીઘ્ર ભોગવી લઈ ખેરવી નાંખે છે; અને પછી તે આત્મપ્રદેશોને ઉલટા ક્રમે ઉપસંહરે છે. આ બધો સમુદ્ઘાતનો વિધિ માત્ર આઠ સમયમાં પતાવી, સયોગી કેવલી ભગવાન યોગનિરોધ કરી ચૌદમું અયોગી કેવલી ગુણસ્થાન પામે છે. ને ત્યાં નામકર્મ આદિની શેષ સર્વ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરી, આ અયોગી કેવલી ભગવાન તત્ક્ષણ જ સર્વ કર્મથી રહિત એવા શુદ્ધ આત્મા બની સિદ્ધ ગતિને પામે છે.

આમ ગુણસ્થાનની શ્રેણીએ ચઢતા જ્ઞાનીને સમયે સમયે અનંતા સંયમ વર્ધમાન થયા કરે છે અને તેથી કરીને ઉત્તરોત્તર અસંખ્ય ગુણી નિર્જરા થયા કરે છે : (૧) ગ્રંથિક સત્ત્વો જે થોડા સમયમાં ગ્રંથિભેદ કરી સમ્યગ્દર્શન પામવાના છે, તે સાચા માર્ગજિજ્ઞાસુ મિથ્યાદષ્ટિ જીવો કરતાં અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ અસંખ્યગુણી નિર્જરા કરે છે. (૨) તેના કરતાં દેશવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ, (૩) તેના કરતાં સર્વવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ, (૪) તેના કરતાં અનંતાનુબંધીનો વિસંયોજક, (૫) તેના

કરતાં દર્શનમોહનો ક્ષપક, (૬) તેના કરતાં ઉપશમશ્રેણી આરૂઢ ઉપશમક, (૭) તેના કરતાં ઉપશાંતમોહ, (૮) તેના કરતાં ક્ષપકશ્રેણી આરૂઢ ક્ષપક, (૯) તેના કરતાં ક્ષીણમોહ, અને (૧૦) તેના કરતાં જિન ભગવાન અસંખ્યગણી નિર્જરા કરે છે. અને તેનો કાળ તો તેથી વિપરીત છે. અર્થાત્ જોટલા કાળે જોટલું કર્મ જિન ખપાવે, તેટલું કર્મ ક્ષીણમોહ તેનાથી સંખ્યેયગણા કાળે ખપાવે, - એમ પ્રતિલોભતાથી (ઉલટા ક્રમે) યાવત્ મિથ્યાદષ્ટિ પર્યંત સંખ્યેયગણો કાળ સમજવો.

(દોહરા) સમકિત ગુણથી માંડીને, અસંખ્ય ગુણ નિર્જરા જ;
કર્મરજજુ જર્જર બને, ગુણશ્રેણે ચઢતાં જ.

શિક્ષાપાઠ ૮૨ : આકાંક્ષા સ્થાનકે કેમ વર્તવું ?

નિર્જરા વડે કરીને પૂર્વોપાર્જિત કર્મનું દેવું પરમાણુએ પરમાણુ જેમ બને તેમ ત્વરાથી ચૂકવી દેવું એ જ એક જેની આકાંક્ષા છે, તે જ્ઞાની પુરુષ સ્વપ્ને પણ પૌદ્ગલિક પરભાવની આકાંક્ષા કેમ કરે ? ધોબીને ઘેરથી ભૂલથી આવી ગયેલું પારકું વસ્ત્ર તેના મૂળ ધણીને પાછું આપી દેવું જોઈએ, એ ન્યાયે જે પરવસ્તુ પાછી આપી દેવા ઈચ્છે છે, તે જ્ઞાની પુરુષ તે પરવસ્તુની પ્રાપ્તિ કેમ ઈચ્છે ? કારણકે તે ભાવિતાત્મા ભાવે છે કે-હે જીવ ! આ પુદ્ગલ ભોગની કાંક્ષાથી જ તે અનંત જન્મમરણ કર્યા છે. “જન્મમરણ બહુલા કર્યા, પુદ્ગલ ભોગને કંખ રે.” માટે ‘હે જીવ ! ક્યા ઈચ્છત હવે ? હે ઈચ્છા દુઃખમૂલ; જબ ઈચ્છાકા નાશ તબ, મિટે અનાદિ ભૂલ.’ એટલે સર્વ ઈચ્છા-આશાને મારી નાંખી જ્ઞાની સ્વરૂપથી જીવે છે. અને અનિચ્છતાં છતાં પૂર્વ પ્રારબ્ધના યોગથી ક્વચિત્ ભોગપ્રવૃત્તિરૂપ આકાંક્ષા સ્થાનકે વર્તવું પડે, તો પણ જ્ઞાની તો જાગ્રત ઉપયોગ રાખી જલમાં કમલવત્ નિર્લેપ રહી, અનાસક્ત ભાવે તે ભોગકર્મ નિર્જરી નાંખે છે. જ્ઞાનીની આ ઉદાસીન ભોગપ્રવૃત્તિ પણ પૂર્વપશ્ચાત્ પશ્ચાત્તાપવાળી અને મંદમાં મંદ પરિણામ સંયુક્ત હોય છે. જેને જ્ઞાનદશા વર્તે છે, એવા અનાસક્ત

જ્ઞાની પાણ જ્યાં માંડ માંડ બચી શકે છે, ત્યાં અન્ય સામાન્ય મુમુક્ષુએ તો વિષયભોગથી વિષયવિરક્તિ થશે એવો ભ્રાંત ખ્યાલ છોડી દઈ, જેમ બને તેમ વિષયોના આકાંક્ષા સ્થાનકોનો દૂરથી જ ત્યાગ કરવા યોગ્ય હોય એમાં પૂછવું જ શું ?

કારણકે ભોગથી તેની ઈચ્છાવિરતિ માનવી તે તો એક ખાંધેથી ભાર ઉતારી બીજી ખાંતે ભાર આરોપવા બરાબર છે. અર્થાત્ વાસનાનો અનુબંધ ચાલુ હોવાથી ઈચ્છાવિરતિ થવી શક્ય નથી. આમ સમજી મુમુક્ષુ પુરુષે વિષયાકાંક્ષા દૂરથી પરિહરવી ઘટે છે, અને કદાચિત્ પ્રારબ્ધોદયથી તેના આકાંક્ષા સ્થાનકે વર્તવું પડે, તોપણ તેમાં ઉદાસીનતા રાખી, ‘અહંબુદ્ધિ છોડી દઈ રોગરૂપ જાણી’ પ્રવર્તવું ઘટે છે. તેમજ-આ જે દુષ્ટ અનિષ્ટ ભોગપ્રવૃત્તિમાં હું પ્રવર્તુ છું, તે માત્ર મારું શિથિલપાણું-મંદવીર્યપાણું છે, એમ ક્ષણે ક્ષણે પુનઃ પુનઃ ખેદ પામતા રહી, મુમુક્ષુ પુરુષે મહત્ પુરુષોના ચરિત્રનું સ્મરણ કરી, તે આકાંક્ષા સ્થાનકોથી પાછા હઠી, શૂરવીરપણે વિષયવાસનાનો જય કરવા યોગ્ય છે. અને આ જય માટે જેમ બને તેમ ત્વરાથી પંચ વિષયના સાધનોના પ્રસંગની નિવૃત્તિ કરી પુનઃ પુનઃ વિચારથી કરી તેનું તુચ્છપાણું ભાવવા યોગ્ય છે. જેમકે—

હે ચેતન ! તને આ જડને ચલ જગતની એઠરૂપ પુદ્ગલનો ભોગ ઘટતો નથી. આ પુદ્ગલો સર્વ જીવોએ અનંતવાર ભોગવીને મૂકી દીધેલા છે. તે તેઓના ઉચ્છિષ્ટ ભોજન જેવા, એઠ જેવા છે. આવી પ્રગટ અશુચિરૂપ એઠ કોણ ખાય ? ને પોતાના પરમ શુચિ આત્મસ્વરૂપને કોણ ભ્રષ્ટ કરે ? વળી હે ચેતન ! આ પુદ્ગલભોગ અનિત્ય છે, ક્ષણધ્વંસી છે. જે પૌદ્ગલિક વિષયભોગ સરસ ને પ્રિય લાગતા હતા, તે ક્ષણવારમાં વિરસ અને અપ્રિય થઈ પડે છે. રાજસંપદાથી કે સ્વર્ગસંપદાથી પ્રાપ્ત થતા ભોગ પાણ દુર્ગંધી કદન્ન જેવા છે. માટે નિત્ય સરસ એવા ચૈતન્યરસમય નિજાત્મસ્વરૂપનો આસ્વાદ છોડીને, તેવા અનિત્ય વિરસ પુદ્ગલ કદન્નને કોણ ચાખે ? વળી હે ચેતન ! પાંચે ઈન્દ્રિયના વિષયભોગ પરિણામે અત્યંત દુઃખદાયી છે. સ્પર્શનેન્દ્રિયને

વશ થવાથી મદોન્મત્ત હાથી પાણ બંધન પામે છે. રસનેદ્રિયને વશ થવાથી માછલું સપડાઈને તરફડી તરફડીને મરે છે. ઘ્રાણેન્દ્રિયને વશ થવાથી ભમરો કમળમાં પૂરાઈ જઈ પ્રાણાંત દુઃખ પામે છે. ચક્ષુ ઈન્દ્રિયને વશ થવાથી પતંગીઓ દીપકમાં ઝંપલાવી બળી મરે છે. શ્રોત્રેન્દ્રિયને વશ થવાથી મૃગલાં પારધિની જાલમાં ફસાઈ પડે છે. આમ એકેક ઈન્દ્રિયવિષયના પરવશપણથી પ્રાણી દારુણ વિપાક પામે છે. તો પછી પાંચે ઈન્દ્રિય જ્યાં મોકળી હોય, ત્યાં તો પૂછવું જ શું? વળી હે ચેતન! આ અનાદિ સંસારમાં તે અનેક વાર દેવલોકાદિના અનંત સુખ ભોગવ્યા, છતાં તને તૃપ્તિ ઉપજી નથી અને હજુ ભૂખાળવાની જેમ જાગે કોઈ દિવસ દીઠા ન હોય એમ તું આ મનુષ્યલોકના તુચ્છ કામભોગની આકાંક્ષા કરે છે! તો તેથી તને શી રીતે તૃપ્તિ ઉપજશે? સાગરજલથી જે તૃષ્ણા નથી છીપી, તે ગાગરજલથી કેમ છીપશે? માટે આવા તૃષ્ણાતાપ ઉપજવનારા દારુણ વિષયસુખથી શું સર્થ! આ પુદ્ગલભોગ સર્વથા અશુચિ, અનિત્ય, દુઃખમય અને તૃષ્ણાતાપ ઉપજવનાર છે; અને ત્હારું સ્વરૂપ તો હે ચેતન! પરમ શુચિ, નિત્ય, પરમ સુખમય ને આત્મતૃપ્તિજન્ય પરમ શાંતિ ઉપજવનારું છે. માટે હવે તું પરપરિણતિરસરૂપ પુદ્ગલભોગની આકાંક્ષા છોડી દઈ, સ્વસ્વરૂપરસના ભોગનો આસ્વાદ લે!

(દોહરા) અશુચિ અશરણ અશાશ્વતો, પુદ્ગલભોગ કદન્ન;
શુચિ શરણ તું શાશ્વતો, ભોગવ સ્વરૂપ સદન્ન.

શિક્ષાપાઠ ૮૩ : મુનિધર્મ યોગ્યતા

જ્યાં સર્વ પરભાવ-વિભાવની આકાંક્ષા વિરામ પામે છે, એવા સર્વવિરતિરૂપ મહાન મુનિધર્મના ગ્રહણ માટે કેટલી બધી યોગ્યતા હોવી જોઈએ? કારણકે મુનિધર્મ અથવા ભાગવતી દીક્ષા એ નામ જ ઉત્તમ ગૌરવ ભરેલું છે. ભગવાન વીતરાગદેવે જે અંગીકાર કરી પરમ ધન્ય કર્યો હતો, તે ઉત્તમ મુનિભાવરૂપ સંસ્કારનું આત્મામાં સ્થાપિતપણું તેનું નામ ભાગવતી દીક્ષા. વીતરાગ જ્ઞાની પુરુષ જેવા પુરુષસિંહે આચરેલી દ્રવ્ય-ભાવ નિર્ગ્રંથ ચર્ચા આદરવી, તે મહા ક્ષમાશ્રમાણે આશ્રય કરેલા વિશુદ્ધ દર્શન-જ્ઞાનપ્રધાન આશ્રમનો આશ્રય કરી સામ્યને-સમભાવરૂપ શ્રમણપણાને ભજવું તેનું નામ ભાગવતી દીક્ષા. આવી ભગવંતના જેવી ઉત્તમ વીતરાગ દશા સાધવાની જ્યાં પ્રતિજ્ઞા લેવાની હોય, તે ભાગવતી દીક્ષા કેવી ઉત્તમ વસ્તુ છે? અને તેનું પાત્ર પણ કેવું ઉત્તમ હોવું જોઈએ? આ વીરમાર્ગે ગમન કરવામાં કાયર જનોનું કામ નથી. આત્મપરાક્રમી એવા વીર પુરુષસિંહો જ આને ગ્રહણ કરી દીપાવી શકે છે. એટલા માટેજ શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ ષોડશક્રમાં સમ્યગ્દર્શન-યોગથી સમ્યગ્જ્ઞાન સતે સત્ત્વવંતનેજ તત્ત્વથી આ દીક્ષાનો અધિકારી કહ્યો છે; પણ ઈતરની દીક્ષાને તો વેષવિહંબક ‘વસંત નૃપ સદૃશ’ કહી છે. શ્રેયનું દાન કરનારી અને અશિવનું ક્ષપણ કરનારી આ યથાર્થનામા ‘દીક્ષા’ યથોદિત જ્ઞાનીને જ નિયોગથી સાધવી હોય છે; અથવા તેવા જ્ઞાની ગીતાર્થનિશ્ચિત તથારૂપ સુપાત્રને પણ તેમજ હોય છે.

કારણકે આવો મેરુ સમો વ્રતભાર જ્યાં ધારણ કરવાનો છે એવી ભાગવતી દીક્ષા ગ્રહણ કરવા માટે પણ કેટલી બધી યોગ્યતા જોઈએ? કેટલી બધી પૂર્વસેવા-પૂર્વ તૈયારી જોઈએ? કેટલો બધો દીર્ઘકાલીન આત્મભાવનામય અભ્યાસ જોઈએ? કેટલો બધો ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્ય જોઈએ? કેવા સંવેગરંગ જોઈએ? કેવો આત્મોલ્લસમય પરમ ઉત્સાહ જોઈએ? કેવી ધીરતા જોઈએ? કેવી વીરતા જોઈએ? કેવી સ્થિરતા જોઈએ? તેની પાત્રતા માટેના આ ઉત્તમ લક્ષણો ધર્મબિન્દુમાં સ્પષ્ટપણે દર્શાવ્યા છે : (૧) જે આર્થ દેશમાં ઉત્પન્ન હોય,

(૨) વિશિષ્ટ જાતિ-કુલસંપન્ન હોય, (૩) જેના કર્મભલ ક્ષીણપ્રાય હોય, (૪) એથી કરીને જ જે વિમલબુદ્ધિ હોય, (૫) મનુષ્યપાણું દુર્લભ છે, જન્મ મરણનું કારણ છે, સંપદાઓ ચપલ છે, વિષયો દુઃખના હેતુ છે, સંયોગમાં વિયોગ છે, પ્રતિક્ષણે મરણ છે, કર્મનો વિપાક દારુણ છે, એમ જેણે સંસારનું નિર્ગુણપાણું-નિઃસારપાણું જાણ્યું હોય, (૬) તેથી કરીને જ તે સંસારથી જે વિરક્ત હોય, (૭) જેના કષાય અત્યંત કુશ, પાતળા, દુબળા પડી ગયા હોય અર્થાત્ જે મંદકષાયી હોય, (૮) અલ્પ હાસ્ય-રતિ-અરતિ હોય, (૯) કૃતજ્ઞ હોય, (૧૦) વિનીત હોય, (૧૧) પૂર્વ પાણ રાજા-અમાત્ય આદિને બહુમત હોય, (૧૨) અદ્રોહકારી હોય, અર્થાત્ દેવ, ગુરુ, ધર્મ, રાજ, દેશ, સમાજ વગેરેનો જે દ્રોહ કરનાર ન હોય, (૧૩) કલ્યાણ અંગવાળો ભદ્રમૂર્તિ હોય, (૧૪) શ્રાદ્ધ-સમ્યક્ શ્રદ્ધાવંત હોય, (૧૫) સ્થિર હોય, (૧૬) સમુપપન્ન હોય, અર્થાત્ સમ્યક્ પ્રકારે સદ્ગુરુશરણે આવેલો-આત્મસમર્પણ કરનારો હોય. આ સોળે ગુણ જેનામાં હોય તે ઉત્તમ પાત્ર છે, પાદ ન્યૂન ગુણ હોય તે મધ્યમ પાત્ર છે, અને અર્ધન્યૂન ગુણ હોય તે જઘન્ય પાત્ર છે. તેમાં એટલી વિશિષ્ટતા છે કે અલ્પ પાણ અસાધારણ ગુણો હોય તો તે કલ્યાણ-ઉત્કર્ષના સાધક હોય છે.

દીક્ષા દેનાર ગુરુએ પાણ પોતાની જોખમદારી બરાબર સમજી આ ગુણોની સમ્યક્ પરીક્ષાપૂર્વક, લેનાર પાત્રની મુનિધર્મ યોગ્યતા ચકાસવા યોગ્ય છે. મહીનાના મહીના સુધી સાથે ફેરવી, ‘તું દીક્ષા લે! દીક્ષા લે!’ એવી પ્રેરણા કરવાની, કે અનેક પ્રકારના કાવાદાવા કરી ભગાડવાની વાત તો કયાંય દૂર રહી, પાણ સ્વયં દીક્ષા લેવા ઉપસ્થિત થયેલાને પ્રથમ તો ઊલટો સામો પ્રશ્ન કરવા યોગ્ય છે-હે વત્સ! તું દીક્ષા શું નિમિત્તે લેવા ઇચ્છે છે? ઉત્તરમાં સહજ ભવવૈરાગ્ય સિવાય બીજું કંઈ પાણ કારણ ન હોય, તો તે પ્રશ્નશુદ્ધ છે એમ જાણી, તેને મુનિધર્મના આચારની કઠિનતાનો ને દુષ્કરતાનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આપવા યોગ્ય છે, -કે આ દીક્ષા તે તો લોઢાના ચણા ચાવવાના છે ને વેળુના કોળીઆ ભરવાના છે; જિનોની આજ્ઞા સમ્યક્ આરાધવામાં આવતાં જેમ મહા સુખદાયી મોક્ષફલ છે, તેમ સંયમભંગથી વિરાધવામાં આવતાં

મહાદુઃખદાયી સંસારફલ છે; કારણકે કર્મવ્યાધિના ક્ષયનિમિત્ત એવી સંયમરૂપ ભાવક્રિયા અંગીકાર કરી, પછી અસંયમરૂપ અપથ્ય સેવે, તો આજ્ઞાભંગાદિ કારણે અધિક તીવ્ર કર્મ ઉપાજે. ઇત્યાદિ પ્રકારે સમ્યક્ આચાર કથન કરી, ભાત્ય દેખાવોથી છેતરાયા વિના તેની નિપુણપણે પરીક્ષા કરવા યોગ્ય છે; અર્થાત્ તેના સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, ચારિત્રપરિણામ આદિ કેવા છે, તેની યાવત્ છ માસ પર્યંત વિચક્ષણપણે ચકાસણી કરવા યોગ્ય છે. આ સમસ્ત નિર્દેભ વિધિની અગ્નિપરીક્ષામાંથી સમુત્તીર્ણ થા તો જ તેની મુનિધર્મયોગ્યતા જાણી, તેના ગુરુજનાદિની અનુજ્ઞાપૂર્વક સવિધિ દીક્ષા આપવા યોગ્ય છે.

આમ સ્વયં દીક્ષા લેવા ઉપસ્થિત થયેલો પુરુષ ગુરુને આત્મનિવેદન-આત્મસમર્પણ કરે; અને ગુરુ પાણ શિષ્યમાં સમ્યક્ત્વાદિ ગુણારોપણ કરવાની એકાંત અનુગ્રહબુદ્ધિથી જ તેનો અભ્યુપગમ-સ્વીકાર કરે, -નહિ કે ચેલાચેલી મૂંડી પોતાનો શિષ્યપરિવાર વધારવાની અધમ ક્ષુદ્ર બુદ્ધિથી. મુનિધર્મ-યોગ્યતા અંગે આ બધું એટલા માટે વિચારવા યોગ્ય છે કે દ્રવ્યસાધુત્વ ભાવસાધુત્વ સંયુક્ત હોય અથવા ભાવસાધુત્વનું કારણ થઈ પડે તો જ તેનું સફળપણું છે, નહિ તો વેષવિઙ્બના માત્ર જ થાય અને નામ મોટું ને દર્શન ખોટું થઈ પડે!

(દોહરા) દીક્ષા ભાગવતી જ જ, કરી ભગવંતે ધન્ય;
તે ભાગવતી દીક્ષાની, યોગ્યતા પાણ અનન્ય.
મહાન્ આ મુનિધર્મને, યોગ્ય મહાગુણપાત્ર;
યોગ્યતા વિણ લીધે દીધે, વેષવિઙ્બન માત્ર.

શિક્ષાપાઠ ૮૪ : પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ

પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ જ્યાંલગી આત્મસ્વરૂપ જાણ્યું નથી, ત્યાંલગી જ જીવ મોહ પામી પરવસ્તુની આકાંક્ષાથી વિરતિરૂપ વિરામ પામતો નથી; પણ સ્વપર-પ્રકાશક જ્ઞાન થયે તેનો આ મોહ નિવર્તે છે આ જ્ઞાન એ જ પ્રમાણ છે, અને પ્રમેયનો વિનિશ્ચય પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ એમ બે પ્રકારે થાય છે, એટલે પ્રમાણ પણ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રકારનું છે. અપરોક્ષપણુ અર્થનું ગ્રાહક એવું જે પ્રમાણ તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ; અને તેથી ઈતર એટલે કે પરોક્ષપણુ અર્થનું ગ્રાહક તે ગ્રહણ અપેક્ષાએ પરોક્ષ પ્રમાણ આ પ્રમાણ છે તે અભ્રાંત છે. કારણકે પ્રમાણ ભ્રાંત છે એમ કહેવું તે વદતોવ્યાઘાત છે. એટલે કલ્પનાથી પર એવું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તો સાક્ષાત્ પરમાર્થસત્ અનુભવરૂપ હોવાથી અભ્રાંત છે જ; પરંતુ સાધ્ય અવિનાભાવી લિંગથી સાધ્યનો નિશ્ચય કરાવનારું એવું પરોક્ષ અનુમાન પ્રમાણ તેમજ આપ્તપ્રણીત આગમનરૂપ શાબ્દ પ્રમાણ પણ અભ્રાંત છે. આ પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ બન્ને પ્રમાણ સ્વનિશ્ચયની જેમ બીજાઓને પણ તેવો નિશ્ચય ઉપજાવનાર છે, એટલે પરાર્થ પ્રમાણરૂપ પણ છે.

ઈંદ્રિયોથી દેખાય તે પ્રત્યક્ષ એમ લોકદષ્ટિમાં મનાય છે, પણ શાસ્ત્રકારની દષ્ટિએ તો જે ઈંદ્રિયપ્રત્યક્ષ છે તે પ્રત્યક્ષ નહિ પણ પરોક્ષ છે. કારણકે આત્માથી અતિરિક્ત-પર એવા મન-ઈંદ્રિયના પરાવલંબનની જ્યાં અપેક્ષા છે તે પરોક્ષ છે; અને જ્યાં તેવી અપેક્ષા નથી એવું જે આત્મસાક્ષાત્ છે તે પ્રત્યક્ષ છે. એટલા માટે જ મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યવ ને કેવલ એમ જે પાંચ પ્રકારનું જ્ઞાન કહ્યું છે, તેમાં મતિ અને શ્રુત એ બે જ્ઞાન પર એવા મન-ઈંદ્રિયના નિમિત્તથી ઉપજતા હોવાથી પરોક્ષ છે; અને અવધિ મનઃપર્યવ ને કેવલ એ ત્રણ જ્ઞાન પરસહાયની અપેક્ષા વિના આત્માને સાક્ષાત્ થતા હોવાથી પ્રત્યક્ષ છે. તેમાં પણ અવધિ અને મનઃપર્યવ સર્વથા સંપૂર્ણ પ્રત્યક્ષ નહિ હોવાથી દેશ-પ્રત્યક્ષ છે; અને કેવલજ્ઞાન સર્વથા સંપૂર્ણ

આત્મસાક્ષાત્કારરૂપ હોવાથી સર્વપ્રત્યક્ષ છે. આ પરોક્ષ-પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ આ પ્રકારે :

પરોક્ષ જ્ઞાન—(૧) પાંચ ઈન્દ્રિય અને મનથી ઉપજતા મતિજ્ઞાનના મૂળ ચાર ભેદ છે : અવગ્રહ, ઈહા, અપાય ને ધારણા. અવગ્રહ એટલે વિષયનું કિંચિત્ ગ્રહણ, ઈહા એટલે તેની વિચારણા, અપાય એટલે નિશ્ચય અને ધારણા એટલે તે નિશ્ચયનું સ્મૃતિસંસ્કારરૂપે અવધારણ. અવગ્રહના બે ભેદ છે—વ્યંજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ. પદાર્થ અને ઈન્દ્રિયના સંન્નિકર્ષથી-નિકટ સંપર્કથી થતું જે અવ્યક્ત ગ્રહણ તે વ્યંજનાવગ્રહ. પદાર્થનો તેવો સંપર્ક સાધ્ય વિના સ્વસ્થાને સ્થિત રહીને જ સ્વવિષય ગ્રહતા એવા ચક્ષુ અને મન અપ્રાપ્તકારી હોવાથી, તે વડે વ્યંજનાવગ્રહ હોઈ શકે નહિ. એટલે શેષ ચાર ઈન્દ્રિયથી જ થતા વ્યંજનાવગ્રહના ચાર પ્રકાર; અને વ્યક્ત ગ્રહણરૂપ અર્થાવગ્રહ, ઈહા, અપાય અને ધારણા એ પ્રત્યેકના, પાંચ ઈન્દ્રિય અને છઠ્ઠા મનથી થતા છ છ પ્રકાર,—એમ ગણતાં મતિજ્ઞાનના ઉત્તર ભેદ અઠાવીસ થાય છે. (૨) શ્રુતજ્ઞાન છે તે મતિપૂર્વક હોય છે અને તે શ્રુતશ્રવણથી-પરોપદેશથી ઉપજે છે. અંગપ્રવિષ્ટ-અંગબાહ્ય આદિ એના ઘણા ભેદ છે. મતિજ્ઞાન વર્તમાનકાળ વિષયક ને શ્રુતજ્ઞાન ત્રિકાળવિષયક છે. મતિ-શ્રુતનો વિષય સર્વ દ્રવ્યોના અસર્વ પર્યાયોમાં છે. મતિજ્ઞાનથી શ્રુતજ્ઞાન ને શ્રુતજ્ઞાનથી મતિજ્ઞાન બળવાન બને છે. ચૌદ પૂર્વ આદિ એક ને એક શ્રુત જાણનારાઓમાં પાણ અસંખ્ય ભેદ પડે છે તેનું રહસ્ય કારણ મતિજ્ઞાનની તરતમતારૂપ ક્ષયોપશમ ભેદ છે.

પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન—(૧) અવધિજ્ઞાન બે પ્રકારે : ભવપ્રત્યયી, તે નારક-દેવોને હોય; ક્ષયોપશમનિમિત્તક, તે મનુષ્ય-તિર્યચને હોય. અમુક અવધિ-મર્યાદા સુધી જાણે એવા આ અવધિજ્ઞાનના છ ભેદ છે : અનાનુગામિક—આનુગામિક, હીયમાન-વર્ધમાન, અનવસ્થિત-અવસ્થિત. (૨) મનઃપર્યવ જ્ઞાનના બે ભેદ છે—ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ. ઋજુમતિ કરતાં વિપુલમતિ વિશુદ્ધતર હોય છે; ઋજુમતિ પ્રતિપાતિ પાણ હોય, આવીને ચાલ્યું પાણ જાય, અને વિપુલમતિ

અપ્રતિપાતિ જ હોય. મનોગત ભાવ જાણનારા મનઃપર્યવનું ક્ષેત્ર અવધિ કરતાં ઓછું છતાં વિશુદ્ધિ અધિક હોય છે. અવધિજ્ઞાન સંયત વા અસંયતને સર્વ ગતિમાં હોય, મનઃપર્યવ તો સંયત એવા મનુષ્યને જ હોય, અન્યને નહિ. અવધિજ્ઞાનનો વિષય રૂપી દ્રવ્યમાં અસર્વ પર્યાયોમાં હોય, મનઃપર્યાયનો વિષય તેના અનંતમા ભાગમાં હોય. અને (૩) નિર્વિકલ્પ, નિરાવરણ એવા કેવલજ્ઞાનનો વિષય સર્વ દ્રવ્યોમાં ને સર્વ પર્યાયોમાં હોય અર્થાત્ નિર્વિકલ્પ, નિરાવરણ, કેવલ શુદ્ધ એવું કેવલજ્ઞાન સર્વભાવગ્રાહક, લોકાલોકપ્રકાશક છે. ‘આત્મા જ્યારે અત્યંત શુદ્ધ જ્ઞાન સ્થિતિ ભજે, તેનું નામ કેવલજ્ઞાન મુખ્યપણે છે. આત્માને વિષેથી સર્વ પ્રકારનો અન્ય અધ્યાસ ટળી સ્ફટિક પેઠે આત્મા અત્યંત શુદ્ધતા ભજે તે કેવલજ્ઞાન છે.’

આમાં ‘મતિ આદિ ચાર જ્ઞાન સંપૂર્ણ શુદ્ધ જ્ઞાનની અપેક્ષાએ વિકલ્પ જ્ઞાન કહી શકાય, પણ સંપૂર્ણ શુદ્ધ જ્ઞાન એટલે સંપૂર્ણ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાના એ જ્ઞાન સાધન છે. તેમાં પણ શ્રુતજ્ઞાન મુખ્યપણે છે.’ આ મતિજ્ઞાન આદિ પાંચે જ્ઞાનમાં આત્મજ્ઞાન સર્વત્ર વ્યાપક છે. કારણકે જ્યાં આત્મજ્ઞાન (સમ્યગ્દર્શન) નથી તે જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ છે; આત્મજ્ઞાન રહિત એવા મતિ-શ્રુત-અવધિને મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન ને વિભંગજ્ઞાન કહ્યા છે તેનું રહસ્ય એ જ છે. માટે જ્યાં આત્મજ્ઞાન છે તે જ જ્ઞાન છે. જેમ જેમ મોહનાશ થઈ આત્માની ચારિત્રશુદ્ધિ થતી જાય છે, તેમ તેમ આત્માનો બોધપ્રકાશ વધતો જઈ આ જ્ઞાનવિકાસ થતો જાય છે. યાવત્ મોહનો સર્વનાશ થતાં રાગદ્વેષ ક્ષય થયે, જેવું આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ખ્યાત અથવા આખ્યાત છે, તેવું શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ રમાણતારૂપ ‘યથાખ્યાત’ વીતરાગ ચારિત્ર પ્રગટતાં કેવલજ્ઞાન ઉપજે છે. અર્થાત્ જ્યાં કેવલ, શુદ્ધ, અદ્વૈત આત્માનો અખંડ અનુભવ વર્તે છે એવી કેવલ્ય જ્ઞાનદશા પ્રગટે છે. ‘કેવલ નિજ સ્વભાવનું અખંડ વર્તે જ્ઞાનઃ કહિયે કેવલજ્ઞાન તે, દેહ છતાં નિર્વાણ.’

આ કેવલ જ્ઞાન એ જ આત્માનું સ્વરૂપ છે, અર્થાત્ આત્મા કેવલ જ્ઞાનમય છે. “ચંદ્ર છૂપે નહિ બાદલ છાયો,” તેમ આ

કેવલજ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મચંદ્ર ગમે તેટલા ગાઢ કર્મ પટલના આવરણથી આવૃત હોય, તોપણ તેની કાંઈ ને કાંઈ ઝાંખી થયા વિના રહેતી નથી, તેની કંઈ ને કંઈ જ્ઞાન-જ્યોત્સ્ના ડોકીઉં કરી ચૈતન્યસ્વરૂપનો ખ્યાલ આપ્યા વિના રહેતી નથી. એટલા માટે જ અક્ષરના અનંતમા ભાગ જેટલો કેવલજ્ઞાનનો ભાગ નિત્ય ઉઘાડો જ રહે છે એમ શ્રી નંદીસૂત્રમાં કહ્યું છે. નહિ તો તે પાણ જે અવરાઈ જાય તો જીવ અજીવપાણાને પામી જાય. એટલે છન્નસ્થને કેવલજ્ઞાનાવરણને લીધે જોકે જ્ઞાનનો પૂર્ણ પ્રકાશ પ્રાપ્ત થતો નથી, તોપણ અંશ-પ્રકાશરૂપ મંદ પ્રકાશ તો સદાય અવશ્ય દશ્યમાન હોય જ છે. અને તે મંદ પ્રકાશનું કારણ પાણ પ્રસ્તુત કેવલજ્ઞાનાવરણ જ છે. આમ કેવલજ્ઞાનાવરણરૂપ એક જ કારણને લીધે પૂર્ણ પ્રકાશરૂપ કેવલજ્ઞાન ઉપજતું નથી, અને મંદ પ્રકાશરૂપ છાન્નસ્થિક જ્ઞાન ઉપજે છે.

આ મંદ પ્રકાશમાં પાણ જે તરતમતા દેખાય છે, ચિત્રવિચિત્ર ભેદ દેખાય છે, તેનું કારણ મતિજ્ઞાનાવરણાદિ ઈતર કર્મ છે. વસ્ત્રના વિવરમાંથી કે ભીંતના વિવરમાંથી (છિદ્રમાંથી) દેખાતા અભ્રાચ્છાદિત સૂર્યના મંદ પ્રકાશમાં પાણ તરતમતા હોય છે; તેમ અંતરાલમાં રહેલા મતિ આદિ ઈતર જ્ઞાનાવરણ કર્મને લીધે કેવલજ્ઞાનાવરણાચ્છાદિત આત્માના જ્ઞાનરૂપ મંદ પ્રકાશમાં પાણ તરતમતા હોય છે; અને તેથી કરીને મતિ-અવધિઆદિ તે તે જ્ઞાનાવરણ કર્મોના ક્ષયોપશમના અનંત ભેદથી મતિ-અવધિઆદિ પરોક્ષ-પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના અનંત ભેદ જન્મે છે. ગમે તેમ હો, પાણ આત્મચંદ્રની ચંદ્રિકાનો કંઈ ને કંઈ પ્રકાશ અવશ્ય અનાવૃત હોય છે, આગઢાંકયો જ રહે છે. એટલા માટે જ જ્ઞાન એ ચંદ્ર-સૂર્ય કે દીપકની પેઠે આત્માનો સ્વપરઅવભાસક અસાધારણ વિશિષ્ટ ગુણ છે; અને તેના આવરણ દૂર થવા પ્રમાણે તે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનરૂપ પરોક્ષ પ્રકારે ને અવધિ મનઃપર્યવ-કેવલરૂપ પ્રત્યક્ષ પ્રકારે વ્યક્ત થઈ, મોહરૂપ અજ્ઞાન અંધકારને નિવૃત્ત કરે છે.

(દોહરા) મન ઈન્દ્રિય સાપેક્ષ તે, પરોક્ષ મતિ શ્રુતજ્ઞાન;
 આત્મપ્રત્યક્ષ અવધિ મન:- પર્યવ કેવલ જ્ઞાન.
 જ્યમ જ્યમ જ્ઞાન પ્રકાશથી, મોહતિભિરનો નાશ;
 ત્યમ ત્યમ ઉન્મત્તતા ત્યજી, પ્રગટે આત્મવિકાસ.

શિક્ષાપાઠ ૮૫ : ઉન્મત્તતા

જ્યાંલગી જ્ઞાનપ્રકાશ સાંપડ્યા નથી, ત્યાંલગી જીવ મોહઅંધકારમાં ગોથાં ખાય છે ને ઉન્મત્તની જેમ વર્તે છે. શ્રી ભર્તૃહરિનું વચન છે કે “પીત્વા મોહમયીમિમાં ચ મદિરામુન્મત્તીભૂતં જગત ।” આ મોહમયી મદિરા પીને આ જગત ઉન્મત્ત (ગાંડું-પાગલ) થઈ ગયું છે. કારણ કે સ્વરૂપથી પ્રમત્ત થયેલું જગત મોહમદિરાથી મત્ત બની, પરભાવમાં અહંભાવરૂપ મદ ધરે છે ને તેનો ફાંકો રાખી છાકીને ફરે છે ! મદ્યાપાનથી મદ થઢેલા મનુષ્યની જેમ પોતાનું આત્મભાન ભૂલી ઉન્મત્ત પ્રલાપ કરે છે અને અસમંજસ આચરણ કરી સ્વરૂપથી ચૂકે છે. જ્ઞાન અંતરૂપરિણામી થયું નથી, અંતરનો મોહ છૂટ્યો નથી, ‘સકલ જગત તે એઠવત અથવા સ્વપ્ન સમાન’ જાણ્યું નથી, અને એવી અમોહરૂપ જ્ઞાનદશા ઉપજી નથી, એવા શુષ્કજ્ઞાની જનો ભલે ઉન્મત્તની જેમ મુખેથી ‘વાચા જ્ઞાન’ દાખવે કે હમ જ્ઞાની હૈ, બંધેલા જ નહિ તો મુક્ત કેસે હોવે ? તોપણ તે તો તેઓનો જ્ઞાનના અજીર્ણરૂપ-અપરિણમનરૂપ ઉન્મત્ત પ્રલાપ જ છે.

આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનથી જ જીવ પરભાવમાં મુંઝાઈ મોહ પામે છે; અને પરવસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ આ મોહને લીધે જ આ જીવ રાગદ્રવ્ય કરે છે. આ મોહ-રાગ-દ્રેષ એ ત્રિદોષ જ જીવનો મોટામાં મોટો ઉન્મત્તપણાનો રોગ છે. ત્રિદોષ સન્નિપાતનો રોગી જેમ પોતાનું ભાન ભૂલી જાય છે, એભાનપણે ફાવે તેમ બકે છે, પોતાનું તે પારકું ને પારકું તે પોતાનું એવું યદ્વાતદ્વા અસમંજસ બોલે છે, ટુંકામાં જાણે બદલાઈ ગયો હોય એમ પોતાના મૂળ અસલ સ્વભાવથી વિપરીતપણે-

વિભાવપાણે વર્તે છે, અને પોતાના સત્સ્વરૂપથી નિપાતને પામી સન્નિપાતી નામને યથાર્થ કરે છે; તેમ રાગ-દ્રેષ-મોહરૂપ ત્રિદોષ સન્નિપાતનું ઉન્મત્તપાણું જે જીવને લાગુ પડ્યું છે, તે જીવ પોતાના આત્મસ્વરૂપનું ભાન ભૂલી જાય છે, પારકું તે પોતાનું ને પોતાનું તે પારકું એવું બેભાનપણે ફાવે તેમ પ્રલપે છે-લવે છે, પોતાના મૂળ અસલ સહજ સ્વભાવથી વિપરીતપણે-વિભાવપણે વર્તે છે. આમ ત્રિદોષ સન્નિપાતની ઉન્મત્તતાથી જીવને નિજ સ્વરૂપથી નિપાત-અધઃપાતરૂપ પ્રમત્તતા થાય છે. એટલે પછી ઝાડના ફુંદામાં પુરુષની ભ્રાંતિ જેને ઉપજી છે એવા ઉન્મત્ત પુરુષની જેમ, દેહાદિમાં જેને આત્મભ્રાંતિ ઉપજી છે એવો આ મોહમૂઢ જીવ ઉન્મત્ત ચેષ્ટિત કરે છે; અર્થાત્ પરભાવમાં રાચી, પર વસ્તુની તુચ્છ પ્રાપ્તિથી ઉન્મત્ત બની આ પામર જીવ કાકીડાની પેઠે નાચે છે; અને જાતિ, કુલ, રૂપ, બલ, લાભ, ઐશ્વર્ય, બુદ્ધિ, ક્રુત, એ આઠ પ્રકારના મદદથી છકી જઈ, પોતાની પામરતાનું પ્રદર્શન કરે છે.

કારણકે ઉપમિતિભવપ્રપંચ કથામાં ભાવિતાત્મા મહાત્મા સિદ્ધિર્ષિએ અપૂર્વ લાક્ષણિક શૈલીથી વાર્ણવ્યું છે તેમ મોટા મનોરથોને સેવનારા એવા મહા કુલવાન, મહા બલવાન, મહા સમૃદ્ધિમાન ચક્રવર્તી આદિ પાણ સત્પુરુષોને મન, “જડ ચલ જગની એઠ” ચાટનારા ક્ષુદ્ર “નિષ્પુણ્યક રંક” જેવા પામર ભાસે છે, તો પછી બીજાઓનું તો પૂછવું જ શું? ઉચ્ચ જાતિ-કુલઆદિ સંપન્નજનો જ મદને સેવે છે એવું નથી, પાણ હીનજાતિ આદિવાળા પાણ મદોન્મત્તપણાથી મુક્ત નથી, બ્રાહ્મણ, ભરવાડઆદિ કોઈ પાણ જાતિવાળો પાણ પોતપોતાની જાતિનું અભિમાન ધરી, અમારું કુલ આવું ને અમારા બાપદાદા આવા, એવો ફાંકો રાખીને ફરે છે, ને પોતાના તુચ્છ પરિવારને પાણ ઈંદ્રના પરિવાર જેવો લેખે છે! ક્વચિત્ કોઈ પોતે વિરૂપ છતાં પોતાને મકરધ્વજ જેવો સ્વરૂપવાન માને છે! ક્વચિત્ બિલાડીથી ડરનારો પાણ હું વાઘને હરાવી દઉં એવો બળવાન છું એવી શેખી કરતો દેખાય છે! ક્વચિત્ બે-ચાર હજાર રૂપિયા જેવા ધનલાભને ધનદનો વૈભવ માની મનમાં મલકાય છે! ક્વચિત્ બે-ત્રણ ક્ષુદ્ર ગામના

ઠાકરડાપાણાને ચકવર્તિપાણું માને છે ! ક્વચિત્ માતૃકાક્ષર જેટલું પાણ નહિ ભણ્યો છતાં પોતાના બુદ્ધિબળની બડાઈ હકિ છે ! ક્વચિત્ ઈધર ઉધરથી બુધજન પાસેથી થોડું ઘણું શીખી લઈ, હું કેટલું બધું જાણું છું એવા મિથ્યાભિમાનથી ફૂલાઈને હાથીની જેમ મદોન્મત્ત બની ફેરે છે ! આમ આ જગતમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં અષ્ટ મદથી ઉન્મત્ત બનેલા જનોની પામરતાનું જાણે પ્રદર્શન (Vanity fair) ભરાયું છે !

આ આઠે મદસ્થાનોમાં નિશ્ચયે કરીને કોઈ પાણ ગુણ છે નહિ, કેવલ ઉન્માદ અને સંસારવૃદ્ધિ છે. પ્રશમરતિમાં કહ્યું છે તેમ જાતિ આદિ મદથી ઉન્મત્ત થએલો જીવ આ લોકમાં “પિશાયની જેમ” દુઃખી થાય છે, અને પરલોકમાં નીચ ગોત્રકર્મને લીધે નિઃસંશયપણે જાતિઆદિની હીનતા પામે છે. માટે આ સર્વ મદસ્થાનોનો મૂળનાશ કરી મુમુક્ષુએ સર્વ પ્રકારનું ઉન્મત્તપાણું ત્યજી, આત્મસ્વરૂપનું અપ્રમત્તપાણું જ ભજવા યોગ્ય છે.

(દોહરા) મોહમદિરા પાનથી, થયું જગત ઉન્મત્ત;
પામરતા પ્રદર્શન ભરે, જુઓ ! અષ્ટ મદમત્ત.
પરભાવે અહંભાવની, બુદ્ધિથી મદઅંધ;
ઉન્મત્તવત્ છેષ્ટા કરે, જ્ઞાનચક્ષુ હીણ અંધ.

શિક્ષાપાઠ ૮૬ : એક અંતર્મુહૂર્ત

ઉન્મત્તપાણાનું મૂળ કારણ આત્મભ્રાંતિરૂપ મિથ્યાદર્શન છે; તે સમ્યગ્દર્શનથી ટાળી જીવ જો અપ્રમત્ત યોગ સ્કુરાવે, તો અંતર્મુહૂર્તમાં કેવલજ્ઞાન પામે. ઝાડના ઠુંઠામાં પુરુષની ભ્રાંતિ ટળતાં જેમ મનુષ્યની ચેષ્ટા સમ્યક્ હોય છે, તેમ દેહાદિમાં આત્મભ્રાંતિ નિવૃત્ત થતાં સમ્યગ્દર્શનથી આત્માની ચેષ્ટા પણ સમ્યક્ હોય છે; અને તેથી અનુક્રમે સ્વરૂપસ્થિતિરૂપ અપ્રમત્તપણું પામે, એટલે અંતર્મુહૂર્તમાં કેવલજ્ઞાન પામવું સાવ સુલભ છે. કારણકે અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનકથી કેવલજ્ઞાન પર્યંતનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ પણ અંતર્મુહૂર્તનો છે. અંતર્મુહૂર્ત એટલે નવ સમયથી માંડી બે ઘડીમાં એક સમય ન્યૂન જેટલો કાળ. જ્ઞાનીની આજ્ઞા પ્રમાણે ‘જીવ જો પુરુષાર્થ કરે તો શું ન થાય?’ અનંત કાળના કર્મગંજને પણ એક અંતર્મુહૂર્તમાં શુક્લ-શુદ્ધ આત્મધ્યાનના પ્રચંડ અગ્નિવડે બાળી નાંખે એવું આ પુરુષાર્થનું બળ છે.

આ કર્મના ક્ષયમાં ‘અપૂર્વકરણ’ મોટામાં મોટો ભાગ ભજવે છે, એ હકીકત જ આત્માના પુરુષાર્થનું અપૂર્વ બળવાનપણું સૂચવે છે. આ અપૂર્વકરણ બે છે : પહેલું અપૂર્વકરણ, જેનું ફળ ગ્રંથિભેદ છે; અને બીજું અપૂર્વકરણ, જેનું ફળ સામર્થ્યયોગ-ક્ષપકચ્છેદ છે. અપૂર્વકરણ એટલે અનાદિકાળના ભવભ્રમાણમાં કદી પણ પૂર્વે પ્રાપ્ત થયો નથી, એવો શુભ પ્રશસ્ત આત્મપરિણામ. જીવ જો અંતરાત્મ પરિણામી થઈ, અપૂર્વ આત્મભાવનો ઉલ્લાસ પામી, પુરુષાર્થ સ્કુરવે, તો અપૂર્વકરણથી અંતર્મુહૂર્તમાં ગ્રંથિભેદ કરી સમ્યગ્દર્શન પામે. અને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી જીવ જો ઉત્તરોત્તર વધતા તીવ્ર સંવેગરંગથી અપૂર્વ પુરુષાર્થધારા ચાલુ રાખે ને વધારે, તો પલ્લોપમ-સાગરોપમાદિ જેટલી, કર્મસ્થિતિ પણ શીઘ્ર ક્ષય કરી, અંતર્મુહૂર્તમાં પાંચમું દેશવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાનક સ્પર્શી ભાવશ્રાવક બને, ને અંતર્મુહૂર્તમાં જ છઠ્ઠું સર્વવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાનક સ્પર્શી ભાવસાધુ બને.

આમ ઉત્તરોત્તર સંયમની વૃદ્ધિ કરતો જઈ, મન-વચન-કાયાના પ્રમત્ત યોગથી આત્માની વેડફાઈ જતી ચારેકોર વેરાણછેરાણ થતી શક્તિને અટકાવી, જેમ બને તેમ આત્મસ્વરૂપમાં આત્માનું સંયમન કરી, આત્મવીર્યની અત્યંત જમાવટ (Mobilisation) કરે, શાસ્ત્રોક્ત રીતિ પ્રમાણે આદર્શ યોગસાધના કરી વિષયકષાયદિ સર્વ પ્રમાદ વર્જ્યથાસૂત્ર સર્વ આચરણ કરે, તો તે અપ્રમત્ત શાસ્ત્રયોગી અંતર્મુહૂર્તમાં સાતમા અપ્રમત્ત સંયત ગુણસ્થાને પહોંચે. અને આમ અપ્રમત્ત આત્મસંયમના યોગે તીક્ષ્ણ આત્મોપયોગવંત રહી, જેણે અત્યંત શક્તિસંચય કર્યો છે, એવો આ અપ્રમત્ત યોગી અંતર્મુહૂર્તમાં આઠમા અપૂર્વકરાણ ગુણસ્થાને આવી બીજું ‘અપૂર્વકરાણ’ પામે, કે જેથી અપૂર્વ આત્મશક્તિના ઉદ્દેકવાળો સામર્થ્યયોગ પામી તે ક્ષપકશ્રેણી આરંભે.

આવો અપૂર્વ આત્મસામર્થ્યવાળો આ સામર્થ્યયોગ શાસ્ત્રથી પર ને શાસ્ત્રવાણીને અગોચર-અવાચ્ય છે. “દિશિ દેખાડી રે શાસ્ત્ર સવિ રહે, ન લહે અગોચર ભેદ.” (આનંદધનજી) ક્ષપકશ્રેણીગત યોગીને પ્રાપ્ત થતો આ આત્માનુભવગમ્ય સામર્થ્યયોગ પ્રાતિભ-જ્ઞાનથી સંગત હોય છે. જેમાં અસાધારણ અપૂર્વ આત્મનુભવપ્રકાશની પ્રતિભા ઝળકે છે, એવા આ પ્રાતિભજ્ઞાનરૂપ મહાતેજસ્વી પ્રદીપના (Search-light) પ્રકાશથી આગળનો માર્ગ સ્વયં પ્રકાશમાન દેખાય છે, ઝળહળી રહે છે. એટલે જેને ‘મારગ સાચા મિલ ગયા, છૂટ ગયે સંદેહ’ એવો આ સામર્થ્યયોગી આત્માનુભવ સામર્થ્યથી પ્રગટ માર્ગ દેખતો દેખતો, આ અપૂર્વકરાણ ગુણસ્થાનકે ક્ષપકશ્રેણી પ્રારંભી, કર્મ-પ્રકૃતિઓને જડમૂળથી સર્વથા ખપાવતો ખપાવતો, ખતમ કરતો કરતો, ગુણસ્થાનકની શ્રેણી પર ચઢતો જાય છે; અને ૮-૯-૧૦-૧૨ ગુણસ્થાનને શીઘ્ર વટાવી જઈ, અંતર્મુહૂર્તમાં તેરમા સયોગી કેવલિ ગુણસ્થાને પહોંચી ‘નિજ કેવલજ્ઞાન નિધાન’ પ્રગટાવે છે; અને ત્યાં આયુષ્ય પ્રમાણે જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ને ઉત્કૃષ્ટ દેશ ઊન પૂર્વ કોટિ વર્ષ સ્થિતિ કરે છે. અને પછી આયુ પ્રાંતે મન-વચન-કાયાના યોગનો સંન્યાસ-ત્યાગ (યોગસંન્યાસ) કરી, જ્યાં શૈલેશ મેરુ જેવી અડોલ

નિષ્પ્રકંપ શૈલેશી અવસ્થા વર્તે છે, એવા ચૌદમા અયોગી કેવલિ ગુણસ્થાનકને પામે છે; ને ત્યાં પાંચ હ્રસ્વ અક્ષર (અ, ઇ, ઉ, ઋ, લૃ) ઉચ્ચારાય એટલો કાળ સ્થિતિ કરી, આ યોગીશ્વર મોક્ષ પામે છે. આમ અનંતકાળના કર્મોનો એક સામટો ગોટો વાળી નાંખવાની આ બધી પ્રક્રિયા અંતર્મુહૂર્તમાં બની જાય છે! એવું અપૂર્વ સામર્થ્ય આ સામર્થ્યયોગનું છે!

અને આમ અપૂર્વ પુરુષાર્થરૂપ અપૂર્વકરણવડે પ્રાપ્ત કરેલા ચોથા સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાનથી માંડીને જીવ જો આત્મોપયોગની અખંડ એકધારાથી આગળ વધે, તો અંતર્મુહૂર્તમાં કેવળજ્ઞાન પામી, યાવત્ મોક્ષ પાણ પામે, -એવું અપૂર્વ આ આત્મપુરુષાર્થનું બળ છે. આરીસા ભવનમાં વૈરાગ્યતરંગિણીમાં ઝીલતા ભરત મહારાજ, બાજીગરનો ખેલ ખેલતાં શુક્લ ધ્યાનની શ્રેણીએ ચઢેલા ઇલાયચી કુમાર, આ શ્વસુરે તો મોક્ષની બંધાવી એવી ભાવના ભાવતા ગજસુકુમાર, ગૌતમસ્વામીના ઉપદેશથી પ્રતિબોધ પામેલા પાંચસો તાપસ, અને અનંતા અંતકૃત કેવલી ભગવંતો, -એ સર્વ શુક્લ-શુદ્ધ આત્મધ્યાનની શ્રેણીએ ચઢી અંતર્મુહૂર્તમાં કેવળજ્ઞાન પામ્યા હતાં, એ અત્રે જ્વલંત ઉદાહરણો છે. આ બધા મહાપ્રભાવનો મૂળ યશ 'કલ્યાણમૂર્તિ સમ્યગ્દર્શન'ને જ ઘટે છે, -કે જે મહાયશના કૃપાકટાક્ષથી 'અનંતકાળથી જે જ્ઞાન ભવહેતુ થતું હતું, તે જ્ઞાન એક સમયમાત્રમાં જાત્યંતર' થઈ, અંતર્મુહૂર્ત જેટલા અલ્પ સમયમાં મોક્ષપદ પમાડવા સમર્થ થાય છે.

(દોહરા) ઉન્મત્તપાણું છાંડી જો, અપ્રમત્ત જીવ થાય;
પુરુષાર્થથી કેવલ લહે, અંતર્મુહૂર્તમાંય.
અપૂર્વ પુરુષાર્થે લહી, અપૂર્વ ભાવ ઉલ્લાસ;
અપૂર્વકરણે શ્રેણીએ, કેવલજ્ઞાન પ્રકાશ
સમ્યગ્દર્શન મિત્રનો, આ સઘળોય પ્રતાપ;
જેના કૃપાકટાક્ષથી, ભવનો ટળે ઉતાપ.

શિક્ષાપાઠ ૮૭ :

માલિની

- ચતુર ગતિ ભમંતાં ના મળ્યો મિત્ર! ક્યાંઈ,
કઈ ગહન ગુહામાં તું ગયોતો લપાઈ?
અબ તુજ કંઈ ઝાપી અંતરે મેં નિહાળી,
દરશન હિતકારી! વંદના નિત્ય મહારી! ૧
- તુજ પરમ કૃપાથી દેહના મ્યાનમાંથી,
અસિ ચિનમય જ્યોતિરૂપ મેં બહાર કાઢી;
ચમકતી અનુભૂતિ ધારથી તીક્ષ્ણ ભારી;
દરશન હિતકારી! વંદના નિત્ય મહારી. ૨
- ક્ષીર નીર શું વિવેચી આત્મને ભિન્ન દીઠો
અનુભવ પય પીધો આત્મહંસે સુમીઠો;
અનુગ્રહ સહુ ત્હારો મિત્ર કલ્યાણકારી!
દરશન હિતકારી! વંદના નિત્ય મહારી. ૩
- સુચિરથી ભવહેતુ જ્ઞાન અજ્ઞાન થાતું,
ક્ષણમહિં વટલાવી નાંખતો તે સખા! તું;
ભવનિવૃત્તિરૂપે તે કીધ સંસારહારી!
દરશન હિતકારી! વંદના નિત્ય મહારી. ૪
- ભવજલનિધિથી હું ના હવે તો ડરું છું,
ગઈપદ શું લીલાથી તુજ સ્થાયે તરું છું;
નચિત થઈ રહ્યો છું હું મહામોહ મારી,
દરશન હિતકારી! વંદના નિત્ય મહારી. ૫
- તુજ દરિશન પામ્યો તે કલિકાલ ધન્ય,
સુભગ પાણ મને શું કામનો કાળ અન્ય?
ભવ રાણ વીરડી તું આપતી મિષ્ટ વારિ,
દરશન હિતકારી! વંદના નિત્ય મહારી. ૬

ભૂલચૂકથી કરી કો સંગ ત્હારો કદાપિ,
 કુમતિથી પછી છોડે, તું ન છોડે તથાપિ;
 પરમ પદ પમાડ્યા વિણ ના જંપધારી!
 દરશન હિતકારી! વંદના નિત્ય મ્હારી. ૭

કલ્પતરુ મહિમા તુચ્છ છે તુજ પાસે,
 આણમૂલ મણિ ચિતારત્ન ઝાંખું જ ભાસે;
 સુરઘટ સુરધેનું કીર્તિ તે મંદ પાડી,
 દરશન હિતકારી! વંદના નિત્ય મ્હારી. ૮

દરિદ્રપાણું જ સાફે તુજ સંયોગવાળું,
 ચક્રવરતિપાણું ના તુ વિયોગવાળું;
 ભવ ભવ તુજ હોજો સંગતિ મિત્ર! ત્હારી,
 દરશન હિતકારી! વંદના નિત્ય મ્હારી. ૯

કદી પણ ન બુઝાતો સ્થિર તું રત્નદીવો,
 મુજ મન પ્રગટેલો હે ચિરંજીવ! જીવો!
 જય જય ભગવાન હે મોહ અંધારહારી!
 દરશન હિતકારી! વંદના નિત્ય મ્હારી. ૧૦

શિક્ષાપાઠ ૮૮ : ભક્ત ત્રિમૂર્તિ } ભાગ ૧

આનંદઘનજી, યશોવિજયજી અને દેવચંદ્રજી એ ત્રણે પરમાત્મ દર્શનનો સાક્ષાત્કાર પામેલા ભક્તશિરોમણિ મહાત્માઓ થઈ ગયા, તે તેમના પરમ ભાવોલ્લાસમય અનુભવોદ્ગાર પરથી સ્વયં સુપ્રતીત થાય છે. “વિમલ જિન દીઠા લોચણ આજ,” “દીઠી હો પ્રભુ! દીઠી જગગુરુ તુજ,” “દીઠો સુવિધિ જિણંદ સમાધિ રસે જયો રે” એ વચનો તેની સાક્ષી પૂરે છે. આ વિરલ વિભુતિરૂપ મહાગીતાર્થ મહાત્માઓ વીતરાગ દર્શનની અપૂર્વ પ્રભાવના કરનારા મહાજ્યોતિર્ધરો થઈ ગયા આ ભક્ત ત્રિમુર્તિએ અદ્ભુત ભક્તિરસનો

અને ઉત્તમ અધ્યાત્મયોગનો પ્રવાહ વહાવી જગત પર પરમ ઉપકાર કર્યો છે. મતદર્શન આગ્રહથી પર એવા આ વિશ્વગ્રાહી વિશાલ દષ્ટિવાળા મહાપ્રતિભાસંપન્ન તત્ત્વદષ્ટાઓ કોઈ સંપ્રદાયના જ નહિ, પણ સમસ્ત જગતના છે.

આજથી લગભગ અઢીસો વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયેલા આનંદધનજી અને યશોવિજયજી બન્ને સમકાલીન હતા. આનંદધનજી જેવા સંતનો દર્શન-સમાગમ એ યશોવિજયજીના જીવનની એક ક્રાંતિકારી વિશિષ્ટ ઘટના છે. તે વખતનો સમાજ એવી પરમ અવધૂત જ્ઞાનદશાવાળા, આત્માનંદમાં મગ્ન રહેનારા, આત્મારામી સત્પુરૂષને ઓળખી ન શક્યો ને આ ‘લાભાનંદજી’ નો (આનંદધનજી) યથેચ્છ લાભ ઊઠાવી ન શક્યો. પણ શ્રી દેવચંદ્રજી એ કહ્યું છે તેમ “તેહ જ એહનો જાણંગ ભોકતા, જે તુમ સમ ગુણરાયજી!” અર્થાત્ તેવો જ તેવાને ઓળખે, સાચો ઝવેરી ઝવેરાત પારખી શકે, તેમ તે સમયે પણ શ્રી યશોવિજયજી જેવા વિરલા રત્નપરીક્ષક જ શ્રીઆનંદધનજી જેવા મહાપુરૂષરત્નને તેમના યથાર્થસ્વરૂપે ઓળખી શક્યા. આ પરમ અવધૂત, ભાવનિર્ગ્રથ આનંદધનજીના દર્શનસમાગમથી શ્રી યશોવિજયજીને ઘણો ઘણો આત્મલાભ ને અપૂર્વ આત્માનંદ થયો. આ પરમ ઉપકારની સ્મૃતિમાં શ્રીયશોવિજયજીએ મહાગીતાર્થ આનંદધનજીની સ્તુતિરૂપે અષ્ટપદી રચી છે. તેમાં તેમણે પરમ આત્મોલ્લાસથી મસ્ત દશામાં વિહરતા આનંદધનજીની મુક્તકંઠે ભારોભાર પ્રશંસા કરતા ગાયું છે કે- પારસમણિ સમા આનંદધનજીના સમાગમથી લોહ જેવો હું યશોવિજય સુવર્ણ બન્યો! કેવી ભવ્ય ભાવાંજલિ!

હવે અત્રે આ ઉપરથી એક વિચારાણીય રસપ્રદ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે કે-આવો ન્યાયનો એક ધુરંધર આચાર્ય, ષડ્દર્શનનો સમર્થ વેત્તા, સકલ આગમ રહસ્યનો જાણકાર, વિદ્વદશિરોમણિ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયજી જેવો પુરૂષ, આ અનુભવયોગી આનંદધનજીના પ્રથમ દર્શન સમાગમે જાણે મંત્રમુગ્ધ થયો હોય, એમ આનંદતરંગિણીમાં ઝીલે છે, અને તે યોગીશ્વરની અદ્ભુત

આત્માનંદમય વીતરાગ દશા દેખીને સાનંદાશ્ચર્ય અનુભવે છે ! અને પોતાની સમસ્ત વિદ્વત્તાનું સર્વ અભિમાન એકસપાટે ફગાવી દઈ, બાલક જેવી નિર્દોષ પરમ સરલતાથી કહે છે કે લોઢા જેવો હું આ પારસમણિના સ્પર્શથી સોનું બન્યો ! અહો કેવી નિર્માનિતા ! કેવી સરલતા ! કેવી નિર્દભતા ! કેવી ગુણગ્રાહિતા ! આને બદલે બીજે કોઈ હોત તો તેને અભિમાન આપું આવી ઊભું રહેત. પણ યશોવિજયજી ઓર પુરૂષ હતા, એટલે આનંદઘનજીનો દિવ્ય ધ્વનિ એમના આત્માએ સાંભળ્યો ને તે સતંના ચરાણે ઢળી પડ્યો; અને આ પરમાર્થગુરુ આનંદઘનજીના સમાગમ પછી એમનો અંતરપ્રવાહ અધ્યાત્મયોગ ને ભક્તિવિષયના પંથે વિશેષે કરીને મુખ્યપણે ઢળ્યો હશે એમ આ ઉપરથી સ્વાભાવિક અનુમાન થાય છે. અને તેમના પછી થોડા વર્ષે થયેલા તત્ત્વરંગી મહામુનિ દેવચંદ્રજી પણ આ પોતાના પુરોગામી બન્ને ભક્તરાજેની જેમ ભક્તિ અમૃતરસમાં કેવા સોળે કળાએ ખીલ્યા છે ને અધ્યાત્મતરંગિણીમાં કેવા અપૂર્વ ભાવથી ઝીલ્યા છે, એ એમની સુધાવર્ષિણી સ્તવનાવલી પરથી સમજાય છે.

આ ભક્ત ત્રિમૂર્તિમાં પ્રત્યેકની શૈલી કંઈ ને કંઈ વિશિષ્ટતાવાળી છે. શ્રી આનંદઘનજીના સ્તવનોમાં સહજ સ્વયંભૂ અધ્યાત્મપ્રધાન ભક્તિરસ પ્રવહે છે; અને તેની શૈલી સરલ, સાદી ને સંસ્કારી તેમજ અર્થગોરવવંતી ને આશયગંભીર છે. શ્રીમાન દેવચંદ્રજીના સ્તવનોમાં ઉત્તમ તાત્ત્વિક ભક્તિની પ્રધાનતા છે; દ્રવ્યાનુયોગની મુખ્યતાથી પ્રભુનું શુદ્ધ તત્ત્વ સ્વરૂપ વિસ્તારથી વર્ણવી ને તેની ભક્તિની કાર્યકારણભાવની તલસ્પર્શી સૂક્ષ્મ મીમાસા કરી, પ્રભુના ગુણાતિશયથી ઉપજતી પરમ પ્રીતિમય અદ્ભુત ભક્તિ અત્રે મુખ્યપણે ગાવામાં આવી છે; અને તેની શૈલી પ્રથમ દર્શને કંઈક કઠિન, અર્થઘન ને પ્રૌઢ છતાં ઊંડા ભક્તિરસપ્રવાહવાળી પ્રતીત થાય છે. શ્રી યશોવિજયજીના સ્તવનાવલીમાં પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિ મુખ્યપણે વર્ણવી હોઈ, તે પરમ પ્રેમરસપ્રવાહથી છલકાતી છે; ને તેની શૈલી આબાલવૃદ્ધ સમજી શકે એવી અત્યંત સરલ, સાવ સાદી ને સુપ્રસન્ન છે. આ પરમ ભક્ત ત્રિમૂર્તિની કૃતિની સામાન્ય તુલના માટે એક સ્થૂલ

દષ્ટાંત યોજીએ તો શ્રી આનંદધનજીની કવિતા સાકરના ઘન જેવી છે ને તેમાં સર્વત્ર અમૃત સમી મીઠાશ ભરી છે. શ્રી દેવચંદ્રજીની કવિતા શેરડીના ટૂંકડા જેવી છે, એટલે તેમાં મીઠાશ તો સર્વ પ્રદેશે ભરેલી જ છે, પણ તેમાં ચાવવાની મહેનત કરવી પડે તેમ છે, તો જ તેની અમૃત સમી મીઠાશની ખબર પડે. શ્રી યશોવિજયજીની કવિતા શેરડીના તાજ રસ જેવી છે. અને તેનું યથેચ્છ મધુર અમૃતપાન સહુ કોઈ તત્કાળ સુગમતાથી કરી શકે છે.

આમ આ માધુર્યમૂર્તિ ભક્ત ત્રિમૂર્તિના પરમ ભક્ત ભાવનિર્ભર ને ચૈતન્યરસની છોળો ઉછાળતા સ્તવનો આત્માનુભવના પરમ પરિપાકરૂપ હોઈ, ગાતાં કે સાંભળતાં, કોઈ અદ્ભુત આહ્વાદ આપે છે, ને મનનો થાક ઉતારી નાંખી પરમ ચિત્તપ્રસન્નતા અર્પે છે. આ ભક્ત ત્રિમૂર્તિના વચનામૃતોમાં એવા તો અદ્ભુત માધુર્ય, પ્રસાદ, ઓજસૂ ને ધ્વનિ ભર્યા છે, એવું તો ઉચ્ચ ચૈતન્યવંતું કવિત્વભર્યું છે, કે તેનો રસાસ્વાદ લેતાં આત્મા જાણે તૃપ્ત થતો નથી. જગતી જ્યોત જેવી આ ભક્ત ત્રિમૂર્તિ ભક્તિરસની એવી અપૂર્વ જાન્યવી વહાવી ગયેલ છે, કે જે કોઈ ભાગ્યવંત જન તેમાં નિમજ્જન કરે છે, તે પાવન થઈ પરમ આત્માનંદ લૂટે છે.

(શિખરિણી) નમું આનંદોના ઘન વરષિ આનંદધનને
 નમું દેવચંદ્રા અમૃતઝરાણા જ્ઞાનધનને;
 યશઃશ્રીના સ્વામી શ્રુતનિધિ યશોવિજય નમું,
 ત્રિમૂર્તિ ગીતાર્થે ગીત અમૃત ભક્તિરસ રમું.

શિક્ષાપાઠ ૮૯ : ભક્ત ત્રિમૂર્તિ} ભાગ ૨

આ ભક્ત ત્રિમૂર્તિએ આદર્શ સમાજસુધારક અને પ્રખર ધર્મ ઉદ્ધારક તરીકે અનન્ય શાસનદાઝ દાખવી છે. એ ખાસ નોંધવા જેવું છે કે તેમનો સુધારો આધુનિકોની જેમ યદ્વાતદ્વા સ્વચ્છંદાનુયાયી નથી, પણ નિર્મલ શાસ્ત્રમાર્ગાનુયાયી ને શુદ્ધ આદર્શવાદી છે. ભગવાને પ્રણીત કરેલા મૂળ આદર્શ વીતરાગ માર્ગથી સમાજને ભષ્ટ થયેલો દેખી, ગૃહસ્થોને તેમજ સાધુઓને તેથી વિપરીતપણે-વિમુખપણે વર્તતા નિહાળી, ક્ષુદ્ર નિર્માલ્ય મતમતાંતરોથી અખંડ સમાજને ખંડખંડ છિન્નભિન્ન થયેલો ભાળી, આ ભાવિતાત્મા મહાત્માઓનું ભાવનાશીલ સાચી અંતરદાઝવાળું હૃદય અંત્યતઃ દ્રવીભૂત થયું હતું, કકળી ઊઠ્યું હતું. એટલે જ તે સમાજનો સડો દૂર કરવાના એકાંત નિર્મલ ઉદ્દેશથી તેઓએ ઠેરઠેર પોકાર પાડ્યો છે. “પુરૂષ પરંપર અનુભવ જોવતાં, અંધોઅંધ પલાય .. પંથડો નિહાળું રે બીજા જિન તાણો રે” ઈત્યાદિ આનંદઘનજીના વેધક વચનો તેમની સાચી શાસનદાઝના સહજ ઉદ્ગાર છે. “દ્રવ્ય ક્રિયા રૂચિ જીવડા રે, ભાવ ધર્મ રુચિહીન; ઉપદેશક પણ તેહવા રે, શું કરે જીવ નવીન? ... ચંદ્રાનન જિન! સાંભળિયે અરદાસ,” ઈત્યાદી શ્રી દેવચંદ્રજીના વચનો તેમનું તીવ્ર ખેદમય આંતરસંવેદન દાખવે છે. અને શ્રીમાન્ યશોવિજયજીએ તો ભગવાન સીમંધર સ્વામી પાસે સાડી ત્રણસો અને સવાસો ગાથાના સ્તવનાદિના બ્હાને કઠ્ઠણ પોકાર પાડ્યો છે કે હે ભગવાન! આ જિનશાસનની શી દશા? અને એમ કરી નિષ્કારણ કઠ્ઠણાથી સુષુપ્ત સમાજને કેટલીક વાર સખ્ત શબ્દપ્રહારના ‘ચાબખા’ મારી ઢંઢોળ્યો છે, ને તેની અંધશ્રદ્ધા ઉડાડી જાગ્રત કર્યો છે; તથા ગૃહસ્થનો ને સાધુનો ઉચિત આદર્શ ધર્મ સ્પષ્ટપણે સર્વત્ર શાસ્ત્રાધારપૂર્વક મીઠાશથી રજુ કરી, સમાજને ઘેરી વળેલા કુગુરૂઓ ને કુસાધુઓની નીડરપણે સખ્ત ઝાટકણી કાઢી છે. જેમકે— “આર્ય થોડા અનારજ જનથી, જૈન આર્યમાં થોડા; તેમાં પણ પરિણત જન થોડા, બાકી મુડાં બ્હોળા રે જિનજી! વિનતડી અવધારો! જિમ જિમ બહુશ્રુત બહુજનસંમત, બહુશિષ્યે પરવરિયો; તિમ તિમ જિનશાસનનો વયરી, જો નવિ નિશ્ચય દેરિયો રે

જનજી ! વિનતડી અવધારો ! નિજ ગાગુ સંચે મન નવિ ખંચે, ગ્રંથ ભાણી જન વંચે; લુંચે કેશ ન મુંચે માયા; તે ન રહે વ્રત પંચે.”—ઈત્યાદિ પ્રકારે કુસાધુઓની સખ્ત ઝાટકાગી કાઢી, નિર્મલ મુનિપણના આદર્શની ત્યાં સુપ્રતિષ્ઠા કરી, પોતાની શાસન પ્રત્યેની સાચી અંતરદાઝ વેધક શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી છે.

આ ભક્ત ત્રિમૂર્તિનું આગમ અને અનુમાન-ન્યાય વિષયનું જ્ઞાન અગાધ હતું. આનંદધનજીના એકેક વચન પાછળ આગમોના તલસ્પર્શી જ્ઞાનનું ને અનન્ય તત્વ ચિંતનનું સમર્થ પીઠબળ દેખાઈ આવે છે. શ્રીદેવચંદ્રજીનું આગમજ્ઞાન પણ તેવું જ અદ્ભુત હતું, તે તેમના આગમસાર આદિ ગ્રંથ પરથી દેખાઈ આવે છે; તેમજ ન્યાય વિષયની તેમની તીક્ષ્ણ પર્યાલોચના પ્રભુભક્તિમાં તેમણે કરેલી અદ્ભુત પારમાર્થિક નયઘટના આદિ પરથી જણાઈ આવે છે. અને સર્વશાસ્ત્રપારંગત ન્યાયાચાર્ય શ્રીયશોવિજયજી તો ન્યાયના ખાસ નિષ્ણાત તજ્જ્ઞ (Specialist) હતા, એટલે ન્યાયને એમણે યથાયોગ્ય ન્યાય આપ્યો હોય એ સમુચિત જ છે. તેઓશ્રીએ ખોટી બડાઈથી નહિ પણ પૂરેપૂરાં આત્મવિશ્વાસથી પોતાના માટે એક સ્થળે દાવો કર્યો છે કે “વાણી વાયક જશ તાણી, કોઈ નયે ન અધૂરી રે.” એ અક્ષરે અક્ષર પ્રત્યક્ષ સત્ય છે, તેની પ્રતીતિ આપણને તેમના ન્યાયસંબંધી દર્શનવિષયક ગ્રંથો પરથી આવે છે.

અને અધ્યાત્મ-યોગવિષયમાં પણ આ ભક્ત ત્રિમૂર્તિએ અસાધારણ અદ્ભુત પ્રગતિ સાધી હતી. યોગિરાજ આનંદધનજી તો આ અધ્યાત્મ માર્ગમાં એકકા અતિ ઉચ્ચ દશાને પામેલા જ્ઞાની પુરૂષ હતા, તે તેમના સ્તવનો અને પદોમાં દેખાઈ આવતી અનુભવની ઝલક પરથી દેખાઈ આવે છે. મોટા મોટા પંડિતોના વાગાડંબરભર્યા શાસ્ત્રાર્થોથી કે મોટા મોટા વ્યાખ્યાનધરા ધૂજવનારા વાયસ્પતિઓના વ્યાખ્યાનોથી અનંતગણો બોધ ને આનંદ શ્રીમાન આનંદધનજીની એકાદ સીધી, સાદી, સચોટ ને સ્વયંભૂ વચનપંક્તિથી ઉપજે છે, -અને એમનું એકેક અનુભવવચન હજારો ગ્રંથો કરતાં કેવું

બળવાન છે તે બતાવી આપે છે. અને આ પરમાર્થગુરુ આનંદધનજીના પગલે અધ્યાત્મયોગ વિષયમાં ઘણા આગળ વધેલા શ્રીયશોવિજયજીએ પણ તેની ઉત્તમ પ્રસાદી આપણને અધ્યાત્મસાર, અધ્યાત્મ ઉપનિષદ, બત્રીશ બત્રીશી, યોગદષ્ટિસજ્જાય આદિ એમના ચિરંજીવ કીર્તિસ્થંભ સમા અનેક મહાગ્રંથો દ્વારા આપી છે. પાતંજલ્યાદિ યોગ સાથે મૈત્રીભર્યો સમન્વય સાધતા આ અધ્યાત્મવિષયક ગ્રંથરત્નો એ અધ્યાત્મ વિષયમાં છેલ્લામાં છેલ્લા શબ્દ છે, Most up-to-date છે, અધ્યાત્મસંબંધી સર્વ વિષયોનો તે જાણે મહાકોષ-ખજનો છે. અધ્યાત્મપરિણત મહાયોગી દેવચંદ્રજી પણ કેવા અંતરાત્મપરિણામી હતા, તે તેમની સ્તવનાવલીમાં પ્રહવતી સહજ સુપ્રસન્ન અધ્યાત્મધારા પરથી, અને અધ્યાત્મગીતા-દ્રવ્યપ્રકાશ આદિ તેમના કીર્તિકલશ સમા ગ્રંથરત્નોથી સુપ્રતીત થીય છે.

આમ યોગદષ્ટિરૂપ દિવ્ય નયનથી પરમાર્થમય જિનમાર્ગનું દર્શન કરી આ દિવ્ય દષ્ટાઓએ પોતાના સંગીતમય દિવ્ય ધ્વનિથી આ દિવ્ય જિનમાર્ગનું આપણને દર્શન કરાવ્યું છે. આ દિવ્ય ધ્વનિ એટલી બધી અમૃતમાધુરીથી ભરેલો છે કે તેનું પાન કરતાં તૃપ્તિ થતી નથી. શાંતસુધારસ જલનિધિ એવો આ દિવ્ય નાદ અખૂટ રસવાળો અક્ષયનિધિ છે. આ ભક્ત ત્રિમૂર્તિનો દિવ્ય ધ્વનિ હજુ તેવોને તેવો તાજે સકાર્ણ જનો સાંભળે છે અને નિરવધિ કાળ પર્યંત સાંભળશે !

(શિખરિણી) વહાવી છે જોગે સરસ સરિતા ભક્તિરસની,
બહાવી છે ધારા અમૃતમય આત્માનુભવની;
જગાવી છે જોગાનલતાણી ધૂણી જગતી જોગે,
ત્રિમૂર્તિ જોગીન્દ્રો પ્રણમું જસ જ્યોતિ ઝગઝગે.

શિક્ષાપાઠ ૧૦ : વિભાવ } ભાગ ૧

રાગ, દ્વેષ ને મોહ એજ મુખ્ય વિભાવ અર્થાતિ વિકૃત ચેતન ભાવ છે. આત્માના સ્વભાવથી વિપરીત-વિરુદ્ધ તે વિભાવ; અથવા આત્માના સ્વભાવને અતિક્રમતો ‘વિશેષ ભાવ’ તે વિભાવ. આત્માનું શુદ્ધ ચેતનભાવની મર્યાદામાં, મરજદમાં, મર્યાદાધર્મમાં વર્તન તે સ્વભાવ અને તે જ ધર્મ છે; આ શુદ્ધ ચેતનભાવની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન તે વિભાવ અને તે જ અધર્મ છે. આમ આત્માનું જ્ઞાનાદિ સ્વભાવમાં વર્તવું તે ધર્મ અને રાગાદિ વિભાવમાં વર્તવું તે અધર્મ છે. સ્વભાવરૂપ સ્વધર્મને છોડી આત્માએ પરભાવ પ્રત્યે ગમન કર્યું, તેથી વિભાવરૂપ અધર્મ તેને વળગ્યો; અને તેથી કરીને કર્મ-રાહુએ આત્મ-ચંદ્રનું ગ્રહણ-ગ્રસન કર્યું. તેનો દારુણ વિપાક આત્માને પોતાને જ ભોગવવો પડ્યો; પારકા ક્ષેત્રમાં હસ્તક્ષેપ કરવારૂપ પાપ અપરાધનો બદલો મળ્યો; “પરધર્મો ભયાવહ :”—પરધર્મ ભયાવહ થઈ પડ્યો!

કારણકે દેહાદિ પરભાવને વિષે આત્મભાવની કલ્પનાને (Imagination) લીધે તે પરભાવ નિમિત્તે રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ વિભાવ ઉપજ્યા. એટલે તે તે વિષયના યોગક્ષેમાર્થે-વિષયસંરક્ષણાર્થે કષાય ઉપજ્યા, અને આ જ પ્રકારે અઢારે પાપ સ્થાનકની ઉત્પત્તિ થઈ. દેહાદિમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ આ મૂલગત ભ્રાંતિને લીધે મન-વચન-કાયાના યોગની પ્રવૃત્તિ પાણ પરભાવ-વિભાવને અનુકૂળ થઈ. ઉપયોગ ચૂક્યો એટલે યોગ ચૂક્યો. મનથી પરભાવ-વિભાવના ચિંતનરૂપ દુશ્ચિંતિત થવા લાગ્યું; વચનથી પરભાવ-વિભાવ મારા છે એવું મૃષાવચનરૂપ દુર્ભાષિત ઉચ્ચરાવા લાગ્યું; અને કાયાથી પરભાવ-વિભાવની પ્રાપ્તિ માટેની પ્રવૃત્તિરૂપ દુશ્ચેષ્ટિત આચરાવા લાગ્યું. આમ “દુર્ચ્ચિતિઃ દુષ્પ્રાસિઃ દુર્ચ્ચિઃ” રૂપ મન-વચન-કાયાના યોગની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિરૂપ ‘દુઃકલ્પ’ દુષ્ટ ઉભરાવા લાગ્યું; અને તે આશ્રવદ્વારથી જીવ કર્મબંધનોથી ગાઢ બંધાવા લાગ્યો. તે આ પ્રકારે :

રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ વિભાવ એ ભાવકર્મ છે. તે જીવનું પોતાનું જ સર્જન હોઈ ચેતનરૂપ છે. આ જીવવીર્યની સ્ફુરણા જડ એવું પુદ્ગલ

ગ્રહાણ કરે છે. અર્થાત્ આ ભાવકર્મનું નિમિત્ત પામી પુદ્ગલ દ્રવ્ય સ્વયં દ્રવ્યકર્મરૂપે પરિણમે છે. આ દ્રવ્યકર્મથી દેહાદિ નોકર્મ ઉત્પન્ન થાય છે; અને દેહમાં સ્થિતિ કરતા આત્માને દ્રવ્યકર્મનો ઉદય થાય છે. તે ઉદય થયે જો આત્મા રાગ-દ્વેષ-મોહ વિભાવભાવે પરિણમે, તો તે નવીન ભાવકર્મનો બંધ કરે છે; અને આ ભાવકર્મના નિમિત્તે પુનઃ દ્રવ્યકર્મ બંધન ને તેથી દેહધારણાદિ ભવપરિપાટી હોય છે. ભાવકર્મને માટે ‘મલ’ અને દ્રવ્યકર્મને માટે ‘રજ’ એવી યથાર્થ સંજ્ઞા છે. મલ-ચીકાશ હોય તો રજ ચોંટે, તેમ ભાવમલરૂપ આસક્તિ-સ્નેહ-ચીકાશને લીધે દ્રવ્યકર્મરૂપ રજ ચોંટે છે. આમ પરસ્પર નિમિત્ત-નેમિત્તિક ભાવે ભાવકર્મ-દ્રવ્યકર્મનો અરઘટ્ટઘટ્ટીન્યાયે અનુબંધ થયા કરે છે. વિભાવરૂપ ભાવકર્મથી દ્રવ્યકર્મ અને દ્રવ્યકર્મથી ભાવકર્મ એમ દુષ્ટચક્ર (Vicious circle) ચાલ્યા કરે છે; અને તેથી જન્મમરણના આવર્તરૂપ-ફેરારૂપ ભવચક્ર પાણ ધૂમ્મા કરે છે.

આમ અનાદિકાળથી આ વિભાવરૂપ ભાવકર્મથી આત્માના જ્ઞાનદર્શન સ્વભાવનો ઉપમર્દ થયો છે, કચ્ચરધાણ નીકળી ગયો છે. વિભાવના આક્રમણથી તે સ્વભાવ કચરાઈ ગયો છે, દબાઈ ગયો છે, ઘેરાઈ ગયો છે, ઢંકાઈ ગયો છે, આવૃત થયો છે, પાણ આત્મવસ્તુનો તે જાતિસ્વભાવ મૂળનાશ નથી પામ્યો. આ જે વિભાવ છે તે પાણ પરભાવ નેમિત્તિક છે; અર્થાત્ વિષયાદિરૂપ પરભાવના નિમિત્તથી રાગાદિ વિભાવરૂપ અધર્મ ઉપજે છે, અને તેથી શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ ધર્મથી ભ્રષ્ટ થઈ આત્મા પરભાવનો કર્તા થઈ સંસારમાં રખડે છે. જેમ પરચક્રના આક્રમણથી પુરમાં ઉપમર્દ-ઉપપ્લવ મચી રહે છે, અંધાધુંધી (Chaos) ફેલાઈ જાય છે, સ્વપરનો ભેદ પરખાતો નથી ને અરાજકતાથી સર્વત્ર ભયનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી જાય છે; તેમ વિભાવરૂપ પરચક્રના આક્રમણથી ચૈતન્યપુરમાં ઉપમર્દ થાય છે, ઉપપ્લવ મચે છે, અંધાધુંધી વ્યાપે છે, સ્વપરનો ભેદ પરખાતો નથી, સ્વપરની સેજભેજ-ગોટાળો થઈ જાય છે, અને ચેતનરાજના ‘પદ’ભ્રષ્ટપાણથી અરાજકતાને લીધે સર્વત્ર ભયનું સામ્રાજ્ય જામી જાય છે! આમ વિભાવરૂપ અધર્મના સેવનથી, સ્વસ્થાનથી અ્યુત થયેલો ‘ઠેકાણા વિનાનો’ સ્વરૂપપદથી

ભ્રષ્ટ એવો આ આત્મા અનંત ભવભ્રમાણ દુઃખ ભોગવે છે. પાણ આ સ્વરૂપપદભ્રષ્ટ ચિદ્ધન આત્મા ‘પ્રતિક્રમાણ’ કરી, પીછેહઠ કરી, મૂળ અસલ સહજ સ્વસ્વભાવપાણાનો યોગ સાધે, વિભાવરૂપ પરધર છોડી દઈ નિજ સ્વભાવરૂપ ધરમાં આવે, ત્યારે તેનો જન્મમરણાદિરૂપ સંસાર વિરામ પામે અને સહજાત્મસ્વરૂપ સ્થિતિરૂપ મોક્ષ પ્રગટે, ને “આતમધર આતમ રમે રે, નિજ ધર મંગલ માલ” થાય.

‘ધાર તરવારની સોહલી’—એ રાગ.

લેઈ પુદ્ગલ મૂડી, ભવ બજારે ફૂડી, ખોટ વ્યાપાર તે ખૂબ કીધો; મૂળ થોડું લઘું, વ્યાજ બહોળું થયું, પ્રાંતમાં શૂન્યનો લાભ લીધો. જ્ઞાનદર્શનતણી, મૂડી લઈ આત્મની, શુદ્ધ ચારિત્ર વ્યાપાર કર તું; ઋણ પર ફેડીને, ત્રોડી ભવ બેડીને, મુક્તિનો લાભ સ્વાધીન ધર તું. જગતજીવતારિણી, મોહતમહારિણી, જ્ઞાનીનીવાણીએ એમ ભાખ્યું; જાણી પરમાર્થને, સાધ આત્માર્થને, દાસ ભગવાન આ સત્ય દાખ્યું.

શિક્ષાપાઠ ૧૧ : વિભાવ } ભાગ ૨

દોહરા

ચેતન! કર નિજ આત્મમાં, સર્વ પ્રકારે વાસ;
વિભાવ સર્વ વિસર્જ તું, કરી મોહનો નાશ. ૧
બાહ્ય ભાવ સઘળો ત્યજી, અંતર્મુખ અવલોક!
વૃત્તિ જોડી પરમાત્મમાં, પેખ જ્ઞાન આવોક. ૨
પર પ્રદેશમાં પેસીને, બ્હોરી આપદા આપ;
પરિભ્રમણમાંહી પડી, તે ખાધી ભૂલ થાપ. ૩
પરકીય ક્ષેત્રપ્રવેશનો, કીધો તે અપરાધ;
તેથી ભવની ઘાણીમાં, પીલાયો તું ગાઢ. ૪
પર વસ્તુની ચોરીનો, બીજો તુજ અપરાધ;
મમકાર કરી ત્યાં વળી, દીધી વધારી બાધ. ૫

તે વિભાવ પરિણામથી, અવરાયું તુજ જ્ઞાન;
 ખાતો ગોથાં મોહમાં, ભૂલી ગયો નિજ ભાન. ૬
 રાગદ્વેષના તાંતણે, બાંધી આપને આપ;
 કોશકાર કૃમિ જેમ તું, પામ્યો દુઃખ અમાપ. ૭
 ત્હારા પોતાના ગૃહે, પેઠા આંતર ચોર;
 તુજ વેભવ લૂંટી રહ્યા, જાગ! જા! મત ધોર. ૮
 ચેતન! ચેતનવંત હે! ચેત! ચેત! તું ચેત!
 કાઢી તે ગૃહાવિષ્ટને, કર સ્વાધીન નિજ ખેત. ૯
 આત્મવીર્યમય વજ્રનો , દંડ ગ્રહી નિજ હાથ;
 ચિત્તદ્વાર પર બેસીને, કર ચોકી દિન રાત. ૧૦
 વિભાવના પરિણામથી, પાછો વળીને આમ;
 પ્રતિક્રમણ કરી બેસ તું, જઈ પાછો નિજ ઠામ. ૧૧
 સામાયિક કરતો સદા, ધરતો સ્થિર સ્વભાવ;
 નિરત થઈ સ્વાધ્યાયમાં, આત્મભાવના ભાવ. ૧૨
 પુનઃ વિભાવ ગ્રહણ તણું, કર સદા પચ્યખાણ;
 દેહ અહંત્વ મમત્વ ત્યજી, ધર કાયોત્સર્ગ ધ્યાન. ૧૩
 આત્મારામી સદ્ગુરુ, ચરાણે વંદ સદાય;
 જિન સહજાત્મસ્વરૂપ સ્તવી, સ્મર નિજ રૂપ સદાય. ૧૪
 ૫૩ આવશ્યક ઈમ કરી, ભક્તિભરે ભરપૂર;
 વિભાવ વૈરિ જે જીતે, દાસ ભગવાન તે શૂર. ૧૫

શિક્ષાપાઠ ૧૨ : રસાસ્વાદ

વિરસ એવા વિષયકષાયરૂપ વિભાવનો રસાસ્વાદ ત્યજે, તો જ આત્માનુભવરસનો સ્વાદ પામે. ચાર કષાયનું મૂલ પંચ વિષય અને પંચ વિષયનું મૂલ રસના છે. કારણકે તે જ સર્વ ઈન્દ્રિયને પોષણ આપનારી અન્નદાત્રી છે. રસનેન્દ્રિય જીત્યા વિના કામ જીતાય નહિ, માટે જ પ્રાણીત-રસદાર આહાર છોડી દેવો એવી બ્રહ્મવ્રતની રક્ષાની નવ વાડમાંની એક વાડ કહી છે. ‘પાંચ ઈન્દ્રિયમાં જિવ્હેન્દ્રિય વશ કરવાથી બાકીની ચાર ઈન્દ્રિયો સહેજે વશ થાય છે.’ પાણ આ રસનેન્દ્રિય સર્વથી દુર્જય છે. ભલભલા મહાનુભાવો પાણ રસલોલુપતા આગળ લાચાર બની, વદનકોટરમાં સળવળતી રસનાસુંદરીની ‘લોલતા’ દાસીનું દાસાનુદાસપાણું હોંસે હોંસે સ્વીકારે છે ! જડ કે વિચક્ષણ સર્વ જન આ રસનાના રસમાં મુગ્ધ બની, નિરંતર તેનું તર્પણ કરવા તત્પર દેખાય છે ! “ગતિ ચારે કીર્ધા, આહાર અનંત નિઃશંક પાણ તૃપ્તિ ન પામ્યો, જીવ લાલચિયો રંક.” ચારે ગતિમાં આ રંક જીવે નિઃશંકપાણે અનંત આહાર કર્યા છે, પાણ તેથી એ તૃપ્તિ પામ્યો નથી, અને તેની લાલચ હજુ તેવી ને તેવી તાજી રહી છે !

આ બે ઈંચની જીભડીને રાજી રાખવા જગતમાં કેટલી બધી હિંસા થાય છે? રસનેન્દ્રિયના રસાસ્વાદને સંતોષવા ખાતર માંસાદિ અર્થે પ્રતિદિન કેટલા બધા નિર્દોષ જીવોનો સંહાર જગતમાં કરાય છે? સ્વાદિષ્ટ વાનીઓ (Delicious Dishes) માટે લોકો કેટલા બધાં હવાતીઆં નાંખે છે? મુખેથી અન્ય આસ્તિક ધર્મનિયાથી હોવાનો દાવો કરવા છતાં આચરણમાં તો જાણે ચાવકિનું અનુયાયી હોય એમ ચાવ ચાવ કરવારૂપ ચર્ચણપણું કરતું આ જગત રસગારવમાં કેટલું બધું ગૂંચી ગયું છે? આ જગત ભલે રસાસ્વાદમાં આનંદ માણે, પાણ આ રસલોલુપતાનો વિપાક ઘણો દારુણ છે. હમણાં આ રસાસ્વાદ વેળાએ લોકોના મુખમાંથી પાણી છૂટે છે, પાણ વિપાકકાળે આંખમાંથી પાણી છૂટેશે, તેની તે બિચારાને ખબર નથી. રસાસ્વાદ પરલોકમાં જ દુઃખદાયી થશે એમ નથી, પાણ આ લોકમાં જ એના પ્રત્યક્ષ ફળ દેખાય

છે. રસાસ્વાદથી જે અકરાંતીઆ થઈને જમે છે, તે કાં તો વમે છે, કાં તો અજીર્ણ-પેટપીડા-વિષૂચિકાદિથી પીડાય છે. જીભની સજા બાપડા પેટને ભોગવવી પડે છે ! અને પેટના રોગને લીધે બીજા અનેક રોગની પાણ ઉત્પત્તિ થાય છે. આમ જીભડીએ ક્ષણભર ભોગવેલા આનંદનો દંડ લાંબા વખત સુધી આખા શરીરને વેઠવો પડે છે ! ને સજામાંથી છટકી ગયેલી મૂળ ગુન્હેગાર જીભડી તો તે રોગ દરમ્યાન પાણ પોતાનો સળવળાટ છોડતી નથી, એટલું જ નહિ પાણ આરામથી પોતાનું કામ ઓર જોરથી ચાલુ રાખી શરીરની સજામાં વધારો કરે છે !

માટે આવી આ દુષ્ટ રસનાનો જય કરવા માટે રસાસ્વાદની લોલુપતા ત્યજવી એ જ યોગ્ય છે. કંઠનાલથી નીચે ઉતર્યું કે ગમે તેવા સરસ ભોજનનો કંઈ પાણ સ્વાદ રહેતો નથી અને તે વિષ્ટા તુલ્ય બને છે. એમ સમજી મુમુક્ષુએ મદ્ય, માંસ, માખાણ, મધ, પંચ ઉદુંબર, અભક્ષ્ય, અનંતકાય આદિ અનંત હિંસામય પદાર્થોને તેમજ વિકૃતિકર (વિગઈ) પદાર્થોનો ત્યાગ કરી, રસાસ્વાદ જીતવા યોગ્ય છે. રસત્યાગ અર્થાત્ સ્વાદનો જય એ મોટું તપ છે. આયંબિલ આદિ તપમાં નીરસ રૂક્ષ લૂખો આહાર કરવાનો હોય છે. તે રસાસ્વાદનો જય કરવા માટેનો ઉત્તમ અભ્યાસ છે. દિવસમાં બે-ત્રણવાર આહાર નહિ કરતાં, માત્ર પ્રાયઃ એકજ વાર ગોચરી કરી મુનિએ એકાશન કરવું એવી આજ્ઞાનો ઉદ્દેશ પાણ આ રસાસ્વાદનો જય છે. દેહ સંયમહેતુ છે, અર્થાત ભોગ માટે નહિ પાણ યોગ માટે છે, એમ માની સંયમયાત્રાર્થે દેહના નિર્વાહ પૂરતો આહાર લેવો અને તે પાણ રસાસ્વાદરહિતપાણે અર્થાત્ સ્વાદીઆ ન થવું; અને જીવવા માટે ખાવું છે, ખાવા માટે જીવવું નથી એ સૂત્ર નિરંતર લક્ષમાં રાખી મુમુક્ષુ રસાસ્વાદનો જય કરે. કારણકે તુચ્છ બે ઈંચની જીભડી જેટલું ક્ષેત્ર ન જીતાયું, તો આખી પૃથ્વી જેટલા ગમે તેટલા ક્ષેત્રો જીતવાની મોટી મોટી વાતોથી પાણ શું ?

તાત્પર્ય કે તુચ્છ પૌદ્ગલિક રસાસ્વાદનો જેમ બને તેમ જય કરી મુમુક્ષુએ જિર્તેન્દ્રિય બની, આત્માનુભવરસ આસ્વાદના રસીયા થવું એ જ યોગ્ય છે. અશુચિ, તુચ્છ, ક્ષણિક, દુષ્ટ પૌદ્ગલિક એઠના વિરસ

રસને છાંડી; શુચિ પરમ નિત્ય અનુપમ એવા આત્માનંદમય સરસ રસના આસ્વાદનો અભ્યાસ કરવો એ જ આત્માર્થીને શ્રેયસ્કર છે. “પુદ્ગલ અનુભવ ત્યાગથી, કરવી જસુ પરતીત હો મિત્ત!” માટે લોલુપતા રાખવી હોય તો આત્માનુભવરસની રાખવી; રસાસ્વાદ લેવો હોય તો પ્રભુગુણનો રસાસ્વાદ લેવો; રસનાને સફળ કરવી હોય તો પ્રભુભક્તિ ગાઈને સફળ કરવી. “ભલું થયું મેં પ્રભુગુણ ગાયા, રસનાનો ફળ લીધો રે.”

(ઉપજાતિ) વિભાવની વિરસતા ત્યજીને,
સ્વભાવની સુરસતા ભજીને;
અધ્યાત્મનો જે રસસ્વાદ આપે,
કદન્ન ભોગે રસ કેમ રાખે?

શિક્ષાપાઠ ૧૩ : અહિંસા અને સ્વચ્છંદતા

અહિંસા પરત્વે સ્વચ્છંદે વર્તતા આ જગતમાં રસાસ્વાદ આદિ ખાતર કેટલી બધી હિંસા પ્રવર્તી રહી છે? પંચ વિષયના ઉપભોગની સામગ્રી માટે, રેશમી વગેરે મુલાયમ વસ્ત્રો માટે, પીંછાવાળી ફંછાવાળી ટોપીઓ માટે, ફેલ્ટ હેટ, ફર કોટ વગેરે માટે કેટલા બધા જીવોનો ઘાતકી સંહાર આ સુધરેલા કહેવાતા જગતમાં ચાલી રહ્યો છે? વળી પોતે રોગનો ભોગ ન બને અથવા બળવાન દેદીપ્યમાન તેજસ્વી બને તેટલા ખાતર, લાખો નિર્દોષ પ્રાણીઓનો ભોગ લઈ બનાવવામાં આવતી ઔષધિઓનો આ લોક હોંસથી ઉપભોગ કરે છે! તેમજ રોગનિવારણાર્થે પ્રયોગના બહાને રસી આદિ માટે બિચારાં નિરપરાધી પ્રાણીઓને રીબાવી રીબાવીને મારી નાંખવાની ઘાતકી પદ્ધતિ જ્યાં નિરંકુશપણે ચાલી રહી છે, એવું આ સ્વચ્છંદે વિચરતું હિંસાખોર જગત ભીષણ હિંસા આચરી રહ્યું છે. એટલું જ નહિ પણ અહિંસાના સૂત્રધાર કહેવાતા લોકો પણ જ્યારે મત્સ્યઉદ્યોગની અથવા વાનર આદિના સંહારની પ્રેરણા કે અનુમોદના કરતાં અચકાતા નથી, ત્યારે તો અહિંસા અંગેના સ્વચ્છંદની અવધિ થાય છે. તેમજ ધર્મના નામે ને ધર્મના

બહાને અહિંસા અંગે જે વિચિત્ર કલ્પનાતરંગો પ્રવર્તે છે, તેમાં પણ સ્વચ્છંદની પરાકાષ્ઠા જ દેખાય છે. જેમકે—

ધર્મર્થિ હિંસનમાં દોષ નથી એમ ધર્મમુગ્ધ હૃદયવાળા કોઈ યજ્ઞાદિ નિમિત્તે અનેક નિર્દોષ સત્ત્વોને હણે છે. (૨) દેવોને સર્વ કંઈ દેવા યોગ્ય છે, એવા દુર્વિવેકથી કોઈ દેવદેવીને બલિદાન ધરે છે. (૩) પૂજ્ય ઋષિ આદિ અતિથિ નિમિત્તે ઘેટા આદિની ઘાતમાં કાંઈ પણ દોષ નથી, એવી દુર્બુદ્ધિથી કોઈ અતિથિ અર્થે હિંસા કરે છે. (૪) વનસ્પતિ જન્ય આહારમાં તો અનેક પ્રાણીની હિંસા થાય છે, એના કરતાં તો એક પ્રાણીના ઘાતથી ઉપજતો માંસાહાર સારો, એમ કુચુક્તિથી કોઈ મહાસત્ત્વની ઘાતમાં પ્રવર્તે છે. (૫) આ એક હિંસક પાપી જીવના પ્રાણહરણથી ઘણા જીવોની રક્ષા થશે અથવા આ પાપી પ્રાણી પાપ ઉપાર્જતો અટકશે, એવી દુર્બુદ્ધિથી કોઈ હિંસ્ર સત્ત્વોનું હિંસન કરવા ઇચ્છે છે અને પોતે જ હિંસ્ર બને છે ! (૬) આ અશ્વ-ગાય આદિ બહુ દુઃખી પ્રાણીઓને મારી નાંખવામાં આવતાં એમના દુઃખનો એકદમ અંત આવશે, એવી દુર્વસિનાથી કોઈ દુઃખાર્ત જીવોને હણવા ઇચ્છે છે. (પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય) ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના કુતર્કથી અહિંસા બાબત. સ્વચ્છંદે પ્રવર્તતા દુર્બુદ્ધિજનો પોતાની બુદ્ધિનું દીવાળું દાખવે છે.

આમ અહિંસા ધર્મને ભૂલી હિંસામય સ્વચ્છંદ આચરણ કરી રહેલા જન્તને દેખી પરમકૃપાળુ સંતજનોનો અંતરાત્મા પોકારી ઊઠે છે—હે હિંસા! લોકો ત્હાણે આટલું બધું તર્પણ કરે છે, છતાં ત્હાણે ખપ્પર હજુ કાં ભરાતું નથી? અનેક અનર્થકારક ધર્મમતોએ તને અનુકૂળ વિધાન કરી, અનાડીને ઉત્તેજન આપી ત્હારો નિધાન વધાર્યો, તોપણ હે હિંસા! ત્હાણે ખપ્પર કાં ભરાતું નથી? રસલોલુપના સ્વાદને પોષવા અનંત નિર્દોષ પ્રાણીઓને નિર્ઘૃણ નરપશુઓ રેસે છે, તોપણ હે હિંસા! તાણે ખપ્પર કાં ભરાતું નથી? મૃગયા અર્થે મૃગ જેવા ભીરુ તૃણમુખ પ્રાણીઓને હણતાં કોઈ શૂરમન્યો મલકાતાં ત્હારો ઉત્સવ ઉજવે છે, તો પણ હે હિંસા! ત્હાણે ખપ્પર કાં ભરાતું નથી? જાલિમ

જુલ્મગારોની જમાતો ભીષણ યુદ્ધ માંડી નિઃશસ્ત્ર જનતા પર અગ્નિઅસ્ત્રોની પ્રચંડ વર્ષા વર્ષાવે છે ને જગતને શોણિતસરિતામાં સ્નાન કરાવે છે, તોપણ હે હિંસા! તારૂં ખપ્પર કાં ભરાતું નથી? વિપરીત જ્ઞાનવાળા વિજ્ઞાનીઓએ સંહારસાધનરૂપ ભયંકર યુદ્ધસામગ્રી સર્જી, મર્કટને જાણે મદિરા પાઈ વા વાંદરાને નિસરાણી બતાવી, ત્હારો ઉત્કર્ષ કર્યો, તોપણ હે હિંસા! તારૂં ખપ્પર કાં ભરાતું નથી? વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગના બહાને મૂંગા જીવોનો અંનત સંહાર કરી ત્હારા ચરાણને ચૂંબનારા જગતે માનવતાનું દીવાળું કાઢ્યું, તોપણ હે હિંસા! ત્હારૂં ખપ્પર હજુ કાં ભરાતું નથી?

આમ આ જ વિદ્યુત જેવા ચંચલ ક્ષણિક જીવિતના વંદનાદિ અર્થે, દુઃખનિવારણ અર્થે અને સુખસંપાદન અર્થે જગજીવો સ્વચ્છંદે વર્તી અનેક હિંસામય આરંભ-સમારંભ કરે છે, તેથી ખેદ પામેલા કરુણાસિન્ધુ જ્ઞાનીઓ પોકારી ગયા છે કે તે તેને અહિંસા અર્થે હોય છે, તે તેને અબોધિ અર્થે હોય છે, “એસ ખલુ ગંથે, એસ ખલુ મોહે, એસ ખલુ મારે, એસ ખલુ નરે.” (શ્રી આચારાંગ) આ હિંસા સમારંભ છે તે કર્મગ્રંથના હેતુપાણાથી ખરેખર ગ્રંથ છે, મોહના હેતુપાણાથી ખરેખર મોહ છે, ભાવભરાણના હેતુપાણાથી ખરેખર માર છે, અને નરકના હેતુપાણાથી ખરેખર નરક છે.

હિંસા રાક્ષસી! આર્ત જગતનો કેડો હવે તો મૂક;

નહિ તો વીર કો ઉભો થશે તો, હાણશે તને અચૂક

હિંસા ત્હારૂં! ખપ્પર કાં ન ભરાય? (૨)

શિક્ષાપાઠ ૧૪ : અલ્પ શિથિલપણાથી મહાદોષના જન્મ

અહિંસાદિ બાબત સ્વચ્છંદજન્ય અલ્પ પાણ શિથિલપાણાથી મહાદોષના જન્મ થાય છે. ઉપયોગરૂપ વિવેક ચૂકતાં આત્માનો શતમુખ વિનિપાત થતાં વાર લાગતી નથી. “વિવેકપ્રષ્ટાનાં ભવતિ વિનિપાતઃ શતમુખઃ ।” એટલા માટે જ જ્ઞાનીપુરુષોએ ‘સિદ્ધાંતનો બાંધો’ એવો સૂત્ર બાંધ્યો છે ને આચારની પ્રરૂપાણા એવી કડક રાખી છે, કે ગમે તેવો સ્વચ્છંદી જીવ પણ તેમાં છીંડું પાડવા ધારે તોપણ પાડી શકે નહિ, મજબૂત વજ્રમય કિલ્લામાં ભંગાણ પડી શકે નહિ, તેમ જ્ઞાનીઓએ ઉપયોગમય વજ્રબંધવાળો સિદ્ધાંતનો ગઢ એવો દઢ બાંધ્યો છે કે તેની કાંકરી પણ ખસી શકે નહિ. આવું દઢ બંધારણ રાખવાનું કારણ એટલું જ છે કે જીવનો સ્વભાવ મૂળે પ્રમાદી છે, એટલે લેશ પણ છૂટ કે છટકબારી રાખી હશે, તો તે ઉપયોગથી ચૂકી તેમાં મોટું છીંડું પાડશે, તે તેમાંથી મહામોહની સેના ધસી આવી આત્માના ચૈતન્યપુરમાં મોટું ધમસાણ મચાવશે. એમ વિચારી વિચક્ષણ જ્ઞાનીઓએ સંકુચિત નહિ, પણ જીવનો અંતર્મુખ ઉપયોગ રહે એવી વિશાળ ‘રહસ્યદષ્ટિ’ થી જ અહિંસાદિનું સૂક્ષ્મ નિરૂપણ કર્યું છે.

કારણકે ‘સતત અંતર્મુખ ઉપયોગે સ્થિતિ એ જ નિર્ગ્રંથનો પરમ ધર્મ છે.’ પણ સંયમસાધન દેહાદિ જ્યાં લગી છે, ત્યાંલગી ઉપયોગના બહિર્મુખ થવાના નિમિત્તરૂપ મન-વચન-કાયના યોગની કંઈ ને કંઈ પ્રવૃત્તિ રહેવાની જ. ત્યારે તે પ્રવૃત્તિ કરતાં પણ ઉપયોગ અંતર્મુખ વર્ત્યા કરે એવા પ્રકારની ‘અદ્ભુત સંકલના’ થી તે તે પ્રવૃત્તિ સમ્યક્પણે કરવાની આજ્ઞા કરી છે, - કે જે ‘પંચ સમિતિ’ ને નામે પ્રખ્યાત છે. આમ સૂતાં-બેસતાં, ઊઠતાં-જાગતાં સર્વત્ર સતત જગત ઉપયોગ રહે એવી ‘અપ્રમત્ત સંયમ દષ્ટિ’ ન ભૂલાય તે હેતુએ, સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિગતવાળી સંયમક્રિયા ઉપદેશી છે, - કે જેથી જીવને અલ્પ પણ શિથિલપાણાનો અવકાશ કે બ્હાનું ન રહે. જેમકે-

પૃથ્વીકાય આદિ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જીવની રક્ષાર્થે પુનઃ પુનઃ પ્રતિલેખનાનો ઉપદેશ કર્યો, તે એટલા માટે કે તે કરતાં કરતાં તેના અનુસ્મરણથી નિરંતર આત્મસ્વરૂપની પ્રતિલેખના-અનુપ્રેક્ષા રહ્યા કરે. આવી ષટ્કાયની રક્ષાની આજ્ઞા છતાં અપવાદરૂપે નદી ઉતરવાની આજ્ઞા કરી, તે જીવનું ક્ષેત્રપ્રતિબંધરૂપ શિથિલપાણું દૂર કરવા માટે. કારણકે જો તેમ ન કર્યું હોત, તો ગામમાં એક રાત્રી ને નગરમાં ત્રણ રાત્રીથી વધારે (ચાતુર્માસ સિવાય) મુનિએ નિવાસ કરવો નહિ, એવી આજ્ઞાનો ભંગ કરવાનું શિથિલાચારીને સહેજે કારણ મળી રહેત; અને આ ક્ષેત્ર માડું છે, આ ભક્તો મારા છે, આ ઉપાશ્રય મારો છે, એવો મમત્વ પ્રતિબંધ કરી તે થાણાથપી થઈ ને ત્યાંને ત્યાં જ પડચો રહેત, અને આમ અલ્પ શિથિલપાણાથી તેને અનુક્રમે પાંચે વ્રતથી ભ્રષ્ટ થવાનો પ્રસંગ આવત. સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પાણ અસત્ય વચન ન વદવાનો ઉપદેશ કર્યો તે એટલા માટે કે અલ્પ પાણ અસત્ય વદશે તો અનુક્રમે મોટું જૂઠાણું બોલતાં પાણ તે અચકાશે નહિ ને તેના સર્વ, વ્રતનો ભંગ થશે. સળી માત્ર પાણ અદત્ત લેવાનો મુનિને નિષેધ કર્યો તે એટલા માટે કે તે નાની વસ્તુની પાણ ‘ચોરી’ છે, અને ચોરીનો ગુન્હો શીખ્યો તેને મોટી ચોરી કરતાં વાર નહિ લાગે. ગૃહસ્થને ત્યાંથી આણેલી સોય ખોવાઈ જવાના કારણે મુનિ પાછી ન આપે તો તેને ત્રણ ઉપવાસનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે, તેનું કારણ એ છે કે તે ઉપયોગશૂન્ય રહ્યો, અને તેથી અનુક્રમે શિથિલપાણું પામી તે મુનિપાણું ખોઈ બેસત. બ્રહ્મચર્યની બાબતમાં લેશ પાણ શિથિલપાણું ન ચલાવી લેવાય એટલા માટે તેની નવવાડની મજબૂત રક્ષણવિધિ બતાવી છે. તે અંગે એટલે સુધી કહ્યું છે કે ‘હજારો દેવાંગનાથી પાણ ન ચળી શકે તેવા મુનિએ પાણ નાક-કાન છોદેલી એવી જે સો વરસની વૃદ્ધ સ્ત્રી તેની સમીપ પાણ રહેવું નહિ. કારણકે તે વૃત્તિને ક્ષોભ પમાડે જ એવું જ્ઞાનીએ જાણ્યું છે.’ અર્કિચન એવા અપરિગ્રહ વ્રતમાં એક કૂટી બદામ પાણ રાખવાની મુનિને મનાઈ કરી છે. તેમ ન કર્યું હોત તો પાઈ પાઈ ભેગી કરીને પાણ બન્કમાં પેસા જમા કરાવત! અથવા પરિગ્રહધારી બની ઠાઠમાઠથી ફરત, કે મોટો મહંત બની મઠ ચલાવત! ને એમ કરતાં અનુક્રમે સર્વ અનર્થ પ્રાપ્ત

થાત. આમ અહિંસાદિ વ્રતમાં અલ્પ પાણ શિથિલપાણાને અનુકૂળ છટકબારી રાખવામાં આવી હોત, તો મહા અનર્થપરંપરા નિપજી જીવનું ઘોર અધઃપતન થાત.

કારણકે અહિંસા-સત્ય આદિ એક અખંડ યોગચક્રરૂપ છે. તેના કોઈ પાણ એક ચક્રમાં કંઈ સ્ખલના થતાં, ઘડિયાળના ચક્રની જેમ, આખા યોગચક્રને તેની અસર પહોંચે છે. ઉપયોગ ચૂકવાથી અહિંસાનો ભંગ થતાં સત્યાદિનો ભંગ થાય છે ને સત્યાદિનો ભંગ થતાં અહિંસાનો ભંગ થાય છે. આમ સકલ યોગચક્રનો પરસ્પર ગાઢ સંબંધ છે. એટલે તેમાં કયાંય પાણ અલ્પ શિથિલપાણાથી પાણ મહાદોષની સંભાવના છે, એમ સમજી મુમુક્ષુએ આત્માનો ઉપયોગ ચૂકવો નહિ એ જ તાત્પર્ય છે.

(દોહરા) શિથિલપાણા છીંડા થકી, પેસે મોટા દોષ;

અધઃપતન કરી આત્મનું, કરે ગુણનો શોષ

શિક્ષાપાઠ ૧૫ : પારમાર્થિક સત્ય

ઉપયોગ ચૂકવારૂપ અલ્પ પાણ શિથિલપાણાથી મહાદોષ જન્મે છે, એટલા માટે જ જ્ઞાનીઓ પરમ પારમાર્થિક સત્ય પોકારી ગયા છે કે ઉપયોગ રાખો! ઉપયોગ રાખો! અર્થાત્ હું દેહાદિથી ભિન્ન શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા છું અને આ દેહાદિ મારા નથી,—એ પારમાર્થિક સત્યનો અખંડ નિશ્ચય હૃદયમાં ધારણ કરી, આ પારમાર્થિક સત્ય સિદ્ધ થાય એવો વચનાદિ સર્વ વ્યવહાર આચરો.

પારમાર્થિક સત્ય એટલે પરમાર્થથી—શુદ્ધ નિશ્ચયથી જેવા પ્રકારે વસ્તુનું શુદ્ધ તત્ત્વસ્વરૂપ, પરમાર્થ સત્ નિશ્ચયસ્વરૂપ છે તે ત્રણે કાળમાં જે ન ફરે એવો નિશ્ચય સિદ્ધાંત તે તે નિશ્ચય. જેમ બે ને બે ચાર, તે ગમે તે દેશમાં ને ગમે તે કાળમાં ફરે નહિ; તેમ ચેતન ને જડ એ ત્રણે કાળમાં ભિન્ન વસ્તુ છે, ચેતન છે તે ચેતન છે ને જડ છે તે જડ છે, ચેતન પલટીને જડ થાય નહિ ને જડ પલટીને ચેતન થાય નહિ, એ

પારમાર્થિક સત્વસ્વરૂપ નિશ્ચય ત્રણે કાળમાં ચળે નહિ. આત્મા શુદ્ધ એક જ્ઞાયક ભાવ સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ નથી; દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પણ તે જ્ઞાયક ભાવમાં જ અંતર્ભાવ પામે છે. આત્મામાં પરભાવ-વિભાવની છાયા પડે તે “પરસમય નિવાસ” છે ને આત્મા સદા શુદ્ધ આત્માનુભવમાં વિલસે તે “સ્વસમય વિલાસ” છે. આમ સર્વ પરદ્રવ્યથી ભિન્ન એવો ‘શુદ્ધ બુદ્ધ ચૈતન્યધન’ આત્મા જ માત્ર આદેય છે ને બાકી બીજું બધુંય હેય છે, એ જ દ્વાદશાંગીનો સારભૂત પરમાર્થસત્ય નિશ્ચય અથવા સમયનો સાર છે.

આ પરમાર્થસત્ નિશ્ચયરૂપ સાધ્ય લક્ષ્યને સિદ્ધ કરવા માટે, એટલે કે સમયસારનું અર્થાત શુદ્ધ આત્માનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા માટે જે જે સત્સાધન ઉપકારી થાય તે સત્ વ્યવહાર છે; અને જ્યાં શુદ્ધ આત્મસ્વભાવની આત્યંતિક સ્થિરતા વર્તે છે, એવું કેવલજ્ઞાન ન પ્રગટે ત્યાંલગી આ વ્યવહાર આવશ્યક છે. અર્થાત્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ આત્માનું સ્વરૂપ છે, એટલે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની જેથી વૃદ્ધિ થાય, પુષ્ટિ થાય, નિર્મલતા થાય, તે સર્વ સત્સાધનરૂપ સદ્વ્યવહાર અવશ્ય સેવન કરવા યોગ્ય છે. કેટલાક લોકો ગચ્છકદાગ્રહ સાચવવામાં ને પોષવામાં જ વ્યવહારની પર્યાપ્તિ ને ધર્મની સમાપ્તિ માની બેઠા છે. “ગચ્છ કદાગ્રહ સાચવે રે, માને ધર્મ પ્રસિદ્ધ!” (દેવચંદ્રજી) પણ આ ગચ્છમતની જે કલ્પના છે તે કાંઈ સદ્વ્યવહાર નથી; શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ પરમાર્થનો સાધક થાય તે જ સદ્વ્યવહાર છે. કારણકે વ્યવહાર નિશ્ચયસાપેક્ષ જોઈએ ને નિશ્ચય વ્યવહારસાપેક્ષ જોઈએ એમ જનવચન છે. “નિશ્ચય વાણી સાંભળી, સાધન તજવાં નોય; નિશ્ચય રાખી લક્ષમાં, સાધન કરવાં સોય.” માટે પરમાર્થસત્યરૂપ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો નિશ્ચય નિરંતર લક્ષ્યમાં રાખી સમસ્ત દ્વાદશાંગીના સારરૂપ “શુદ્ધ નય દીપિકા” પ્રત્યે નિરંતર દષ્ટિ ઠેરવી, તેના સત્સાધનરૂપ પરમાર્થસાધક શુદ્ધ વ્યવહાર સેવવો, નિશ્ચય-વ્યવહારનો સમન્વય સાધવો, તે જ પરમાર્થ સત્ય મોક્ષમાર્ગ છે.

અને તેવા પરમાર્થસત્ય મોક્ષમાર્ગનું નિર્દેશ આરાધન કરતાં તથા૩પ સાચા આત્મભાવનું પ્રગટવું તે જ પરમાર્થસત્ ભાવ છે. કારણકે પરમાર્થસત્ એટલે નિરુપચરિતપણે પરમાર્થથી જે સત્-છતું (પ્રગટ હોવા૩પ) છે તે. આ પરમાર્થસત્માં ઉપચારનો કે કલ્પનાનો અવકાશ નથી, પણ તથા૩પ સાચા ભાવનો જ અવકાશ છે. ‘મિટે કલ્પના જલ્પના, તબ વસ્તુ તિન પાંઈ’ પરંતુ શ્રી આનંદધનજીએ ગાયું છે તેમ “અભિમત વસ્તુ વસ્તુગતે કહે રે તે વિરલા જગ જોય.” એટલે જ પ્રાયે આવું અકલ્પિત વસ્તુગતે વસ્તુ અનુભવ૩પ ‘સત્ હાલ તો કેવળ અપ્રગટ રહ્યું દેખાય છે. જૂદી જૂદી ચેષ્ટાએ તે હાલ પ્રગટ જેવું માનવામાં આવે છે (યોગાદિક સાધન, આત્માનું ધ્યાન, અધ્યાત્મચિંતન, વેદાંત-શુષ્ક વગેરેથી), પણ તે તેવું નથી’ કારણકે કલ્પનાથી માનવું અને તથા૩પ હોવું એમાં ઘણો તફાવત છે. કલ્પના૩પ માન્યાનું ક્ષણ નથી, તથા૩પ ભાવનું-દશાનું ક્ષણ છે. માટે સર્વ કલ્પનાથી રહિત નિરુપચરિત એવા તથા૩પ આત્મભાવનો આવિર્ભાવ-આત્મપરિણમન જ્યાં હોય, તે જ પરમાર્થસત્ ભાવ છે. જેમકે-આત્માનુભવ૩પ ખરેખરું સમ્યગ્દષ્ટિપણું, આત્મારામીપણા૩પ મુનિપણું આદિ જ્યાં પ્રગટ્યું છે, તે જ નિશ્ચયથી પરમાર્થસત્ એવા સમ્યગ્દષ્ટિ, મુનિ આદિ ભાવ છે.

આ પરમાર્થસત્ય નિશ્ચય લક્ષ્યમાં રાખી, પરમાર્થથી-તત્ત્વથી જે વસ્તુ જેમ છે તેમજ કહેવી તે પરમાર્થસત્ય વચન છે. અનાત્મ વસ્તુને આત્મ૩પ ન કહેવી પણ આત્મ વસ્તુને જ આત્મ૩પ કહેવી, અર્થાત્ આત્મા સિવાયની કોઈ પણ વસ્તુ પોતાની નથી, પર વસ્તુ છે એવો નિશ્ચય ઉપયોગ હૃદયગત રાખી વ્યવહારમાં વચન બોલવું તે પરમાર્થસત્ય છે. ‘પરમાર્થસત્ય એટલે આત્મા સિવાય બીજો કોઈ પણ પદાર્થ આત્માનો થઈ શકતો નથી એમ નિશ્ચય જાણી, બોલવામાં વ્યવહારથી દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, ધાન્ય, ગૃહઆદિ વસ્તુઓના પ્રસંગમાં બોલતાં પહેલાં એક આત્મા સિવાય બીજું કંઈ માફ નથી એ ઉપયોગ રહેવો જોઈએ. એવા ઉપયોગપૂર્વક બોલાય તો તે પારમાર્થિક ભાષા છે.’ આવા પરમાર્થ સત્યમય શુદ્ધ આત્મોપયોગની અખંડ ધારા

જેના જીવનમાં પ્રવહે છે, તે મુનિવેષ વિના પણ મુનિ છે, અને તેવા આત્મોપયોગનું જેને ભાન કે ઠામઠેકાણું નથી તે મુનિવેષ છતાં પણ અમુનિ છે. તાત્પર્ય કે એવી પરમાર્થસત્ય વાણી વદનારા જે નિરંતર આત્માના શુદ્ધ ઉપયોગમાં રમાણ કરી રહ્યા છે તે જ સાચા સાધુ અથવા ભાવશ્રમાણ છે.

અને આવા ભાવશ્રમાણ તે જ પરમ પરમાર્થસત્ય વીતરાગ સદ્દેવના સન્માર્ગે ગમન કરી રહેલા પરમ માનનીય પરમાર્થસત્ય સદ્ગુરુ છે. એવા મૂર્તિમાન્ સત્યસ્વરૂપ ભાવયોગી સદ્ગુરુના યોગે જ પરમાર્થ દષ્ટિ ખૂલી જીવને પરમાર્થસત્ય શુદ્ધ આત્મધર્મનું ભાન થાય છે. એટલે તે વિભાવરૂપ અધર્મ છાંડી સ્વભાવરૂપ ધર્મ આદરે છે; અને દેહાદિથી ભિન્ન એવું પરમ પરમાર્થસત્ સહજાત્મસ્વરૂપ સમજી, વિચારમાં ઉચ્ચારમાં ને આચારમાં તેનો પરમાર્થસત્ય પ્રયોગ કરતો રહી, આત્મભાવનાની શ્રેણીએ ચઢે છે.

(દોહરા) પરમાર્થથી સત્ વસ્તુનું, જેહ જ સત્ય સ્વરૂપ;
તે આચાર વિચાર ને, ઉચ્ચારે સત્રૂપ.

શિક્ષાપાઠ ૧૬ : આત્મભાવના

‘આતમ ભાવના ભાવતાં
જીવ લહે કેવલજ્ઞાન રે.’

આત્મભાવનાનું ભાવન કરતાં જીવ કેવલજ્ઞાન પામે છે. હું દેહાદિથી ભિન્ન એવો કેવલ જ્ઞાનસ્વરૂપ શુદ્ધ આત્મા છું, એવું નિરંતર ભાવન કરતાં અનંતા આત્માઓ મુક્ત ગતિને પામ્યા છે. “અપ્પાણં ભાવેમાણે વિહરહ્ ।” એ સૂત્રવચનો આની સાક્ષી પૂરે છે. આ દેહ તે હું એવી દેહમાં આત્મભાવનાં એ જ અન્ય દેહ ધારણ કરવાનું બીજ છે;

અને આ આત્મા તે હું એમ આત્મામાં જ આત્મભાવના તે વિદેહપ્રાપ્તિનું બીજ છે. એટલા માટે મુમુક્ષુએ આત્મભાવનાનો એવો દૃઢ અભ્યાસ કરવો યોગ્ય છે, કે જેથી કરીને પુનઃ સ્વપ્ને પણ દેહમાં આત્મબુદ્ધિ ઉત્પન્ન ન થાય. જેમકે -

હું આ દેહાદિ સમસ્ત પરવસ્તુથી ભિન્ન એવો ઉપયોગવંત શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપી અવિનાશી અજર અમર આત્મા છું. આ નાશવંત દેહાદિ ભાવ તે હું નથી. વસ્ત્ર નષ્ટ થતાં દેહ નષ્ટ થતો નથી, તેમ દેહ નષ્ટ થતાં હું નષ્ટ થતો નથી. વસ્ત્ર જાળું થતાં દેહ જાળું થતો નથી, તેમ દેહ જાળું થતાં હું જાળું થતો નથી. માટે દેહથી વસ્ત્ર જૂદું છે, તેમ દેહથી હું જૂદો છું. મ્હાનથી તલવાર જૂદી છે, તેમ આ દેહથી હું જૂદો છું. દૂધ ને પાણી હંસ જૂદા અનુભવે છે, તેમ હું આ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને દેહથી પ્રગટ જૂદો અનુભવું છું. જે દેહમાં દૂધ ને પાણીની જેમ એકક્ષેત્રાવગાહપાણે આ આત્મા રહ્યો છે, તે દેહથી પણ આ આત્મા જો ભિન્ન છે, તો પછી દેહ સિવાયની બીજી બધી વસ્તુઓથી તો આ આત્મા અત્યંત અત્યંત ભિન્ન હોય એમાં પૂછવું જ શું? ચિત્રશાળા ન્યારી છે, તેમાં પલંગ ન્યારો છે, તેમાં સેજ ન્યારી છે, તેની પર બીછાવેલી ચાદર પણ ન્યારી છે. આવો પરવસ્તુ સાથેનો મારો સંયોગસંબંધ છે, એમાં મારી આત્મબુદ્ધિરૂપ સ્થાપના કરવી જૂદી છે.

માટે હું આ દેહાદિ ભાવનો નથી ને આ દેહાદિ ભાવ મારા નથી. આ અનાદિ સંસારમાં આ જીવે અનંત દેહપર્યાય ધારણ કર્યા, તેમાં કયો દેહ આ જીવનો ગણવો? જે દેહપર્યાયિને આ જીવ મિથ્યા દેહાધ્યાસથી પોતાનો માનવા જાય છે, તે દેહ તો ખલજનની માફક દગો દઈ ને તેનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો જાય છે! ને આ જીવ મેઢાંની જેમ ‘મે મે’ (મારું મારું) કરતો હાથ ઘસતો રહે છે! આ વ્હાલામાં વ્હાલો દેહ પણ જ્યાં જીવનો થતો નથી, તો પછી આ દેહને આશ્રયે દેહ હોઈ ને રહેલી એવી અન્ય પરિગ્રહરૂપ વળગણા તો તેની ક્યાંથી થાય? માટે આ સમસ્ત પરવસ્તુમાં પરમાણુમાત્ર પણ મારું નથી, એની સાથે મારે કંઈપણ લેવાદેવા નથી.

પૂર્વે મોહથી આ પરવસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ બાંધીને હું જે પુદ્ગલકર્મથી બંધાયો છું, તે આ કર્મપુદ્ગલો પોતાનું જૂનું લેણું વસુલ કરવા આવ્યા છે. તે ભલે પોતાનું લેણું લઈ લઈ મને ઝટ ઋણમુક્ત કરો! બાકી હું તે પરવસ્તુ નથી ને પરવસ્તુ તે હું નથી. તે મ્હારી નથી ને હું તેનો નથી. હું તે હું છું. તે તે તે છે. માફ તે માફ છે, તેનું તે તેનું છે. હે ચેતન! ત્હાડું તે ત્હારી પાસે જ છે, બાકી બધુંય અનેડું છે. તો પછી આ પરવસ્તુમાં તું હુંકાર હુંકાર શું કરે છે? માફ માફ શું કરે છે? આત્માનો હુંકાર કરી એ હુંકારનો હુંકાર તું તોડી નાંખ! ‘માફ’ ને માફ એમ નિશ્ચય કર! એક સહજાત્મસ્વરૂપી શાશ્વત આત્મા જ મારો છે, બાકી બીજા બધા બાહ્ય ભાવો માત્ર સંયોગરૂપ છે. એમ ભાવી હે જીવ! તું સમસ્ત પરભાવપ્રપંચને ત્યજી, આત્મભાવને જ ભજ!

(દોહરા) વસ્ત્ર-દેહ જ્યમ દેહથી, આત્મા ભિન્ન જ ભાવ;
 મ્યાન-અસિ જ્યમ દેહથી, આત્મા ભિન્ન જ ભાવ.
 દેહ ન હું હું દેહ ના, દેહ ન મુજ કો દિન;
 હું આત્મા આત્મા જ મુજ, થઈ આત્મામાં લીન.

શિક્ષાપાઠ ૧૭ : જિનભાવના

જેવું જિન ભગવાનનું સ્વરૂપ છે, તેવું જ આ મારા આત્માનું સ્વરૂપ છે, એમ જિનસ્વરૂપની ભાવનાથી આત્મા જિનસ્વરૂપને પામે છે. “જિન સ્વરૂપ થઈ જિન આરાધે, તે સહી જિનવર હોવે રે; ભૂંગી ઈલિકાને ચટકાવે, તે ભૂંગી જગ જોવે રે.” (આનંદધનજી) જે જેને ભાવે તે તેવો થાય. જેવી ભાવના તેવી સિદ્ધિ. ભમરીના ધ્યાનથી ઈયળ જેમ ભમરી બને છે, તેમ જિનભાવનાથી આત્મા જિન થાય છે. કારણકે શ્રીજિન ભગવાનનું જેવું શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપ છે, તેવું જ શુદ્ધ નિશ્ચયનયની દષ્ટિએ આ આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ છે. કર્મરૂપ આવરાણ ટળ્યું હોવાથી ભગવાનનું તે સ્વરૂપ વ્યક્તતા-આવિર્ભાવ પામ્યું છે. આવરાણ વર્તતું હોવાથી આત્માનું તે સ્વરૂપ તિરોભાવ પામેલું હોઈ

અવ્યક્ત-શક્તિપાણે રહ્યું છે. આમ કર્મઆવરણરૂપ ઔપાધિક ભેદને લીધે ભગવાનમાં અને આત્મામાં અંતર પડ્યું છે; જીવ અને શિવનો ભેદ પડ્યો છે. પણ મૂળ સ્વરૂપદષ્ટિથી તે બન્નેમાં કંઈ પણ ભેદ નથી. જેવું ‘અનંત સુખસ્વરૂપ’ તે જિનપદ છે, તેવું જ આ ‘મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ’ છે આ જિનપદ ને નિજપદની એકતા છે, એ લક્ષ થવાને માટે જ સુખદાયક એવા સર્વ શાસ્ત્રનું નિરૂપણ છે, અને એ જ આ ભક્તિમય જિનભાવનાનું પ્રયોજન છે. ‘જિનપદ નિજપદ એકતા ભેદભાવ નહિ કાંઈ; લક્ષ થવાને તેહનો, કહ્યાં શાસ્ત્ર સુખદાયિ.’ એટલે એવા અનંત સુખસ્વરૂપ મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદને જે ઈચ્છે છે તે જોગીજને તે સયોગી જિનપદની અખંડ એકનિષ્ઠાથી આરાધનાભાવના અવશ્ય કરવી જોઈએ.

અત્રે ઘેટાના ટોળામાં ચિરકાળથી વસેલા સિંહશિશુનું દષ્ટાંત ઘટે છે. કોઈ સિંહનું બચ્યું જન્મથી માંડી ઘેટાના ટોળામાં વસ્યું છે, ઉછર્યું છે, અને ચિરસંવાસથી તે પોતાને ઘેટું જ માની બેઠું છે. ત્યાં કોઈ સિંહ દેખાય છે તેને દેખી તે સિંહશિશુ ધારી ધારી તેનું રૂપ જુએ છે અને પાછું પોતાનું સ્વરૂપ નિહાળે છે, તો બન્નેનું સ્વરૂપ સમાન દેખાય છે, અને તેને ભાન થાય છે કે હું ઘેટું નથી, પણ સિંહશિશુ છું. તેમ આ આત્મા પણ અનાદિકાળથી પરભાવના સંવાસમાં વસેલો છે, અને પોતાને પરરૂપ જ માની બેઠો છે. ‘તેને સમાધિરસભર્યા સ્વરૂપસિદ્ધ પ્રભુના દર્શનથી-ભાવનથી ચિરવિસ્મૃત નિજ સ્વરૂપનું ભાન થાય છે. અને આમ તે જિન સમ સ્વરૂપસત્તા ઓળખે છે, એટલે તેના પ્રગટ આવિર્ભાવની ઈહા-ઈચ્છા તેને પ્રગટે છે કે આવું જિન ભગવાન જેવું પરમાનંદમય શુદ્ધ આનંદધનસ્વરૂપ મને પ્રગટે તો કેવું સાડું? એવી અંતરંગ રુચિરૂપ તીવ્ર ઈચ્છાથી તે પરપરિણતિમાં નિરીહ-નિષ્કામ બની આત્મપરિણામ ભાણી વળે છે.

અને પછી એવો તે અંતરાત્મા આદર્શ પરમાત્મસ્વરૂપની સાધના કરે છે. જેવો ઉપાસ્ય આદર્શ તેવી સિદ્ધિ થાય છે. કુશલ શિલ્પી જેમ આદર્શને (Model) નિરંતર દષ્ટિસન્મુખ રાખી પોતાની કલાકૃતિ ઘટે

છે; તેમ મુમુક્ષુ આત્મા પાણ પ્રતિછંદસ્થાનીય-આદર્શરૂપ પ્રભુને નિરંતર દષ્ટિસન્મુખ રાખી નિજ આત્મસ્વરૂપની પૂર્ણ કલામય ઘટના કરે છે. “દર્પણ જિમ અવિકાર” પ્રભુના રૂપદર્પણમાં નિજસ્વરૂપનું દર્શન કરે છે. મહર્ષિ કુન્દકુન્દાચાર્યજી વદે છે કે—“જે ભગવાન અર્હતનું સ્વરૂપ દ્રવ્ય ગુણ અને પર્યાયથી જાણે, તે પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણે અને તેનો નિશ્ચયે કરીને મોહ નાશ પામે.” આમ જિન ભગવાનના સ્વરૂપનું ભાવન કરવું તે ગૌણતાથી આત્મસ્વરૂપનું જ ભાવન છે; જિનનું પૂજન તે આત્મસ્વરૂપનું જ પૂજન છે. “જિનવર પૂજારે તે નિજ પૂજના રે.” (દેવચંદ્રજી)

જેમ જેમ જિનવરના અવલંબને જીવ આગળ વધતો જઈ એકતાનતા સાધતો જાય છે, તેમ તેમ તે આત્માલંબની થતો જાય છે, અને પ્રભુના સ્વરૂપમાં ચિત્તવૃત્તિની તન્મયતારૂપ લય થતાં સંપૂર્ણ સ્વરૂપાલંબની થાય છે, એટલે કે ‘પ્રભુના સ્વરૂપધ્યાનાવલંબન વગર-નિરાલંબનપણે વૃત્તિઆત્મા-કારતા ભજે છે.’ આમ પુષ્ટ નિમિત્તરૂપ પ્રભુનું આલંબનધ્યાન આત્માને સ્વરૂપારોહરણ કરવાનો સુગમ ને શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે, રાજમાર્ગ છે. શ્રીપૂજ્યપાદસ્વામીજીએ કહ્યું છે તેમ વાટ દીવાની ઉપાસના કરતાં પોતે દીવો બને છે, તેમ આત્મા પરમાત્માની ઉપાસના કરતાં સ્વયં પરમાત્મા થાય છે. ઉપાસ્યની ઉપાસનાથી ઉપાસક પોતે ઉપાસ્ય બને છે અને “નમો મુજ! નમો મુજ!” એવી યોગીશ્વર આનંદધનજીએ ગાયેલી પરમ ધન્ય દશા પ્રાપ્ત થાય છે. આમ તે પરમ પુરુષના અવલંબને પરમ પદની પ્રાપ્તિ સાવ સુઘટ ને સુગમ થઈ પડે છે; જે સંસાર સમુદ્ર સમાન તરવો અતિ દુસ્તર છે, તે પ્રભુના અવલંબને ગોષ્પદ સમાન લીલામાત્રમાં પાર ઉતરી જવાય એવો બની જાય છે! એટલા માટે જ શ્રી દેવચંદ્રજી જેવા ભક્તશિરોમણિ મહાત્મા ગાઈ ગયા છે કે “જિન આલંબની નિરાલંબની થાયે જો, તિણે હમ રમશું નિજ ગુણ શુદ્ધ નંદનવને રે લો.” તે એટલે સુધી કે આત્મતત્ત્વ જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ નહિ થાય ત્યાંસુધી હું આ જગગુરુ દેવના ચરાણ સંદાય સેવ્યા કરીશ, યાવત્ બારમા ક્ષીણમોહ

ગુણસ્થાનના અંત પર્યંત જિનભાવના ભાવતોં રહી હું તેનું અવલંબન છોડીશ નહિ.

આમ જિનભાવનામય ભક્તિને સર્વ શાસ્ત્રકારોએ એકી અવાજે વખાણી છે. ભક્તિ એ મુક્તિનો ભવ્ય રાજમાર્ગ છે. “જિનપતિભક્તિ મુક્તિનો મારગ, અનુપમ શિવસુખકંદોરે,” એમ ભક્તરાજ દેવચંદ્રજી કહે છે. શાસ્ત્રસમુદ્રનું અવગાહન કરતાં મને આ સાર મળ્યો છે, કે ભગવદ્ની ભક્તિ એ જ પરમાનંદસંપદાઓનું બીજ છે,” એમ સર્વ શાસ્ત્રપારંગત શ્રી યશોવિજયજીનું સુભાષિત વદે છે. ‘જિનપેં ભાવ વિના કબૂ નહિ છૂટત દુઃખદાવ,’ એમ પરમ ભાવિતાત્મા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું અનુભવવચન ભાષે છે.

(દોહરા) જિનસ્વરૂપ આદર્શમાં, દેખી નિજ સ્વરૂપ;
શિલ્પી જ્યમ સાધક સદા, સાધે જિન સ્વરૂપ.

શિક્ષાપાઠ ૧૮ : શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર એક મહાવિભૂતિ } ભાગ ૧

રાજ-ચંદ્ર ઉગ્યો દિવ્ય, ભારત ગગનાંગારે;
જ્યોતિ વિસ્તારતો સૌમ્ય, અખિલ વિશ્વમંડલે.

આત્મભાવના અને જિનભાવનાનું અનન્યભાવન જેણે જીવનમાં કર્યું હતું, તે પરમ ભાવિતાત્મા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના* જીવનનું અત્રે દિગ્દર્શન કરશું. મહાત્મા ગાંધીજી જેવા પર પાણ જે સાધુચરિત સત્પુરુષના ઉદાત્ત સચ્ચારિત્રનો ઘેરો પ્રભાવ પડ્યો હતો, એવા આ એક ભારતઅવનિને પાવન કરી ગયેલા અલૌકિક

* આ ગ્રંથના ચરિત્રો સિવાયના પાઠોની નામાવલીની અદ્ભુત સંકલના શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ પ્રદર્શિત કરેલી છે. એટલે તેઓશ્રી જ આ ગ્રંથના પ્રેરણામૂર્તિ હોવાથી, આ ઉપકારની કૃતજ્ઞતાપૂર્ણ સ્મૃતિમાં તેમના સચ્ચારિત્રનું સંકીર્તન અત્રે સમુચિત જ છે.

સંતશિરોમણિના જીવન પ્રત્યે માત્ર ઊડતો દષ્ટિપાત કરવા જેટલો જ અત્રે અવકાશ છે.

“નિર્મલ ગુણમણિરોહણ ભૂધરા, મુનિજન માનસ હંસ;
ધન્ય તે નગરી રે ધન્ય વેળા ઘડી, માત પિતા કુલ વંશ.”

સંતભૂમિ સૌરાષ્ટ્રના એક ખૂણે આવેલું નાનકડું ગામડું વવાણીઆ, તે આ જંગમ કલ્પવૃક્ષ સમા સંતના જન્મથી પાવન પુણ્યધામ બન્યું! દેવબાઈના પુત્ર ‘મહાદિવ્યાકુક્ષિરત્ન’ અને રવજીભાઈના કુલદીપક ‘શબ્દજિત્વરાત્મજ’ આ ‘દેવજનદિ’ રવજી પંચાણની એકોતેર પેઢીને તારી દીધી. સં. ૧૯૨૪ ના કાર્તિક પૂર્ણિમાના ધન્ય દિને ભારતના ગગનાંગણમાં ઊગેલો આ ભારતનો જ્યોતિર્ધર રાજ-ચંદ્ર અખિલ વિશ્વમંડલમાં પરમ શાંત સુધારસમયી સૌમ્ય જ્યોતિ વિસ્તારી ગયો. વવાણીઆનો આ વાણીઓ-અપૂર્વ રત્નવણિક્ (ઝવેરી) રત્નત્રયીનો અનન્ય વ્યાપાર કરી પરમ ધન્ય આત્મલાભ પામી ગયો. મહા બ્રહ્મજ્ઞાની એવો આ મહાબ્રાહ્મણ બ્રહ્મરસનો અનન્ય ભોગી મહાયોગી થઈ ગયો. આંતર શત્રુઓને જીતનારો આ મહા વીર ક્ષત્રિય આત્મસ્થાને અપૂર્વ વીરત્વ દાખવનારો આત્મવીર ધર્મવીર થઈ ગયો.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું જીવન એ એક આત્મસિદ્ધિ માટે સતત મથતા એક પરમ ઉચ્ચ કોટિના દિવ્ય આત્માનું જીવન છે. તેઓ કેવા અંતરંગ આત્મપરિણામી ને નિર્માની હતા તેનો ખ્યાલ, તેઓ અમે (અ + મે) શબ્દનો માફે નહિ તે અથવા હું નહિ એવા વિશિષ્ટ અર્થમાં પરમાર્થસત્ય પ્રયોગ કરતા, તે પરથી આવી શકે છે. પ્રાકૃત સામાન્ય દેહાધ્યાસી જનો હું એટલે દેહ એવો અર્થ કરે છે, પણ ‘હું’ એટલે આ દેહની અંદર બેઠેલો આત્મા (દિહી) એવો ભાવ જ—સતત ઉપયોગ જ શ્રીમદ્ના હૃદયમાં છે,—એ એમના વચનામૃતમાં અખંડપણે પ્રવહતી આત્મોપયોગી પરમાર્થધારા ઉપરથી સહજપણે સુપ્રતીત થાય છે.

સાત વર્ષની લઘુ વયમાં જેને કોઈ યુવાનના મરાણપ્રસંગ પરથી ઊહાપોહ કરતાં જ્ઞસ્તિસ્મરણ ઉપજ્યું હતું અને અપૂર્વ તત્ત્વસંસ્કારો

જગ્યા હતા, એવા આ પૂર્વના પ્રબળ આરાધક પુરુષ આ જન્મમાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાના અભ્યાસ વિના પંદર-સોળ વર્ષની વય પૂર્વે સર્વ આગમશાસ્ત્રો ને દર્શનગ્રંથો અવગાહી ગયા હતા, એટલુંજ નહિ પણ તેના ફળપરિપાકરૂપ મોક્ષમાળા-ભાવનાબોધ આદિ પ્રૌઢ ગંભીર દર્શનપ્રભાવક ગ્રંથો તેમણે ગૂંથ્યા હતા! અસાધારણ ક્ષયોપશમી ને અસામાન્ય પ્રતિભાસંપન્ન આ ‘સાક્ષાત સરસ્વતી’ નું બિરુદ પામેલા શતાવધાની કવિએ તેટલી નાની વયે, મુંબઈ નગરીમાં મુખ્ય ન્યાયાધીશના (Chief justice) પ્રમુખપદે મળેલ સભામાં શતાવધાનના અદ્વિતીય પ્રયોગ કરી બતાવી, સર્વને આશ્ચર્યમુગ્ધ કર્યા હતા. પણ તેમનો નૈસર્ગિક લક્ષ કેવળ આત્માર્થ ભણી જ હોઈ, ઓગણીસ વર્ષની વય પછી તેવા બાહ્ય પ્રયોગો પણ તેમણે છોડી દીધા હતા; અને જગતની દષ્ટિથી લગભગ અદૃશ્ય-અલોપ જેવા થઈ જઈ, કેવલ અધ્યાત્મમાં લીન થઈ ગયા હતા. આત્મામાં સમાઈ ગયા હતા.

આવો અપૂર્વ આત્મસંયમ જેણે દાખવ્યો હતો એવા શ્રીમદ્ ઝવેરાતનો વ્યવસાય કરતાં છતાં અહોનિશ તેમનું ચિંતન તો પરમાર્થનું જ હતું; અને વારંવાર તેઓ નિવૃત્તિ સમય મેળવી ગુજરાતના જંગલોમાં મહીનાના મહીના સુધી આત્મધ્યાનમાં નિમગ્ન રહેતા. યથાયોગ્ય પરિપક્વ દશા ન થાય ને ગૃહવાસ ઉદયમાં હોય ત્યાંસુધી પ્રગટપણે માર્ગપ્રકાશ ન કરવો, ‘પરમાર્થ મૌન’ ધારણ કરવું એ મુદ્રાલેખ તેમને માન્ય હતો, અને તેમાં તેઓ ભગવાન મહાવીરના ઉત્તમ આદર્શને અનુસર્યા હતા, એમ તેમના સહજ ઉદ્ગારો પરથી ધ્વનિત થાય છે. અને પછી તથારૂપ યથાયોગ્ય પરિપક્વ દશા થયે, જ્યારે તેઓ બાહ્ય વ્યવહાર ઉપાધિથી નિવૃત્ત થઈ, સર્વસંગપરિત્યાગની તૈયારી કરી રહ્યા હતા, ત્યાં તો અસાધ્ય રોગથી તેમનો દેહ ગ્રસ્ત થયો ને દુર્ભાગ્યે તે પ્રાણઘાતક નિવડ્યો. એટલે એમના પરમ આત્મલાભની પરમાર્થ મેઘવૃષાના લાભથી સમાજ વંચિત રહ્યો, એ આ વિષમ દુઃષમ કલિકાલનો જ દોષ કહી શકાય. તથાપિ ‘સત્ય ધર્મના ઉદ્ધાર’રૂપ પરમાર્થમાર્ગની સુરેખ રેખાનો જે અપૂર્વ નિર્દેશ તેમણે કર્યો છે, તે પણ સાચા મુમુક્ષુ આત્માર્થને અવંધ્ય-અચૂક માર્ગદર્શન કરાવવાને પરિપૂર્ણ સમર્થ છે.

શ્રીમદ્ પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી, શ્રી જિનના પરમાર્થમાર્ગના-વીતરાગ દર્શનના જ સાચેસાચા પરમાર્થસત્ અનુયાયી, પ્રરૂપક ને પ્રણેતા છે, તેમાં જ તેમની પરમાવગાઢ શ્રદ્ધા છે, તેનો જ તેમને અવિચળ અખંડ વિનિશ્ચય છે, અને તેના સેંકડો ઉલ્લેખો તેમના ગ્રંથમાં ઠેરઠેર મળે છે.

(૨)

શ્રીમદ્નો અધ્યાત્મ જીવનવિકાસ.

શ્રીમદ્ના આ અધ્યાત્મ જીવનવિકાસના મુખ્ય ત્રણ વિભાગ વા તબક્કા પાડી શકાય : (૧) સંવત ૧૮૪૭ પહેલાંનો સમય. ઉત્તરોત્તર બળવત્તર બનતો જતો ક્ષયોપશમ અત્રે ઝળહળી ઊઠે છે. તેમાં કુશાગ્રબુદ્ધિના સ્વામીપણાને લીધે પરીક્ષાપ્રધાનીપણે સ્વસમય-પરસમયના તલસ્પર્શી અવગાહન, ષડ્દર્શનનો સુક્ષ્મ ઊહાપોહ આદિ દષ્ટિગોચર થાય છે; પરમ વૈરાગ્યની સ્ફુરણા વર્તે છે. ‘ઓગણીસસેં ને બેતાલીસે, અદ્ભુત વૈરાગ્ય ધાર રે.’ વીતરાગ માર્ગની અનુપમ દઢ શ્રદ્ધા છે. (૨) બીજો તબક્કો સંવત ૧૮૪૭થી ૧૮૫૩ સુધીનો સમય. ‘ઓગણીસસેં ને સુડતાલીસે, સમકિત શુદ્ધ પ્રકાશ્યું રે : શ્રુત અનુભવ વધતી દશા, નિજ સ્વરૂપ અવભાસ્યું રે.’ આમ અત્રે શુદ્ધ સમકિત પ્રકાશ્યું છે, પ્રત્યક્ષ નિશ્ચયરૂપ આત્માનુભવ ઉપજ્યો છે, ગ્રંથિભેદ થઈ સ્વસંવેદનજ્ઞાનરૂપ નિશ્ચય વેદ્યસંવેદ્ય પદ પ્રગટ્યું છે, નિર્વિકલ્પ દશારૂપ પરમ આત્મશાંતિ આવિર્ભૂત થઈ છે; અને તે તેમણે ‘ધન્ય રે દિવસ આ અહો! જગી જો રે શાંતિ અપૂર્વ રે,’ એ નામના અદ્ભુત આત્માનુભવના ઉદ્ગારરૂપ પરમ આત્મોલ્લાસમય કાવ્યમાં અમર કરેલ છે. આ બીજા તબક્કામાં તેમની દર્શન-શ્રદ્ધા સાક્ષાત્ નિશ્ચય અનુભવરૂપ હોઈ અત્યંત વજ્રવેપ ગાઢ બની છે. વીતરાગના તે પરમ અનુયાયી, અનન્ય ભક્ત પ્રતીત થાય છે. દર્શનમોહ વીત્યા પછી ચારિત્રમોહની ક્ષીણતા ભણી તેમનું આત્મવીર્ય પરમ ઉલ્લાસથી સતત પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યું છે. તેમની વીતરાગતા સમયે સમયે પ્રવર્ધમાન થતી જાય છે ત્યાં બાહ્ય ઉપાધિનો પ્રારબ્ધોદય ઉગ્ર રૂપ પકડે છે ને તેનો ખેદમય ચીત્કાર શ્રીમદ્ આ શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યો

છે—‘ત્યાં આવ્યો રે ઉદય કારમો, પરિગ્રહ કાર્ય પ્રપંચ રે; જેમ જેમ તે હડસેલીએ, તેમ વધે ન ઘટે રંચ રે.’ કર્મની વિચિત્રતાએ અનિચ્છતા છતાં તેમને બાહ્ય ઉપાધિની મધ્ય મૂકી જાણે તેમના સત્ત્વની કસોટી કરી હતી! છતાં આવી બાહ્ય ઉપાધિની મધ્યે પણ અખંડ આત્મસમાધિ જાળવી તેમણે પરમ અદ્ભુત ‘રાધાવેધ’ સાધ્યો હતો ને છેવટે તે ઉદયકર્મનો ગર્વ પણ તોડી નાંખ્યો હતો. આવી આત્મસમાધિ જાળવી, શ્રીમદ્ “ધાર તરવારની” કરતાં પણ દોહલી એવી “ચોદમા જિર્નતાણી ચરાણુ સેવા” સોહલી જ કરી બતાવી છે. વિષમ સંજોગોમાં પણ તેઓ અવિષમ આત્મભાવે-સમભાવે રહ્યા એ જ અદ્ભુતાદ્ભુત છે. એ તો એમના જેવા અપવાદરૂપ (Exceptional) ઓલીઆ પુરુષ જ, સિદ્ધહસ્ત પરમ યોગી જ કરી શકે. બીજાનું ગળું નથી.

ત્રીજો તબક્કો ૧૮૫૩ની સાલથી ૧૮૫૭ માં તેમના દેહોત્સર્ગ સુધીનો કહી શકાય. આમાં વીતરાગ ચારિત્રની ગવેષણા પરાકાષ્ઠાને પામે છે. બાહ્ય વ્યવહાર ઉપાધિ સમેટી લઈ, સર્વસંગપરિત્યાગની ભાવના અત્રે ઉગ્ર સ્વરૂપ પકડે છે ને તથારૂપ પ્રવૃત્તિ પણ આરંભાય છે. પણ અફસોસ! જ્યાં તે ભાવના ફલરૂપે પરિપક્વ થવાનો સમય આવે છે, ત્યાં ગંભીર રોગથી તેમનો દેહ રોગગ્રસ્ત થાય છે અને અંતે રાજકોટમાં ચૈત્ર વદી પંચમીને દિને અપૂર્વ સમાધિભાવથી તેમનો દેહોત્સર્ગ થાય છે. આ તબક્કામાં તેમણે વીતરાગ ભાવની સવિશેષ સિદ્ધિ કરેલી જાણાય છે. નિષ્પન્ન-સિદ્ધ યોગી જેવી પરિપક્વ આત્મદશા તેમની પ્રગટી છે. દેહ છતાં જાણે દેહાતીત સ્થિતિ હોય એવી પરમ અવધૂત મહામુનીશ્વર જેવી અપૂર્વ આત્મવૃત્તિ વર્તે છે. શ્રીમદ્નો દિવ્ય આત્મા અદ્ભુત આત્મનિશ્ચયથી ગર્વના કરે છે કે— ‘આવી અપૂર્વ વૃત્તિ અહો! ઘશે અપ્રમત્ત યોગ રે; કેવળ લગભગ ભૂમિકા, સ્પર્શીને દેહવિયોગ રે ... ધન્ય રે.’

શ્રીમદ્નો આ જીવનવિકાસક્રમ લક્ષમાં રાખી તેમના ગ્રંથનું કાળાનુક્રમે વર્ષવાર મધ્યસ્થ ભાવે અવલોકન કરવામાં આવે તો તેમના ચરિત્ર સંબંધી ઘણો પ્રકાશ સાંપડે એમ છે કારણકે તેમાં જ તેમનું

અધ્યાત્મ જીવન ઓતપ્રોત છે, ને તેમાં જ તેમનું ખરું ચરિત્ર—સ્વરૂપાચરણરૂપ ચરણ પ્રગટ છે. અને તે વિશુદ્ધ અંતરાત્માથી વિચારવામાં આવતાં સહજ જાણાઈ આવે એમ છે કે તેઓ એક સાચા પરમાર્થસત્ સાધુપુરુષ હતા, અત્યંત નિષ્કપાથી ભાવનિર્ગ્રંથ હતા, આત્મભાવનાથી અત્યંત ભાવિતાત્મા હતા, સરલતા અને વૈરાગ્યની મૂર્તિ હતા, પરમાર્થમય દૃઢ ધર્મરંગથી રંગાયેલા ધર્મમૂર્તિ હતા. આવા શુદ્ધ સુવર્ણ જેવા શુદ્ધ ને સ્ફટિક જેવા શુક્લ અંતઃકરણવાળા સરલહૃદયી, વિશ્વગ્રાહી વિશાલ દષ્ટિવાળા પરમ ઉદારચિત્ત, સાગરવરગંભીર આશયવાળા સમભાવભાવી, ‘દેહ છતાં દેહાતીત’ દશાએ વિચરનારા જીવનમુક્ત એવા “ગુણગણમણિઆગરુ” આ શ્રીમદ્ એક અલૌકિક સંતશિરોમણિ થઈ ગયા. વિશેષ તો—‘તેથી દેહ એક જ ધારિને, જશું સ્વરૂપ સ્વદેશ રે...ધન્ય રે દિવસ આ અહો!’ એમ છાતી ઠોકીને આત્મસામર્થ્યના યથાર્થ ભાનથી જ, નિરહંકારપણે, પોતાની આત્મસંવેદનમય જીવનધન્યતા ગાનાર, આ દિવ્ય દ્રષ્ટા ‘કવિ’ની આત્મદશા કેટલી બધી ઉચ્ચ કોટિની હશે તે તો વિરલા સહૃદયો જ સમજી શકે એમ છે.

(મંદાકાંતા) બાલ્યાવસ્થામહિ મરાણ કો ભાળી સંવેગવેગે,
જેને જાતિસ્મરણ ઉપજ્યું પૂર્વજન્મો જ દેખે;
એવી એવી સ્મૃતિ બહુ થઈ કર્મના બંધ છૂટ્યા,
ત્રૂટ્યા જ્ઞાનાવરણ પડદા જ્ઞાન અંકૂર ફૂટ્યા.
જાગ્યો આત્મા વિણ પરિશ્રમે તત્ત્વસંસ્કારધારી,
તત્ત્વોદ્બોધે લઘુવય છતાં વૃદ્ધ જ્ઞાનાવતારી;
ને ભાવંતો જિન સ્વરૂપને ભાવિતાત્મા મહાત્મા,
આરોહ્યો આ સ્વરૂપ પદની શ્રેણિએ દિવ્ય આત્મા.

શિક્ષાપાઠ ૧૧ : શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

एक महाविभूति } भाग २

શ્રીમદ્ની કૃતિઓનું દિગ્દર્શન

આવા સત્પુરુષોનું આપણે ચરિત્રસંકીર્તન કરીએ કે ન કરીએ, ગુણગાન ગાઈએ કે ન ગાઈએ, જ્યંતિઓ ઉજવીએ કે ન ઉજવીએ. પણ તે તો પોતાની અમર સુકૃતિઓથી સદા જ્યવંત ને જીવંત જ છે. શ્રી ભર્તૃહરિએ સાચું જ કહ્યું છે કે—સુકૃતી એવા તે રસસિદ્ધ કવીશ્વરો જ્યવંત છે, કે જેમની યશઃકાયમાં જરામરાગજન્ય ભય નથી. ભર્તૃહરિની આ ઉક્તિ શ્રીમદ્ના સંબંધમાં અક્ષરશઃ ચરિતાર્થ થતી દેખાય છે. પોતાની એકએકથી સરસ ઉત્તમ કાવ્યમય સુકૃતિથી જ્યવંત એવા આ શ્રીમદ્ કવીશ્વર પોતાની યશઃકાયથી સદા જીવંત જ છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની કીર્તિકોમુદી વિસ્તારતી એમની એકેક ચિરંજીવ કૃતિ એટલી બધી અમૃતમાધુરીથી ભરી છે કે તેનો રસાસ્વાદ લેતાં રસના થાકતી નથી, પણ ક્લમ થાકે છે. તથાપિ અત્રે તે પ્રત્યે અંગુલિનિર્દેશ કરીને જ સંતોષ માનશું.

આ પૂર્વના પ્રબલ આરાધક આજન્મ યોગીએ દશબાર વર્ષની લઘુ વયે સર્જેલી કાવ્યકૃતિઓમાં પણ એમની નૈસર્ગિક કવિપ્રતિભા (Poetic genius) અત્યંત ઝળકી ઊઠી છે. સોળમા વર્ષ પહેલાં આ શતાવધાની કવિએ પ્રૌઢ વિચારણામય સુંદર કલાત્મક સંકલનાથી ગૂંથેલી પુષ્પમાળા તેમજ મહાનીતિ આદિ, જાણે કોઈ પ્રાચીન મહર્ષિ અભિનવ સૂત્રરચના કરતા હોય એવો ભાસ આપે છે. સોળ વર્ષની વયે માત્ર ત્રણ દિવસમાં મોક્ષમાળા (બાલાવબોધ) જેવો અપૂર્વ દર્શનપ્રભાવક ગ્રંથ આ મહાત્માએ સુમધુર ભાષામાં પ્રૌઢ ગંભીર શાસ્ત્રશૈલીથી ગૂંથ્યો છે. (જે અનુપમ કૃતિની લઘુ ભગિની હોવાનું સૌભાગ્ય આ પ્રજાવબોધ મોક્ષમાળાને પ્રાપ્ત થયું છે). તે જ અરસામાં આ મોક્ષમાળાના ઉપહારરૂપે આ ભાવિતાત્માએ રચેલો ભાવનાબોધ જેવો શાંતસુધારસસરિતા સમો ભાવવાહી ગ્રંથ

મુમુક્ષુઓને વૈરાગ્યતરંગિણીમાં નિમજ્જન કરાવે છે. જેમાં પરદર્શનનો સાર સમાવ્યો છે અને જેમાં શ્રુતસમુદ્ર મંથી તત્ત્વનવનીત જમાવ્યું છે, એવી અનુભવરસંગા સમી શ્રીમદ્ની આત્મસિદ્ધિ તો આ અવનિ પરનું સાક્ષાત્ અમૃત છે.

પદે પદે જેની પરમ વીતરાગ ભક્તિ નિર્ઝરે છે, એવા આ વીતરાગના ખરેખરા અનુયાયી ‘રાયે’ તે વીતરાગને અનુસરી ‘પંથ પરમ પદ બોધ્યો’ છે. આ દેવજિ-નંદે દેવ-જિનંદ ભાખ્યો, ‘મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે’ ‘ભવ્ય જનોના હિતને કારણે’ સંભળાવ્યો છે. આ સત્ય ધર્મના ઉદ્ધારકે અપૂર્વ આત્મશાંતિના ઉલ્લાસમાં ‘ધન્ય રે દિવસ આ અહો!’ ગાઈ નિજ જીવનધન્યતા લલકારી છે ‘અપૂર્વ અવસર’ની ઝંખના કરતા આ સાધુચરિત દિવ્યદ્રષ્ટા કવીશ્વરે પરમપદપ્રાપ્તિનો ભવ્ય મનોરથ પરમ ભાવાવેશથી ગાયો છે. ‘કરુના હમ પાવત હે તુમકી’ એમ કરુણાસિન્ધુ આ-પરમ કૃપાળુએ ‘યમ નિયમ સંયમ આપ ક્રિયો’ એ જોગીન્દ્ર ગર્જના કરી છે. ‘લોકરૂપ અલોકે દેખ’ એમ આ આત્મદ્રષ્ટા પરમ પુરુષે ‘લોક પુરુષ’નો અલૌકિક ભેદપ્રકાશ્યો છે. સર્વ યોગશાસ્ત્રોના પરમ રહસ્યરૂપ ‘ઈચ્છે છે જે જોગીજન’ એ છેલ્લી અમર કૃતિમાં જિનપ્રવચનસિન્ધુ બિન્દુમાં સમાવી આ યોગીન્દ્રે ‘સુખધામ અનંત સુસંત ચહી’ એ તેના છેલ્લા પદમાં સર્વ યોગશાસ્ત્રોનો છેલ્લામાં છેલ્લો શબ્દ કહ્યો છે.

આ ઉપરાંત ‘પરમ વિશ્રામ શ્રી સૌભાગ્ય’ આદિ જેવા હૃદયજ્ઞ પરમાર્થસુહૃદ્ સત્સંગીઓ પ્રત્યે પાઠવેલા આત્મસંવેદનમય પત્રોમાં તો આ મહાજ્ઞાની વીતરાગ પુરુષે પોતાનું હૃદય ઠાલવી પોતાની ઉત્કૃષ્ટ યોગશ્રેણીએ શીઘ્ર આરોહતી અદ્ભુત આત્મદશાની આપણને ઝાંખી કરાવી છે. અથથી તે ઈતિ સુધી જેમની પ્રત્યેક કૃતિમાં સર્વત્ર આત્મા આત્મા ને આત્માનો જ દિવ્ય ધ્વનિ ગૂંજ્યા કરે છે, એવા આ મહાગીતાર્થ યોગીશ્વરે ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર’ ગ્રંથરૂપ આત્માની મહાગીતાનું જ દિવ્ય સંગીત ગાયું છે, અને પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી આ આત્મભાવનામય સંતે ‘જ્ઞાનીઓનો સનાતન સન્માર્ગ જયવંત વર્તો!’ એ જ ભાવના ભાવી છે.

આવો મહાપ્રતિભાસંપન્ન સંસ્કારસ્વામી જ્ઞાનાવતાર પુરુષ સેંકડો વર્ષોમાં કોઈ વિરલો જ પાકે છે. સહસ્રમુખ પ્રતિભાથી શોભતા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી સહસ્રરશ્મિ તેજસ્વી સૂર્ય સમા છે. જે વિરલ વિભૂતિરૂપ મહાજ્યોતિર્ધરો ભારત ગગનાંગણમાં ચમકી ગયા છે, તેમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું સ્થાન સદાને માટે અમર રહેશે. મત-દર્શન આગ્રહ ને સંપ્રદાયથી પર વિશ્વગ્રાહી વિશાળ દષ્ટિવાળા આવા ગુણગુણગુરુ સમર્થ તત્ત્વદ્રષ્ટા કાંઈ કોઈ એક સંપ્રદાયના જ નહિ, પણ સમસ્ત ભારતના ભૂષણરૂપ છે. તેઓ એકલા ભારતના જ નથી, પણ સમસ્ત વિશ્વના છે.

(માલિની) અપ્રતિમ પ્રતિભાથી પૂર્ણ શ્રી રાજચંદ્રે,
અમૃતમયી પ્રસારી જ્ઞાનજ્યોત્સના સુછંદે;
તહિં સુજન ચકોરો ન્હાઈ આનંદ પામે,
સુમન કુમુદ કેરો પૂર્ણ ઉદ્બોધ જામે.

શિક્ષાપાઠ ૧૦૦ : શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર એક મહાવિભૂતિ } ભાગ ૩

શ્રીમદ્ અને આનંદધનજી : એક તુલના

મહાત્મા આનંદધનજી અને શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના જીવનમાં અને કવનમાં ઘણું સામ્ય દૃશ્ય થાય છે. બન્નેનું જીવન પરમ અધ્યાત્મપ્રધાન છે; બન્ને આત્મગુણવિકાસની ઉચ્ચ દશાને પામેલા સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની વીતરાગ પુરુષો છે; બન્ને વિશિષ્ટ આત્માનુભવને પામેલા સમર્થ યોગીન્દ્રો છે—આ એમના પ્રગટ અનુભવની આરસી જેવા વચનામૃતોથી સુપ્રતીત થાય છે. ભક્તશિરોમણિ શ્રીઆનંદધનજીની પરમ વીતરાગ ભક્તિ એમની સ્તવનાવલીમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે; પરાભક્તિની પરાકાષ્ઠા વટાવી ગયેલા શ્રીમદ્

રાજચંદ્રજીની અન્નય વીતરાગ ભક્તિ પદે પદે નિઝરે છે. બન્ને પરમાત્મદર્શનને પામેલા સાક્ષાત દ્રષ્ટા પુરુષો છે.

બન્નેની વીતરાગ શાસન પ્રત્યેની સાચી અંતરદાઝ નિષ્કારણ કરુણાથી શાસનપ્રભાવનની ભાવના સ્થળે સ્થળે દષ્ટિગોચર થાય છે. બન્નેએ અપૂર્વ ભક્તિથી વીતરાગમાર્ગની અનન્ય સેવા કરી છે, દર્શનપ્રભાવક ગ્રંથાદિ વડે ‘સત્ય ધર્મના ઉદ્ધાર’રૂપ અનન્ય ઉપકાર કર્યો છે. જેમ જેમ આ મહાત્માઓની યથાર્થ પીછાન-ઓળખાણ-સ્વરૂપદર્શન થતું જશે, તેમ તેમ તેમના પરમ ઉપકારનો જનતાને પરિચય થતો જશે. પાણ તે પૂજ્યપાણું પીછાનતાં લોકોને વખત લાગે છે, તેટલો તેમને પોતાને જ લાભઅંતરાય રહે છે. જગત વદે કે નિંદે તેનું આવા સમદર્શી સત્પુરુષોને કાંઈ પ્રયોજન નથી કે તેથી તેમને કંઈ લાભ-હાનિ નથી. લાભ-અલાભ તો વંદક-નિંદકને પોતાને જ છે. સ્વદેહમાં પાણ નિઃસ્પૃહ અને નિર્મમ એવા આ અવધૂત વીતરાગ સત્પુરુષોએ તો વંદક-નિંદક બન્નેને સમ ગણ્યા છે, અને સ્તુતિનિંદાથી નિરપેક્ષપણે નિષ્કારણ કરુણાથી જગતનું કલ્યાણકાર્ય કરી તેઓ ચાલતા થયા છે.

સમાનશીલ અને સમાનધર્મી સત્સંગી સાચા સંત સુહૃદોનો વિરહ બન્નેને અત્યંતપણે સંવેદાયો છે, છતાં તેઓનો પુરુષાર્થ અસીમ છે, અસાધારણ છે. મોક્ષમાર્ગના પ્રવાસી આ વિરલા પુરુષસિંહોએ અપૂર્વ આત્મજાગૃતિપૂર્વક મોક્ષમાર્ગે અપ્રમત્ત અખંડ પ્રયાણ આદર્યું છે. “ધીઠાઈ કરી મારગ સંચરું, સેગું કોઈ ન સાથ” એ શ્રી આનંદધનજીના ઉદ્દગાર, તથા ‘ઘણી ત્વરાથી પ્રવાસ પૂરો કરવાનો હતો,’ ગમે તેટલા દુઃખ વેઠો, ગમે તેટલા પરિસહ સહન કરો, ગમે તેટલા ઉપસર્ગ સહન કરો’-ઈત્યાદિ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના વચનામૃતો આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.

બન્ને ઉચ્ચતમ કોટિના નેસર્ગિક કવીશ્વરો (Born poets) છે, ‘કવિ’ પ્રભાવકો છે. પાણ તેઓએ પોતાની અપૂર્વ કવિત્વશક્તિ પરમ શાંતરસમય પરમાર્થમાં જ અવતારી છે. થોડા શબ્દોમાં ઘણું કહી નાખવાની બન્નેની આશયશક્તિ અદ્ભુત છે, અસાધારણ છે. બન્નેનું

કવન અધ્યાત્મપ્રધાન હોઈ સર્વત્ર આત્માનું સંકીર્તન છે. બન્નેની શેલી સીધી, સાદી, સરલ, સહજ, સુપ્રસન્ન અને માધુર્ય અમૃતથી સભર ભરેલી છે. એમનો એકેક અક્ષર આત્માનુભવરૂપ તીવ્ર સંવેદનથી અંતરાત્માના ઊંડાણમાંથી નીકળેલો સુપ્રતીત થઈ, સહૃદય શ્રોતાના હૃદય સોસરો નીકળી જાય એવો વેધક અને માર્મિક છે. બન્નેનો આશય પરમાર્થજૂર્ણ ‘સાગરવરગંભીર’ છે. આમ સામાન્યપણે આ બન્ને જ્ઞાની મહાત્માઓનું સામ્ય સમજાય છે.

અત્રે છેવટે એટલું ઉમેરવું યોગ્ય થઈ પડશે કે કાકાસાહેબ કાલેલકરે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રને માટે ‘પ્રયોગવીર’ એવો સૂચક અર્થગર્ભ શબ્દ પ્રયોજ્યો છે, તે સર્વથા યથાર્થ છે. શ્રીમદ્ ખરેખર પ્રયોગવીર જ હતા. પ્રયોગસિદ્ધ સમયસારનું દર્શન કરવું હોય કે પરમાત્મપ્રકાશનું દર્શન કરવું હોય, પ્રયોગસિદ્ધ સમાધિશતકનું દર્શન કરવું હોય કે પ્રશમરતિનું દર્શન કરવું હોય, પ્રયોગસિદ્ધ યોગદષ્ટિનું દર્શન કરવું હોય કે આત્મસિદ્ધિનું દર્શન કરવું હોય, તો જોઈ લ્યો ‘શ્રીમદ્’! તે તે સમયસારાદિ શાસ્ત્રોમાં વર્ણિત કરેલા ભાવનું જીવતું જાગતું જ્વલંત ઉદાહરણ જોઈતું હોય તો જોઈ લ્યો શ્રીમદ્નું જીવનવૃત્ત! અને શ્રીમદ્ એવા પ્રત્યક્ષ પ્રગટ પરમ પ્રયોગસિદ્ધ આત્મસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષ છે, એટલે જ એમણે પ્રાણીત કરેલ ‘આત્મસિદ્ધિ’ આદિમાં આટલું બધું અપૂર્વ દેવત પ્રગટ અનુભવાય છે. બાકી તો ‘સત્’ ને પ્રકાશિત કરવાને કોઈના પ્રમાણપત્રની કે સીફારસની જરૂર નથી. સત્પુરુષ તો સ્વરૂપથી ‘સત્’ હોઈ સૂર્ય સમા સદા સ્વયં પ્રકાશમાન અને સદા જ્યવંત જ છે. તેમની નિર્વિકાર વીતરાગ મુદ્રામાં, નિર્દોષ ચારિત્રમય ચરિત્રમાં, અને નિર્મલ સહજ સ્વયંભૂ વચનામૃતમાં સાધુચરિત શ્રીમદ્નું યથાર્થ આત્મજીવન પ્રત્યક્ષ પ્રતિબિંબિત છે. સ્વસ્વ યોગ્યતા પ્રમાણે પાત્ર જીવો તે પ્રતિબિંબ ઝીલી આત્મપ્રકાશ પામે છે ને પામશે.

(અનુષ્ટુપ) શ્રીમદ્ જ્ઞાનશ્રીસંપન્ન, વંદ્ય જે બુધવૃન્દને;
ભગવાનદાસ તે વંદે, યોગીન્દ્ર રાજચંદ્રને

(વંશસ્થ) સ્વયંપ્રકાશી સ્વરૂપે પ્રકાશતા,
સ્વયં સદા જો જયવંત વર્તતા;
તે સંતના સંત મહત્ મહંતના,
શ્રી રાજને હો મનનંદ વંદના!

શિક્ષાપાઠ ૧૦૧ : હિતાર્થી પ્રશ્નો } ભાગ ૧

પ્રશ્ન : જિનનો 'મૂળ માર્ગ' શું ?

ઉત્તર : સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન-ચારિત્રનું અભેદ એકપાત્રું આત્મામાં
પરિણમવું તે જિનનો મૂળ માર્ગ.

પ્રશ્ન : તે મૂળ માર્ગનું મૂળ શું ?

ઉત્તર : સમ્યગ્દર્શન. કારણકે 'દંસણમૂલો ધમ્મો' સમ્યગ્દર્શન મૂલ
હોય તો જ ધર્મવૃક્ષ ઊગે; અને દર્શન સમ્યક્ હોય તો જ
જ્ઞાન-ચારિત્ર સમ્યક્ હોય.

પ્રશ્ન : સમ્યગ્દર્શન એટલે શું ?

ઉત્તર : તત્ત્વનું સ્વરૂપ જેમ છે તેમ સમ્યક્પાણે દેખવું, અનુભવવું,
અત એવ સદ્દેહવું તે સમ્યગ્દર્શન.

પ્રશ્ન : તત્ત્વ શું ?

ઉત્તર : જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા,
મોક્ષ એ નવ; અથવા પુણ્ય-પાપનો બંધમાં અંતભાવિ કરતાં
સાત તત્ત્વ.

પ્રશ્ન : આ નવ તત્ત્વનો પરમાર્થ શો ?

ઉત્તર : આ નવે તત્ત્વ જીવ અને અજીવ એ બે તત્ત્વમાં સમાય છે. જીવ
તે ચેતન અને અજીવ તે અચેતન-જડ. એ બન્નેનો સ્વભાવ
પ્રગટ ભિન્ન છે, એવું ભેદજ્ઞાન પામી શુદ્ધ આત્માનો
અનુભવ કરવો તે સમ્યગ્દર્શન.

પ્રશ્ન : આત્માનું લક્ષણ શું ?

ઉત્તર : ચેતના અથવા ઉપયોગ એ આત્માનું લક્ષણ છે; અને તે દર્શનોપયોગ ને જ્ઞાનોપયોગ એમ બે પ્રકારનો છે.

પ્રશ્ન : દર્શનોપયોગ અને જ્ઞાનોપયોગનું સ્વરૂપ શું ?

ઉત્તર : પ્રત્યેક વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષાત્મક છે. તેમાં સામાન્ય ભાવને ગ્રહે તે દર્શનોપયોગ અને વિશેષ ભાવને ગ્રહે તે જ્ઞાનોપયોગ.

પ્રશ્ન : તેના ભેદ કયા ?

ઉત્તર : મતિઆદિ પાંચ જ્ઞાન અને ત્રાણ અજ્ઞાન એમ જ્ઞાનોપયોગના આઠ ભેદ; અને ચક્ષુ, અચક્ષુ, અવધિ અને કેવલ એમ દર્શનોપયોગના ચાર ભેદ.

પ્રશ્ન : જીવનું સ્વતત્ત્વ શું ?

ઉત્તર : ઔપશમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક ઔદયિક અને પારિણામિક એ પાંચ ભાવ જીવનું સ્વતત્ત્વ છે, અર્થાત્ બીજી કોઈ પણ વસ્તુમાં નથી એવું જીવનું પોતાનું ખાસ વિશિષ્ટ તત્ત્વ છે.

પ્રશ્ન : ઔપશમિકાદિ ભાવનો અર્થ શું ?

ઉત્તર : કર્મના ઉપશમથી ઉપજતો ભાવ તે ઔપશમિક. કર્મના ક્ષયથી ઉપજતો તે ક્ષાયિક. કર્મના ક્ષય અને ઉપશમથી ઉપજતો ભાવ તે ક્ષાયોપશમિક. કર્મના ઉદયથી ઉપજતો તે ઔદયિક. કર્મથી નિરપેક્ષ એવું જે જીવનું સ્વતઃસિદ્ધ પરિણામ તે પારિમાણિક ભાવ.

પ્રશ્ન : ઔપશમિક ભાવ કયા ?

ઉત્તર : સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર એ બે.

પ્રશ્ન : ક્ષાયિક ભાવ કયા ?

ઉત્તર : જ્ઞાન, દર્શન, દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ, વીર્ય અને સમ્યક્ત્વ, ચારિત્ર-એમ નવ.

પ્રશ્ન : ક્ષાયોપશમિક ભાવ કયા ?

ઉત્તર : જ્ઞાન ૪, અજ્ઞાન ૩, દર્શન ૩, દાનાદિ લબ્ધિ ૫, સમ્યક્ત્વ, ચારિત્ર સંયમાસંયમ-એમ અઠાર

પ્રશ્ન : ઔદયિક ભાવ કયા ?

ઉત્તર : ગતિ ૪, કષાય ૪, લિંગ ૩, મિથ્યાદર્શન, અજ્ઞાન, અસંયત, અસિદ્ધત્વ, લેશ્યા ૬, —એમ એકવીસ.

પ્રશ્ન : પારિણામિક ભાવ કયા ?

ઉત્તર : જીવત્વ, ભવ્યત્વ, અભવ્યત્વ આદિ. (આદિ એટલે અસ્તિત્વ, નિત્યત્વ આદિ જે અન્ય દ્રવ્યોમાં પણ સમાન છે.) આમ ૫૩ ભાવ તે જીવનું સ્વતત્ત્વ છે.

(દોહરા) મૂળમાર્ગ શ્રી જિનતાણો, ચારિત્ર દર્શન જ્ઞાન;
મૂળમાર્ગનું મૂળ પણ, સમ્યગદર્શન જાણ.

શિક્ષાપાઠ ૧૦૨ : હિતાર્થી પ્રશ્નો } ભાગ ૨

પ્રશ્ન : જીવત્વ એ પારિણામિક ભાવ છે એટલે શું ?

ઉત્તર : જીવત્વ એટલે ચેતનત્વ. ચેતના એ જ જીવનું પરિણામ હોય. જીવ-ચેતન, ઔપશમિકાદિ કર્મજનિત ભાવો મધ્યે પણ, શુદ્ધ કે અશુદ્ધ આ ચેતનાપરિણામ કદી પણ ચૂકે નહિ. “ચેતનતા પરિણામ ન ચૂકે, ચેતન કહે જિનચંદોરે” (શ્રી આનંદધનજી)

પ્રશ્ન : ચેતના કેટલા પ્રકારની ?

ઉત્તર : જ્ઞાનચેતના અને અજ્ઞાનચેતના. તેમાં અજ્ઞાન ચેતના બે પ્રકારની-કર્મચેતના અને કર્મફલચેતના.

પ્રશ્ન : જ્ઞાનચેતના ને અજ્ઞાનચેતનાનો અર્થ શો ?

ઉત્તર : હું જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છું એવું ચેતન-સંવેદન તે જ્ઞાનચેતના; જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા સિવાય આ હું છું એવું ચેતન-વેદન તે અજ્ઞાનચેતના.

પ્રશ્ન : કર્મચેતના ને કર્મફલચેતનાનો અર્થ શો ?

ઉત્તર : જ્ઞાન સિવાયનું આ હું કરું છું એવું ચેતન તે કર્મચેતના; અને જ્ઞાન સિવાયનું આ હું વેદું છું એવું ચેતન તે કર્મફલચેતના.

પ્રશ્ન : આ ત્રણ પ્રકારની ચેતના કોને કોને હોય ?

ઉત્તર : કર્મચેતના મુખ્યપણે ત્રસ જીવને, કર્મફળચેતના એકેન્દ્રિયાદિને, અને જ્ઞાનચેતના સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાનીને.

પ્રશ્ન : જ્ઞાનચેતના અને અજ્ઞાનચેતનાનું ફળ શું ?

ઉત્તર : કર્મચેતના અને કર્મફલચેતના એ બન્ને પ્રકારની અજ્ઞાનચેતના અશુદ્ધ ઉપયોગરૂપ હોવાથી સંસારનું બીજ છે, અને જ્ઞાનચેતના એ શુદ્ધોપયોગરૂપ હોવાથી મોક્ષનું બીજ છે.

પ્રશ્ન : શુદ્ધ-અશુદ્ધ ઉપયોગ એટલે શું ?

ઉત્તર : ચેતનાનું શુદ્ધ-અશુદ્ધ પરિણમન તે શુદ્ધ-અશુદ્ધ ઉપયોગ.

પ્રશ્ન : તેવું શુદ્ધ-અશુદ્ધ પરિણમન કેમ થાય છે ?

ઉત્તર : પારિણામિક સ્વભાવને લીધે જીવ જેવા જેવા ભાવે પરિણમવા ઈચ્છે તેવા તેવા ભાવે પરિણમી શકે છે. અશુદ્ધભાવે પરિણમે તો અશુદ્ધ ઉપયોગ અને શુદ્ધ ભાવે પરિણમે તો શુદ્ધ ઉપયોગ થાય.

પ્રશ્ન : શુદ્ધ-અશુદ્ધ ઉપયોગ કેવા પ્રકારે ?

ઉત્તર : હું દેહાદિ પરભાવથી ભિન્ન શુદ્ધ આત્મા છું એમ શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ કરતાં આત્મસ્વભાવમાં વર્તવું તે શુદ્ધોપયોગ; અને દેહાદિ પરભાવમાં આત્મબુદ્ધિ રાખી વિભાવમાં વર્તવું તે અશુદ્ધોપયોગ. અશુદ્ધ ઉપયોગના બે પ્રકાર-શુભ અને અશુભ. આમ ઉપયોગ શુદ્ધ, શુભ, અશુભ એમ ત્રણ પ્રકારનો છે.

પ્રશ્ન : આ ત્રણે પ્રકારના ઉપયોગનું ફળ શું ?

ઉત્તર : શુભ ઉપયોગ પુણ્યબંધરૂપ હોવાથી તેનું ફળ દેવ-મનુષ્યાદિ સુગતિ છે, અશુભ ઉપયોગ પાપબંધરૂપ હોવાથી તેનું ફળ નરક-તિર્યંચાદિ દુર્ગતિ છે. આમ બન્ને પ્રકારનો અશુદ્ધ ઉપયોગ કર્મરૂપ હોવાથી તેનું ફળ સંસાર છે; અને શુદ્ધ ઉપયોગ ધર્મરૂપ હોવાથી તેનું ફળ મોક્ષ છે.

પ્રશ્ન : શુદ્ધ ઉપયોગને ધર્મ કહેવાનું કારણ શું ?

ઉત્તર : વત્યુસહાવો ધમ્મો । આત્માનો-વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ અને આત્મા શુદ્ધ જ્ઞાયક સ્વભાવમાં વર્તે તે જ શુદ્ધોપયોગ. એટલે શુદ્ધોપયોગ એ જ ધર્મ છે.

પ્રશ્ન : અશુદ્ધ ઉપયોગને કર્મ કહેવાનું કારણ શું ?

ઉત્તર : આત્મા શુદ્ધ જ્ઞાયક ભાવ છોડી રાગાદિથી જ્ઞેયમાં કર્તૃત્વાદિ ભાવે પરિણમે, એ જ અશુદ્ધ ઉપયોગ હોઈ કર્મ છે.

પ્રશ્ન : ધર્મ અને ચારિત્રમાં કંઈ ફેર ખરો ?

ઉત્તર : કંઈ પાણ નહિ. ધર્મ એ જ ચારિત્ર છે, ને ચારિત્ર એ જ ધર્મ છે.

પ્રશ્ન : તે કેવી રીતે ?

ઉત્તર : સ્વરૂપમાં ચરણ તે ચારિત્ર; અને ધર્મ એટલે સમ અથવા શમ, અર્થાત્ “મોહ ક્ષોભ વિહીન આત્માનો પરિણામ તે સમ,” (કુંદકુંદાચાર્યજી) અથવા સ્વરૂપમાં શમાવું તે શમ. આમ ધર્મ, ચારિત્ર, સમ અને શમ એ સર્વ એક જ છે.

પ્રશ્ન : ધર્મ અને કર્મમાં શો ફેર ?

ઉત્તર : સ્વભાવ તે ધર્મ અને વિભાવ તે કર્મ. અર્થાત્ આત્મા જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રમય આત્મસ્વભાવમાં વર્તે તે ધર્મ અને રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ વિભાવ કર્મમાં વર્તે તે અધર્મ.

(દોહરા) શુદ્ધોપયોગે ચેતના, પરિણમે તો મોક્ષ,
અશુદ્ધોપયોગે ચેતના, પરિણમે ભવદોષ.
આત્મા આત્મસ્વભાવમાં, વર્તે તેહ જ ધર્મ;
રાગાદિક વિભાવમાં, વર્તે તે જ અધર્મ.

શિક્ષાપાઠ ૧૦૩ : હિતાર્થી પ્રશ્નો } ભાગ ૩

પ્રશ્ન : કર્મના પ્રકાર કયા ? તેનું સામાન્ય સ્વરૂપ શું ?

ઉત્તર : દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ અને નોકર્મ એ કર્મના ત્રણ પ્રકાર છે. જ્ઞાનાવરણીયાદિ અષ્ટ કર્મ તે દ્રવ્ય કર્મ, રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ વિભાવિક ચેતન પરિણામ તે ભાવકર્મ, અને શરીર તે નોકર્મ. દ્રવ્યકર્મ-નોકર્મ પુદ્ગલાશ્રિત હોઈ જડ છે, અને ભાવકર્મ આત્માશ્રિત હોઈ ચેતન છે. અત્રે ચોખાની કોઠીનું દષ્ટાંતઃ ધાન્ય તે દ્રવ્યકર્મ, કોઠી તે નોકર્મ અને ચોખાને લાગેલો મીણો તે ભાવકર્મ.

પ્રશ્ન : આ કર્મ પ્રકારો સાથે આત્માનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો છે ?

ઉત્તર : શિલ્પીની જેમ આત્મા દ્રવ્યકર્મનો નિમિત્ત-નેમિત્તિક ભાવે કર્તા છે, ભાવકર્મનો પરિણામ-પરિણામી ભાવે કર્તા છે. નોકર્મ અર્થાત્ શરીર સાથે આત્માનો ક્ષીરનીરવત્, અગ્નિલોહવત્ એકક્ષેત્રાવગાહ સંબંધ છે.

પ્રશ્ન : એ ત્રણ કર્મની સંકલના શી છે ?

ઉત્તર : નોકર્મ એ દ્રવ્યકર્મ અને ભાવકર્મનું વાહન છે, અર્થાત્ એમાં સ્થિતિ કરતો આત્મા રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ ભાવકર્મ કરે, તો તેના નિમિત્તે દ્રવ્યકર્મ, બંધાય છે, અને તેથી પુનઃ નોકર્મ-શરીર ધારણ, એમ પરિપાટી ચાલ્યા કરે છે.

પ્રશ્ન : એ કર્મબંધની સાંકળ કેમ ત્રૂટે ?

ઉત્તર : જીવ ભાવકર્મ-રાગદ્વેષમોહરૂપ વિભાવ ન કરે, તો દ્રવ્યકર્મ ન બંધાય, એટલે અનુક્રમે નોકર્મ-શરીર ધારણ કરવું ન પડે અને બંધસંકલના ત્રૂટે. કર્મના અન્નદાતા રાજા મોહને મારે એટલે બધાં કર્મ આપોઆપ મરે.

પ્રશ્ન : મોહને મારવાનો ઉપાય શો ?

ઉત્તર : દર્શનમોહને હણવાનો અચૂક ઉપાય સમ્યગ્ બોધ અને ચારિત્ર મોહને હણવાનો અચૂક ઉપાય વીતરાગતા. આમ સમ્યગ્દર્શન-

જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ જિનના મૂળમાર્ગથી મોહકર્મનો નાશ કરી આત્મધર્મના પ્રકાશ વડે જીવ મોક્ષરૂપ નિજ સાધ્યની સિદ્ધિ કરે.

પ્રશ્ન : સાધ્ય સાધન ને સિદ્ધિ તે શું ?

ઉત્તર : શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ તે સાધ્ય, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે સાધન અને શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિ તે સિદ્ધિ. સાધ્યને લક્ષ્યમાં રાખી, સાધન સેવે તો સિદ્ધિ પામે.

પ્રશ્ન : સાધ્યઆદિ ન ચૂકાય તે માટે શું કરવું જોઈએ ?

ઉત્તર : યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક અને ફલાવંચકની પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ. લક્ષ્ય નિશાનને તાકી બાણ છોડે તો નિશાન વિધાય, તેની જેમ, લક્ષ્યને ચૂકે નહિ-વંચક થાય નહિ એવા યોગ-ક્રિયા-ફલ સાધવા જોઈએ.

પ્રશ્ન : એ ત્રણ અવંચકનું સ્વરૂપ શું ?

ઉત્તર : આત્મસ્વરૂપ સત્ સાધ્યના લક્ષ્યનો યોગ ન ચૂકવો તે યોગાવંચક; તે સાધ્યને અનુલક્ષીને સત્ સાધન સેવવાં તે ક્રિયાવંચક; અને તે સત્સાધનથી જે આત્મસ્વરૂપની સિદ્ધિરૂપ ફળપ્રાપ્તિ થવી તે ફલાવંચક. અથવા સ્વરૂપને ઓળખવું તે યોગાવંચક, સ્વરૂપને સાધવું તે ક્રિયાવંચક, સ્વરૂપને પામવું તે ફલાવંચક.

પ્રશ્ન : આ ત્રણ અવંચકની પ્રાપ્તિ કેમ થાય ?

ઉત્તર : સાચા સદ્ગુરુના યોગે દ્રવ્ય યોગાવંચક આદિની પ્રાપ્તિથી. અર્થાત્ સત્પુરુષનું સત્પુરુષસ્વરૂપે ઓળખાણ તે યોગાવંચક, તેવી ઓળખાણ થયે તે સત્પુરુષ પ્રત્યે વંદનાદિ ક્રિયા તે ક્રિયાવંચક, અને તે વંદનાદિનું એક મોક્ષપ્રત્યયી સાનુબંધ ફળ મળે તે ફલાવંચક. મૂર્તિમાન્ આત્મસ્વરૂપ સદ્ગુરુના યોગે પ્રાપ્ત થતા આ ત્રણે દ્રવ્ય અવંચક જીવને આત્મસ્વરૂપનો અદ્ભુત લક્ષ કરાવી ઉપરોક્ત ભાવ અવંચકની પ્રાપ્તિમાં પરમ ઉપકારી કારણ થઈ પડે છે.

પ્રશ્ન : આવો અદ્ભુત માર્ગ જેથી પ્રાપ્ત થાય તે સદ્ગુરુ કેવા હોય ?

ઉત્તર : આત્મજ્ઞાની ગીતાર્થ એવા વીતરાગ સત્પુરુષ તે સદ્ગુરુ.

પ્રશ્ન : ગીતાર્થ એટલે શું ?

ઉત્તર : ગીતાર્થ એટલે જોગે શાસ્ત્રનો-સૂત્રનો અર્થ-પરમાર્થ ગીત કર્યો છે, સંગીતની જેમ અવિસંવાદીપણે આત્મામાં તન્મય એકતાર આત્માકાર કર્યો છે, આત્માનુભૂતિમય કર્યો છે તે ગીતાર્થ. આવા સાક્ષાત્ દષ્ટા યોગી પુરુષ જ જીવને દિવ્ય યોગદષ્ટિ અર્પી દિવ્ય જિનમાર્ગનું સમ્યગ્દર્શન કરાવે છે.

પ્રશ્ન : દષ્ટિરાગ અને સમ્યગ્દર્શનમાં શો ફેર ?

ઉત્તર : દષ્ટિરાગથી થતું દર્શન રાગભાવથી રંગાયેલું હોય છે ને સમ્યગ્દર્શન તેવા રંગ વિનાનું સ્વચ્છ હોય છે. દષ્ટિરાગમાં મતનું માન્યપણું ને સમ્યગ્દર્શનમાં સત્નું માન્યપણું છે. દષ્ટિરાગી માફે તે સાચું માને છે ને સમ્યગ્દષ્ટિ સાચું તે માફે માને છે. એટલે જ ઓઘદષ્ટિવાળા અંધશ્રદ્ધાળુ દષ્ટિરાગી પોતાના કુલધર્મના ગમે તેવા ગુરુને પણ સદ્ગુરુ માની બેસે છે; પણ યોગદષ્ટિવાળા સત્યશ્રદ્ધાળુ સમ્યગ્દષ્ટિ તો તથારૂપ ગુણલક્ષણસંપન્ન સદ્ગુરુને જ સદ્ગુરુ માને છે.

પ્રશ્ન : યોગદષ્ટિ અને ઓઘદષ્ટિમાં શો ફેર ?

ઉત્તર : યોગદષ્ટિ તે સમ્યગ્દષ્ટિ મુમુક્ષુનીદષ્ટિ, અને ઓઘદષ્ટિ તે મિથ્યાદષ્ટિ ભવાભિમંદીની દષ્ટિ. ઓઘદષ્ટિ લૌકિક, ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવી, અંધ શ્રદ્ધાવાળી હોય. યોગદષ્ટિ અલૌકિક તત્ત્વમાર્ગનુસારિણી, અને સત્શ્રદ્ધાવાળી હોય; ઓઘદષ્ટિ જનો દર્શનભેદ બાબત પરસ્પર વિવાદ કરે, પણ યોગદષ્ટિ જનો વિવાદ ન કરે.

(દોહરા) ભાવકર્મ છૂટે તો ત્રુટે, બંધ સંકલના આપ;
મોહને મારે તો મરે, કર્મો આપોઆપ.
ગીતાર્થ સદ્ગુરુ યોગથી, સ્વરૂપ અવંચક યોગ;
ક્રિયા ફલ અવંચક વળી, યોગદષ્ટિ સંયોગ.

શિક્ષાપાઠ ૧૦૪ : હિતાર્થી પ્રશ્નો } ભાગ ૪

પ્રશ્ન : યોગદષ્ટિ જનોમાં દર્શનવિવાદ કેમ ન હોય ?

ઉત્તર : સમ્યગ્દષ્ટિ એવા યોગદષ્ટિ જોગીજનો ષડ્દર્શનને શુદ્ધ આત્મદર્શનના અથવા જિનદર્શનના અંગરૂપ જાણે છે, એટલે તેઓ સમન્વય કરી, છએ દર્શનને આત્મબન્ધુરૂપ જાણી સમ્યગ્દષ્ટિથી આરાધે છે. “ષડ્દર્શન જિન અંગ ભાણીજે.” (શ્રી આનંદધનજી)

પ્રશ્ન : તેવો દર્શનસમન્વય તેઓ શી રીતે સાધે છે, ?

ઉત્તર : તે સમ્યગ્દષ્ટિ જનો યથાયોગ્ય નયવિભાગ કરી જાણે છે. એટલે તે મહાજનો સ્યાદ્વાદદર્શી હોઈ, તે તે દર્શન પોતપોતાના નયની અપેક્ષાએ કથંચિત્-કોઈ અપેક્ષાએ સાચા છે, એમ ‘સ્યાત્’ પદનો ન્યાસ કરીને તે સમાધાન-સમન્વય કરે છે. એટલે જ “જિનવરમાં દર્શન સઘળા છે, દર્શન જિનવર ભજના રે; સાગરમાં સઘળી તટિની સહી, તટિની સાગર ભજના રે.” (શ્રી આનંદધનજી)

પ્રશ્ન : સ્યાદ્વાદને કોઈ સંશયવાદ કહે છે તેનું કેમ ?

ઉત્તર : એમ કહે છે તેને મહાન્ અનેકાન્ત સિદ્ધાન્તના સ્વરૂપનું ભાન જ નથી. કારણકે ભિન્ન ભિન્ન નયઅપેક્ષાઓનો અનેકાન્ત સ્વીકાર કરે છે, છતાં અમુક કોઈ એક નયની અપેક્ષાએ તો તે આ આમ જ છે એવો નિઃસંશય નિશ્ચય કરાવે જ છે.

પ્રશ્ન : એકાંતવાદ અને અનેકાંતવાદમાં શો ફેર ?

ઉત્તર : એકાંતવાદ આ વસ્તુ એકાંત આમ ‘જ’ છે એમ નિરપેક્ષ કથન કરી આગ્રહ કરે છે; અનેકાંતવાદ આ વસ્તુ આ અમુક અપેક્ષાએ આમ છે એમ સાપેક્ષ નિરાગ્રહ કથન કરે છે. એટલે એકાંતવાદી ભલે આગ્રહી હોય, પણ સર્વસમન્વયકારી અનેકાંતવાદી તો સર્વથા સર્વત્ર નિરાગ્રહીજ હોય.

પ્રશ્ન : જો વિશાલ અનેકાન્તદષ્ટિએ સર્વ દર્શનની એકતા છે, તો તે તે દર્શનોની દેશનાપદ્ધતિમાં કેમ ભેદ પડે છે ?

ઉત્તર : તેવા તેવા પ્રકારના શિષ્યવિશેષને ગુણ-ઉપકાર થાય, કલ્યાણ થાય એમ તેને ઠેકાણે આણવા, આત્મસ્થાને લાવવા, એકાંત હિતહેતુએ તેઓએ ‘સમજવ્યાની શેલી કરી’ છે, તેથી તેઓની દેશના જૂદી પડી છે. બાકી તો -

‘જે ગાયો તે સઘળે એક, સકલ દર્શન એ જ વિવેક; સમજવ્યાની શેલી કરી, સ્યાદ્વાદ સમજાણ પાણ ખરી.’

પ્રશ્ન : સર્વ દર્શનની એકતા કેવી રીતે છે ?

ઉત્તર : એક જ આત્મતત્ત્વતા મૂળમાં એ સર્વ દર્શનો વ્યાપ્ત છે. માત્ર દષ્ટિનો જ ભેદ છે. એટલે એક શુદ્ધ આત્મધર્મનો જોગ એ જ એક માત્ર જેનું પ્રયોજન છે, એવા સર્વદર્શનસંમત યોગમાર્ગમાં સર્વદર્શનની એકતા છે.

પ્રશ્ન : આ યોગમાર્ગમાં સર્વમાન્ય મુખ્ય સાધન કયા છે ?

ઉત્તર : ભક્તિયોગ, કર્મયોગ, અને જ્ઞાનયોગ.

પ્રશ્ન : ભક્તિયોગ એટલે શું ?

ઉત્તર : સદ્દેવ, સદ્ગુરુ, અને સત્શ્રુતની શુદ્ધ ભક્તિ કરવી તે ભક્તિયોગ. આ ભક્તિયોગ સર્વ યોગમાં શ્રેષ્ઠ અને પ્રથમ છે.

પ્રશ્ન : શુદ્ધ ભક્તિ એટલે શું ?

ઉત્તર : આ લોક-પરલોક સંબંધી કંઈ પણ કામના રહિતપણે તાત્ત્વિક સમજાણપૂર્વક પરં તત્ત્વની ભક્તિ કરવી તે શુદ્ધ ભક્તિ. આ શુદ્ધ ભક્તિ એ જ યોગબીજ છે, જે મોક્ષનું અવધ્ય અચૂક કારણ થઈ પડે છે.

પ્રશ્ન : કર્મયોગ એટલે શું ?

ઉત્તર : પરંતત્ત્વની ભક્તિપૂર્વક તાત્ત્વિક સમજાણથી મોક્ષસાધક ધર્મક્રિયા અર્થાત્ નિજ સ્વરૂપની સાધક આત્મપરિણતિમય અધ્યાત્મક્રિયા તે કર્મયોગ.

પ્રશ્ન : જ્ઞાનયોગ એટલે શું ?

ઉત્તર : પરંતત્ત્વને પરમ નિધાન જેમ ભક્તિથી હૃદયમાં ધારણ કરી

તથા૩૫ અધ્યાત્મક્રિયાયુક્તપાણે જ્ઞાનની-અનુભવયોગની
ઉપાસના તે જ્ઞાનયોગ.

પ્રશ્ન : આ ત્રણ યોગનો સંબંધ શો ? ભેદ શો ?

ઉત્તર : આ ત્રણે વાસ્તવિક રીતે વિરુદ્ધ નથી કે વિભિન્ન નથી, પણ
એક જ યોગના ત્રણ પાસા (Facets) છે, અને પરસ્પર ગાઢ
સંબદ્ધ હોઈ એક બીજાના કેવા પૂરક અને સમર્થક છે તે તેની
ઉપરોક્ત વ્યાખ્યા પરથી સમજી શકાય છે.

(દોહરા) આત્મદર્શનના અંગ સૌ, દર્શનને દેખંત;
અનેકાંત સમ્યગ્દૃષ્ટિ ના, દર્શનવાદ વદંત
આત્મધર્મ યુંજન કરે, યોગમાર્ગ તે એક;
ભક્તિ કર્મ ને જ્ઞાનની, યોગ એકતા છે.

શિક્ષાપાઠ ૧૦૫ : હિતાર્થી પ્રશ્નો } ભાગ ૫

પ્રશ્ન : આ મોક્ષમાર્ગ૩૫ યોગમાર્ગના અધિકારી કોણ ?

ઉત્તર : સાચા મુમુક્ષુ આત્માર્થી જોગીજન એ જ તેના અધિકારી,
ભવાભિનંદી જીવો અધિકારી નહિ.

પ્રશ્ન : ભવાભિનંદીનું લક્ષણ શું ?

ઉત્તર : સંસાર ભલો છે, રૂડો છે, એમ સંસારથી રાચનારા, ભવને
અભિનંદનારા વિષયાસક્ત જીવો તે ભવાભિનંદી. ક્ષુદ્ર, લોભી,
દીન, મત્સરી, ભયવાન, શઠ, અજ્ઞ એવો ભવાભિનંદી જીવ
નિષ્ફલારંભી હોય; અને તે માનાર્થનો-લોકેષણનો ભૂખ્યો
હોઈ “લોકપંક્તિ”માં બેસનારો હોય, અર્થાત્ તે ધર્મક્રિયા
પણ લોકારોધન હેતુએ, લોકને રીઝવવા ખાતર મલિન
અંતરાત્માથી કરે.

પ્રશ્ન : ભવાભિનંદીને અનધિકારી કહેવાનું કારણ શું ?

ઉત્તર : ભવાભિનંદી યોગ સેવવાની ચેષ્ટા કરવા જાય, તો પણ તેને
વિષમિશ્રિત અન્નની જેમ વિપરીતપણે પરિણમે. કારણકે તેની

મતિના યોગ વિષયવિકારયુક્ત દુર્વસિનામય છે. અંતરંગ પરિણતિ-વૃત્તિ વિભાવમાં રાચી રહી છે, પરિણામની વિષમતા વર્તે છે, એટલે તેને યોગ પણ અયોગ થઈ પડે છે. આમ ભવાભિનંદીની યોગક્રિયા પણ નિષ્ફળ હોય છે ને બોધ પણ વાસિત બોધ આધારરૂપ અસત્ પરિણામથી અનુવિદ્ય હોઈ અબોધરૂપ હોય છે, એટલે જ તેના બધા મંડાણ નિષ્ફળ હોવાથી તે નિષ્ફળારંભી એવો અનધિકારી છે.

પ્રશ્ન : અધિકારી મુમુક્ષુ આત્માર્થીનું લક્ષણ શું ?

ઉત્તર : ભવબંધનથી છૂટવાની નિર્દેભ અંતરંગ ઈચ્છાવાળા હોય તે જ સાચા મુમુક્ષુ. જેને કષાયની ઉપશાંતતા થઈ હોય, માત્ર મોક્ષ સિવાય બીજી અભિલાષા જેને ન હોય, સંસાર પ્રત્યે જેને ખેદ-કંટાળો ઉપજ્યો હોય, અને સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે જેને અનુકંપા વર્તતી હોય, એવો આત્માર્થી જીવ જ આ યોગમાર્ગ પામવાને યોગ્ય છે. આવી જોગદશા જ્યાંલગી જીવ પામે નહિ, ત્યાંલગી તે મોક્ષમાગનિ પામે નહિ ને તેનો અંતર રોગ પણ મટે નહિ.

પ્રશ્ન : એક જ ધર્મક્રિયા કરવા છતાં ભવાભિનંદી ને મુમુક્ષુને ફળમાં ભેદ કેમ પડે છે ?

ઉત્તર : ભવાભિનંદીની ક્રિયા વિક્રિયારૂપ કે અક્રિયારૂપ હોઈ આત્માને વિષઅનુષ્ઠાન, ગરઅનુષ્ઠાન કે અનનુષ્ઠાનરૂપ થઈ પડે છે, અને મુમુક્ષુની ક્રિયા સત્ક્રિયારૂપ હોઈ આત્માને તદ્દેતુ કે અમૃતઅનુષ્ઠાનરૂપ થઈ પડે છે.

પ્રશ્ન : તે કેવી રીતે તે સમજાવો.

ઉત્તર : માનાર્થી ભવાભિનંદી આ લોક સંબંધી ધન-કીર્તિ પૂજસત્કાર આદિ ફલકામનાથી કે પરલોક સંબંધી ફલકામનાથી ક્રિયા કરે છે, એટલે તે આત્માને વિષરૂપે પરિણમી વિષઅનુષ્ઠાન થઈ પડે છે. અને આત્માર્થી મુમુક્ષુ આ લોક-પરલોક સંબંધી કામના રહિતપણે શુદ્ધ આત્માર્થે જ ક્રિયા કરે છે, એટલે તે આત્માને અમૃતપણે પરિણમી અમૃતઅનુષ્ઠાન થઈ પડે છે.

આમ ભવાભિનંદીની સર્વ ક્રિયા પાણ અયોગરૂપ છે; મુમુક્ષુની સર્વ યોગક્રિયા યોગરૂપ છે.

પ્રશ્ન : યોગ એટલે શું ? યોગની મુખ્ય વ્યાખ્યા શું ?

ઉત્તર : મોક્ષની સાથે અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવની સાથે યોજે, યુંજન કરે તે યોગ. “મોક્ષેણ યોજનાદ યોગઃ ॥”
(શ્રીહરિભદ્રસૂરિ)

પ્રશ્ન : યોગની બીજી વ્યાખ્યા શું ?

ઉત્તર : સર્વ પરિશુદ્ધ ધર્મવ્યાપાર તે યોગ. અથવા ચિત્તવૃત્તિનિરોધ તે યોગ. અથવા સમિતિ ગુપ્તિ સાધારણ ધર્મવ્યાપાર તે યોગ અથવા મનઃસ્થિરતા-ચિત્તસમાધિ તે યોગ. આ ચારે વ્યાખ્યાનુસાર યોગ એક બીજાનો પૂરક ને સમર્થક છે, અને મૂળ મુખ્ય વ્યાખ્યાનુસાર યોગનો સાધક છે.

પ્રશ્ન : આ મોક્ષસાધક યોગનું ઉદાહરણ દર્શાવો.

ઉત્તર : અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિસંક્ષય એમ ઊત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ પાંચ તબક્કાવાળો યોગ યોગબિન્દુમાં કલ્પો છે, તે યોગનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

પ્રશ્ન : આ અધ્યાત્માદિ યોગનું સ્વરૂપ શું ?

ઉત્તર : “નિજ સ્વરૂપ જે કિરિયા સાથે તે અધ્યાતમ કહિયે રે,” અથવા ‘જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે’ ત્યાં ત્યાં તે તે આચરનારા આત્માર્થી પુરુષનું મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાથી સાર એવું શાસ્ત્રવચનથી તત્ત્વચિંતન તે અધ્યાત્મ. આ અનુભવસિદ્ધ અમૃતસમા અધ્યાત્મનું જ પુનઃ પુનઃ ભાવન તે ભાવના. શુભ એક આલંબનવાળું તથા સૂક્ષ્મ ઉપયોગથી યુક્ત એવું સ્થિર પ્રદીપ સમું ચિત્ત તે ધ્યાન. ‘સર્વ ભાવથી ઓદાસીન્ય વૃત્તિ કરી’ ઈષ્ટ-અનિષ્ટ પ્રત્યે સર્વત્ર સમભાવ તે સમતા. અન્યસંયોગજન્ય વૃત્તિઓનો ફરી ઉદ્ભવ ન થાય એવા અપુનભાવિથી તેવા તેવા પ્રકારે નિરોધ તે વૃત્તિસંક્ષય.

પ્રશ્ન : આ વૃત્તિ કઈ? ને તેના સંક્ષયનું ફળ શું?

ઉત્તર : વૃત્તિ બે પ્રકારની છે : (૧) મનોદ્રવ્ય સંયોગજન્ય વિકલ્પરૂપ. (૨) શરીરસંયોગજન્ય પરિસ્પન્દરૂપ. વિકલ્પરૂપ વૃત્તિ કેવલજ્ઞાન લાભકાળે સંક્ષય પામે છે, ને પરિસ્પન્દરૂપ વૃત્તિ અયોગિ કેવલિકાળે સંક્ષય પામે છે. સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ વૃત્તિસંક્ષય યોગનું ફળ કેવજ્ઞાન, શૈલેશી અવસ્થા અને મોક્ષપ્રાપ્તિ છે.

(દોહરા) યોગમાર્ગના પાત્ર છે, મુમુક્ષુ જોગીજન;
ભવાભિનંદી અપાત્ર છે, નિષ્ફળારંભી અધન્ન.
મોક્ષ શું યોજે યોગ તે, શુદ્ધ ધર્મવ્યાપાર;
અધ્યાત્મ ભાવના આદિ એ, યોગ પંચવિધ સાર.

શિક્ષાપાઠ ૧૦૬ : હિતાર્થી પ્રશ્નો } ભાગ ૬

પ્રશ્ન : આમ આત્મદશાના વિકાસરૂપ અધ્યાત્માદિ પંચવિધ યોગ કલ્હો, તેવી બીજી કોઈ સુંદર યોજના છે ખરી?

ઉત્તર : હા, ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ એ ત્રણ તબક્કાવાળો યોગ પાણ તેવી જ સુંદર રસપ્રદ યોજના છે.

પ્રશ્ન : ઇચ્છાયોગનું સ્વરૂપ શું?

ઉત્તર : ધર્મ કરવાની ઇચ્છાવાળા, શ્રુતજ્ઞાની એવા જ્ઞાનીનો પાણ પ્રમાદને લીધે જે વિકલ-અસંપૂર્ણ ધર્મયોગ તે ઇચ્છાયોગ.

પ્રશ્ન : તે ઇચ્છા કેવી અને કઈ?

ઉત્તર : સાચેસાચી, નિર્દભ, નિષ્કપટ, નિવ્યંજ, અંતરંગ ઇચ્છા, રુચિ, પ્રીતિ, ભક્તિભાવ, પ્રશસ્ત રાગ, સાચો રંગ તે ઇચ્છા. અને તે પાણ ‘મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ’ રૂપ શુદ્ધ ધર્મની-મોક્ષની ઇચ્છા સિવાય બીજી કોઈ પાણ ઇચ્છા નહિ.

પ્રશ્ન : ઇચ્છાયોગીના લક્ષણમાં શ્રુતજ્ઞાની વિશેષાણ મૂક્યા છતાં ‘જ્ઞાની’ વિશેષાણ કેમ મૂક્યું?

ઉત્તર : શ્રુતજ્ઞાન-આગમજ્ઞાન હોય છતાં કદાચ તે અજ્ઞાનીપાણ હોય,

એટલા માટે ઈચ્છાયોગી ‘જ્ઞાની’ અર્થાત્ સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મજ્ઞાની હોવો જોઈએ એવું ખાસ વિશેષણ મૂક્યું.

પ્રશ્ન : શ્રુતજ્ઞાન છતાં અજ્ઞાની હોય કેમ બને ?

ઉત્તર : ગમે તેટલું શ્રુત ભણ્યો હોય, અરે ! નવ પૂર્વ જેટલું શ્રુત પાણ ભણ્યો હોય, પાણ જો આત્મારૂપ મૂળ વસ્તુનું જ્ઞાન ન હોય, તો તે સર્વ શ્રુતજ્ઞાન પાણ અજ્ઞાન છે.

પ્રશ્ન : ઈચ્છાયોગીને પ્રમાદજન્ય વિકલતા કેમ હોય ?

ઉત્તર : ઈચ્છાયોગી સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મજ્ઞને દર્શનમોહ તો દૂર થયો છે, પાણ ચારિત્રમોહની હજુ સંભાવના છે, એટલે હજુ તેને ક્વચિત્ પ્રમાદને લીધે તેવી સંપૂર્ણ અવિકલ આત્મસ્થિતિ હોતી નથી.

પ્રશ્ન : ઈચ્છાયોગના પાત્ર અધિકારી કોણ ?

ઉત્તર : પ્રમાદની ઉત્તરોત્તર ન્યૂનતા પ્રમાણે (૧) અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ, (૨) દેશવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ (ભાવશ્રાવક), (૩) સર્વવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ (ભાવસાધુ)—આ ત્રણ અત્રે નિશ્ચયથી મુખ્ય અધિકારી છે. વ્યવહારથી ધર્મ કરવાની સાચી નિર્દભ ઈચ્છાવાળો એવો અપુનર્બંધકાદિ દશાવાળો કોઈ પાણ સાચો મુમુક્ષુ આત્માર્થી અધિકારી છે.

પ્રશ્ન : શાસ્ત્રયોગનું સ્વરૂપ શું ?

ઉત્તર : યથાશક્તિ અપ્રમાદી એવા શ્રાદ્ધ-શ્રદ્ધાવંત તીવ્રશાસ્ત્ર-બોધવાળા પુરુષનો જે યથાસૂત્ર આદર્શ આચરણરૂપ અવિકલ યોગ તે શાસ્ત્રયોગ.

પ્રશ્ન : તીવ્ર શાસ્ત્રબોધવાળો એટલે શું ?

ઉત્તર : શાસ્ત્રનું સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ રહસ્યભૂત ગૂઢ નિપુણ જ્ઞાન જેને છે, દ્વાદશાંગીના સારભૂત શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ જેણે જાણ્યું છે એવો ગીતાર્થ.

પ્રશ્ન : શ્રાદ્ધ-શ્રદ્ધાવંત એટલે શું ?

ઉત્તર : સુવાર્ણની જેમ શાસ્ત્રની કષ-છેદ-તાપ પરીક્ષા વડે તત્ત્વની ચકાસણીથી જેને સમ્યક્પ્રતીતિરૂપ સંપ્રત્યયાત્મક શ્રદ્ધા

